Történeti Térinformatikai Tanulmányok 12

HOLDFOGYATKOZÁS

AGRÁR- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

BUDAPEST – DEBRECEN

2022

A tanulmánykötet az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatásával készült.

Történeti Térinformatikai Tanulmányok

ISBN: 978–963–416–362–6

ISSN: 2560–2276

© Bagdi Róbert, Demeter Gábor, Koloh Gábor, Magyarosi Ádám, Pénzes János, Pinke Zsolt, Szilágyi Adrienn, Szilágyi Zsolt, Túri Zoltán

Sorozatszerkesztő: Szulovszky János és Demeter Gábor

Készült a Kapitális Kft. debreceni nyomdájában.

A borítón Sirok környéke 1900 körül a fortepan / Vincent Till Baumgartner gyűjteményéből.

Tartalom

1. fejezet. Az agrárfejlettség területi differenciái a dualizmus kori Magyarország területén 7
(Demeter Gábor)

2. fejezet. Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség Békés megye példáján a 18–19. században (Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán) 32

3. fejezet. Sártenger és búzatenger: mérlegen a vízszabályozások és az alföldi gabona-konjunktúra rövid- és hosszútávú következményei, 1720–2020 56
(Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt)

4. fejezet. Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása, 1893–1935 (Demeter Gábor – Koloh Gábor) 93

5. fejezet. Életminőség és jövedelem: társadalmi–gazdasági–demográfiai viszonyok a nagy-birtokon és a kisbirtokon 1900–1940 között és kapcsolatuk a 2000 utáni periferizációs folyamatokkal (Demeter Gábor – Pénzes János) 126

6. fejezet. A mezőgazdasági termelés és a társadalmi-gazdasági jellemzők kapcsolata a természetföldrajzi adottságokkal, 1786–1910 (Demeter Gábor – Túri Zoltán) 148

7. fejezet. A falusi és városlakó parasztság életminőségének és egészségi állapotának különbségei 1930 körül Hajdú vármegyében és Debrecen térségében 161
(Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert)

8. fejezet. Tuberkulózis, tetű és pöcegödör. Iskolások higiéniai–egészségügyi állapotának és lakókörülményeinek társadalmi-területi differenciáltsága Debrecenben a nagy gazdasági válság idején (Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert) 186

9. fejezet. A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata (1870) (Demeter Gábor – Bagdi Róbert) 208

Bevezetés

A mezőgazdaság termelékenységével és az agrártársadalom életminőségével foglalkozó kötet a 2018–2022 között, főként a „10 generáció" MTA – BTK Lendület-projekt kutatásaihoz kapcsolódó, vagy annak előzményeiként megjelent tanulmányok[1] átírt–bővített verziói mellett két, eddig nem publikált kutatást is tartalmaz. Valamennyi fejezetben központi szerepet tölt be a „big data" statisztikai kiértékelése és térinformatikai apparátussal történő vizualizációja, melyek segítségével az előző generáció (Katus László, Scott M. Eddie, Hanák Péter, Benda Gyula, stb.) által már megvizsgált kérdések kerülnek újra elemzés alá kvantitatív módszerekkel. Az *1. fejezet* az agrárium növekedési üteme mellett annak regionális differenciáit, az egyenlőtlen fejlődés tézisét vizsgálja Magyarországon a Balkánnal való összevetésben 1860–1910 között, kitérve a történetírás egyik kulcsproblémájára, a nagy- és kisbirtok termelékenységére vonatkozó vitákra, mely aztán több fejezetben újra előkerül. A zömmel kronologikus és témacentrikus kötet *2. fejezet*e az *1. fejezet*ben tett általános megállapítások érvényességét lokális példákon, a Tiszántúl déli részén vizsgálja Scott M. Eddie nyomdokain. A nagybirtok és kisbirtok termőképességének különbségét a talajviszonyokkal és a földhasználat történeti változásaival összevetve megállapítható, hogy a nemesség jobb földekkel rendelkezett 1848 után, ennek pedig az volt az oka, hogy a legjobb minőségű lösztalajokon korábban közösségi legelőhasználat folyt, mely nem lévén telki állományú, nem került a parasztság kezébe. Itt tehát nem feltétlenül csak az uralmi pozícióból eredő nyomásgyakorlás eredménye a differencia. Ezzel ellentétben az Ormánság területén (*4. fejezet*) a kisbirtok egy holdra jutó nettó földjövedelme nem volt kisebb a nagybirtokénál, mivel ez utóbbiban arányaiban kisebb volt az alapvetően magasabb jövedelmet nyújtó szántók részesedése. Szintén vizsgáljuk az 1920–1930-as évek szociográfiai toposzait a kisbirtokot megfojtó nagybirtokot illetően, a felekezeti ellentétek és gazdasági viszonyok összefonódását. Míg a vízrendezés a Körös–Berettyó vidékén a marosi löszhátakról kiszoruló kisbirtokos parasztságnak földet juttatva lehetővé tette a gazdálkodási forma fennmaradását, a tiszai szabályozások megítélése (*3. fejezet*) jóval ellentmondásosabb és nemcsak hosszútávú következményei miatt (árvizek, aszályok, klímaváltozás), de ambivalens volt a szabályozások racionalitása a 19. század végétől is. A fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a változások mennyire illeszkedtek a 18–19. század klimatikus és gazdasági kihívásaihoz (mikor váltak anakronisztikussá); klimatikus, demográfiai, vagy külpiaci okok vezettek a Tisza szabályozásához (és a korban mivel indokolták); ez mely rétegek számára és miért volt hasznos, kik fizették meg az árát; illetve a szabályozások által érintett (ármentesített) területek mennyire (és miért) köthetők a mai perifériákhoz. Ez át is vezet minket az *5. fejezet*hez, mely kifejezetten a mai és történeti perifériák, illetve a nagybirtok és kisbirtok, valamint a telkes jobbágyság és zsellérség elterjedésének párhuzamosságát vizsgálja. A Tisza és vízgyűjtőjének 1847 utáni vízrendezését álláspontunk szerint főként klimatikus, s csak részben demográfiai okok

[1] A tanulmányok eredeti megjelenési helyei: Demeter Gábor: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig. In *Vidéktörténet 2. Területi–társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József – Csikós Gábor. Budapest, 2019. 7–69.
Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* 155 (2021) 2. 285–316.
Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt: Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok* 156 (2022) 5. 963–999.
Demeter Gábor – Koloh Gábor: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A Siklósi és Szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* 61 (2020) 1–4. 25–76.
Demeter Gábor – Bagdi Róbert – Magyarosi Ádám: A falusi és városlakó parasztság életminőségének és egészségi állapotának különbségei 1930 körül Debrecen térségében. *Agrártörténeti Szemle* 61 (2020) 1–4. 77–112.
Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert: Tuberkulózis, tetű és pöcegödör. Iskolások higiéniai–egészségügyi állapotának és lakókörülményeinek társadalmi–területi differenciáltsága Debrecenben a nagy gazdasági válság idején. *Korall* 22 (2021) 83. 105–135.
Demeter Gábor – Bagdi Róbert: A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben. In *Mozgás és átalakulás: a migráció és társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései*. A Hajnal István Kör Társa-dalomtörténeti Egyesület 2016. évi konferenciájának kötete. Szerk.: Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola. Budapest, 2018, 277–306.

kényszerítették ki, de kimutatható a gabonatermelés kiterjesztésében érdekelt nagybirtokos lobbierő nyomása is. Az egykori vizes élőhelyek helyén a ma monokulturális gabonatermelésre berendezkedett települések elhúzódó krízise jelentős részben a környezeti adottságokat elhanyagoló földhasználati gyakorlatból fakad: a biofizikai adottságok és a fennálló gazdálkodási rendszer működése között súlyos és fel nem oldott szerkezeti ellentmondás áll fenn. Számításaink szerint az Alföld a 19. század elején (is) képes volt kielégíteni a lakosság szükségleteit és a belkereskedelem igényeit, így a szabályozás inkább a külpiaci helyzet javulására és a klímaingadozásra adott reakció, mely partikuláris csoportok érdekeit inkább szolgálta, mint az élelmezésbiztonságot. Számításaink szerint gabona ugyanis, kalória/termőterületre vetítve csak a konjunkturális hatások miatt válhatott rentábilisabbsá az állattartásnál.

Ami a nagybirtok és kisbirtok 1910-es és 2010-es demográfiai–gazdasági differenciáit illeti (*5. fejezet*), Hantos 1926-os összeírásának feldolgozása alapján (a trianoni országterületre) szintén a nagybirtok egy holdra jutó hozama volt nagyobb (mint 1865-ben az *1. fejezet*ben), és itt a mortalitás is kisebb, valamint egyéb tényezők (vasúttól való távolság, alfabetizáció) is a nagybirtokon voltak kedvezőbbek (a halmazba értve a „városi" nagybirtokokat, zömmel legelőket is!). Ez alól a nem szántó dominanciájú nagybirtokok (erdő, nem mezővárosi tulajdonú legelő) és az egyházi nagybirtokok kivételek. Az 1897-es gazdacímtár alapján végzett kutatás (nagy országterület, 1910-es társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatók) ugyanezt a képet ismétli, tehát az 1926-os nagybirtok-statisztika vizsgálata során kapott eredménynek nem az az oka, hogy kisebb lett az országterület és emiatt a történeti Magyarország sajátos adottságú régiói már nem kerültek beszámításra.

Meglepetésre az 1935-ös gazdacímtár már fordított képet sugall! A trianoni országterületre a településsoros jövedelem és a nagybirtok jövedelme alapján kiszámítható a kisbirtok településenkénti jövedelme, és ez alapján a kisbirtok holdankénti hozama nem volt rosszabb a nagybirtokénál. Ez megegyezik Tóth Tibor és Kerék Mihály számításaival, akik a hozam alapján szintén a kisbirtok nagyobb eredményessége mellett érvelnek a két világháború között, miközben Czettler Jenő szerint a két világháború közötti Magyarországon a nagybirtok holdankénti szántóföldi hozama volt nagyobb, Zagorov–Bilimovich–Végh szerint szintén.

A zsellérfalvakat a szegénységgel, nyomorral és periferizáltsággal azonosítani egyoldalú általánosítás. A telkes parasztsággal szemben, melynek földje a létbiztonság (hamis) illúzióját keltette, a zsellérség mobilitása és alkalmazkodóképessége jóval nagyobb volt, mely gazdasági szerkezetváltás esetén akár kedvezőbb helyzetbe is hozhatta. Így aztán a kérdés, hogy az egykori telkes jobbágyfalvak vagy a zsellérfalvak fejlettebbek egykor és ma, nem is egyszerű.

Ami az 1910-es és 2016-os perifériákat illeti, az egykori nagybirtokok dominálta falvak komplex fejlettségi mutatói 1910-ben magasabbak voltak a kisbirtok dominálta településekénél. 2016-ban viszont már nem ilyen egyértelmű a helyzet, tehát a politikai változások felülírták a mintázatot. Arra kérdésre, hogy vajon az egykori zsellérek vagy telkes jobbágyok dominálta falvak helyzete periferikusabb 1910-ben és 2016-ban, még kevésbé adható egyértelmű válasz. Izgalmas eredmény, hogy ott ahol a zsellérek aránya egykoron magas volt, ott a fejlettség 1910-es és 2016-os értéke is magas. Ugyanez érvényes a polgárságra is, a két társadalmi csoport mutatói együtt mozognak. Ez megerősíti Benda Gyula keszthelyi mikrotörténeti kutatásainak eredményét: a zsellér kategória, mint rendi–jogi állapot gyakran nem feleltethető meg a tényleges gazdasági–társadalmi pozíciónak. Ugyanakkor az is tény, hogy a 70–90 százalék közötti telkes jobbágy arány sem produkált fejletlen településeket. Mivel a kapcsolat erőssége az indikátorok között nem volt erős, ezért felmerült, hogy regionálisan eltérő módon megnyilvánuló jelenségről van szó. Azonban az 1786-os jobbágyarány térképezése és összevetése az 1910-es és 2016-os perifériák elhelyezkedésével sem hozott egyértelmű eredményt. Fejletlen, periferikus területek egyaránt vannak egykori jobbágy és egykori zsellérfalvak helyén, ellenben a fejlettebb területeken inkább a jobbágyfalvak elterjedése jellemző minden régióban.

A mezőgazdaság problémáival foglalkozó záró, még inkább elméleti és statisztikai szemléletű tanulmány (6. fejezet) azt vizsgálta, hogy a morfometriai adottságok (lejtősség, kitettség, közigazgatási területek alakja, stb.) korreláltak-e a hozamokkal és egyéb tényezőkkel, és ez hogyan változott 1780–1910 között. Azaz, a természeti adottságok kiaknázását optimalizálta-e az agrárgazdaság a termékszerkezet és földhasználat megválasztása révén, vagy a tech-

nológiai fejlődés segítségével a kedvezőtlenebb adottságú területek kedvezőbb alapadottságú régiókhoz közeledése játszódott le. A két irány ugyanis eltérően befolyásolja a regionális agrár-különbségeket.

A 7–8–9. fejezet tanulmányai a paraszti társadalom, egészségügyi, migrációs és urbanizációs sajátosságait veszi vizsgálat alá a városi rétegekkel való összevetésben. A debreceni iskolások között az 1930-as években végzett szociális felmérés adatainak feldolgozása alapján bizonyítást nyert, hogy a Horthy-korszak azon szlogenje, hogy az állam megtartó ereje a vidéki parasztság, legfeljebb külsőségekben, a fogazat épsége és a testmagasság alapján volt realitás. Minden más paramétert tekintve a városi parasztság, de a városi polgárság életkörülményei és egészségi állapota is jobb volt a „vitézi rend" gyermekeiénél. Ez a felismerés az oktatáspolitikai váltás mellett egy új egészségpolitikához is vezetett, ami azonban a szociális helyzet javításában nem csapódott le. A parasztság, mint társadalmi kategória helyét helyzetét urbánus közegben (ti. ez tér teszi lehetővé a többi társadalmi csoport beemelését és szerves vizsgálatát) , illetve az ország többi társadalmi csoportjához viszonyítva a 8–9. tanulmány elemzi, az egyik a dualizmus korában, a másik két generációval később, s kijelenthető, hogy mindkét korszak társadalom-kategóriái hierarchikus fogalmak, tehát a parasztság, (kis) presztízse és (kedvezőtlen) életkörülményei alapján elkülöníthető más csoportokra jellemző vonásoktól.

1. Az agrárfejlettség területi differenciái a dualizmus kori Magyarország területén

Bevezetés

Történeti jelenségeket és folyamatokat számos aspektusból lehet vizsgálni. A hazai történészek körében jóval gyakoribb a gazdasági vagy társadalomtörténeti jellegű (vertikális rétegzettségű struktúrákat célzó) megközelítés, míg a regionális szemléletű, földrajzi módszereket alkalmazó területi eltéréseket elemző „horizontális" kutatások ritkábbak,[2] s ezek recepciója sem mindig kedvező.[3]

Álláspontunk szerint azonban a regionális megközelítés a problémák ellenére is új információkat szolgáltathat egy-egy vitás kérdés tisztázásához, sőt, akár már tisztázottnak tűnő jelenségek újraértelmezésének szükségességét is felmerülhet. Ennek oka, hogy a korábbi, általános érvényűnek tekintett megállapítások részben a regionális eredmények extrapolációján alapulnak, ezek kiterjesztése azonban csak homogén terület esetében lehetséges. (Ezt azonban éppen részletes, akár térképi kontrollvizsgálatok nélkül csak feltételezhetjük). Másfelől pedig, azok az állítások, melyek országos átlagon vagy egyéb mutatókon alapulnak, a regionális eltéréseket (pl. a belső differenciáltságot) ugyancsak nem veszik figyelembe.[4] Márpedig mind a vizsgált halmaz belső differenciáltsága, mind ennek képi megjelenése igen eltérő mintázatot mutathat két, azonos átlagértékkel rendelkező terület esetén is.[5]

Továbbá, egy-egy jelenség területi, de nagy felbontású mintázatának[6] vizsgálatához – és így az általános érvényű állítások relevanciájának vizsgálatához is – a számítógépek előtt hiányzott a statisztikailag kiértékelhető adatmennyiség. A térképkészítés automatizáltsága (beleértve a vizualizációs beállításokat is) ugyancsak nem volt megoldott a GIS megjelenése előtt, így az efféle vizsgálatok túlságosan időigényesek voltak. A közelmúltban azonban KSH 1870–1910 közötti népszámlálásainak kiadott anyagát egységes szerkezetű adatbázisba foglaló „GISta Hungarorum" projekt keretein belül digitalizált alapváltozók[7] és a belőlük előállított fajlagos, komplex, valamint a folyamatok dinamikáját bemutató változók segítségével mintegy ötszáz, a dualizmuskori és 18. századi Magyarország társadalmi és gazdasági állapotát, ennek időbeli változását (folyamatait), valamint regionális differenciáit bemutató nagyfelbontású (település-

[2] Lásd: Nagy Mariann, Tóth Tibor, Faragó Tamás munkáit.

[3] Ahogy Tímár Lajos fogalmazta a brit történeti földrajzi iskola kapcsán: noha felismerték, hogy a társadalmi formációkat középpontba helyező vizsgálódások jelentős regionális különbségeket takarhatnak, a geográfusok ilyen irányú vizsgálatainak recepciója még a regionális szemléletű történettudomány kiformálására törekvő történészek (pl. Sydney Pollard) körében is gyenge maradt. A 80-as évek kritikusai szerint a brit történetírásban (és ez ugyancsak érvényes a magyarra is) a történeti demográfiai munkák és a társadalomtörténet is szándékosan mellőzte a területi különbségek elemzését. (Tímár 1993, 16–18, 23.).

[4] Az átlag és a szórás csak egy a halmazokat leíró statisztikai paraméterek sokasága közül: önmagukban semmit sem mondanak a belső differenciáltságról. De még az eloszlás ismerete sem utal a területi mintázatra (az ugyanúgy lehet teljesen mozaikos – nagy belső diverzitású, mint ahogy hasonló jellegű területek is kerülhetnek egymás mellé a Tobler-hipotézis értelmében). (Tobler 1970). A térképi elemzés tehát sokszor megkerülhetetlen.

[5] Arra, hogy a statisztikai kiértékelés mellett esetenként miért fontos a térképi ábrázolás, egy egyszerű példa. A 19. század második felére vonatkozó történeti statisztikai számításokban elég gyakran 5–5,5 fős átlagos háztartásmérettel számolnak (termés- és jövedelembecslés, népességszámbecslések esetén). A valóság az, hogy 1880-ban Magyarországon az egy lakóépületre jutó lélekszám (családméretet nem közöl a statisztika, a két fogalom nem ekvivalens) az érték átlagosan 6 fő volt (a Balkán országaihoz hasonlóan), mely ráadásul jelentős regionális változatosságot mutatott, s miközben a következő harminc év alatt az átlagérték alig változott (5,85 fő), a regionális diverzitás fennmaradása mellett az egyes területeket eltérő irányú fejlődés jellemezte. Erdélyben szinte egyöntetűen kevesebb, mint 5 fő jutott egy lakóépületre, miközben a Dunántúl és a Felvidék egyes részein, vagy a Nyírségben és Északkelet-Magyarországon ez meghaladhatta a 7 főt is. Ha az 1880–1910 közötti időszak változásainak mintázatát egy különbségtérképen ábrázoljuk, akkor egyirányú trendről sem beszélhetünk. A lakóépületre jutó lakosságszám csökkenése jellemezte a Délvidéket és a mai Magyarország területét, miközben a vásárvonalon, az etnikai kontaktzónában és Erdély nagy részén éppen növekedés volt megfigyelhető (az országos átlag stagnálása mellett). Ez arra utal, hogy a változás nem monokauzális. Sőt, nemcsak a mintázat, hanem maga a növekedés vagy csökkenés ténye sem magyarázható *egyetlen* demográfiai okkal, hiszen a belső és külső migráció mellett a születések és halálozások számának differenciája is befolyásoló tényező volt.

[6] A léptékválasztás (a területi alapegységek definiálása) ugyancsak komoly módszertani kihívás.

[7] http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps

szintű) tematikus térkép készült,[8] mely új megvilágításba helyez számos jelenséget.[9]

Jelen tanulmány tehát kliometrikus és regionális módszerekkel, a GIS és a többváltozós statisztika felhasználásával az általános érvényűnek tekintett kijelentések elemi entitások szintjére történő dekonstruálásával kíván a mezőgazdaság területi folyamataira reflektálni. Nem állítjuk, hogy következtetéseink jobbak (vagy, hogy újraírják a történelmet), de azt igen, hogy egy jelenséget több oldalról is szemügyre kell venni, hogy a kapott kép ne legyen egysíkú.[10]

A kliometria ugyan sok kritikát kapott (Maddison GDP számításai Kelet-Közép-Európában és a Balkánon az 1870–1910 közötti időszakra sem megbízhatók, nemhogy a 16. századra,[11] és bizonyos távolságtartás éppúgy érezhető vele szemben, mint a regionális szemlélet esetében),[12] Scott M. Eddie és John Komlos Monarchia gazdaságára vonatkozó kutatásai bizonyították,[13] hogy a módszer alkalmas a történeti toposzok újragondolására, állítások újrafogalmazására. Ezek ösztönzőleg hatottak adatbázisunk felhasználási irányait illetően már a jelen tanulmány alapadatait szolgáltató GISta Hungarorum projekt elindultakor is.[14]

A tanulmány – sőt a kötet tanulmányainak zöme – Scott M. Eddie kérdéseit újragondolva regionális és komparatív nézőponttal kiegészítve kifejezetten az agrárkérdés bizonyos aspektusaival foglalkozik, de nem kizárólag statisztikai, hanem legalább ennyire földrajzi megközelítésből. Álláspontunk szerint ugyanis nem az a fő kérdés, hogy Magyarország agrártermelésének növekedése a dualizmus korában évi 2% (Katus) vagy éppen 3% (Hanák) vagy 2,5% (Eddie) volt (és ennek hozadékai: vajon ezek alapján Magyarország a különböző agrárberendezkedésű európai országokhoz képest milyen fejlődési ütemet produkált és ennek függvényében a nagybirtok csökkentette vagy éppen növelte a fejlődés ütemét

[8] *Kisatlasz, A Historical Geographical Atlas of Hungary …* http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps

[9] Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a térkép gyakran nem magyarázó erejű. Ennek egyik – éppen az imént említett – oka, hogy az ábrázolt jelenség mögött több folyamat áll (multikauzalitás). Ez a helyzet a törvénytelen születések regionális sajátosságait bemutató kartogram kapcsán is: az 1901-1910 közötti adatok alapján kapott kép egyértelműen több tényezőt tükröz, így fejlettségi indikátorként nem használható. Például a nagyvárosokban és Moson megyében (Bécs közelsége miatt) a törvénytelen születések nagy aránya betudható a modernizáció járulékos következményének, miként az etnikai kontaktzónában a vásárvonalon (a transzverzális vasút mentén), illetve a Székelyföld DNy-i peremén megfigyelhető kiugró értékek is kapcsolatba hozhatók modernizációs hatásokkal (vándormunkások, cselédek). Az utóbbi területen ugyanakkor a vallási-kulturális különbségek is szerepet kaphattak ebben, míg a Felvidéken ez sem jöhetett számba magyarázó tényezőként. Egészen eltérő ok magyarázza viszont Dél-Magyarország ortodox területeinek sajátosságait (az itteni románság körében jóval nagyobb volt a törvénytelen születések aránya, mint a görög katolikus románok körében) – bizonyítva a forráskritika és a történeti ismeretek szerepének fontosságát, mely nélkül könnyen a sztereotipizálás hibájába esnünk. A törvénytelen születések magas arányának itt az az oka, hogy törvényes házasságnak a 19. század legvége óta immár a polgári házasság minősült, nem az egyházi, míg vélhetően az ortodox román közösségekben továbbra is ez utóbbi volt a meghatározó (ha nem számítunk olyan lokális sajátosságokat, mint a próbaházasság intézménye). Így *a törvénytelen gyermekek magas aránya itt nem annyira a helyi lakosság „erkölcstelenségét", mint inkább a lokális tradíciók tovább élését, a helyi társadalom inerciáját és a központi hatalom érdekérvényesítő-képességének gyengeségét, késését reprezentálja*.

E példa egyben rávilágít arra is, hogy hol és hogyan kell a perifériát keresnünk. Mivel azonban *más* esetben a törvénytelen születések magy aránya éppen a centrum jellegzetessége, ez a változó *önmagában* (háttértudás nélkül) a perifériák lehatárolására nem alkalmas. Ez mindenképpen fontos a centrum-periféria vizsgálatok során felhasznált indikátorok szelekciójának megértéséhez. A fenti eset ugyanis arra is példa, hogy történeti korokra vonatkozó periféria-kutatásba miért nem érdemes történeti tudás nélkül belekezdeni.

[10] Popper nyomdokain haladva: hiába verifikálható egy állítás több módszerrel, ha egyetlen újabb logikai konstrukció megcáfolja, akkor a kijelentés nem tekinthető igaznak. A regionális szemlélet egy új módszer beemelését, így a verifikálás-falszifikálás lehetőségének bővülését jelenti.

[11] Maddison 2001.

[12] A kvantitatív szemlélet maga nem új. A Herbert Spencerre és August Comte-ra visszamenő, a történelemben törvényszerűségeket kereső, szociologizáló történetírás eleve a „kemény", természettudományos módszerek primátusát hirdette a történettudományban (ami miatt szembekerült a kvalitatív irányzattal). A szociológiában, történeti demográfiában máig bevett módszer a (többváltozós) statisztika; de vizsgálatuk tárgya nem a társadalmi jelenségek térbeli megjelenése. Ilyen szempontból megközelítésünk a szociológiai iskoláétól is különbözik.

[13] Eddie 1996, Komlos 1990.

[14] Mint ezt jelen tanulmányban be is mutatjuk.

és hogyan befolyásolta mindezt a vámrendszer átalakítása,[15] amely mind komoly vitákra adott okot), hanem az, hogy ez a növekedés általános érvényű volt, vagy jelentős területi különbségeket mutatott. Másképpen: kiegyensúlyozott volt-e a fejlődés? Ha ugyanis a lakosság zömét foglalkoztató és a GDP döntő hányadát előállító szektor teljesítményében termelési nagy regionális különbségekkel szembesülünk, akkor elképzelhetetlen, hogy ennek ne lettek volna egyéb területeken is társadalmi–gazdasági kihatásai.

Az agrárszféra 19. századi termelékenysége

Az agrárszféra, azon belül is az *agrárstruktúra*, a *kis- és nagybirtok termelékenysége komoly*, az ország határain is túlnyúló problémakör – hiszen politikai kurzusok gazdaság- és társadalom-politikájának legitimitását meghatározó kérdésről van szó. A kérdést övező vita tehát nem csak magyar és nem csak 19. századi sajátosság. A Balkánon legalább ilyen politikai jelentősége van, hiszen az Oszmán Birodalom megroppanásával önállósuló államok egy része az *egalitárius* kisbirtokos parasztság kialakítása, fenntartása mellett tett le voksát (nyilván nem ok és előzmények nélkül). Hazánkban pedig az 1848-as rendezés megvalósulási módja és következményei, majd a kommunista kísérlet révén napjainkig aktualitása van.

Ami az egyes birtoktípusok (és ezzel kapcsolatban az egyes termékstruktúrák!) termelékenységét illeti, a Balkánon 1860 körül (a nyugati árkonjunktúra idején) a monokulturás (gabonatermelő), a bolgár földek 20%-át kitevő nagybirtok hektáronként 20–30%-kal nagyobb kihozatalt mutatott, mint a gabonatermelő kisbirtok. Mindezt annak ellenére, hogy igazi „majorkodó" gazdaság viszonylag kevés volt (a földet kisparaszti termelők között osztották szét, akik a termény felét adózták le, vagy pedig meghatározott mennyiséget; a robotmunka Macedóniában és Boszniában dívott leginkább – az allódium fogalmának megfelel az ottani *beglik*, és a röghözkötés szintén létezett az 1850-es évekig).[16] Romániában ugyanez a helyzet a nagybirtok termelékenységét illetően. Görögországban viszont a nagybirtok (igaz, itt nem a gabonatermelés dominált és a föld sem volt termékeny) kisebb termelékenységet mutatott, mint a mediterrán polikultúrás kisbirtok, az előbbit fel is számolták a 20. század elejére. Míg azonban Görögországban kis rentabilitása ellenére a nagybirtok a függetlenség után 70 évig még vegetált, Bulgária 1878-ban a (görögnél mindenképpen) termelékenyebb nagybirtok felosztásával indította önálló létét. A gabonatermelő kisbirtok itteni támogatása azonban egy téves – külső hatásokon, árkonjunktúrán alapuló – társadalompolitika következménye. Mikor a Török Birodalomban 1858-ban bevezették a szabad földforgalmat, a magas nyugati gabonaárak kedveztek a monokulturás kisparaszti birtokok kialakításának, de 1878-ban ez éppen véget ért (az 1873-as európai pénzügyi válság hitelhiányt gerjesztett a térségben, amit tetézett az orosz és amerikai gabona dömpingje a jobbágyfelszabadítás és amerikai polgárháború lezárultával – a nyugati államok az alacsony gabonaárban voltak érdekeltek). Így az éppen kialakuló bolgár gazdaság- és társadalomszerkezet rögtön idejétmúlttá is vált, az egységárak leesése miatt bekövetkező tőkehiány következtében viszont nem lehetett újrastruktúrálni a földbirtokszerkezetet (és így nem volt ipari átrétegződés sem), sőt a termékstruktúrát sem lehetett átalakítani. Maradt a zuhanó árú búza a fő termény, amiből egyre többet

[15] Az egyik toposz (Eddie 1996) szerint a dualizmus korában az egyenlőtlen birtokszerkezet akadályozta a magyar mezőgazdaság növekedését, miközben – ezzel ellentétes irányú folyamatként – azt is feltételezték, hogy a belső vámhatár megszüntetése viszont fellendítette a magyar mezőgazdaság növekedését. Azon kívül, hogy a két állítás valóságtartalma különkülön is vizsgálandó (és vitatható), mértékük a két folyamat eredőjeként előálló tényleges növekedést ugyancsak befolyásolja.

[16] A kliometrikus gondolkodás problémáihoz egy adalék: ha elfogadjuk Lampe adatait, miszerint a bolgár parasztságnak csak 10%-a dolgozott a földek 20%-át kitevő csiftlikeken, a termés 30%-át előállítva, az irreálisan magas egy főre jutó termelékenységet jelentene. Ez (allodiális birtok, beglik esetén) ellentmond annak a történeti vélekedésnek, hogy a „kényszermunka" termelékenysége alacsony (Young). Ha pedig nem-allodiális formát feltételezünk, akkor ugyanazon gazdaságszerkezet (kisparcellás gazdaság) mellett lesz az output különbsége (ti. összevetve a szabad kisbirtokos formákkal) irreális. Az az áthidaló megoldás, hogy a 20% nem a földterületre, hanem a csiftlikgazdaságok számára vonatkozik, egyrészt ellentmond az 1878 utáni bolgár földosztás tapasztalatainak (a földterület 25%-át osztották újra de ebben a kisbirtokos muszlim menekültek földje is benne volt), másrészt ez kb. a földek 40%-át jelentette volna, amit 10%-nyi munkaerővel megművelni (gépesítés nélkül) nem lehetett volna (csak rossz hatékonysággal).

kellett termelni ugyanazon árbevétel eléréséhez. Meglepő, hogy az agrármodernizációval (mák, dohány) éppen a közrend ellenségei, a paramilitáris alakulatok kísérleteztek, a tradicionális paraszti birtok egyetlen tőkéje az – egyébként alacsony, 50-65%-os kihasználtságú – „marxi embergép" maradt. Ezek után nem meglepő, hogy Gerschenkron a bolgár kisparaszti birtokot a fejlődés gátjának tekintette a szocialista iparosítás szempontjából, hiszen sem átrétegezhető munkaerőt, sem fogyasztóképes keresletet, sem iparba fektethető tőkét (az oszmánok állami szinten kísérleteztek ezzel) nem generált.

Kopsidis és Ivanov szerint[17] azonban téves a gerschenkroni koncepció, mely a mezőgazdaságtól várja az ipari tőke előteremtését, legalábbis az angol modell reinterpretációja alapján. A marxi 'enclosure' ugyanis szerintük nem felesleges, iparba átrétegezhető munkaerőt teremtett, hanem szociális problémákat, amiket akasztásokkal és Ausztrália benépesítésével kellett kezelni: a kutatások szerint mintegy 100 év hiátus mérhető az 'enclosure' és az ipari nekilendülés között, s jellemző módon az Indiát gyarmatosító Anglia a 18. század közepén még protekcionista iparpolitikával tiltotta az indiai textil behozatalát, nehogy tönkretegye a hazai ipart. E konzervatív koncepció szerint tehát az ipari forradalomnak kell agrárforradalmat indukál-nia, s nem fordítva, így a balkáni kisparaszti birtok nem tehető felelőssé az ipar modernizációjának elmaradásáért.

De mi a helyzet magának az agrárszférának a modernizációjával (ha már az iparé nem várható el a feltételezés szerint), volt-e lehetőség erre a kisbirtok dominanciája esetén? Ugyan technológiai intenzifikációra a balkáni kisbirtok a tőkehiány miatt alkalmatlan volt (a nagy népességnövekedés mellett ezt tükrözi az alacsony *termelés/fő* érték), de a biológiai intenzifikáció (termékszerkezet-váltás) nem volt lehetetlen[18] (hiszen a termelés/fő értékkel ellentétben a *termelés/ha* értéke emelkedett – ez egyben újabb adalék is a változók körültekintő megválasztásának problematikájához). Két tényező azonban akadályozta ezt: az egyik az európai munkamegosztás kialakulása volt, mely nemcsak a jól ismert ismert „iparcikket gabonáért" trendet alakította ki, de a mezőgazdaságon belül is kialakult egy nyugat–kelet differencia. Nyugaton beindult a „zöld forradalom",[19] azaz az állati termékek, tejtermékek és primőrök domináltak, míg Kelet-Európa gabonaexportőr szerepbe kényszerült – akkor is, mikor az ártrend ezt már nem favorizálta. És ez nemcsak Bulgáriában volt így, de Szerbiában és Magyarországon is megjelent a kényszerexport. Szerbia esetében a túlnépesedés, az állatállomány egészségügyi állapota és a Monarchia agrárpolitikája tette lehetetlenné a kedvező exportárakkal bíró élőállatexport felfuttatását, Magyarországon pedig a nagybirtok és az olcsó munkaerő léte tette fenntarthatóvá az államilag támogatott extenzív gazdálkodás révén (folyószabályozások) e struktúrát a zuhanó gabonaárak mellett.[20] A másik tényező, mely a gabonatermelés rentabilitását segítette (így akadályozta az intenzifikációt és diverzifikációt): kontinentális klímán a búza kis befektetett tőkét igényel (pénzt, erőt, stb.) a kihozatalhoz mérve, ráadásul már az első évben termett (szemben a szintén nagyon olcsó olajfával).[21]

Tehát a zöld forradalom a Balkánon elmaradt, Bulgáriában majd csak az 1930-as években jelentkezik. Mindez azonban még mindig nem jelenti automatikusan azt, hogy a kisbirtok termelékenysége kisebb a nagybirtokkal szemben, különösen, hogy a tőkehiány az utóbbira is érvényes volt (nincs gépesítés), s a termékszerkezet pedig azonos (leszámítva néhány speciális rózsa- és dohánytermelő régiót). Mollov szerint a bolgár kisbirtok egyenesen jobb *egy hektárra* jutó kihozatallal bír, mint a nagybirtok.[22] Egy főre (munkaerőre) vetítve már nem ez a helyzet. Zagorov–Bilimovich–Végh összehasonlító vizsgálata[23] indirekt módon szintén ezt a koncepciót erősíti: Magyarország Balkánhoz képest 1930-ig javuló agrárteljesítményének oka csak kevéssé az *egy hektárra jutó termelés értéke*, hiszen az pl. Bulgária és Magyarország esetében közelített

[17] Kopsidis 2014 és Ivanov–Kopsidis 2015.

[18] Ivanov–Kopsidis 2015.

[19] van Zanden 1991.

[20] Lásd később részletesen.

[21] A burgonya nem optimálisabb e tekintetben, mert hiába nagyobb a hozama, nagy az inputigénye, ráadásul kimeríti a talaj nitrogéntartalmát így vetésforgót vagy talajpihentetést kell alkalmazni az egyébként relatív földszűkében lévő Balkánon – a trágyát pedig ekkoriban még eltüzelték).

[22] 1930 körül. Mollov – Kondov 1932, 1934, 1936. Saját kutatásaink szerint 1860 körül ez nem állt fenn.

[23] Zagorov–Bilimovich–Vegh 1955, 15–22. és 50.

egymáshoz,[24] s nem is *a termelt mennyiség kalória-tartalma* – azaz minősége (ebben Magyarország alulmaradt a szomszédokkal szemben), – hanem az, hogy Magyarországon összességében *egy mezőgazdasági munkásra átlag több terület jutott (nagyobb munkaerőhatékonyság).*[25] Ez eredményezte az egy munkásra jutó magasabb hozamot,[26] mely nem párosult arányosan magas bérrel. Mivel pedig Magyarországon 1930-ban még mindig a nagybirtok dominált (miközben Romániában, Jugoszláviában 1920 után földosztás volt), evidens, hogy a kedvező mutató így (legalább részben) a (monokultúrás) nagybirtoknak köszönhető. Ezek után különösen érdemes megvizsgálni a magyar birtokszerkezet struktúrális és regionális termelékenységét a jobbágyfelszabadítás után. Ezt e tanulmányban 1865-re végezzük el.[27]

Mollov a világválság idején végezte első kutatásait, melynek az volt az egyik következtetése, hogy a krízisekre a kisbirtok reagál rosszabbul (az állami politika ekkor export ártámogatásban és adóelengedésben nyilvánult meg, az előbbi viszont csak az 5 ha feletti birtokok számára volt kedvező, hiszen az export 33–50%-át a birtokok 1–2%-ára kiterjedő 10 ha feletti birtokok adták). Ezzel igazolta a (nyugati baloldali történészek által hangoztatott) Labrousse-hipotézist, mely azt mondta ki, hogy krízis idején a kisparasztság szenved a leginkább, mert a termeléskiesés mértéke nem arányos az árnövekedésből származó bevételi többlettel. Noha makroszinten éppen Franciaország esetében Post ezt cáfolta,[28] arról ő is megfeledkezett, hogy a kisbirtokosnak többlete alig van, kül- és belpiacra kevés árut juttat, tehát az árnövekedés hasznából a nagybirtokossal szemben alig részesül, ellenben egy 20%-os termeléskiesés esetén nemhogy piacolni nem tud, de vetőmagja sem lesz a következő évre, tehát egzisztenciálisan fenyegetetté válik, s le kell vágnia, el kell adnia állatait. Az 1897–1900-as klimatikus eredetű bolgár agrárválság forgatókönyve ez volt (tetézve egy hitelválsággal). Ez mindenesetre ismét egy érv a nagybirtok mellett – legalábbis monokulturás gabonatermesztés esetén. A Balkán jelentős részével viszont éppen az volt a baj, hogy a kisbirtok olyan termékskálát mutatott (a már említett európai munkamegosztási és tőkebefektetési okok miatt), mely nem illett hozzá: vagy a birtokszerkezetet kellett volna a termékszerkezethez illeszteni, vagy fordítva, de a Szerbiában és Bulgáriában létrejött kombináció a lehető legrosszabb volt (1930 előtt a román agrárszerkezet sem szociális alapon volt kedvező, szemben a szociálisan fogékonyabb görög agrárpolitikával). Ez tanulságos lehetett (volna) Magyarországon is – mindaddig azonban, míg a foglalkozási átrétegződés nem valósítható meg más szektorok irányába, még az életképtelen termékstruktúrájú kisbirtok kialakítása is kisebb veszélyt jelentett az elit számára, mint a társadalmi stabilitás elvesztése a be nem avatkozás révén.

Ami tehát Magyarországot illeti, Czettler Jenő szerint a két világháború között a kisüzem rentabilitása igencsak kérdéses – a dán példával ellentétben – mert a nagybirtok a holdankénti kihozatalt (mázsában) tekintve 20%-kal, burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bírt.[29] (Ugyanez kalóriában vagy aranykoronában kifejezve is érvényes volt). Móricz Miklós szerint a nagybirtokon nagyobb volt a születésszám, alacsonyabb a halálozás, mint a

[24] Schulze (2000) adatait használva Katus (2012) az egy mezőgazdasági munkásra jutó termelés értéke és az önellátás foka (a többlet nagysága) alapján bizonyítja ezt. A magyar mezőgazdaság teljesítménye a Balkánéhoz képest ugyancsak jó példa a kliometrikusok által gyakran elhallgatott bizonytalanságra. Lampe adatai szerint az egy főre jutó magyar GDP csak 20%-kal volt magasabb 1910-ben, mint a szerb, míg Stojanović adataihoz képest viszont 45–65%-kal volt magasabb a magyar GDP (435 és 490 frank/fő értékkel számolva). Miközben Lampe a szerb szántóföldi termelést 200 frank/főre teszi, addig Palairet a teljes mezőgazdaságét teszi 130–150 közöttire 1910-ben: ugyanekkor a magyarországi agrártermelés 200–240 frank/fő értéket vett fel Katus László adatai alapján 1910-ben.

[25] Ezzel szemben a Balkánon a kihasználatlan munkaerő a sok szabadidő miatt melegágya volt a politikai törekvéseknek.

[26] Zagorov adatai az 1930-as évekre vonatkoznak, de már 1910-ben is nagyobb volt az egy főre jutó magyarországi agrártermelés értéke, mint a balkáni. Míg 1870 körül a magyar mezőgazdaság egy főre jutó termelése 140 korona volt (Ausztriáé 117) Schulze szerint, miközben a Balkánon ehhez hasonló, vagy ennél magasabb érték volt ekkor mérhető, 1910-re a magyarországi érték elérte a 200 koronát, ellenben a balkáni nem lépte túl a 150 (Szerbia) 170–180 (Bulgária) koronás értéket.

[27] 1848 előtt erre Glósz József tett kísérletet (2009, 2010).

[28] Franciaországban a gabonaárak 80%-kal emelkedtek 1815 után, míg a termelés mennyisége csak 13%-kal csökkent (136 millió hl 1816-ban és 154 millió 1818-ben). Post 1974.

[29] Czettler 1936 (1995), 51. (táblázat).

kisbirtok dominálta községekben, ugyanakkor a tényleges szaporulat mégsem volt nagy a jelentős (a szaporulat 40%-át elvivő) elvándorlás miatt (a kisbirtokon az elvándorlás a szaporulat 25%-a volt) – annak ellenére, hogy itt (nagybirtokon) volt a legkisebb a népsűrűség. Móricz Miklós ezt úgy interpretálja, hogy a nagybirtok eltartóképessége kisebb,[30] noha inkább arról van szó, hogy kevesebb ember kell a működtetéséhez, és még így is jobb a holdankénti kihozatala is. (Nyilván a földnélküli parasztságot ez kevéssé vigasztalta). Más módon közelítve a problémához, Kerék Mihály nemcsak szociális alapon érvel a kisbirtok fenntartása mellett, de közgazdasági szempontból is versenyképesnek tekintette. Párhuzamba állítva két világháború közötti magyarországi (232 kisüzem statisztikai kiértékelésén alapuló) kutatásait Mollov hasonló bulgáriai kutatásaival, Kerék szerint, bár a szántóföldi termékeket illetően holdanként 2 mázsa gabona és tehenenként 800 liter tej a nagybirtok előnye, de a kisbirtok jóval több állatot tart el, s ez összességében azt jelenti, hogy míg a nagybirtok nyers hozama holdanként 135–167 pengő, addig a kisüzemeké 170–190 pengő. Ráadásul ekkor a magyar kisbirtok már jóval több árut visz piacra, mint a balkáni, akár 60%-ot is (szemben a 25-35%-kal), alig elmaradva a nagybirtoktól. Így nem meglepő, hogy az összes piacolt áruból is nagy a kisbirtok részesedése. A tiszta hozam így a kisbirtokon 57–64 pengő, míg a nagybirtokon 31–35 pengő.[31] A mi 19. századi adataink (és Nagy Mariann később elemzendő számításai) viszont a tiszta kataszteri földjövedelemre vonatkoznak (ez állattartás nélkül értendő) és jóval korábbiak (továbbá nem üzemegységek tételes vizsgálatán, hanem települési átlagokon alapszanak, így az „életképes" kisbirtoktól – mert Kerék vizsgálata ezekre terjedt ki – a törpebirtokig mindent tartalmaznak), összehasonlíthatóságuk tehát korlátozott.[32] Ráadásul a kisbirtok életképessége nemcsak azon múlik, hogy mennyit termel, hanem, hogy a termelők milyen életminőséget tudnak megvalósítani ebből (vagy ettől függetlenül), azaz az egyéb társadalmi-gazdasági mutatók hogy alakulnak a kisbirtokon és nagybirtokon. Hasonlóan Móricz vizsgálatához, mi is végeztünk egy számítást 1910-re (mai országterületre), összevetve a kisbirtok és nagybirtok lakosságának adottságait.

A kisbirtok esetleges kudarca (mely nem volt szükségszerű) még nem jelentette a nagybirtok (legalábbis nem minden formájának) létjogosultságát. Az első világháború utáni szovjet agrárközgazdász, Csajanov,[33] nemcsak azt állította, hogy a kisbirtok nem jó, mert a kisbirtokosok nem érdekeltek a piacra való termelésben (a paraszti lakosság piacra vitt áruja a fogyasztása 20%-át sem érte el), hanem azt is, hogy a *kollektív tulajdonon alapuló nagybirtokos üzemszerkezet* sem lehet megoldás, mert ugyanaz a paraszt műveli meg a *közös* földet, aki a *magán*tulajdonán sem termelt többletet.[34] (Ezen pedig a gépesítés sem segít). [35] A hazai szakirodalom – nemcsak a marxista történetírás, de a geográfia, közgazdaságtan még 1990 után is – szintén támadta a nagybirtokot, annak fejlődést gátló hatása miatt.

A rendszerváltás idején Miklóssy a jelenkori területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek meghatározó tényezőiként az első világháború (térszerkezeti–makrogazdasági) következményeit, a nagybirtok okozta torzulásokat (a napszámra kényszerülő életképtelen kisbirtokosok

[30] Móricz 1936, 293–309.

[31] Kerék 1939, 361–364.

[32] 1865-ben ugyanis a nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme volt nagyobb (*1. táblázat*).

[33] A marxista gondolkodók sem voltak egységesek a kérdésben: míg Kautsky a nagybirtokot tekintette „gyári üzemi" formának és pozitív példának, Eduard ellenkezőleg, a kisbirtokot preferálta.

[34] Fontos hangsúlyozni, hogy a Balkánon a szabad paraszti társadalmakban sem érvényesült Young „homokból arany" elmélete (azaz, hogy a jobbágyság eltörlése fokozza a termelőkedvet). Egyébként Komlos és Eddie is bizonyították, hogy még ha a tézis igaz, Magyarországon akkor sem jelent évi 1%-nál nagyobb agrártermelésnövekedést a jobbágyság eltörlése (mert a jobbágymunka a munkanapok elenyésző részét tette ki), miközben a mezőgazdaság éves növekedése a nagybirtok fennmaradása ellenére (vagy éppen amiatt) meghaladta a 2%-ot.

[35] A szovjet ipari forradalom a mezőgazdasági többlet elsajátításából származott. Így amikor 1930 után leesett a gabonaár Nyugaton (addig magasabb volt, mint a világháború idején, ez tartotta fent a balkáni kisparaszti gazdaságokat is), a kényszerexport jelensége lépett fel (az izolált Szovjetunió bizony kereskedett gabonával!), egyre több gabonát kellett exportálni ugyanazon árbevételért. Ez eredményezte az ukrajnai éhínséget, melyet a balkáni államok agrárstruktúrájuk (az önellátó, piaci trendeknek kevéssé kitett kisbirtok dominanciája) révén viszont elkerültek. Tehát bizonyos körülmények esetén a kisbirtok még előny is lehetett.

számának növekedését),[36] az agrártúlnépesedést (mely viszont lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos struktúra hosszútávú fenntartását, még a nagybirtok felosztása esetén is)[37] és az ipar lokális, pontszerű kisugárzó hatását emelte ki.[38] Az 1990-ben elmaradott települések zöme agrárközség volt (leszámítva néhány borsodi bányásztelepülést), ráadásul tekintélyes hányaduk gyenge termőhelyi adottságú.[39] Alulfejlettségük mögött a mezőgazdaság történeti gyökerű szerkezeti problémáit feltételezték: Miklóssy szerint a nagytáblás mezőgazdaság kialakítása és az állattartás háttérbe szorítása volt ennek két fő oka.[40] Ez utóbbit szintén megvizsgáljuk a kötet egy tanulmányában, miként a jelenkori fejlettségi állapot és az egykori nagybirtok elterjedésének összefüggéseit szintúgy.

Izgalmas kérdés, hogy a kisbirtokos parasztságot hogyan lehetett volna állami politikával ösztönözni a termelés növelése és a piacolás irányában.[41] A tapasztalat szerint nem volt egységes recept. A török uralom alól felszabadult balkáni területeken a 12–15%-os földadó mérséklése nemcsak a paraszti árbevételeken nem javított (az áresés miatt, hiszen részben ezt is kompenzálni kívánta az új államhatalom, amellett, hogy legitimálni kívánta uralmát), de az 1 ha-ra jutó termelés sem nőtt. Szerbiában el is törölték 1830 után a földadót (a bevezetett fejadóból sokkal több folyt be) az 1880-as évekig.[42] Bulgáriában viszont éppen a sztambolovi éra (1885–1894) adóemelései vezettek nemcsak az állami bevételek növekedéséhez, de a paraszti termelés javulásához is (a bolgár marxisták szerint viszont éppen ez tette tönkre a kisbirtokos parasztságot, eladósodásba kergetve őket), ezzel ellentétben az 1878-as földosztás utáni földbőség és az adócsökkentés (az oszmán érához képest) ellenére is zuhant a termelés értéke 1885-ig. Görögországban eltörölték a kisbirtok földadóját, azt csak az igásállatok után szedték be, így a termelő 10% többlettőkéhez jutott: a rossz talajadottságok ellenére pedig 1940-re az ország búzából (!) is kvázi önellátóvá vált.

Ugyanakkor Szerbiában a célul kitűzött „kisbirtokos parasztdemokrácia" intézményesülése féloldalas maradt: a földadó eltörlése mellett ugyan felszámolták az összes nagybirtokot is, s az *okućje* bevezetése a 19. század első felében megtiltotta egy minimális méretű birtok elidegenítését, jelzáloggal terhelését (miközben Magyarországon éppen az ősiség eltörlése ellen léptek fel ezidőtájt. Igaz, viszont a nagybirtokon még a dualizmus korában is létezett a hasonlóan korlátozottan elidegeníthető hitbizomány intézménye). Az *okućje* nem jelentett azonban védelmet, ha állami adóhátraléka volt a termelőnek (a kényszerárverések zöme kisparasztokat érintett, akik jóval kisebb összeggel tartoztak, mint egy polgári vállalkozó – de ezt sem tudták kifizetni). Nem védett továbbá a birtokaprózódás ellen sem (nagy volt a népszaporulat, s nem volt primogenitúra), ráadásul vagyoni cenzushoz kötött választójog volt érvényben a 20. század elejéig, ami megint csak az idealizált kisparaszti demokrácia torzképét eredményezte (radikális politikával olcsón mozgósítható

[36] Kisatlasz, 153. térkép.

[37] Az összes művelt területet elosztva az agrárnépesség számával 1910-ben is alig 5 ha-t kapunk, ami gabonatermés esetén éppen elegendő az önfenntartáshoz. *2 táblázat.*

[38] Miklóssy 1990, 881–889.

[39] Uő., 889.

[40] Uő., 890.

[41] Ez makrogazdasági szempontból is fontos volt. A térség államai *kényszerexporttal* kívántak pénzhez jutni: abból kiindulva, hogy az ország modernizációja csak az agrárium segítségével lehetséges belső forrásokratámaszkodva (a két világháború közötti preobrazsenszkiji politikát alkalmazta a cári Oroszország is Visnyegradszkij és Vitte idejében) állami lépésekkel lenyomták a gabona belpiaci árát (pl. ha az adót rögtön aratás után szedték be, az nyomott áron történő kényszereladásokhoz vezetett), majd drágábban a külpiacokra exportálták. Ugyanez a gabona-kényszerexport jelentkezett Szerbiában is ekkor, de itt a túlnépesedés eredményezte tájhasználati konfliktus (állattartás vs. növénytermesztés) eredményeképp (miközben az orosz gabona dömpingje miatt leestek a gabonaárak, tehát húst érte volna meg exportálni). A Török Birodalom eleinte ugyancsak a mezőgazdaságból akarta finanszírozni a modernizációt (meg a hiteleket), miként egyébként „utódállamai" is, de ezt az oszmánok kevésbé áttételes módon – adókulcs-emeléssel – kívánták megvalósítani, kivívva a helyiek ellenszenvét (1875-ös nagy keleti krízis): ez ékes bizonyítéka annak, hogy sokszor az adópolitika tálalása is számít.

[42] A szerb kisparasztság annak ellenére, hogy jóval kevesebb adót fizetett összegben kifejezve és egy főre vetítve egyaránt, és jövedelméhez mérten %-ban sem többet, mint a városi polgárság, mégis jóval megterhelőbbnek érezte azt, hiszen felesleget alig termelt, s azt sem mindig pénzért piacosította.

földéhes tömegeket eredményezve).[43] Szerbia így kényszer-búzatermelővé lépett elő, miután a nagy népszaporulat nem tette lehetővé az export szempontjából jóval kecsegtetőbb állattenyésztés fenntartását (1 kg hús exportára sokkal magasabb mint 1 kg búzáé).[44]

Szintén izgalmas, hogy az 1870-es évekbeli gabonaáresés ellenére meglepően virulens maradt viszont a nagybirtok az oszmán kézen maradt Macedóniában és Boszniában, noha a termék-szerkezetváltás itt sem volt jellemző (előretört a kukorica, dohány, mák, míg a gyapot és a rizs szakszerű művelési igénye miatt alárendelt maradt). Ennek részben az eltérő politikai struktúra volt az oka, mely lehetővé tette az elit számára a termés nagy részének (33–50%) kisajátítását. Ennek révén viszont a részesbérlőkkel művelt csiftlik-nagybirtok, de az allodiális beglik is hozott olyan minimális hasznot, mely lehetővé tette a struktúra fennmaradását. Fikret Adanir szerint a bérmunkások alkalmazása 60–65 egység költséget jelentett volna 90 egységnyi bevétel mellett, míg a részesbérlőkkel való műveltetés csak 30 egység jövedelmet hozott, viszont nem volt költsége,[45] tehát egy tőkehiányos birtokos nyilván ezt választotta. A korlátos haszon elmélete érvényesül a bosnyák nagybirtokokon is. Itt a termelő nem volt érdekelt a termelés növelésében, mert a termelési költségek ekkor jobban nőttek, mint a teljes termelés, eliminálva a termelői profitot. 222 Korona bevétel esetén 71 Korona volt a részesbérlőé, s ugyanennyi a földesúré, s a termelési költségek 112 Koronára rúgtak 1910-ben, addig, szélsőséges esetben, 888 Korona bevétel esetén a termelési költségek már 550 Koronára rúgtak, a földesúri rész 250 Korona volt, a termelői haszon pedig 20 Koronára esett volna.[46] Ezért aztán itt (Szerbiával ellentétben) tömegessé vált az adómentességet élvező állattartás a csiftliken (jobbágytelken) is. Nyilvánvaló, hogy a politikai rendszer miatt a nagybirtok Magyarországon is előnyöket élvezett (a parlamentben nem parasztok ültek), ami megnyilvánulhatott a földadó manipulálásában (lásd később), illetve abban, hogy a dualista Monarchia vámrendszere kedvezett az agrárexportnak. (Miközben az Magyarország egészére nézve hátrányos volt – ami azt is jelenti, hogy az export haszonélvetői az exportképes nagybirtokosok voltak, s nem pl. az ipar, vagy az önellátó szintet meg nem haladó kisparaszt). Ennek – sajnos nem mérhető hatása – persze a statisztikai adatokban is jelentkezik.

A magyar agrárszféra regionális sajátosságai

Eme kitérő után térjünk vissza immár a specifikusan magyar problémákra. Ami az 1767-es úrbéri rendezés regionális sajátosságait illeti, a GISta Hungarorum térképei alapján feltűnő, hogy az egy jobbágyra jutó telki szántóállomány (holdban kifejezve) a legdélebbi, de egyben legtermékenyebb területeken nagyobb volt a népességhiány/relatív földbőség miatt. Ezzel szemben északnyugaton a nagyobb agrárnépsűrűség (a kisebb teleknagyság) még rosszabb földminőséggel is társult (igaz ez akkor is, ha délen az egytelkes gazdák aránya kisebb, mint északon, ugyanis délen a telek nagysága is nagyobb volt, ami kompenzálta ezt) (*1.a–b ábra*). A rendezés így, *akarva–akaratlan hosszú távon a demográfiai nyomás migrációs kezelése irányába hatott*. A hegyvidéki peremterületeken általánossá váló relatív túlnépesedés 1848 után a bérmunka intézményesítésével[47] nyert (részben) levezetést. A „második jobbágyság" általános röghözkötése egyébként is történeti fikció: Zemplén megye déli részén 1780-ban tömegével találunk szabad menetelű jobbágyokat az úrbérrendezés után is,[48] (1728-ban 11 megye fennmaradt adatsorában ez 25–33–40% között ingadozott) továbbá a telki állomány mellett igen jelentős volt a jobbágyok által használt nem telki állományú földterület is (1728-ban majdnem 20%). Ugyanígy regionális sajátosságokat (akár mikroszinten is) mutatott a nemesi és jobbágyi birtok gyakorisága (*3. ábra*). Ha ehhez hozzátesszük, hogy sem Faragó Tamás 1720-as helyzetet vizsgáló adatai alapján rajzolt térképeinken,[49] de sem az 1865-ös összeírás alapján kirajzolódó kép szerint sem estek egybe megyei szinten a legnagyobb

[43] Amit a problémák externalizálásával könnyű volt a szomszédok felé terelni. Ehhez az is hozzájárult, hogy Bulgáriában pl. tiltották a kivándorlást.

[44] Egy kg hús előállítása kb. 6-8 kg gabonát igényelt, miközben a két mennyiség piaci ára megegyezett. De egy kg hús egyrészt nem fogyasztható 8 napon át, másrészt az állattartás helyigényes volt (makkoltató sertéstartás vs. erdőirtás szántóföldi célokra).

[45] Adanir 1979, 35-39.

[46] Feifalik 1918, 24.

[47] A jobbágyfelszabadítást ti. így is lehet értelmezni.

[48] Adatok: Barta 2005.

[49] Faragó 1996, 100–123.

birtokok a legjövedelmezőbbekkel, akkor a további folyamatelemzések között joggal vetődik fel a birtoktípusok és birtokméretek hatékonyságának kérdésköre, illetve a mintázat állandóságának oknyomozó vizsgálata is. 1720-ban ugyanis a kis átlagos birtokmérettel rendelkező Dunamente átlagos terméseredményekkel, viszont így jó fajlagos kihozatallal rendelkezett (*2. ábra*), míg a nagyobb jobbágyi gazdaságmérettel és átlagon felüli birtokonkénti kihozatallal rendelkező Dél-Dunántúl és Dél-Alföld (a Bácskát leszámítva) közepes egy kataszteri holdra jutó termeléssel volt jellemezhető! Az 1720-as helyzettel összevetve, 1865-ben az *egy birtokra eső tiszta földjövedelem* szerint viszont már az Alföld volt előnyben, bár *egy kataszteri holdra* számolva ez csupán a Bánátra szűkül, miközben továbbra is kiemelkedik a Dunamente (*4. ábra*). Azaz, 150 év alatt Dél-Magyarországon jelentős intenzifikáció ment végbe, hiszen a térség az átlagosból a legtermelékenyebb területek közé került, természetföldrajzi adottságainak megfelelően. (Ez magával vonta itt a korábban domináns állattartás térvesztését).

Az 1865-ös adatsor[50] jelentősége számunkra (a fenti tétel bizonyítása mellett) az, hogy a regionális differenciák[51] településszintű vizsgálata mellett korlátozott mértékben ugyan, de *lehetővé teszi a nagybirtokok és kisbirtokok hozamának kiszámítását* is. Statisztikailag értelmezhető mennyiségben szerepelnek ugyanis olyan települések, ahol csak kisbirtok, illetve csak nagybirtok (a pusztákat ugyanis ekkor külön írták még össze és gyakran 1–2 nagybirtok volt rajtuk) volt kimutatható (ahol mindkettő jelen volt, ott értelemszerűen nem lehetséges a településszinten megadott összjövedelem bontása). Az *1. táblázat* alapján világos, hogy a korábbi feltételezés, hogy *a nagybirtok egy kataszteri holdra jutó termelékenysége nagyobb, mint a kisbirtoké a robot felszámolása utáni kor kezdetén, helytálló*. A kisbirtok a nagybirtok fajlagos termelésének csak 60–66%-át adta. (Ez azonban csak gazdasági, de nem szociális értelemben indokolja a rendszer fenntartását).

Ezt tetézi még a regionális kép diverzitása (*4. ábra*): a településenkénti átlagos *tiszta földjövedelem* meglehetősen differenciált képet mutatva 2–7 Ft/hold között ingadozott. Mivel azonban a fenti számításba a nagy erdőbirtokok és az alföldi puszták egyaránt beletartoztak (az egy holdra jutó tiszta jövedelemben mért különbség e két területen pedig evidens: *4.a ábra*, kombinálva a nagybirtokok relatív gyakoriságát bemutató *5.b ábrá*val), ezért kísérletet tettünk olyan birtokok (helyesebben települések) termelékenységének kiszámítására is, ahol a nagybirtok mellett néhány kisbirtok is megjelent[52] (de a települési birtoktest zömét a nagybirtok teszi ki). Az egy holdra jutó tiszta jövedelem itt is hasonló volt a nagybirtokok esetében kiszámolt értékhez.

Vajon a kisbirtok és nagybirtok között fennálló jövedelmi különbség oka a technológiai különbségben, vagy inkább abban keresendő, hogy 1848 után a nemesség a jobb minőségű földeket szerezte meg?[53] Szekfű Gyula köre a dűlőnevek alapján amellett érvel, hogy a nagybirtokosok földjeiket nem a parasztoktól sajátították ki, hanem a 19. században feltört területekből alakították ki, tehát alapvetően nem jó minőségű földek, így nem is lehetett kiemelkedő a jövedelmük (ezért aztán ezt eltagadni-manipulálni sem kellett). Mivel azonban 1865-ben a nagybirtok holdankénti kataszteri jövedelme lényegesen nagyobb volt a kisbirtokénál, ez ellentmond Szekfű elképzelésének.

Az viszont kérdéses, hogy az 1875-ös adóreform után, mikor a kataszteri tiszta jövedelem vált adóalappá, is ilyen maradt-e a helyzet? Balla Antal vagy Für Lajos munkái alapján ugyanis az a kép rajzolódik ki, hogy az adórendszer a nagybirtoknak kedvezett, a kisbirtok 1 holdra jutó adója abszolút értékben magasabb volt.[54]

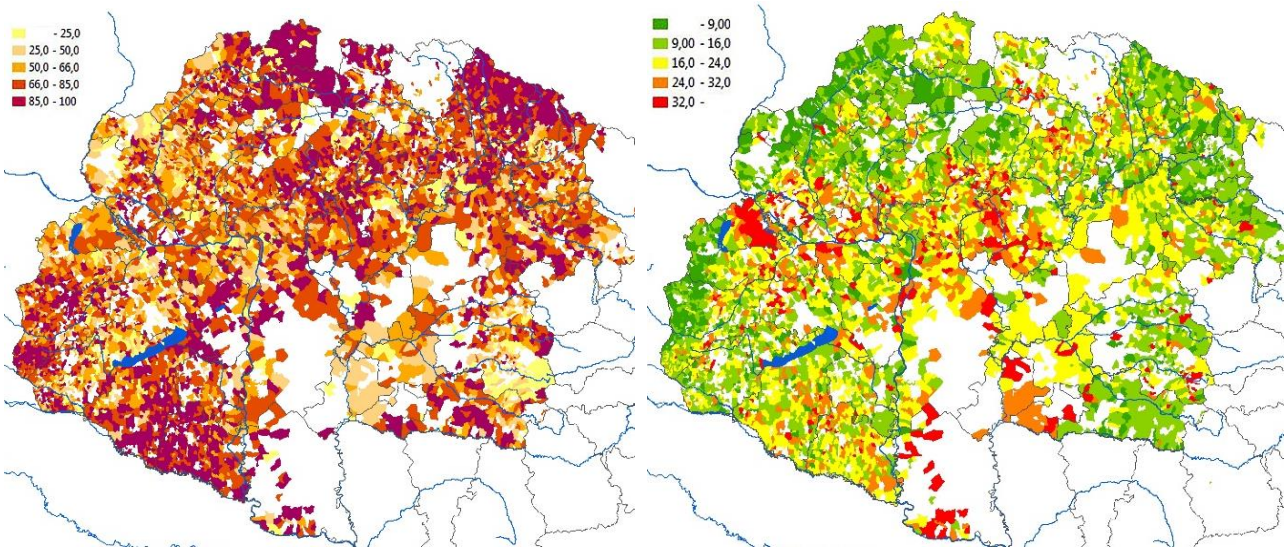
[50] Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Pest, 1866.

[51] Az 1865-ös adatsor mind a területhasználat, mind a földjövedelem szempontjából összevethető az 1910-es területhasználati és földjövedelmi adatokkal, így lehetséges a fejlődés településszintű és regionális dinamikájának bemutatása. (Nagy Mariann hasonlóan regionális differenciákat kutató, 1895-ös és 1910-es adatokon alapuló vizsgálata megyei szintre vonatkozó, jellegében statikus kutatás). Hátránya viszont, hogy Horvátország és Erdély összevetése adathiány miatt nem lehetséges, miként a bruttó és nettó termelésé sem, szemben Nagy Mariann tanulmányával.

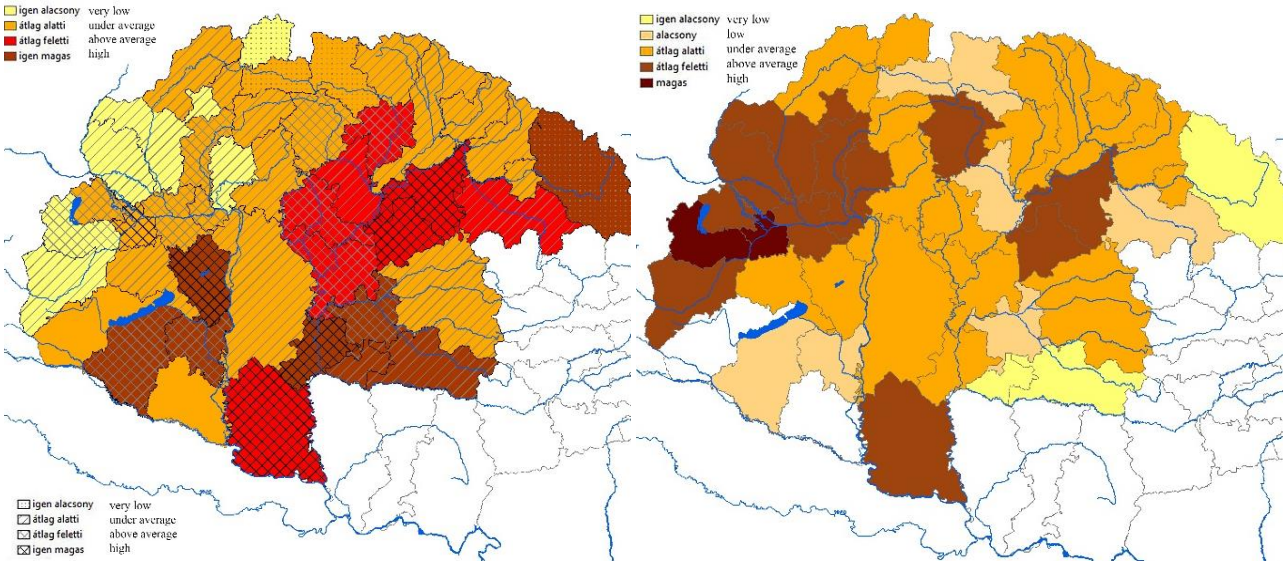
[52] Hipotézisünk szerint az itteni kisbirtokok vagy a nagybirtokhoz kapcsolódó szakképzett munkaerőt testesítik meg, vagy diverzifikáltabb, intenzívebb művelést alkalmazó nagybirtokra utalnak – de ez a termelékenységben nem látszik, tehát nem bizonyítható.

[53] Eddie 1996.

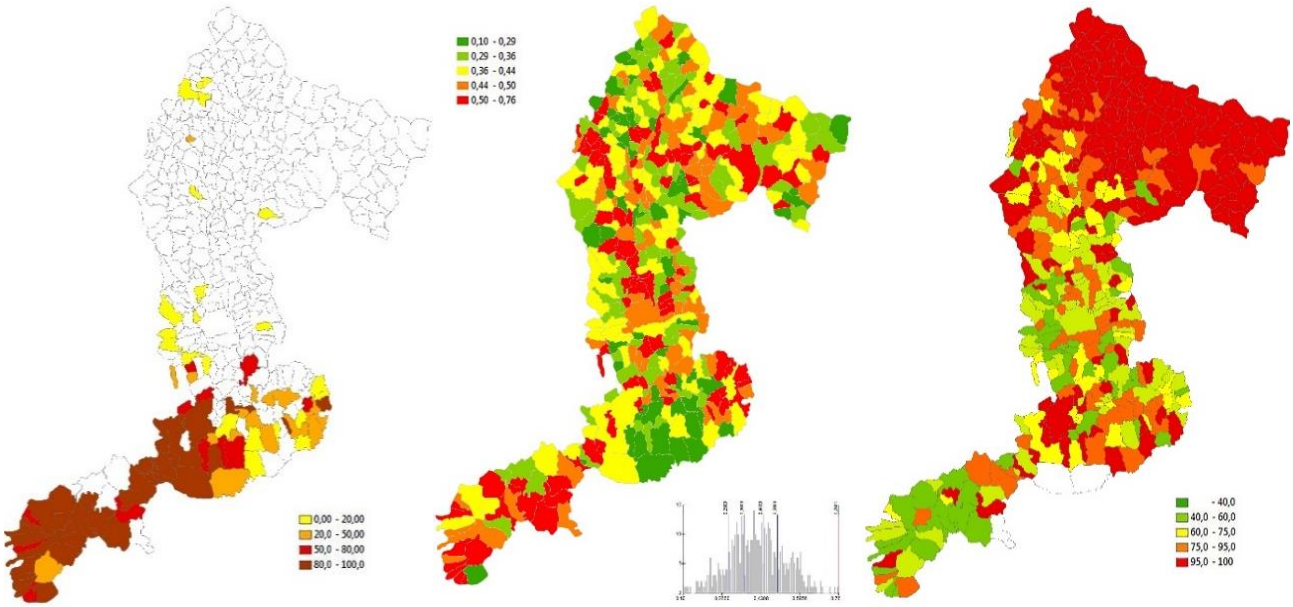
[54] Balla 1969, 215.; Für 1969, 36–37.



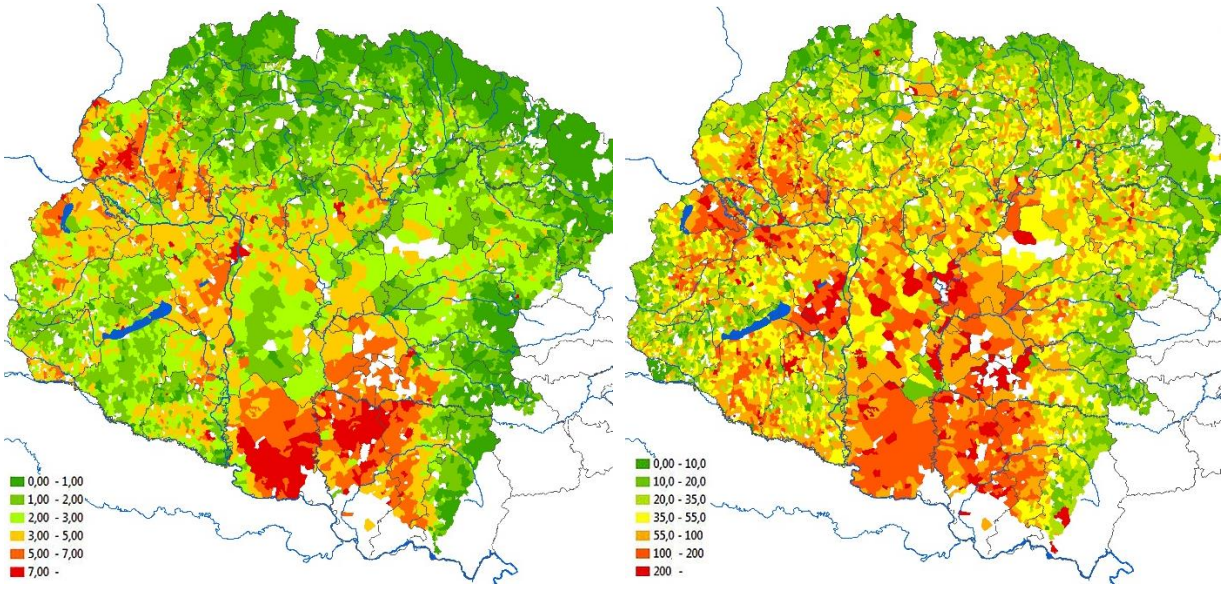
1. a-b. ábra. Telkes jobbágyok %-os aránya 1767-ben / Telkes jobbágyra jutó átlagos birtokméret (? hold) 1767-ben



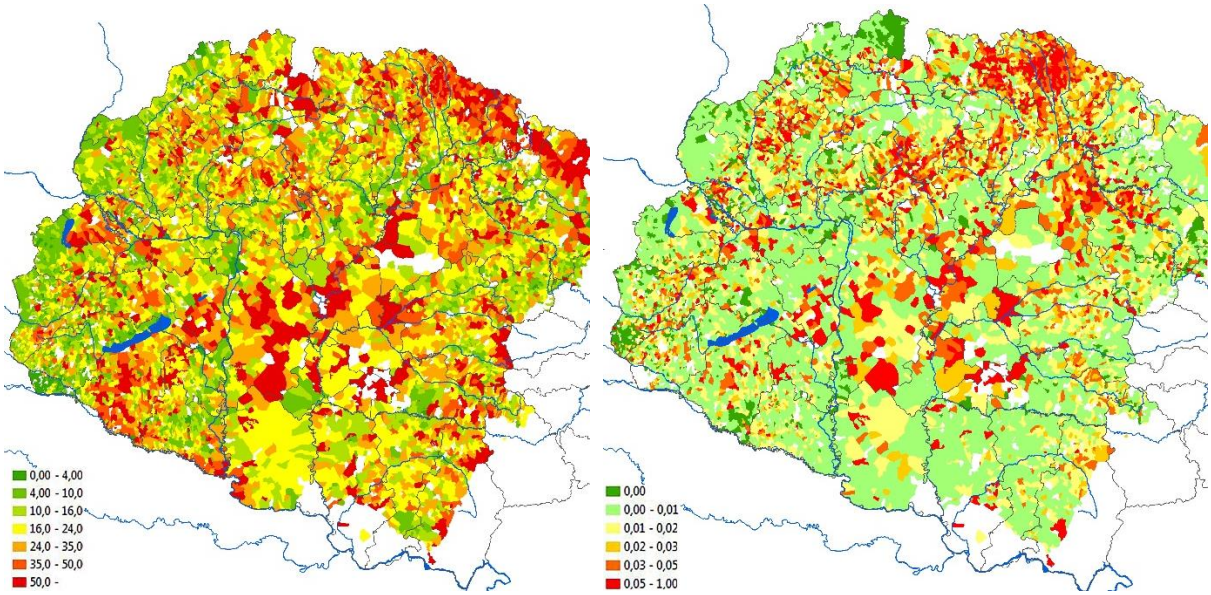
2. a-b. ábra. A paraszti gazdaságméret és a gazdaságonkénti kihozatal kapcsolata 1720 körül Faragó T. adatai alapján



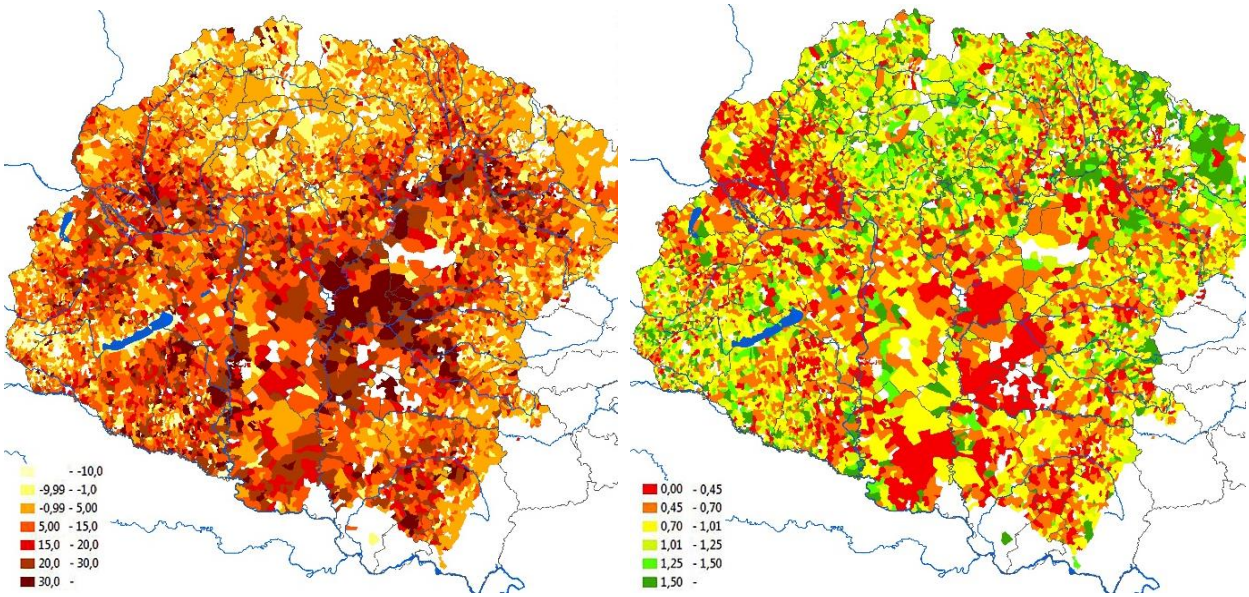
3. ábra. Szabadmenetelűek aránya (%) /A telkek rovásainak részesedése (%) az adóból / Paraszti földek aránya (%)



4. a-b. ábra. Egy holdra jutó tiszta jövedelem / Egy birtokra jutó átlagos tiszta jövedelem 1865-ben (Ft) településenként



5. a-b. ábra. Egy birtokosra jutó birtoktest 1865-ben (hold) / A nagybirtok relatív gyakorisága 1865-ben (1 = 100%)



6. a-b. ábra. Szántóterület kiterjedésének %-pontos változása 1895%–1865% / Rétek legelők kiterjedésének változása 1895-ig (1865 = 1)

1. táblázat. A kisbirtok és a nagybirtok jövedelmezőségének különbségei Magyarországon 1865-ben (tiszta kataszteri földjövedelem, állattartás nélkül)

Indikátor	Kisbirtokok (minta)	Nagybirtokok (minta)	Nagybirtok 1-2 kisbirtokkal	Országos érték és átlag**
birtokok száma	126 758 / 2 010 000	187 / 23 685	138*+235	**2 034 630**
teljes hasznosított terület (hold)	1 380 000	409 000	131 487	**33 510 620**
nettó jövedelem (Ft)	3 610 000	1 944 000	599 600	**98 056 000**
átlagos birtokméret (kh)	10,9	2190	1000	**16,5**
1 birtok átlagos nettó jövedelme (Ft)	28,5	10 395	4500*	**48,2**
1 holdra jutó nettó jövedelem (Ft)	2,6	4,7	4,6	**2,9**
hasznosított terület aránya	92	80	95	**91**
vizsgálati minta	a gazdaságok 6,2%-a, a föld 4,1%-a, a jövedelem 3,7%-a	gazdaságok 1,1%-a, a föld 1,3%-a, a jövedelem 2%-a	a föld 0,4%-a, a jövedelem 0,6%-a	**100**

*Csak a nagybirtokkal számolva.

**Erdély és Horvátország és néhány nagyváros (pl. Debrecen) nélkül.

Egy főre vetítve ez bizonyosan nem így van: 1910-ben a nagybirtok dominálta településeken a fejenkénti direkt adó 20 K (arisztokrata nagybirtokokon egyenesen 30 K), a kisbirtok dominálta településeken 15 K volt (a mai országterületre vetítve). Ha az adót településtípusra aggregáljuk, akkor sem igaz a nézet. A nagybirtokkal nem rendelkező települések átlagos adója holdanként 6,5 K volt, míg a nemesi birtokok dominálta településeken ugyanennyi, az arisztokrata nagybirtok dominálta falvak 1 holdjára 7,3 K jutott, a hitbizomány jellegű nagybirtokkal rendelkező falvakban falvakban 8 K/kh volt az átlagos adó, a nem nemesi nagybirtokon viszont 9 Korona.[55] Településtípusok esetében tehát nem állja meg a helyét az iménti feltételezés (legfeljebb a településen belül, birtokszinten).

Egy másik hipotézis szerint ennek (hogy a nagybirtok holdanként kevesebb adót fizet) oka nem a nemesi földek rosszabb minősége, hanem az, hogy a nemesség földjeinek alacsonyabb minőségi kategóriába történő minősítésével (politikai ráhatással, az adózás manipulálásával) kívánt kedvezőbb pozícióba jutni. Nagy Mariann szerint „a nagybirtok 1 holdjára kisebb tiszta kataszteri jövedelem jutott 1895-ben".[56] Ha ez igaz, az viszont technológiai, termékszerkezetbeli változásokra éppúgy utalhatott, mint a manipulációs hipotézisre. Sajnos a termelékenység változásának (és összetevőinek) vizsgálatára sem nyújtanak lehetőséget az 1895-ös statisztikai adatok (nincs jövedelemadat), sőt az 1910-es település-soros adatok sem, nem különítvén el kis- és nagybirtokokat. Egy másik forrás, a gazdacímtárak erre jóval alkalmasabbak.[57] Ezek vizsgálata alapján Eddie arra a következtetésre jutott, hogy nem bizonyítható, hogy a nemesség politikai nyomást gyakorolva *általánosan* alacsonyabb adókategóriába soroltatta volna (egyébként szerinte jobb minőségű) földjeit,[58] mint azt többen feltételezték. Maga Nagy Mariann is arra a következtetésre jut, hogy minél *nagyobb a kisbirtok aránya egy megyében, annál kisebb a tiszta földjövedelem* (r= –0,39), ellenben *a nagybirtokok arányának növekedésével párhuzamosan nő a bevétel*.[59] Saját, országos vizsgálatunk azt erősítette, hogy a *csonka* országterület nagybirtok-dominálta falvaiban az egy lakosra (27,8 vs. 21 K) és kisebb mértékben az egy holdra jutó kataszteri föld--jövedelem (10,5 vs. 8,6 K) is magasabb a kisbirtok dominálta települési átlagnál. Ugyanakkor az *egész* országterületet nézve a különbség csökken, 1935-re pedig szinte el is tűnik.[60]

A földminőségre és földjövedelemre (illetve adó--elkerülésre) tett állításokat illetően 1865-ös adatbázisunk azonban tartogat még meglepeté-seket, ami elvezet minket egyrészt a megfelelő indikátor kiválasztásának, továbbá a kapott adatok értelmezésének problematikájához is. Meglepő ugyanis, de – ha más módszerrel közelítünk az adatsorhoz – 1865-ben a 6 aranykorona/hold tiszta kataszteri

[55] Részletesen lásd az *5. fejezet*et.

[56] Nagy 2003, 35.

[57] Kolossa – Puskás 1978, 444–480.

[58] Eddie 1996, 75–88.

[59] Nagy 2003, 36.

[60] A fenti problémát lásd az *5. fejezet*ben.

földjövedelem[61] feletti településeken a kisbirtok felülreprezentált volt 1865-ben (323 000 gazdaság vagy a kisbirtokok 15%-a szemben a 2635 nagybirtokkal, ami a nagybirtokok 10%-a). Ez látszólag éppen Szekfű álláspontját erősíti (a nagybirtokok földminősége nem volt kiugró), vagy Eddie tézisét cáfolja (miszerint a nagybirtokosok tendenciózusan és tömegesen *nem* csaltak a földadóval a földek minősítésén keresztül – bár ekkor még más rendszer működött). Mivel azonban a településen belüli birtokmegoszlás (és így a földminőségé sem) nem ismert, így ezen adatok nem (sem) lehetnek perdöntők.[62] A másik véglet, az 1–2 Ft/hold (átlag alatti) nettó kihozatallal bíró települések esetében 6630 nagy- és 466 000 kisbirtokot számoltunk összesen, ami 28 és 23%. A nagybirtok itt már felülreprezentált, de ennek a rossz hozamot mutató nagy erdőbirtokok is az okai (a kilistázott nagybirtokokat térképre felvíve ez egyértelműen látszik). A földhasználat tehát komolyan befolyásolja a birtoktípusok hozamát.[63] Sőt, az *1. táblázat* mintájában mutatott alacsony csoportátlag ellenére a kisbirtok sem *egységesen* volt gyenge termelékenységgel jellemezhető. Baranyában például a kisbirtok nem mutatott rosszabb holdankénti hozamot, mint a nagybirtok, mert a kisbirtokon nagyobb volt a szántóterületek aránya, ez pedig nagyobb holdankénti jövedelmet mutatott, mint a többi földhasználati mód.

Az viszont egyértelműen bizonyítható, hogy az 1865–1895 között az Alföldön végbemenő, a vízszabályozási munkálatokkal egybeeső jelentős földhasználat-változás (a szántóföldek javára a legelők és hasznavehetetlen területek rovására) során érintett területek az egy főre vagy egy holdra jutó kihozatalt illetően viszonylag jól jövedelmeztek 1910-ben (vö.: a szántóterület növekedését és a kataszteri tiszta jövedelmet vagy annak egy holdra jutó növekedését 1910-ben bemutató *6.a* és *12. ábra*). Így az az álláspont, hogy a nagybirtokon a 19. században kialakított szántók rosszabb földminőséggel bírtak, csak lokális érvényességű lehet. Békésben például nem így volt (lásd a *2. fejezetet*), míg a Tisza-mentén inkább igaz, hogy a legelőből vagy hasznavehetetlen területből szántóvá vált területeken ugyan nőtt a tiszta kataszteri földjövedelem, de korántsem mindig érte el a korábbi szántókon mért értéket. Erre vonatkozó számításaink a Tisza-szabályozásról szóló fejezetben láthatók. Ugyanakkor az 1865–1910 közötti fajlagos kataszteri jövedelemnövekedés valódi nagyságának megállapításához, így ahhoz, hogy az 1865 után szántóvá vált területek jövedelme hogyan viszonyul a régi szántók jövedelméhez, szükséges ismerni az általános árindex változását is (az önellátó parasztság esetében kevésbé, mint a piacra termelő nagybirtoknál). A hozamnövekedés kiszámításához pedig a gabonaárindex ismerete fontos: a bevétel növekedése ugyanis nem feltétlenül jelenti azt, hogy a tényleges a termelés is nőtt, hiszen a jövedelem az aktuális ártól is függött. Az önellátó parasztság esetében a pénzben kifejezett jövedelem és változása az állami földadó szempontjából lesz fontos, hiszen az adót a kataszteri földjövedelemhez mérve, a földek aranykorona értékének megállapítása alapján vetették ki, ezt viszont csak ritkán (1865, 1883, 1910) bírálták felül. Az árindex (így a pénzben kifejezett hozam) esése tehát az adókulcs látens növekedését eredményezte (az 1870-es világpiaci gabonaáresés miatt ezért is bírálták felül az 1865-ös értékeket, meg azért is, mert azok is korábbi évtizedekből származtak.)

Mindenesetre izgalmas egybeesés, hogy a vasúton szállított, 1000 keresőre jutó növényi termékek mennyisége éppen eme, szerkezetváltáson áteső térségben a legjelentősebb (a szintén gabonatermelő Délvidéken ekkor még vízen szállították a termés nagy részét).[64]

[61] 1865-ös (és 1910-es) adataink csak a növénytermesztés értékét adják meg, az állattenyésztésé hiányzik. Az itt említett 6 forintos érték jóval az országos átlag felett volt.

[62] A 6 Ft feletti kihozatalnál a kisbirtokok között szerepelnek olyan települések, mint Ruszt és Kismarton (nagybirtokot egyik helyen sem írtak össze, tehát nem arról van szó, hogy az „húzza" felfelé az átlagot), melyek egészen biztos, hogy speciális agrárkultúrájuknak köszönhetik a csoportba kerülést (szőlő).

Szintén érdekes fényt vet az 1865-ös összeírásban használt „nagybirtok" fogalmára (az összeírás jellegére), hogy Felsőszoporon, a 40 Ft/hold jövedelemmel rendelkező településen 92 művelt holdon 1 nagybirtok és 139 kisbirtok helyezkedett el. (Valószínű, hogy a nagybirtok folytatódott a szomszéd településeken, de településenként írták össze a birtoktagokat).

[63] Ruszt és Kismarton példája is ezt támasztja alá. A kérdést részletesen elemezzük az Ormánságról és Békésről szóló tanulmányban (*2. és 4. fejezet*).

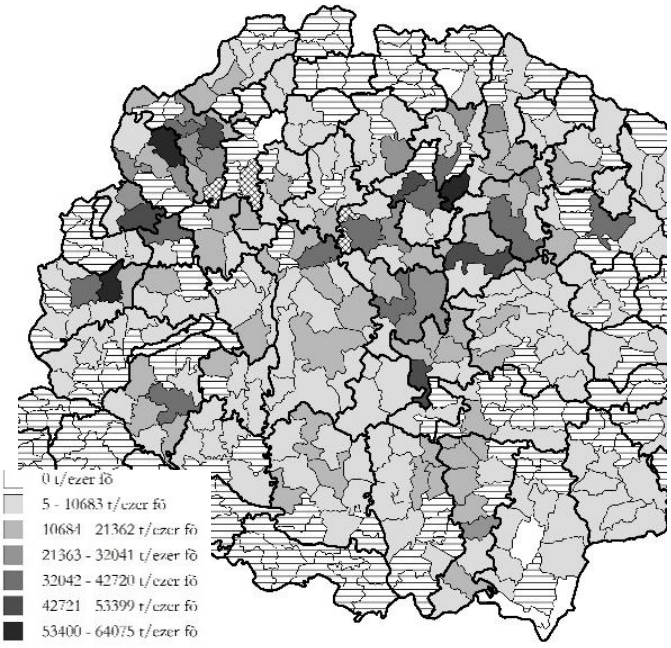
[64] Frisnyák 2003, 305–320.

2. táblázat. A mezőgazdaság mutatóinak változása 1865-1910 között

Indikátor	Országos érték és átlag 1865-ben (Erdély nélkül)	Országos érték és átlag 1895-ben**	*Erdély nélkül 1895*	Erdély, 1895	Országos érték és átlag 1910-ben**	*Erdély nélkül 1910*	*Erdély 1910*	*Változás 1865-höz képest*
birtokok száma***	**2 034 630**	2 880 041	***2 300 435***	*579 606*	*4 564 000*	***3 775 536***	*788 464*	***183%***
hasznos terület (kat. hold 1910)	**33 510 620**	*45 146 000*	***35 767 000***	*9 370 000*	*48 699 000*	***36 694 000***	*12 005 000*	***109%***
tiszta földjövedelem	**98 056 000 Ft**				*302 707 240 K*	***281 472 000 K***	*21 235 240 K*	***140%***
átlagos birtokméret (hold) ***	**16,5*** **	*15,7*	***15,5***	*16*	*10,1*	***9,7***	*15,2*	***66%***
1 birtok*** (1 mező-gazdasági kereső) átlagos tiszta földjövedelme	**48,2 Ft**				*66,3 K*	***74,5 K***	*27 K*	***75%***
1 holdra jutó tiszta föld-jövedelem	**2,9 Ft**				*6,5 K*	***7,7 K***	*1,9 K*	***130%***
1 főre jutó tiszta föld-jövedelem	**8,6 Ft**				*16,6 K*	***18,1 K***	*7,8 K*	***105%***
1 mezőgazdasági főre jutó tiszta földjövedelem	**12,2 Ft**				*27 K*	***30,1 K***	*11,3 K*	***120%***
hasznosított terület aránya	**91**	*92*	***92***		*95*	***94,5***		***103%***
1 birtokra*** jutó agrárlakos	**4**	*3,8*	***4***	*3,2*	*2,5*	***2,5***	*2,4*	
1 agrárlakosra jutó hold	**4,1**	*4,1*	***3,9***	*5,1*	*4,3*	***4***	*6,35*	***100%***

*** 1865-ben birtokost, 1895-ben gazdaságot, 1910-ben birtokívet írtak össze, így a fogalmak nem ekvivalensek. 1 Ft = 2 K

Másként megfogalmazva: a dualizmus kori infrastrukturális fejlesztések, azaz az ármentesítések és a vasútépítések iránya, valamint a piacra kerülő gabona mennyisége között komoly összefüggés van, miként az sem tagadható, hogy az ármentesítő társulatokban vezető szerepet játszó Andrássy, Tisza és Lónyay családok birtokaival[65] is egybeesik ez a kiugró agrárexportot mutató térség (*7. ábra*). Az agrárkérdésben való érintettségét maga Tisza István is elismeri, mikor az ártrend hanyatlásának következményeit elemzi. 1871/75–1886/90 között a hazai gabonatermelés megduplázódott, az export jelentősen bővült, de a fogyasztás is csaknem megkétszereződött, miközben a búzaárak esése miatt az egy főre eső fogyasztás értéke nem, a mennyisége viszont jelentősen nőtt (*3. táblázat*). Ez jó volt a vásárlónak, viszonnt nem kedvezett az eladónak. Miközben az életminőség javult, az áresés miatt a termelői (és piacra itt is az 5 ha feletti birtok termelt, mint a Balkánon) bevételek fenntartása a termelés extenzifikációján keresztül volt lehetséges, ami viszont feltűnő párhuzamot mutat az 1870 utáni állami vasútépítésekkel és az 1865–1895 közötti területhasználati változásokkal (az állami vízrendezéssel – lásd: *3. fejezet*). Végeredményben *a vezető termelők (exportőrök) jólétük fenntartását az adófizetők pénzéből finanszírozott állami beruházások segítségével érték el*.[66]



7. ábra. A vasúton feladott növényi termékek mennyisége az agrárkeresőkhöz képest és a vasúthálózat bővülése 1869–1880 között (Frisnyák 2003, vö. a nagybirtokok relatív gyakorisága: 5.b. ábra)

[65] Cieger 2011, 61–67.

[66] Vö. Pinke 2014.

3. táblázat. A gabonatermelés, az árak és a fogyasztás trendjei Magyarországon

Osztrák-Magyar Monarchia	Termelés (millió *hl*)	Export (millió *hl*)	Export a termelés %-ában	Fogyasztás (millió *hl)*	Egy főre jutó fogyasztás (hl)	Budapesti búzaár frank/*mázsa*)	Egy főre jutó fogyasztás értéke (frank)
1871–75	30	0,1	0,3	30	0,83	12,7	10,5
1886–90	62	6	10	56	1,4	8	11,2

Adatok: Tisza 1897.

A transzverzális vasútnak majd helyt adó vásárvonal zónája meglehetősen magas 1 holdra jutó földjövedelemmel volt jellemezhető 1865-ben, a vasút megérkezte előtt. Ennek részben a szőlő volt az oka[67] (mivel az átlagos birtokméret itt kisebb volt, mint az Alföldön, ugyanakkor viszont a nagybirtokok relatív gyakorisága is magasabb, ezért más, nagy fajlagos hozamú, ugyanakkor kis parcellákon is termelhető termék aligha jöhet szóba). A filoxéravész ezt a helyzetet változtatta meg, s biztosított munkaerőt (előbb jól fizetett kubikosként, majd az építési láz lecsengése után fennmaradó munkaerő-túlkínálat miatt rosszul fizetett aratóként) az alföldi nagybirtokon (betetőzve a 18. századi térképeink alapján megjósolt folyamatot), hiszen a vízrendezés az 1890-es évekig elhúzódott. Ekkor viszont már alacsonyak voltak a gabonaárak, és hogy a nagyüzemi monokultúrás gabonatermelés ebben a helyzetben is versenyképes maradt, az nemcsak a malomipari állami exporttámogatásnak volt köszönhető, de annak is, hogy a birtokok gépesítésére, nagyobb tőkebefektetésre nem volt szükség[68] a munkaerőtúlkínálat okán, melyet viszont a szabályozások előtti nagyállattartás felszívni aligha tudott volna (lásd: *3. fejezet*). Így a gyapjúárak 1850-es évekbeli zuhanása után gabonatermelésre átálló birtokos nemesség jelentős része a változások szerencsés haszonélvezője lett, s az 1878–1896 közötti gabonaár-depresszió idején sem ment csődbe, hiszen gépesítés helyett kihasználhatta az olcsó munkaerő nyújtotta lehetőséget. (A déli irányú migráció a filoxéravész nélkül is borítékolható volt, ha visszatekintünk a jobbágytelkek méretében mutatkozó regionális differenciákra).

A nagybirtokok említett 1865-ös relatív gyakorisága a vásárvonalon Érsekújvártól Aradig (ekkor még nem volt vasútvonal a térségben, *5.b és 7. ábra*) szintén olyan motiváló tényező lehetett, melyek miatt a körvasút (a nyilvánvaló természetföldrajzi alapú gazdasági előnyök mellett) prioritást élvezhetett más vasúti projektekkel szemben, amelyek pedig etnikai vagy politikai szempontból fontos perifériákat kötöttek volna össze a centrummal (pl. székely vasút). (Azonban az is tény, hogy a körvasút végérvényesen csak 1910 körül záródott – 1880-ban pl. még hiányzott a borsodi, nógrádi és bihari szakasz. A Tisza mentén szintén sok volt a nagybirtok, ám itt a vasútvonalak a budapesti malomipari kapacitás irányába mutattak, a Tisza-menti vasút nem jött létre, ami hosszú távon rontotta a térség kilátásait).

Ezek után nézzük végig a területhasználat változásait 1865–1895–1910 között, majd a földművelés ágaiból származó jövedelem változását 1865/1910-ben a földhasználati változásokkal összefüggésben (*2. táblázat*).[69] 1865–1895 között több mint 20 százalékponttal emelkedett a szántók aránya a Tiszántúlon, miközben a legelők kiterjedése a felére (hasonlóképpen 20 százalékponttal) csökkent, akárcsak a Kisalföld északi részén (*6. ábra*).[70] A Dunántúlon ugyanennyivel csökkent az erdők nagysága. A Tiszántúlon, a Duna–Tisza közén, a Csallóköz vizenyős részein, a Mezőségben és Titel környékén még 1895 után is folytatódott a legelők

[67] Illetve a Kisalföld északi részén ilyen lesz a cukorrépa. Vasút még nem volt mindenütt, ez tehát nem lehetett kizárólagos ok: később a piacolás javulása is hozzájárult ehhez a jelenséghez.

[68] A gépesítés egyoldalú volt: a cséplőgépeket preferálták. Van Zanden szerint ezzel érték el, hogy a magyar gabona jelenjen meg a leghamarabb a piacon, megelőzve a balkáni dömpinget, mely leszorítja az árat.

[69] 1895-ből nincs kataszteri jövedelemről *településszintű* publikált adat. Az 1865-ös összeírásból hiányzik Erdély és néhány nagyváros (pl. Debrecen). Ezért az 1910-es összeírásból leválogattuk az erdélyi adatokat, hogy azonos területre vonatkozóan mutathassuk be az országos trendeket (majd pedig Erdélyre is kiszámoltuk az átlagos hozamokat).

[70] Lásd Kiss 1965, 347–348.

és rétek zsugorodása (10% pont). A Nyírségben, a Kisalföldön 1895–1910 között újfent megfeleződött kiterjedésük a gabona (kényszer) konjunktúra hatására (*14. ábra*). Mivel pedig a művelésbe vont terület aránya országosan 1910-ig alig emelkedett (3 millió hold, 10%, *13.b ábra*), – azaz az extenzivitás lehetősége korlátozott volt (ez leginkább Erdélyt jellemezte 1895–1910 között a *2. táblázat* adatai alapján), így az átalakulások zöme területhasználati konfliktust eredményezett a mezőgazdasági ágaza--tok között.

A *tiszta kataszteri* (növénytermesztésből származó) *földjövedelem* értéke 1865–1910 között 40%-kal nőtt, ami évi 1% körüli növekedés. Az *egy főre jutó* tiszta kataszteri földjövedelem 1865-ben a Délvidéken, Fejérben és a Kisalföldön magas, 30–50 Korona között volt (miközben az országos átlag 17 K-nál állt meg). Ha elfogadjuk, hogy a tiszta földjövedelem a bruttó termelés legfeljebb 30%-a,[71] akkor a növénytermesztés bruttó 120–150 K/fő értéket érhetett el a jobb minőségű területeken.[72] Az ország nagyobbik részén azonban a növénytermelésből származó egy főre eső tiszta jövedelem 20 K alatt volt, ami kb. bruttó 60 K-nak felel meg egy főre, s állattartással együtt is legfeljebb 120 K. Azaz, megkockáztatható a kijelentés, hogy *1860 táján a bolgár és szerb agrárteljesítmény valóban nem volt rosszabb a magyarnál*.[73] Csak míg a magyarországi egy főre jutó tiszta jövedelmet nagy szórás jellemezte a birtokstruktúra sajátosságai miatt, addig a bolgár és szerb jövedelemeloszlás egyveretűbb volt. 1910-re viszont az egy főre jutó magyar termelés már meghaladta a (stagnáló-hanyatló) balkáni értéket. Kérdés, hogy e fejlődés milyen regionális sajátosságokat mutatott és melyik ágazatban volt erősebb? Ennek vizsgálatához a regionális mintázatot bemutató térképeink mellett a GISta Hungarorum adatbázis *2. táblázat*ban összefoglalt adatait hívtuk segítségül.

1910-re a regionális mintázat lényegében nem változott (miként a hazai birtokstruktúra sem – és a bolgár és szerb területeken is maradt a kisbirtok dominanciája). Nőtt viszont az *egy főre jutó tiszta földjövedelem*, jelentős mértékben (5–10 Koronával, akár 25–50%-kal, *12.a ábra*) a Dél- és Nyugat-Dunántúlon, a Tiszántúlon, Zemplénben, Gömörben és a Csallóköz egyes részein (itt főleg azokon a részeken, ahol a cukorrépa-termelés nem indult még be 1865-ben a vasút kiépítésével – e tágabb térség már korai időszakban is jellemző kedvező értékei e két tényezőnek köszönhetők).

Az ilyen típusú, *egy főre jutó* növekedés *elvileg*[74] intenzifikációra utal (a későbbiekben látni fogjuk, hogy miért nem egyértelmű a jelenség megítélése). Érdekes viszont, hogy a Kiskunság nincs az élmezőnyben,[75] *országos szinten pedig nem volt kimutatható növekedés az 1 főre jutó tiszta földjövedelem terén, mert azt a népességnövekedés felemésztette*! (Más a helyzet az *egy agrárkeresőre* és az *egy agráriumból élő személyre* jutó értékkel).

Az egy főre jutó jövedelemnövekedést mutató területek egybeestek azokkal, ahol az *egy (kataszteri) holdra* jutó tiszta földjövedelem értéke is jelentős, másfél–kétszeres (3–5 K/hold), az országos átlagot bőven meghaladó emelkedést mutatott 1865–1910 között.

Országosan az egy kataszteri holdra jutó (de pénzben kifejezett) kihozatal[76] a növénytermesztésben 25%–30%-kal javult (Erdély nélkül számolva) 1865–1910 között![77] Döbbenetes viszont, hogy eközben az *egy birtokra jutó* tiszta jövedelem (*13.a ábra*) pedig éppen ellenkezőleg, 25–50%-os (25–100 K/birtok) csökkenést mutatott a Balaton környéke kivételével (Erdély nélkül).

[71] Nagy 2003, 35. Ballára hivatkozik: 29. lj. Nagy szerint 1910-ben kb. 1600 millió K volt a növénytermesztés bruttó értéke (Horvátországgal) 48. o., míg a nettó számításaink szerint 300 millió (Horvátország nélkül).

[72] Az állattartással (kb. 25% a részesedése a teljes mezőgazdasági termelésből Fellner Frigyes (1916) és Schulze szerint, viszont Matlaszkovszky és Nagy Mariann is 45% körülire taksálja) együtt ez 240–300 K, egy 6 fős családra kb. 1500–1700 K. Schulze 2000, 311–340. és Fellner 1916, 485–625.

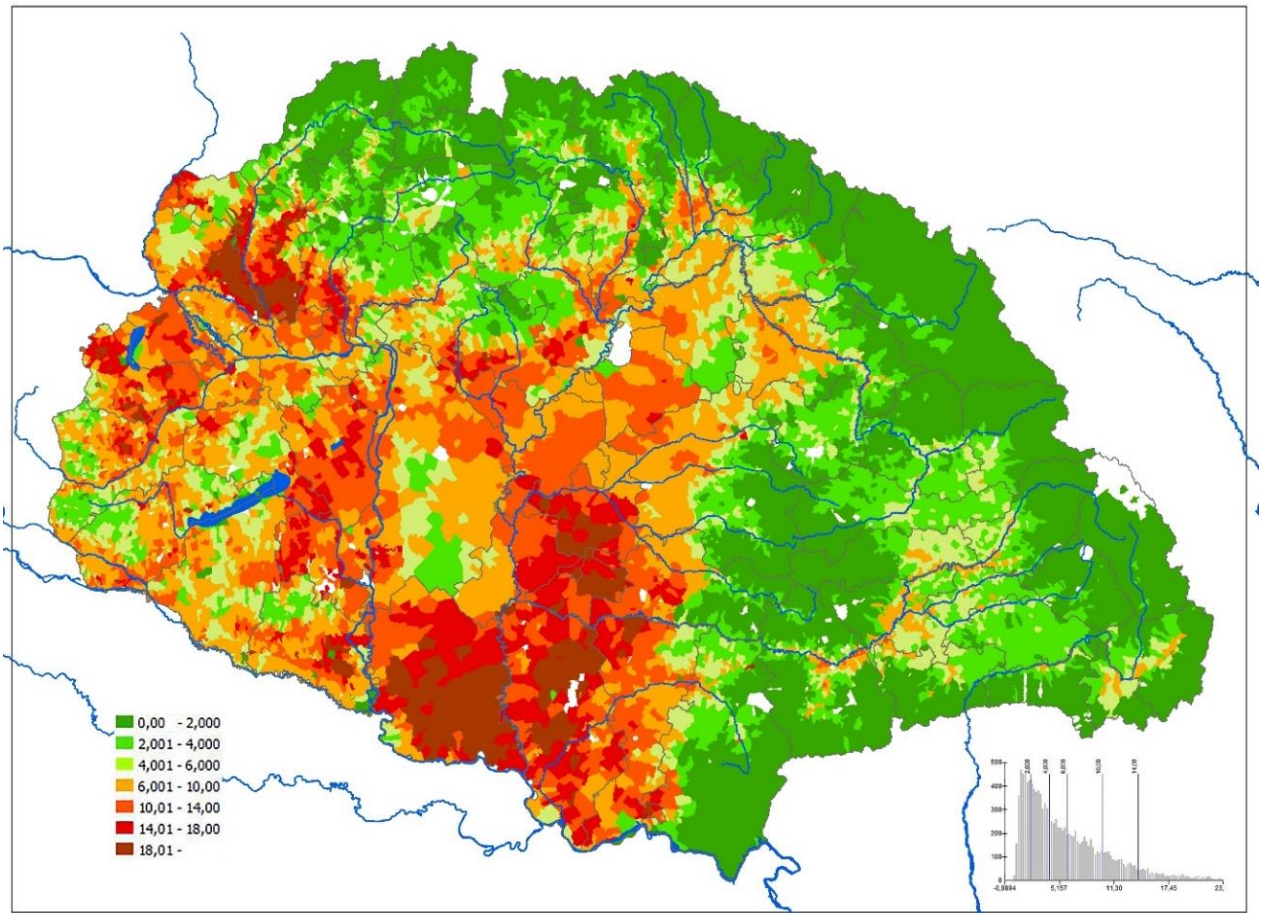
[73] Palairet már említett (de egyébként 1870 előtti adatait illetően sokat kritizált) adatsorát figyelembe véve.

[74] Kopsidis és Ivanov fent idézett elmélete szerint.

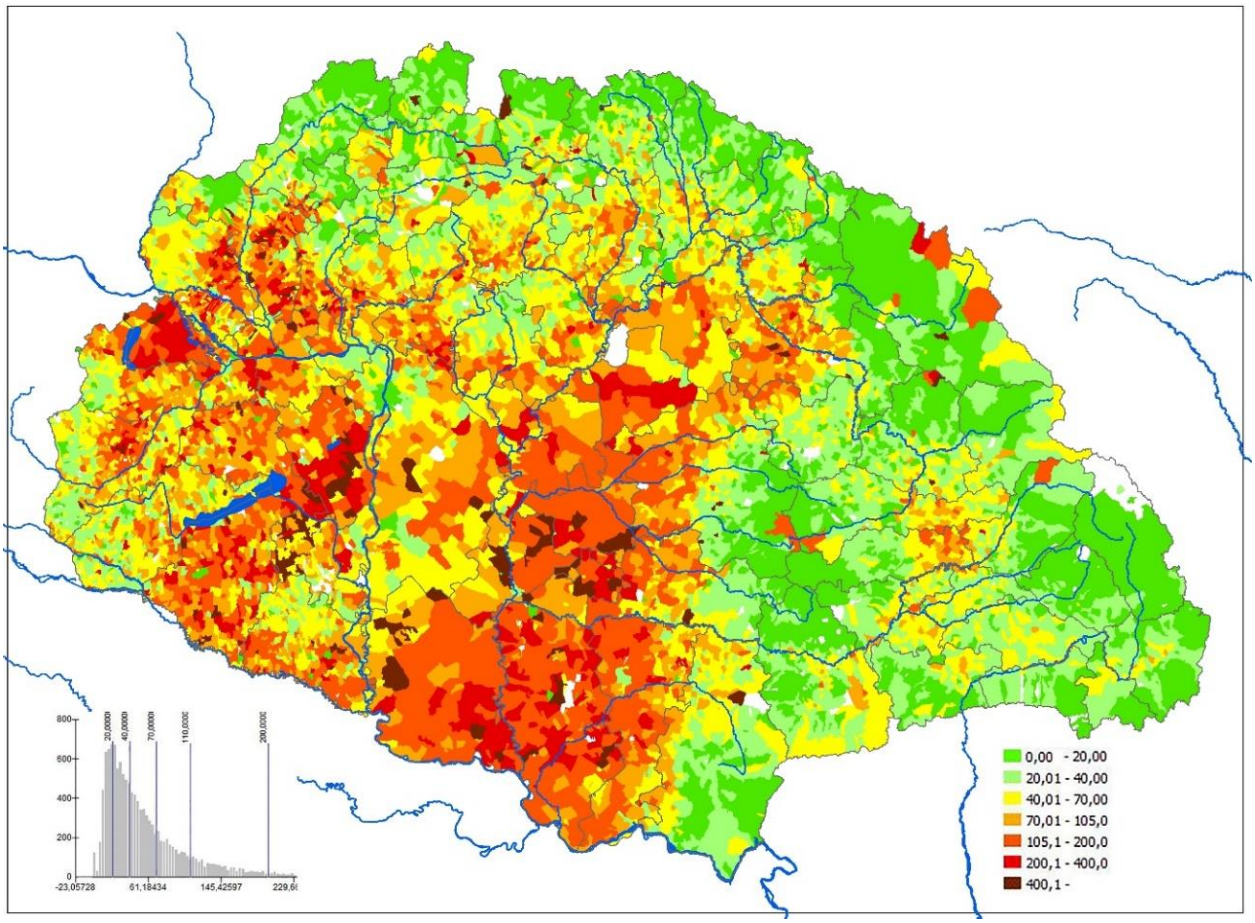
[75] A barack Kecskeméten pl. csak a két világháború között válik dominánssá, a szőlő 1900 körül, a filoxéravész után az új fajták megjelenésével. 1880-ban még almatermelőként jegyzik a térséget! Mikszáth és Móricz összevetését lásd: Szilágyi 2017, 61–62.

[76] Az ár használata a tömeg helyett módszertani problémákat vet fel, lásd később.

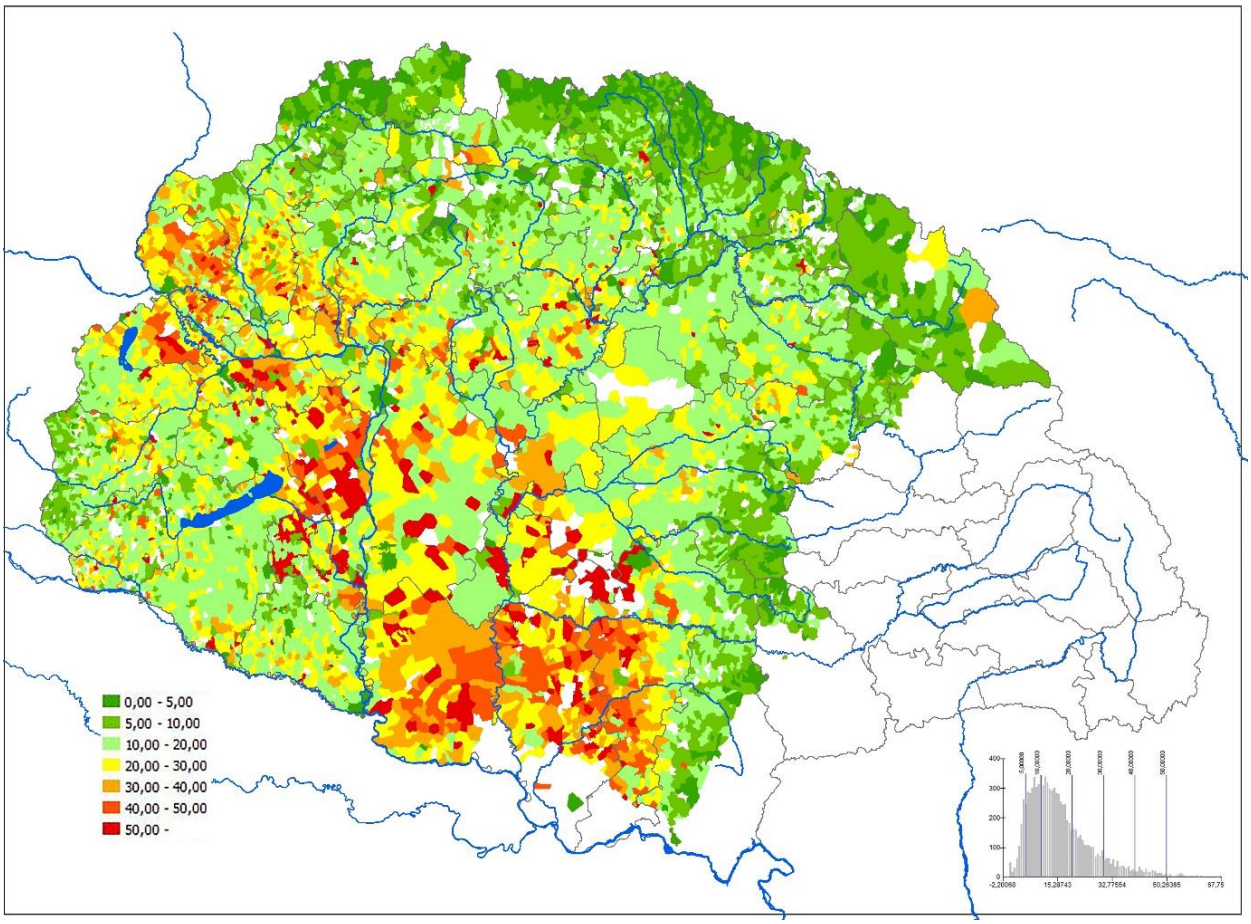
[77] Erdélyben az átlagos birtokméret 50%-kal nagyobb volt, az 1 holdra jutó nettó kataszteri jövedelem viszont csak az országos átlag harmada, így az egy birtokra jutó növénytermesztésből származó nettó jövedelem az országos átlag fele volt csupán.



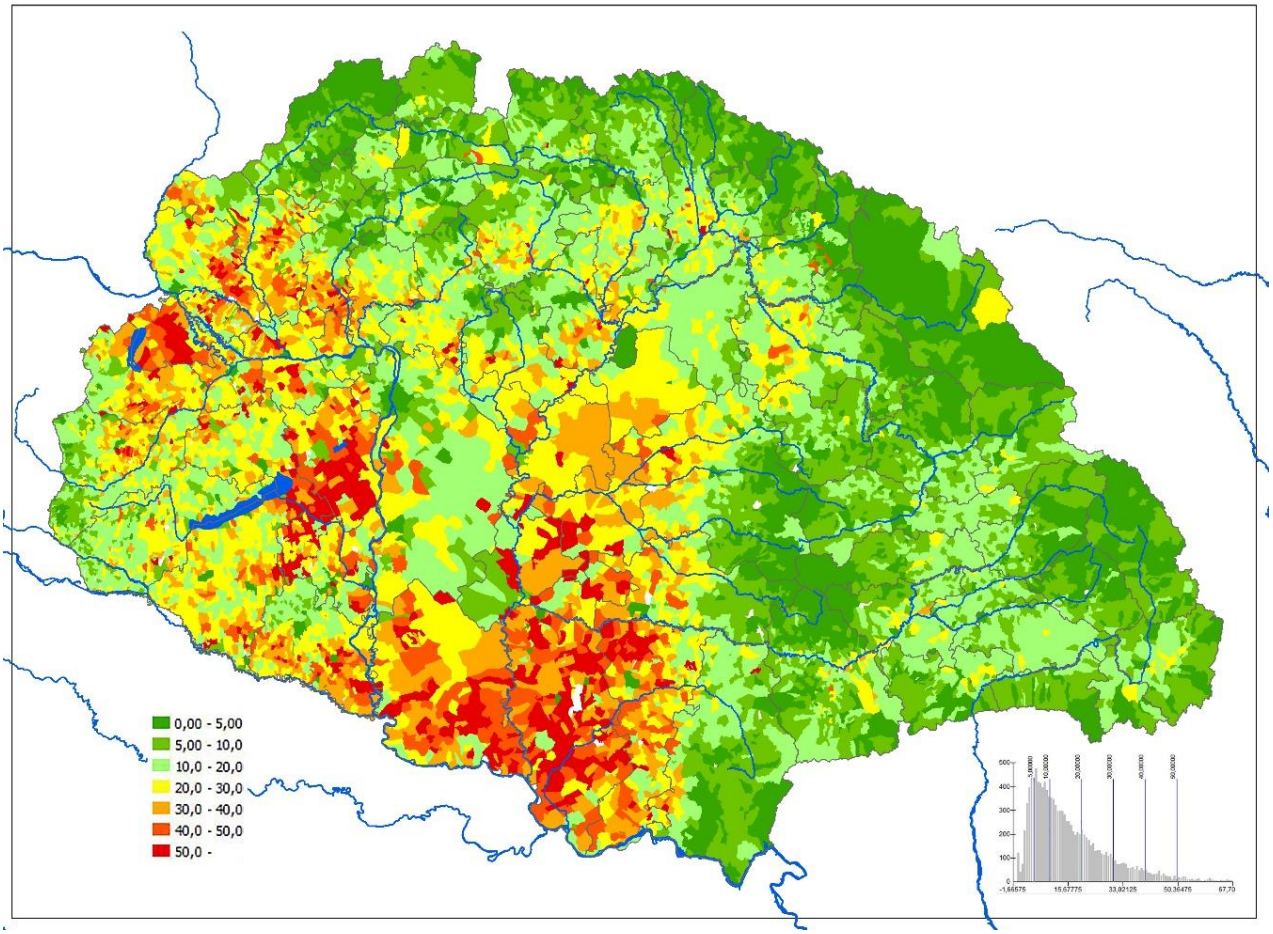
8. ábra. A tiszta földjövedelem települési differenciái 1 kataszteri holdra 1910-ben (Korona: 2 K = 1 Ft)



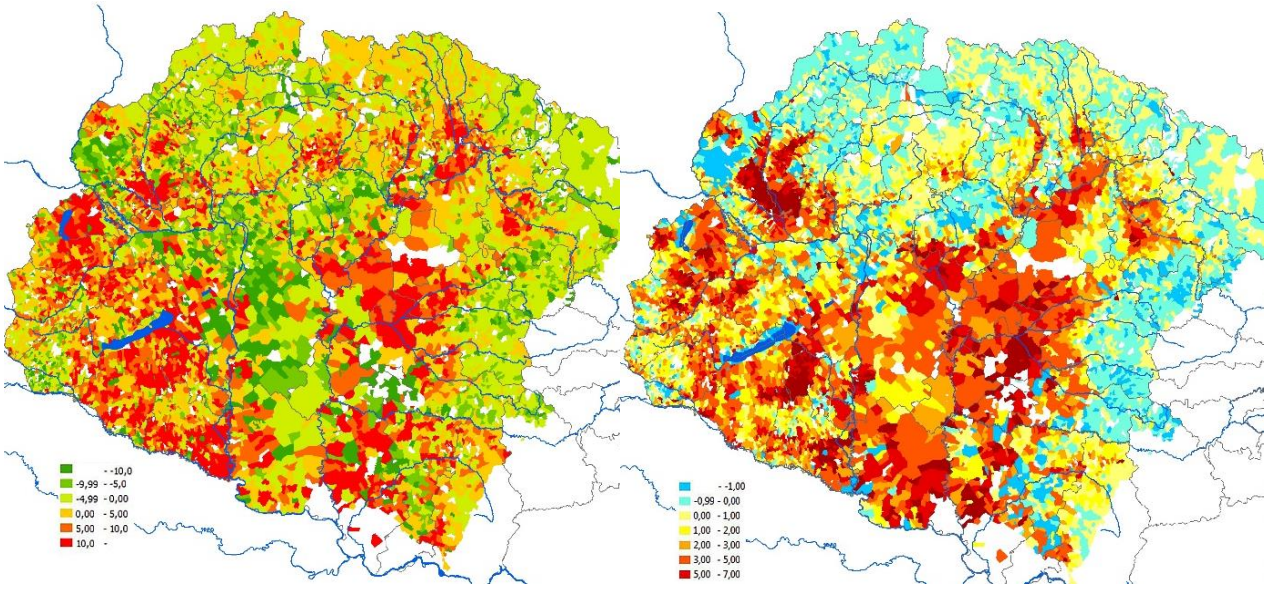
9. ábra. A tiszta földjövedelem települési differenciái 1 birtokra 1910-ben (Korona)



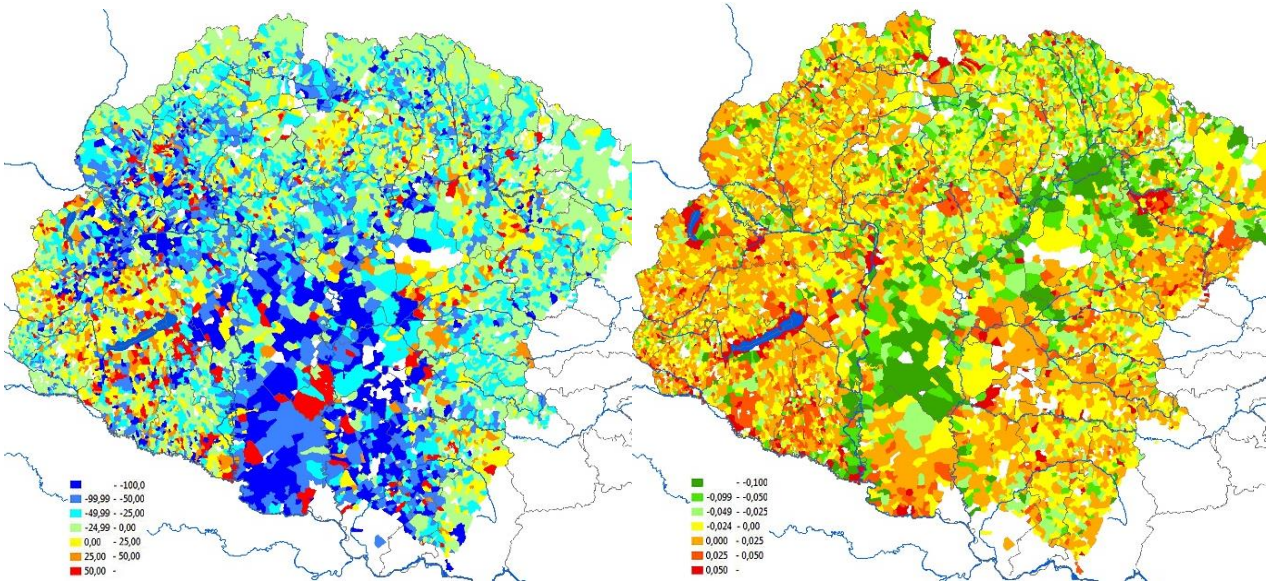
10. ábra. Egy főre jutó tiszta földjövedelem regionális képe 1865-ben (Koronába átszámítva)



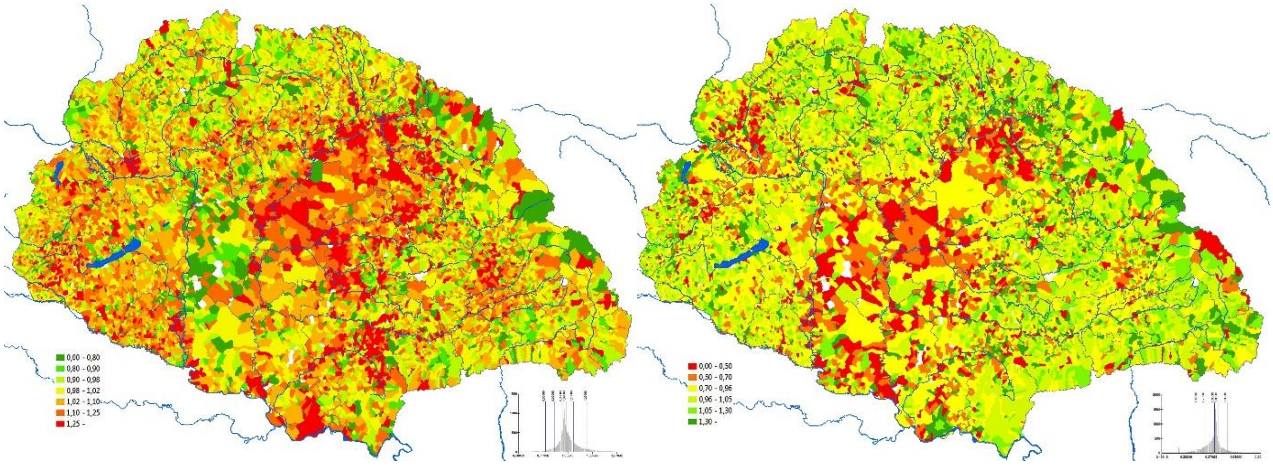
11. ábra. Egy főre jutó tiszta földjövedelem regionális képe 1910-ben (K)



*12. a-b. ábra. A tiszta földjövedelmek egy főre jutó különbsége (1910–1865, K) / A tiszta földjövedelem 1 holdra jutó különbsége (1910–1865, K)**



13. a-b. ábra. Az egy birtokra eső tiszta földjövedelem differenciái (1910–1865, K) / A mezőgazdasági művelésbe nem vont területek változása (1910% – 1865%)



14. a-b. ábra. A szántóterületek változása 1910-ig (1895 = 1) / A rétek és legelőterületek változása 1910-ig (1895 = 1)

A csökkenésre nemcsak az eddig is túlnépesedettnek tekintett Felvidék, de az ország éléstárának tekinthető Duna–Tisza köze és a Délvidék is jó példa (Szeged kivételével). A fogalmi pontatlanság[78] miatt azonban e mutató használata nem ad egzakt eredményt, de jó proxy helyette az egy *mezőgazdasági keresőre* jutó tiszta jövedelem, mely viszont *ugyanezt a tendenciát mutatta*.[79] Mivel a mezőgazdasági keresők száma nagyjából stagnált,[80] az egy *mezőgazdasági lakosra* számított tiszta földjövedelem pedig még nőtt is (+20%), ez csak úgy lehetséges, ha egy birtokon kevesebben éltek agrárjövedelemből.[81] De az agrártúlnépesedést csak látszólag sikerült levezetni az erdélyi extenzifikációval, vagy a szektorok közötti átrétegződéssel, mert a *2. táblázat*ban látható és első ránézésre örömteli stagnálás, miszerint az egy agrárlakosra jutó földmennyiség nem csökkent 50 év alatt, akár a kivándorlásnak is betudható. (Éppen ezért a tényleges demográfiai nyomás jellegével és regionális sajátosságaival még foglalkozunk később).

Ha pedig *az egy birtokra eső tiszta földjövedelem úgy csökken, hogy eközben az egy kataszteri holdra jutó jövedelmi érték nő, az viszont birtokaprózódásra utal*.[82] Ha nem bízunk a fogalomhasználat korrektségében, más módon is vizsgálhatjuk a birtokaprózódás kérdését. Mivel a *jövedelem/fő = jövedelem/ha x ha/fő* (azaz az egy holdra jutó bevétel és a népsűrűség kombinációja), ez azt is jelenti, ha az egy agrárkeresőre eső tiszta földjövedelem úgy stagnál–csökken,[83] hogy eközben az egy kataszteri holdra jutó jövedelmi érték is nő, az a képlet alapján az egy főre eső termőterület csökkenésére utal (ami kvázi birtokaprózódás).

E képlet alapján az egységnyi munkaerőre jutó földterület növekedése (növekvő egy főre eső termelés esetén) techikai intenzifikációt valószínűsít. Mivel e növekedés nem következett be, így az intenzifikáció eme típusáról nem beszélhetünk Magyarországon. Az egy főre és egy holdra eső eredmények együttes javulása pedig biológiai intenzifikációra (pl. best practices, új fajták) utal. Bulgáriában az egy holdra eső termelés értékének növekedése szintén megfigyelhető, de ott az *egy mezőgazdaságból élő személyre jutó termelés sem nőtt.* Ennyiben tehát különbözik a balkáni mezőgazdaságtól a magyar. (Az egy főre jutó föld mennyiségének növekedése a termelékenység stagnálása mellett pedig az extenzivitás jele).

Ábráink a fent elemzett folyamatok regionális differenciáit mutatják be. A Duna–Tisza közén pedig még az egy főre jutó tiszta földjövedelem sem nőtt (*12.a ábra*), hanem az országos trenddel ellentétben romlott (miként egyébként az Északi-középhegység jelentős részén is), ami pedig a túlnépesedés jeleit mutatja nemcsak a kibocsátó, hanem immár az alföldi befogadó célterületek egy részén is. A régió relatív túlnépesedésére utal a nem művelt területek 10 százalékpontos csökkenése is (*13.b ábra*).

Hasonló, az extenzivitás folytatódására (és egyben korlátaira)[84] utaló értéket ugyan a Tiszántúlon is lehetett mérni (az országban másutt nem), de ott a többi mutató kedvezőbb volt. A Nyírség és a Hajdúság nagy bevándorlási rátával rendelkezett (a migrációs rátát 1901–1909 között az adatok között

[78] 1865-ben birtokot, 1895-ben gazdaságot, 1910-ben birtokívet ad meg a statisztika, ezek nem ekvivalensek, de minden periódusban növekedés volt mérhető.

[79] Azaz a *2. táblázatban* az egy „birtokra" jutó jövedelemhez tartozó számértékek számításaink szerint igen hasonlók 1 agrárkeresőre vetítve (lásd következő lábjegyzet)!

[80]

1910 (1000 fő)	mezőgazdasági lakos	mezőgazdasági kereső
Mo.	11227 (63%)	4596
Erdély nélkül	9339	3772
Erdély	1888	824

1900 (1000 fő)	mezőgazdasági lakos	mezőgazdasági kereső
Mo.	11029 (66%)	4924
Erdély nélkül	9160	3971
Erdély	1869	953

[81] Ez csak látszólag jelenti az agrárstruktúra hatékonyabbá válását – az egy főre jutó terület stagnált. A jövedelem növekedése esetén pedig vizsgálandó, hogy árkonjunktúra, vagy termelésnövekedés okozza-e.

[82] Mivel a három időpontban három fogalmat használtak, de mind 1865–1895 és 1895–1910 között egyértelmű a „birtokszám" növekedése, a fenti kijelentés megkockáztatható annak ellenére is, hogy az egy főre jutó termőterület stagnált (de, mint láttuk egy „birtokon" kevesebb ember is élt).

[83] Magyarországon, 1 mezőgazdaságból élő személyre vetítve növekedés mérhető, de az egy holdra jutó növekedés még ennél is nagyobb, ez tehát a képlet alapján ugyancsak az egy főre jutó földterület stagnálását, csökkenését jelzi.

[84] Az új kultúrák meghonosítása (pl. szőlő) felértékelte a homoktalajok korábbi gyenge potenciálját. Kecskeméten 8 000 holdat parcelláztak fel 1860–1910 között. Szilágyi 2017, 63. Emiatt aztán nem kizárólag extenzifikációról beszélhetünk, de biológiai intenzifikációról, diverzifikációról is (amely nem tévesztendő össze a technológiai és munkaintenzifikációval).

rögzített tényleges és természetes szaporulat különbözeteként számoltuk), s ennek ellenére sem romlott az egy főre eső nettó földjövedelem, s az egy „birtokra" jutó földjövedelem értéke is alig csökkent (az extenzifikációnak köszönhetően). Ha a birtokívek (1910) és gazdaságok (1895) számának különbségét képezzük, akkor (akár megfeleltethető egymásnak a két fogalom, akár nem, ugyanaz a hiba terheli az összes entitást) a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon is megduplázódott az entitások száma: ez pedig jócskán meghaladta a hasznavehetetlen területek kiterjedésének csökkenését, tehát ugyancsak birtokaprózódásra utal. A Kisalföld és Nyugat-Felvidék igen jó nettó földjövedelem értékeket mutattak, mind egy főre, mind egy kataszteri holdra számítva. E növekedés jelentős részét a szántók kiterjedésének további növekedése okozta 1895–1910 között (*14.a ábra*). Ezt pedig a gabonaárak újbóli emelkedése indukálta. De éppen ezért, mivel *a kihozatali adatok nem t/ha és t/fő értéket mutatnak, hanem K/fő és K/ha értékben vannak kifejezve, nem tudhatjuk, hogy a gazdasági helyzet javulása mennyiben köszönhető a külső körülmények kedvezőre fordulásának, illetve a tényleges, fajlagos termelésnövekedésnek*. Az ártrendek ismerete nélkül pedig az intenzifikációs elmélet sem támasztható alá, s csak korlátozott relevanciával bírhat. Mivel azonban az *1 holdra és egy főre jutó pénzben kifejezett értékek magasabbak voltak a balkáninál, így az utóbbi lemaradása egyértelműen igazolható*.

Ami az ártrendeket (és az intenzifikációs elmélet relevanciáját illeti) Katus László 10-éves mozgóátlagai alapján az 1865-ös és 1910-es árindex a búza esetében közel azonos volt.[85] Ez esetben tehát a növekedés nem az áremelkedésnek köszönhető, hanem valóban a terméseredményeknek. Sajnos a búza árindexe egyáltalán nem biztos, hogy megfelelően reprezentálja a teljes szántóföldi termelés (és a kaszálók) árindexét, annak ellenére, hogy a Balkánon Ljuben Berov adatai megerősítették ezt.[86] Magyarországon azonban ekkor diverzebb volt a termelés (a napraforgó, cukorrépa és takarmányrépa előretörése ekkor figyelhető meg). Mindenesetre a gabonafélék (a kukorica nélkül) így is a termények (ipari növényekkel és takarmánynövényekkel együtt) értékének több mint 50%-át tették ki, így nagyot nem tévedünk. Sokkal nagyobb gond, hogy az éves árindex hektikusabb mozgást mutatott, mint a 9 éves mozgóátlag: így a két összeírásunk környékén, 1862–1865 között pl. 40%-ot zuhant az árindex, 1900–1910 között pedig éppen ennyit emelkedett. Ráadásul az 1865-ben publikált adatok legalább 1–2 évtizeddel korábbi árakon alapulnak. A gabonaárindex azonban 1840 után végig magas volt. Így megkockáztatható, hogy *a jövedelemnövekedés legalább fele a fajlagos terméseredmények javulásának tudható be*, a másik fele pedig az árnövekedésnek.

S hogy mekkora volt az említett népességnyomás (a földéhség)? A napszámból élő bérmunkások számának 1900–1910 közötti növekedését és területi elhelyezkedésüket vizsgálva,[87] rengeteg településen tapasztaljuk az érték megduplázódását, ami ilyen rövid idő alatt még az összeírás alapjának, módjának esetleges megváltozása esetén is riasztó jelenség, melyet a napszámra kényszerülő kisbirtokosok számának szinte minden nagytájra jellemző, az agrárkeresők számának 1900–1910 közötti változásához képest dinamikusabb (és területileg is differenciált) emelkedése ugyancsak alátámaszt. Más módon is megvilágítva a kérdést, összevettük a napszámra kényszerülő kisbirtokosok arányának regionális mintázatát 1910-ben (*15. ábra*) (az előbbi sorokkal ellentétben, mely a folyamat dinamikájára utal, itt állapotot, statikus helyzetet rögzítünk) az általunk kialakított komplex mutatóval, mely a területegységre jutó népességet, és az egy főre jutó nettó kihozatalt kombinálja az 1901–1910 közötti tényleges szaporulattal (*16. ábra, 4. táblázat*).[88]

[85] Katus 2012, 429. (1. ábra)

[86] Berov 1976. alapján lásd a II.3. ábrát: Demeter 2014, 180.

[87] A KSH a napszámos kategóriába *az ipari és tercier szektorban is szolgáló napszámosokat* (cselédeket) is beleérti, így *a kép nem csak az agrárszféra túltelítettségére utal, de az iparosodás előrehaladására is*. Ezért választottuk inkább a kisbirtokos napszámosokat az agrártúlnépesedés jellemzésére.

[88] A képlet tehát: *(terület/fő)x(jövedelem/fő) – népesség--növekedés.* Második szorzótényezőként azért nem a jövedelem/terület került be, mert akkor egyszerűsítés után jövedelem/fő értékhez jutunk, tehát nem a demográfiai nyomást kapjuk meg. A népességnövekedést a negatív számok miatt (melyek esetünkben kedvező értékek) nem hányadosként képeztük. A képlet tkp. azt mutatja, hogy a kis egy főre jutó területet kompenzálhatja(-e) a termelékenység, és a demográfiai nyomás hiánya.

4. táblázat. Demográfiai telítettség a mezőgazdaság teljesítőképessége alapján

Egy főre eső termőterület	Egy főre eső jövedelem	Népesség-növekedés (potenciális veszélyforrás)	Agrárkilátások
nagy	nagy	nagy	átlagos
nagy	nagy	kicsi	igen kedvező
kicsi	kicsi	nagy	nem jó
kicsi	kicsi	kicsi	átlagos
nagy	kicsi	nagy	nem jó
nagy	kicsi	kicsi	viszonylag jó
kicsi	nagy	nagy	nem jó
kicsi	nagy	kicsi	viszonylag jó

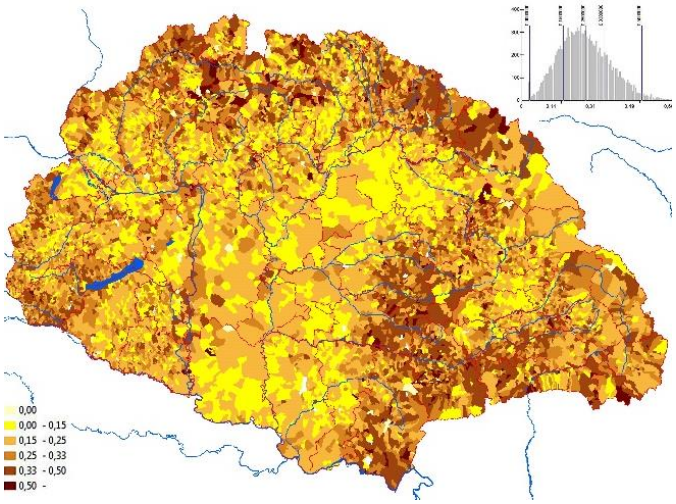
A napszámra kényszerülő kisbirtokosok (lecsúszók) statikus és dinamikus mutatója alapján 1910-ben a legsúlyosabb a helyzet egyaránt a nemzetiségek lakta perifériákon volt: Kárpátalján, Erdélyben és a Felvidéken, a hegyvidéki régiókban (így a magyar jellegű Székelyföldön is). Persze a világos színnel jelölt területek sem feltétlenül jelentenek kedvező adottságot, hiszen a napszámra kényszerülő kisbirtokosok *kis* aránya jelentheti éppenséggel a földnélküli napszámosok (lecsúszottak) *nagy* arányát is (de az agrárbérmunkások aránya nem vizsgálható a lábjegyzetben említett sajátosságok miatt).

A komplex mutató első fele (demográfiai nyomás nélkül) alapján a Tiszántúl, a Délvidék, Moson és Fejér volt jellemezhető a legjobb egy főre jutó jövedelem és egy főre jutó terület értékekkel. A vizsgálatban nem válik külön a kisbirtok és a nagybirtok, így nem meglepő módon nagybirtok dominálta területek is bekerültek a kedvező adottságú területek közé, noha az itteni jövedelem és birtoktest nagy része nem a termelők kezén volt.[89] Kombinálva ezt a demográfiai nyomás nagyságával, az ÉNy-Felvidék, Kárpátalja és Észak-Erdély mellett kirajzolódik a Duna–Tisza köze, és Szatmár, mint *az agrárnépesség szempontjából leglabilisabb terület*. Azaz, egy része valóban etnikai régió, más része viszont nem.

Az agrárkérdés tehát területileg nem párhuzamosítható a nemzetiségi kérdéssel, noha voltak olyan népcsoportok, melyek agrárjövedelmet vagy demográfiai helyzetüket tekintve kedvezőtlen helyzetben voltak, amelyet az állattartás csak addig tudott kompenzálni, míg az alföldeken a legelők nem zsugorodtak össze, továbbá, míg a hegyvidéken nem történt meg az állatok kiszorítása az erdőkből az új erdészeti gyakorlatnak köszönhetően.

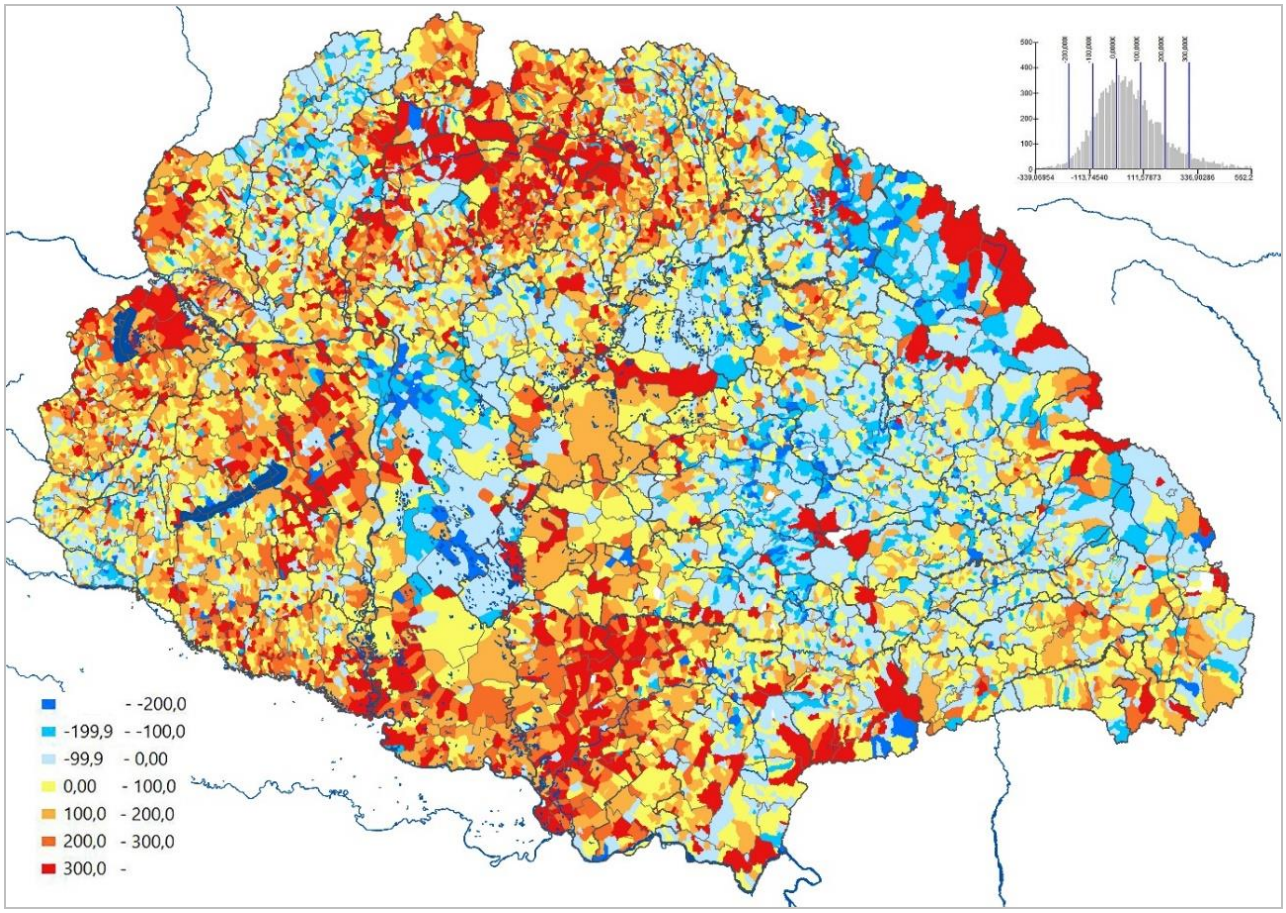
A Bácska (és a Bánát) például sokkal jobb helyzetben volt, mint a Duna–Tisza köze, noha 1920 után a szerbek a földosztás mellett az agrárcselédek magas arányával érveltek, bár ez a *15. ábra* alapján az országos átlagot nem haladta meg.

Ha ezek után kombináljuk az állami elvonást (melyet a direkt adó testesít meg, amelynek egy – de nem teljes – része a földjövedelem függvénye) és az egy főre jutó nettó földjövedelmet (ez utóbbit részben, de nem tökéletesen korrigálva az állattartásra vonatkozó járásszintű adatokkal), akkor a jövedelemhez mért legnagyobb elvonást a Kárpátalján, Észak-Szlovákiában, az Erdélyi-szigethegységben és a Kárpátok erdélyi gerincei mellett tapasztaljuk. Tehát a jövedelmi viszonyok zömmel nemzetiségi régiókban bizonyultak kedvezőtlennek (*17. ábra*), ellenben a demográfiai nyomás térképe ezzel nem teljesen egyezett. A Délvidék azonban itt is kedvező helyzetben volt. Trencsén vármegye mindkét térkép alapján kedvezőtlen adottságú környéke pedig hatalmas fordulattal 2010-re a legfejlettebb térségek közé emelkedik.

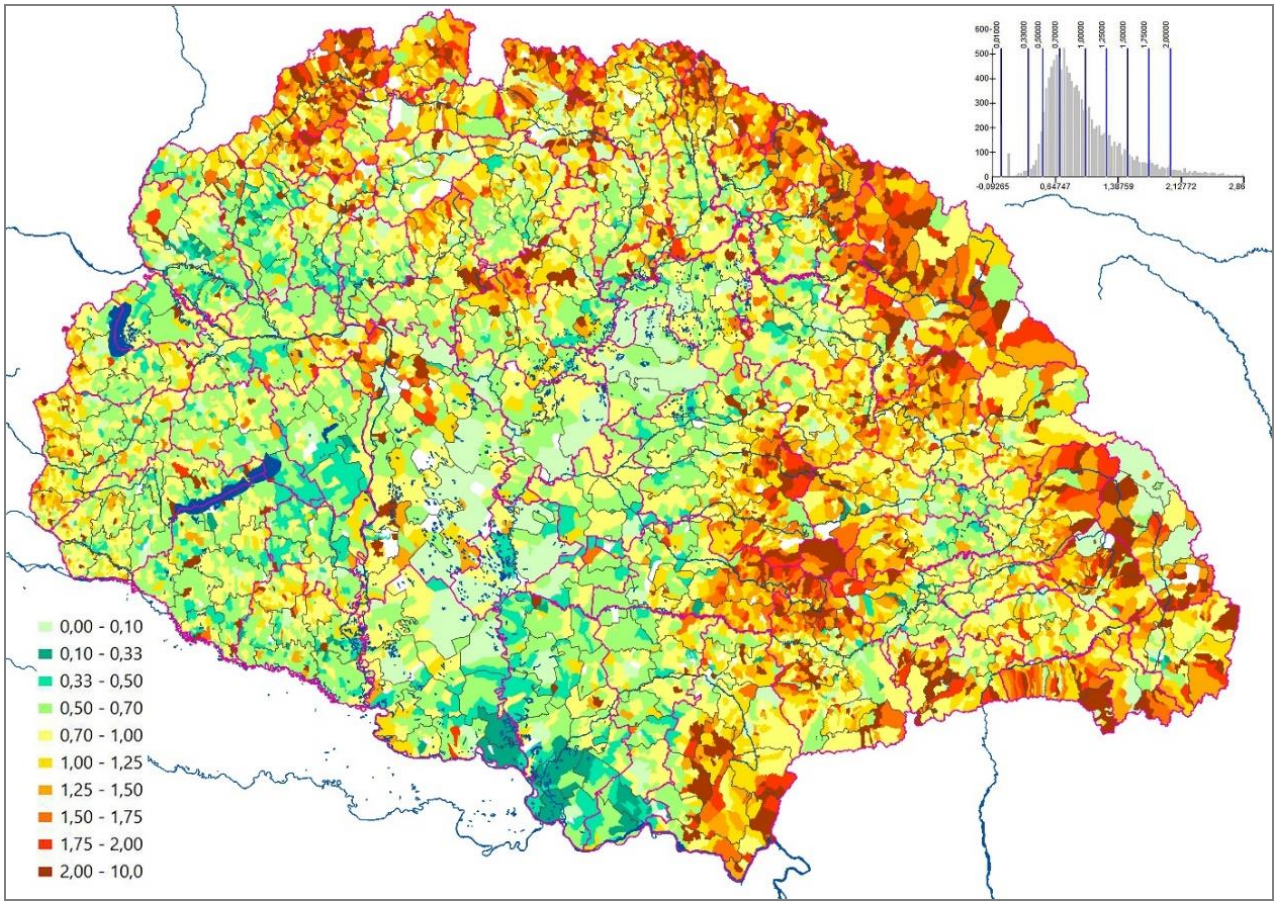


15. ábra. Az agrárbérmunkára kényszerülő kisbirtokosok aránya az összes birtokosból 1910 (%)

[89] A módszer azonban erre nem érzékeny, ráadásul az 1910-es összeírásunkban nincs feltüntetve a nagybirtok, így arra következtetni csak a Gazdacímtárak alapján lehet. E kérdést, a nagybirtok és kisbirtok elkülönítését a későbbiekben a *4. és 5. fejezet*ben tárgyaljuk.



16. ábra. A demográfiai nyomás nagysága a (terület/fő) x (jövedelem/fő) – népességnövekedés képlet alapján (a negatív értékek kedvezőtlenek)



17. ábra. Direkt adóteher a települési nettó kataszteri jövedelem arányában (1 = 100 %)

Irodalom

Adanir, Fikret 1979: *Die makedonische Frage: ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908.* Wiesbaden.

Balla Antal 1935: *A legújabbkor gazdaságtörténete*. Budapest, Kir. M. Egyetemi Nyomda.

Bajmócy Péter – Balizs Dániel: Magyarország településhálózati régiói a 20. század elején. *Településföldrajzi tanulmányok* (3) 1, 18–35.

Barta János 2005: *Ha Zemplín vármegyét az útas visgálja…* II. kötet. Debrecen.

Berov, Ljuben 1976: *Dvizsenieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i Evropejszkata revolucija na cenite*. Szófia, Izd. Ak. na Naukite.

Beluszky Pál 1982: Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? *Földrajzi Értesítő* 1982/2–3.

Beluszky Pál 2000: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországán). In Dövényi Zoltán (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Budapest, MTA FKI, 299–326.

Cieger András: *A politikai korrupció a Monarchia Magyarországán*. Bp. 2011.

Czettler Jenő 1936 (1995): Földbirtok-politika. A Kis Akadémia Könyvtára. Bp. 1936. Kisfaludy Ny. Sárospatak. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. Bp. Akadémiai Kiadó, Püski, „A Jászságért" Alapítvány.

Demeter Gábor 2014: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. I. kötet. Bp. MTA BTK.

Eddie, Scott, M. 1996: *Ami köztudott az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debreceni Disputa. Debrecen, Csokonai Kft.

Faragó Tamás 1984: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. Budapest, 1–34.

Faragó Tamás 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 1996. 100–123.

Feifalik, Arthur 1918: Új javaslat a boszniai agrárkérdés megoldására. *A Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ Közleményei* 1918/1–3.

Fellner, Friedrich. 1916: Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns. *Statistische Monatsschrift* 42, 485–625.

Frisnyák Zsuzsa 2003: A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén. *Közlekedési Múzeum Évkönyve* 2003 (13) 305–320.

Für Lajos 1969: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870-1914.* Budapest, Mezőgazdasági Múzeum.

Giddens, Anthony 1986: Critical Notes: Social Science, History and Geography. In: *The Constitution of Society*. Cambridge.

Glósz József 2009: A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében. A hiány és a felesleg területi mérlege. *Aetas* 2009/4, 16–32.

Glósz József 2010: A birtokviszonyok hatása Magyarország gabonamérlegére a 19. század első felében. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk*. Vadász Sándor 80 éves. ELTE, Budapest, 2010.

Hanák Péter (főszerk.) 1983: *Magyarország története 1890–1918*. Budapest

Ivanov, Martin – Kopsidis, Michael 2015: Was Gerschenkron Right? Bulgarian Agricultural Growth during the Interwar Period in the Light of Modern Development Economics. *Südost-Forschungen* 2015 (74).

Katus László 2012: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz Kiadó.

Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi, gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Szerk. Demeter Gábor. Bp. 2020. http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps /

Kiss Albert 1965: *Mezőgazdasági termelésünk területi differenciálódásának történeti fejlődése és a tervszerű specializálódás összefüggései*. Gödöllő–Bp.

Kolossa Tibor – Puskás Julianna 1978: Magyarország 100 kh-on felüli birtokterületének struktúrája tulajdonostípusok és bérleti rendszer szerint 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* (20) 444–480.

Kopsidis, Michael 2014: Bäuerliche Landwirtschaft und Agrarwachstum: Südosteuropa 1870–1940 in Licht moderner Entwicklungstheorie. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2014/1.

Kerék Mihály 1939: *A magyar földkérdés*. Budapest, MEFHOSZ Kiadó.

Maddison, Angus 2001: *The World Economy. A Millennial Perspective*. Paris, OECD.

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme: hiv. adatok szerint a Helytartótanács rendeletéből kimutatva (1866). Buda, Egyetemi Nyomda.

Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola: *Dohodnosztta na 44 zemedelszki sztopansztva v Balgariya za 1929–1930 godina*. Szófia, 1932.

Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola: *Dohodnosztta na 73 zemedelszki sztopansztva v Balgariya za 1930–1931 godina*. Szófia, 1934.

Mollov, Yanaki – Kondov, Nikola: *Dohodnosztta na 66 zemedelszki sztopansztva v Balgariya za 1931–1932 stopanska godina*. Szófia, 1936.

Móricz Miklós 1936: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle* (4) 293–309.

Nagy Mariann 2003: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.* Budapest, Gondolat.

Nemes Nagy József 1987: *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata.* Budapest, Akadémiai.

Pinke Zsolt 2014: Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography* 2014 (45) 92–105.

Post, John D. 1974: A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Economic Crisis Following the Napoleonic Wars. *The Journal of Economic History* 1974 (34) 2.

Schulze, Max-Stephan 2000: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History* 2000 (4) 3, 311–340.

Szilágyi Zsolt 2017: *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939*. Budapest, L'Harmattan.

Timár Lajos 1993: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Tisza István 1897: *Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei.* Budapest.

Tobler, Waldo R. 1970: A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit Region. *Economic Geography*, 1970 (46) 234–240.

Tóth Tibor 1980: A történeti tájak kérdéséhez. In Tóth Tibor (szerk.): *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából* 27. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete.

Williamson, Jeffrey, G. 1965: Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. *Economic Development and Cultural Change* 1965 (4) 3–84.

Zagorov, Slavcho, D. – Bilimovich, Andrei, D. – Vegh, Jenö 1955: *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1933–45.* Stanford Univ. Press.

Zanden, J. L. van: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review* 1991 (44) 2.

2. Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség Békés megye példáján a 18-19. században

Problémafelvetés

A magyar agrártörténetírás egyik sokat vitatott kérdése, hogy 1848 után a volt jobbágyoknak kiosztott és a nemesség kezén maradt földterület mutatott-e minőségi különbséget, azaz a nemességnek sikerült-e a jobb minőségű földeket megszerezznie. A témában először a levéltári forrásfeltárást végző nemzedék tagjai, T. Mérey Klára, Sándor Pál és Für Lajos hoztak konkrét példákat nemcsak arra, hogy egy nagybirtokos valóban megszerezte a paraszti kézen lévő remanencia és irtásföldeket,[90] hanem arra is, hogy ezek a területek sokszor jobb minőségűek voltak a többi földeknél.[91] E hipotézist kliometrikus alapokon újravizsgáló Scott M. Eddie érvelése szerint a szántóként használt területek nagy része már a 18. században paraszti kézen volt, tehát logikus, hogy ezek jó minőségűek voltak és zömük, mint telki állomány, 1848 után a parasztság kezére került.[92] Eddie Szekfű Gyulára hivatkozik, aki szerint a dűlőnevek tanúsága szerint a földesúri földeket a 19. század közepén feltört területeken alakították ki – ugyanis a nevek zöme gulyajárásra utalt.[93]

Kérdés az is, hogy a földminőségben mutatkozó esetleges különbség csak esetenként, vagy általánosságban, minden régióban és az egész nemesi társadalom esetében igaz-e (vagy például csak a nagybirtokos arisztokráciára és csak a Dunántúlon), mint ezzel kapcsolatban Eddie megfogalmazta kifogásait kvantitatív vizsgálatai során.[94]

A másik, a kutatás során általunk szintén elemzett kérdés az, hogy az adómentességét 1848 után elvesztő *birtokos* nemesség vajon tett-e kísérletet a kezében maradt földbirtok jövedelmezőségének (szisztematikus) eltitkolására, manipulálására a földkataszteri felvételezések idején (1851–1865), amikor a földjövedelem vált a földadó alapjává. Ily módon ugyanis csökkenthették a fizetendő adó értékét.[95] Abban az esetben, ha a feltevés igaz, akkor az is kérdésként merül fel, hogy vajon ugyanígy a parasztság is képes volt-e érdekeinek ilyetén érvényesítésére? Ha ugyanis a nemességen kívül más rétegek is képesek voltak élni ezzel a lehetőséggel, akkor az is elképzelhető, hogy nincs tendenciózus különbség a paraszti és nemesi földek aranykorona-értékei között, így statisztikailag nem bizonyítható a visszaélés, hiszen minden fél egyforma mértékben élhetett vele. A paraszti birtok magasabb aranykorona-kategóriába sorolásának az is oka lehet – a nemesi manipulációkon túl –, hogy esetükben sokszor magasabb volt a szántók aránya, míg a nagybirtokon olykor a legelők és erdők aránya volt magasabb, s emiatt volt alacsonyabb az átlagos hektáronkénti kataszteri jövedelem. De e jelenség sem általános: bár a Draskovichok dél-baranyai birtokain vagy egyes egyházi nagybirtokokon az erdők aránya valóban magas volt,[96] az itteni Benyovszky-birtokokat azonban már ugyanúgy szántó-dominancia jellemezte, mint az ormánsági kisbirtokot.

Mindezek után nem meglepő, hogy Eddie bonyolult (és ezért talán némileg negligált) országos, kliometrikus vizsgálatai mindössze egy megyében (a vizsgált 52 közül) támasztották alá a feltételezést, hogy a nagybirtok (nála a világi arisztokrácia birtokai) kedvezőbb adóbesorolás alá esett, mint az várható volt.[97]

A kérdés vizsgálatánál nagy könnyebbséget jelentene, ha az adóalapot (vagy a tiszta földjövedelmet)[98] valamiképpen közvetlenül össze lehetne

[90] Für 1965, 33–139; Sándor 1973, 94–95; Orosz 2010, 125; Egyed 1981, 134–135; Sándor 1968, 94–117. és Sándor 1964, 36–81.

[91] T. Mérey 1965, 248; Orosz 2010, 133.

[92] Eddie 1996, 84.

[93] Eddie 1996. A nemesi 48-as hagyományokat képviselő Berzeviczy szerint is a volt jobbágyság a kedvezményezettje a centralisztikus átalakításnak. Berzeviczy 1922 (2013).

[94] Eddie 1996, 75–87. E probléma a nagybirtok öröklés során történő felosztásakor is gyakran előkerült: a Stockhammer család azzal vádolta a Harruckern-örökös Wenckheim családot, hogy a Harruckern-uradalom 1798-as felosztásakor ők kapták a jobb földeket, de ezt az 1834-es vizsgálat nem tudta megerősíteni. Lásd Szilágyi 2018, 82–90. és 190–196.

[95] Szuhay 1956, 233.

[96] *4. fejezet.*

[97] Eddie 1996, 83.

[98] A földadó a kataszteri tiszta földjövedelem 25,5%-a volt, 1913-ban 20%-a. Oros 1997, 401–415.

vetni a talajminőséggel,[99] valamint ha mindkettőt objektíven lehetne mérni. Az adóalap korrektségével kapcsolatos fenntartások már a kortársaknál is megjelentek és hivatkozási alappá váltak a későbbiekben, bár a 48-as nemesi, ellenzéki narratíva éppen az „állam hasznát", tehát a földek értékének állami túlbecslését emlegeti, szemben a marxista narratívával. Beksics és Márki szerint „a rebellisebb vidékek nagyobb katastert, a »gutgesinnt«-ebbek enyhébb katastert nyertek. Erdély annyira volt sujtva, hogy katasterét a későbbi alkotmányos kormánynak le kellett szállitani […]. A Dunántúlnak kevésbbé rebellis vármegyéi redukált adóalapra tettek szert s megforditva.[100] […] szinte mindig igazuk volt az állami reclamátoroknak, a kik azt állitották, hogy az állam csorbulást szenvedett […]. A hibás katasternek azután természetes következménye lett a hibás földadó-rendszer, mely talán legjobban sujtotta a magyar földbirtokosságot."[101]

De a talajok osztályzása sem volt objektív.[102] Előfordult, hogy a földesurak a rosszabb minőségű földeket is első vagy második osztályba vétették fel, hogy kisebb legyen a jobbágytelek mérete (a jobbágy földilletménye), valamint a saját jószágaik értékét emeljék.[103] A 18. századi, például a Vályi-féle országleírásban szereplő termékenységi kategóriák pedig nem pusztán a talaj adottságait tükrözik (ráadásul sok megyére vonatkozóan hiányoznak adatok), hanem a termelés diverzifikáltságát és egyes klimatikus tényezők hiányát vagy túlzott gyakoriságát is.[104] Így például ha egy településnek nem volt elegendő szőlője, erdeje, vagy gyakran sújtotta aszály, már akkor sem kaphatott I. osztályú minősítést, ha különben a legkiválóbb csernozjomtalajon feküdt is. Ugyanígy, a dombos tájak talajai ritkán kaptak első osztályú minősítést, annak ellenére, hogy szőlőművelésre alkalmasak voltak, ez pedig területegységről általában több jövedelmet szolgáltatott, mint a gabonafélék. Az osztályzás tehát inkább a szántóföldi művelésre való alkalmasságot jelentette. Saját, zempléni tapasztalataink szerint a *föld osztálya (minősége) és a jövedelem kapcsolata nem volt egyértelmű már a 18. században sem.*[105] Későbbi, országos kiterjedésű vizsgálataink ugyanígy nem találtak a földosztály és jövedelem között kapcsolatot.[106]

Az adóalap megbízhatósága kapcsán fent megfogalmazott két homlokegyenesen ellentétes szemlélet miatt is célszerű a jövedelmi viszonyok vizsgálatánál a „gyanús" 1865-ös kataszteri összeírás (egyébként is az 1850-es években összeállított és a kataszteri jövedelmet tekintve még korábbról származó származó)[107] jövedelmi adatai mellett továbbiakat (így az 1910-est) is megvizsgálni a megbízhatóság növelése érdekében.[108]

Mindemellett e két problémakör egy általánosabb (és soktényezős) harmadikhoz is elvezet minket: a kisüzemi és nagyüzemi jellegű (gabona)termelés hatékonyságának kérdéséhez, mely a hazai szakirodalomban ugyancsak vitatott téma. Az előző fejezetben az 1865-ös adatok szelektív vizsgálata alapján nagybirtokon mutattunk ki nagyobb tiszta földjövedelmet egy kataszteri (kat.) holdra vetítve[109]

[99] És mi proxyként, helyettesítő indikátorként használva e mutatót, ezt is tesszük, hiszen az alapkérdés vizsgálatával szemben (mint az Eddie kísérletén látszik is), ez sokkal egyszerűbb – ha van hozzá forrás.

[100] Innen táplálkozik a dunántúli (nagybirtokok) kisebb adóértékére vonatkozó feltételezés.

[101] Nem derül ki, hogy a birtokos gazdákra általában, vagy a „nagy" birtokosokra utal. Márki–Beksics 1898.

[102] A talaj minősítése a kortársak szerint nem volt objektív, ún. „földkóstolók" tömegei végezték, egy településen kis mintaszám alapján. Márki–Beksics 1898.

[103] Für 1965: 149.

[104] Vályi 1796. (2003).

[105] A szántóföldi művelésből a *földesúrhoz befolyt jövedelmek* jövedelem 1800-ban egy holdra vetítve ugyan magasabb volt az I. osztályban mint a II-ban, de az összjövedelem már nem. (Alapadatok: Ifj. Barta János 2015.) A földesúri jövedelmek összességében a II. kategóriás földdel rendelkező falvakban voltak nagyobbak, melynek oka a szabad szőlőből és hegyjogból befolyt nagy jövedelem volt. Az I. osztályba sorolt falvak esetében a sík terület és a szántóföldi művelés dominált, míg a II. osztályba dombosabb települések kerültek, melyek esetében a szőlőművelés területegységre jutó hozama azonban jóval nagyobb volt, mintha szántóként hasznosították volna a területet.

[106] Lásd *6. fejezet*. Igaz, a 18. századi földminőség adatok 19. századi jövedelemadatokkal kerültek összevetésre, mert az utóbbi településszintű országos összesítése hiányzik a 18. század végéről, ahonnan viszont hiánytalan földosztályzási adataink vannak 1786-ból.

[107] Oros 1997, 404. Így pl. az 1863-as hatalmas aszály hatása nem jelentkezik az adatsorban.

[108] Nem véletlen a földadó tiszta jövedelemhez mért kulcsának 5%-os csökkenése 1913-ig. Oros 1997, 411. Ez utalhat egyfelől a holdankénti jövedelem növekedésére, másfelől az adókivetés alapjául szolgáló adatok megbízhatóságának növekedésére is.

[109] Csak a nagybirtok dominálta és kisbirtok dominálta településeket vizsgáltuk, mert ahol mindkettő jelen volt,

(de ez az állattartás jövedelméről nem tanúskodik), míg a Koloh Gáborral közösen végzett regionális mélyfúrásunk az Ormánságban és szomszédságában azt támasztotta alá, hogy a kisbirtok egy kat. holdra jutó termelékenysége 1900 körül nem lehetett rosszabb a nagybirtokénál. (Itt a nagybirtokon nagyobb volt az alacsony jövedelmű erdők aránya, és emiatt a kisbirtok egy holdon átlagosan nagyobb tiszta jövedelmet mutatott).[110] A két világháború között Kerék Mihályhoz hasonló következtetésre jutott Tóth Tibor is kliometrikus elemzésében: Az 1930-as adatok alapján a nagyüzemek (1000 kat. hold felett) esetében az egy holdra jutó össztőke 820 pengő [P], kisbirtok esetében 1030 P; a nyershozam pedig 136, illetve 150 P, a megtérülési ráta 16,6% (6 év) és 14,6% (7 év). Hozama alapján a kisbirtok nem rosszabb a nagybirtoknál, bár utóbbi tőkeértéke 1 holdra vetítve magasabb volt.[111]

E kérdések összefüggenek egymással. A probléma úgy is megfogalmazható, hogy van-e különbség a paraszti és nemesi (illetve némi általánosítással a kisbirtok és nagybirtok) földek hozama között, ezt mennyiben befolyásolták a talajviszonyok, a termelési módok (itt elsősorban a területhasználatot értjük, mert a sok tényező közül ez adatolható könnyebben) és a társadalmi viszonyok (érdekérvényesítő képesség). Ezek közül a terméseredmények (illetve az ebből származtatott, adóalapul szolgáló aranykorona-érték), valamint a birtokviszonyok talajviszonyokkal való kapcsolatát – a talajviszonyok objektív ismerete híján – eddig nem vizsgálták tüzetesebben, míg a többi kérdés, amint láttuk, lezáratlan. Tanulmányunkban egy speciális régió, a Körös, Maros és Berettyó által határolt terület 18–20. századi viszonyainak vizsgálatával e kérdésekhez kívánunk adalékot szolgáltatni.

Források és módszerek

Láthattuk, hogy az általunk vizsgált indikátorok valósághoz való viszonya kérdéses. A már említett, aranykoronában kifejezett tiszta földjövedelem nemcsak az állattartás jövedelmének figyelmen kívül hagyása miatt problematikus (s így a legelők és erdők kimutatott hozama lényegesen rosszabb a valósnál), de azért is, mert jellegéből következően nem mutatja a befektetett munka (pénz, energia) és a kihozatal (termelés) értékét, csak a kettő különbségét.[112] Azaz nem derül ki, hogy az 5 Ft/kat. hold tiszta haszon 5 Ft értékű befektetés és 10 Ft értékű kihozatal mellett valósul meg, vagy 15 Ft befektetés és 20 Ft termelés mellett realizálódik. Ez pedig két, eltérő hatékonyságú (és tőkeerejű) gazdálkodásra utal, és ennek megállapításában a tiszta földjövedelem nem segít.[113]

Mint említettük, az aranykorona-értékkel való földesúri manipuláció jó eséllyel kiszűrhető lenne, ha a mért jövedelmi adatokat a talajadottságokkal vetnénk össze. Kérdés persze, hogy milyen mennyiségű és jellegű, talajt minősítő adatokkal találkozhatunk a forrásokban. A Mária Terézia korabeli kilenc kérdőpontos felvételezés a kártételek között feltünteti az áradás és eróziónak való kitettség nagyságát,[114] de ez még nem árulkodik a talaj termőképességéről (csak a földművelés kockázatairól). Még az 1850–1860-as években is azt írta Keleti Károly, hogy a kataszterezés során megállapított földminőségi kategóriák is inkább relatív, mint abszolút skálán értelmezendők (sokszor csak településen belül érvényesek).[115]

Kérdés tehát, hogyan mérhető a földminőség, ha a 18–19. századi kategóriák több tényezőt tömörítenek, s nem egyet. A fent írtak alapján az alá- és fölébecslésnek a szándékos manipuláció mellett egyéb okai is lehettek. Egyszerű volna tehát a sok minősítési kategória helyett egy 19. század közepi talajtérképet kézbe venni és összevetni az 1865-ben településszinten publikált,[116] egy kat. holdra is kiszámítható tiszta földjövedelemmel. A kettő viszonya

ott nem lehetett elkülöníteni a kis- és nagybirtok jövedelmét. Így állításunk a településállomány kis részének vizsgálatán alapszik, s nagybirtok esetében az erdőuradalmak ugyanúgy bekerültek, mint a mono-kultúrás gabonatermelést folytató puszták és nagy legelők is.

[110] Demeter – Koloh 2020.

[111] Lásd Tóth 1983, 29.

[112] A tiszta kataszteri jövedelem számításának részletes leírását lásd Keleti 1868, 27–28.

[113] Oros Iván írja, hogy a tényleges jövedelem a korfelfogás szerint is általában a tiszta jövedelem 2,5-szerese (Oros 1997, 411.), de ez csak nagy mintaszám esetében igaz.

[114] Tóth 2010.

[115] „például egyik község I-sö osztályú földje hasonló lehet más község III-dik osztályú főldjéhez, s igy az osztályozás korántsem absolut jelzi a föld minöségét, hanem csak viszollylagos becscsel bír az ugyanegy községhez tartozó telkek minösége iránt". Keleti 1868, 26.

[116] *Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme*. Buda 1865. (A földjövedelem-adatok kb. egy évtizeddel korábbiak).

választ adhatna a fenti kérdésekre. Ilyen talajtérképet azonban eddig egyetlen történeti munkában sem használtak fel, nem véletlenül: az ország talajainak szisztematikus térképezése ugyanis csak az 1890-es években kezdődött el, majd a két világháború között teljesedett ki a Kreybig-féle felvételezés során.

A közelmúltban azonban a Magyar Állami Földtani Intézet alapításának 150. évfordulóján kiadott kötetben feltűnt egy 1858-as keltezésű (1861-ben kiadott), kétmegyényi nagyságú (Békést és Csanádot nagyjából, illetve Arad részeit magába foglaló) területre kiterjedő talajtérkép, mely öt genetikai talajtípus elkülönítése mellett azok minőségét is megadja a korban használt I–V-ig terjedő skálán. E térkép előnye éppen az, hogy a minősítési kritérium alapja egyértelműen (és egyedül) a talajféleség, szemben az eddig említett klasszifikációkával. A Szabó József által készített térkép Európa második talajtérképe (az elsővel az oroszok büszkélkedhetnek).[117] De sajnos az 1865 előtti időszakból nem is áll több rendelkezésre.[118]

E forrás egyedisége miatt tehát vizsgálatunkkal aligha tudunk általános következtetéseket megfogalmazni, de a három megye talajadottságainak vizsgálata talán betekintést enged a nagybirtok és a kisbirtok földminőségbeli, valamint termelékenységben mutatkozó lokális differenciáiba (és a kettő közötti összefüggés is vizsgálható), Az 1865-ös kataszteri összeírással összevethető térkép ugyanis szerencsés módon olyan területet ábrázol, ahol sok a puszta, s a névanyag alapján sok nagybirtok azonosítható és elkülöníthető a kisbirtoktól.[119] (Nem mellékesen: a mai országterület legértékesebb földjeiről van szó.)[120] A kis- és nagybirtok területi elkülönítése, beazonosítása a későbbi statisztikai adattárak esetében már jóval problematikusabb. Hiába áll rendelkezésre 1910-ből a településenkénti és művelésági földjövedelem,[121] hiába van meg 1911-ből a gazdacímtárban a nagybirtokonkénti jövedelem és birtoknagyság[122] – így számíthatóvá téve a kisbirtok nagyságát, tiszta földjövedelmét és egy kat. holdra jutó tiszta földjövedelmét is,[123] ha maga a nagybirtokok elhelyezkedése csak körülményesen, nagy felbontású kataszteri térképek sorozatáról rekonstruálható, így talajtérképre sem vetíthetők tömegesen. [124]

Módszerünk a következő volt. Az 1858-as talajtérképet vetületbe húzva (EPSG3857, Pszeudo-Mercator-vetület) rátettük arra a puszták határait külön feltüntető 1808-as Lipszky-féle térkép, továbbá a KSH 1:144000-es települési közigazgatási határos térképeinek[125] felhasználásával Németh Gábor által készített GIS-térkép településszintű közigazgatásai határait,[126] kiegészítve a Neu-féle térkép (1792)[127] ide vonatkozó szelvényével, továbbá pontosítva az 1883-as közigazgatási térképpel. (Mindezt összevetettük a mapire.eu-n elérhető kataszteri térképállománnyal, amely a térségre vonatkozóan szintén viszonylag kései, 1883–1884-es). Így tudtuk a közigazgatási határokat nem jelölő talajtérképen is beazonosítani a közigazgatási egységek kiterjedését az 1860-as években, ahonnan települési és külterületi tiszta földjövedelmi adatok-

[117] Babinszki 2019, 132–133. A kiadás éve 1861.

[118] Piros Olga, a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat munkatársának szíves közlése.

[119] Ismert az is, hogy melyik településbe olvadnak be. Ekkor még külön tüntetik fel a praediumok jövedelmét is, szemben pl. Vályival, aki nem ír részletesen a pusztákról.

[120] A békési búzának — magas sikértartalma miatt — az 1770-es évekre alakult ki az országos hírneve, már ekkor fogalom lett a lisztjéből sütött péksütemény a bécsi polgár asztalán. Magda Pál (Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográphiai leírása. Pest 1819) és Fényes Elek (Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 4. Pest 1839) országleíró munkái Békés megye kiváló termékenységű földjéről beszéltek. *Szabó* 2008, 143–146.

[121] *Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján*. Bp. 1914.

[122] *Magyarországi gazdaczímtár.* Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911.

[123] Erre vonatkozó kísérletet lásd Demeter–Koloh 2020. (*4. fejezet*)

[124] 1880–1886 között ismételten sürgették a talajtérképezés megindítását, de végül csak a filoxéravész után, annak hatására indult be kormányzati támogatással a térképezés 1896-ban. Lásd Babinszki 2019, 134–135. Így a fent vázolt módszer (talajtérképek és birtoktérképek egymásra vetítése) nem lehetetlen a századfordulós helyzet vizsgálata esetében, csak tömeges méretekben körülményes, hiszen többszáz térképlapra van szükség egy–egy megye területének lefedéséhez.

[125] *Magyarország történeti helynévtára*. Csongrád megye (1773–1808). Bp. 2002.; Magyarország történeti statisztikai helynévtára. Békés megye. Bp. (1993)

[126] A talajtérkép méretaránya hasonló, 1:576 000, tehát a fedetés módszertanilag nem problematikus. Lipszky 1808

[127] Neu 1786 (https://bit.ly/2JOilvC, letöltés 2020. dec. 13.)

kal is bírunk (*1. térkép*). Ezt követően az egyes területi entitásokat domináló talajtípusokat azonosítva (közigazgatási egységenként legfeljebb kettőt), azok osztályát–minőségét összevetettük a földjövedelmi adatokkal.

Az 1858-as talajtérképen löszös, szikes, korhany (tőzeg), homok és agyagos talajok szerepelnek, melyek mind egy–egy termékenységi kategóriát testesítenek meg. Az itt szereplő I–V. osztályok viszonya a korábbi minősítésekhez további vizsgálat tárgya lehet, hiszen, mint írtuk, a Vályi-féle beosztás jellege más, így nem feltétlenül ekvivalens az 1858-assal. Vályinál a vizsgálati területen fekvő Endrőd másodosztályú, miként 1858-ban is, Füzesgyarmat másodosztályú, de 1858-ban harmadosztályú, Doboz viszont Vályinál első osztályú földdel bírt, míg 1858-ban csak harmadosztályú szikes és korhany alkotta a termőtalajt.[128]

A talajvizsgálatoknak a 19. században éppen az le(hete)tt volna az egyik hozománya – ha folytatják Szabó József 1858-as szisztematikus munkáját és nem „kóstolgatással" minősítik a talajt –, hogy az adó és talajminőség (mint földhozamot befolyásoló tényező) diszkrepanciáját megszüntessék.

Noha a földosztály-kategóriák az 1858-as regionális térképen egyértelműen megfeleltethetők a talajtípusoknak, ami erősíti vizsgálatunk objektivitását (Keleti szerint a korban sok helyütt csak relatív volt a skálázás és ez ráadásul falvanként változhatott), néhány kérdést még vizsgálni kell.

Mennyiben felel meg az 1858-as talajtérkép tényanyaga a mai ismereteknek, azaz tévedett-e a készítő a földminősítésnél? Az akkor használt fogalmak ma is használatosak: a korhany, mint fogalom létezik, de nem talajtípusként – az öntés- és láptalajokra jellemző ez a tőzeges üledék és ez utóbbiak elhelyezkedése jól egybevág a Szabó-féle térkép korhany talajainak elhelyezkedésével. Az 1858-ban szikesnek minősített talajok kapcsán van csak jelentősebb változás: itt ma réti talaj főtípusról beszélünk, a tényleges szikesek (sós talajok) kiterjedése jóval kisebb a Szabó által jelzettnél.[129]

Így a térkép szakmailag megbízhatónak minősül. Más kérdés, hogy az adottságait tekintve 1858-ban leminősített homoktalajok földjövedelme mégis magas volt 1865-ben (erről lásd a későbbiekben). Ennek oka a speciális kultúrák jelenléte. Azaz, e talajminősítés sem abszolút, hanem kultúraspecifikus – hiszen nem minden növény egyformán érzékeny például a vízellátottságra. A 19. század közepi talajminősítési rendszer általánosságban a gabonanövények szempontjából tekinthető optimálisan kalibráltnak, megbízhatónak. A talajok elvárttól való eltérő viselkedése (alacsonyabb vagy magasabb jövedelmezősége) tehát valamilyen helyi invencióra vagy manipulációra utalnak.

Földbirtokviszonyok, földminőség a 18. század végén

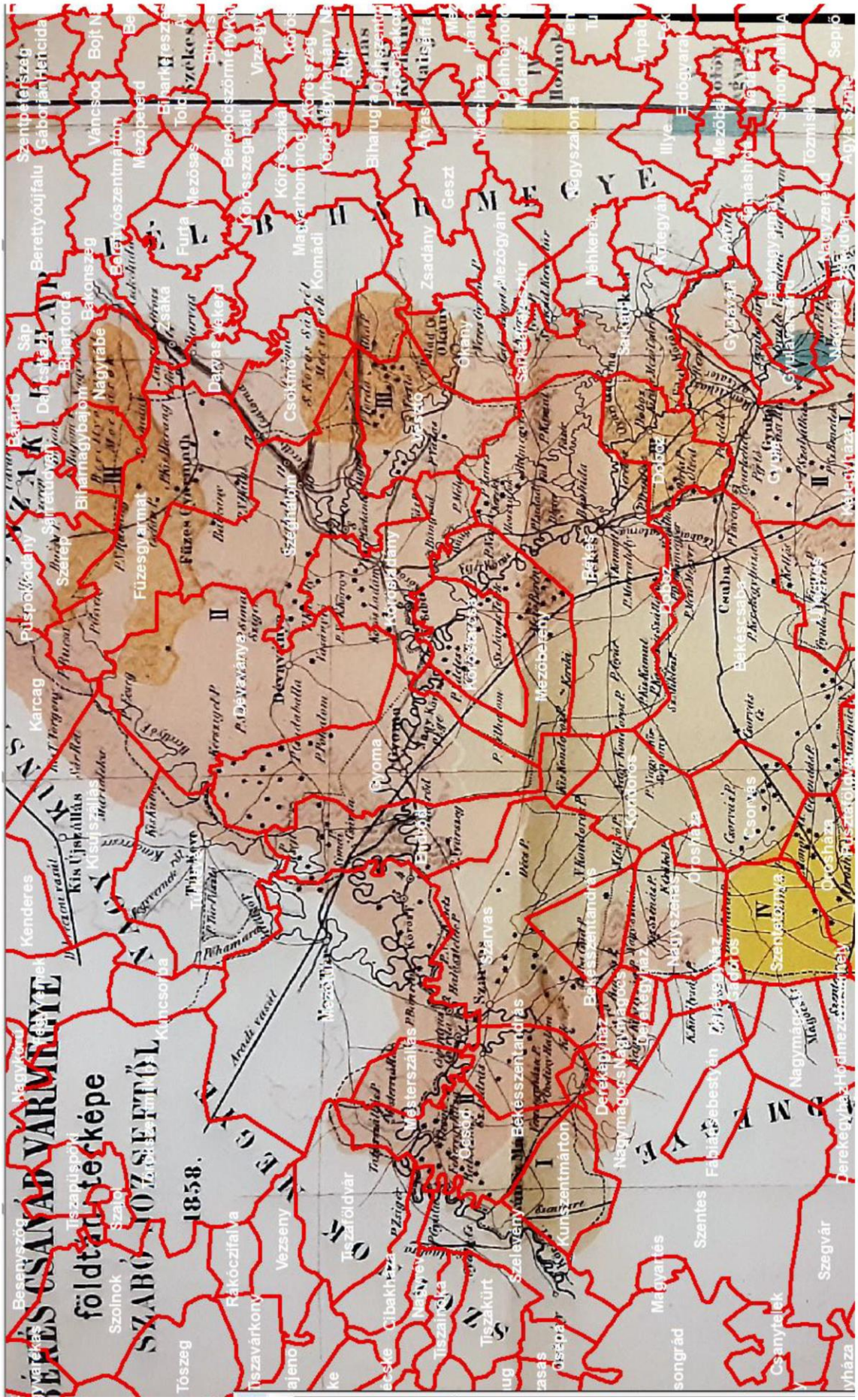
Visszatérve mintaterületünkre és összevetve a korábbi (Vályi-féle) földminősítést az 1858-assal, megállapítható, hogy a Vályinál első osztályú települések (és három kivételével mind az volt) 1858-ban már mind másodosztályú termékenységi besorolást kaptak (*1. táblázat*), ugyanis löszön (1858-ban I. osztályú talaj) a 18. század végén egyetlen település sem feküdt. A löszös területek 1790 körül még mind a Harruckern-uradalomhoz tartozó praediumok voltak. Az 1858-as minősítés szerint rosszabb talajon lévő praediumok is voltak, ellenben igazán jó talajon fekvő településeket nem találhatunk. Hogy 1790-ben az urasági és telki állományú földek milyen talajon voltak, az onnan tudható, hogy rendelkezésünkre áll a Harruckern-uradalmak részletes térképe az 1780-as évek végéről,[130] melyet szintén vetületbe húztunk és fedettünk az 1858-as talajtérképpel (*2. térkép*).

Vessünk egy pillantást a puszták 18. századi földhasznosítására is. Ez ugyanis mind a földminőséget, mind a művelést illetően eltért a települések földhasználatától, de a puszták 19–20. századi hasznosítási formáitól is.

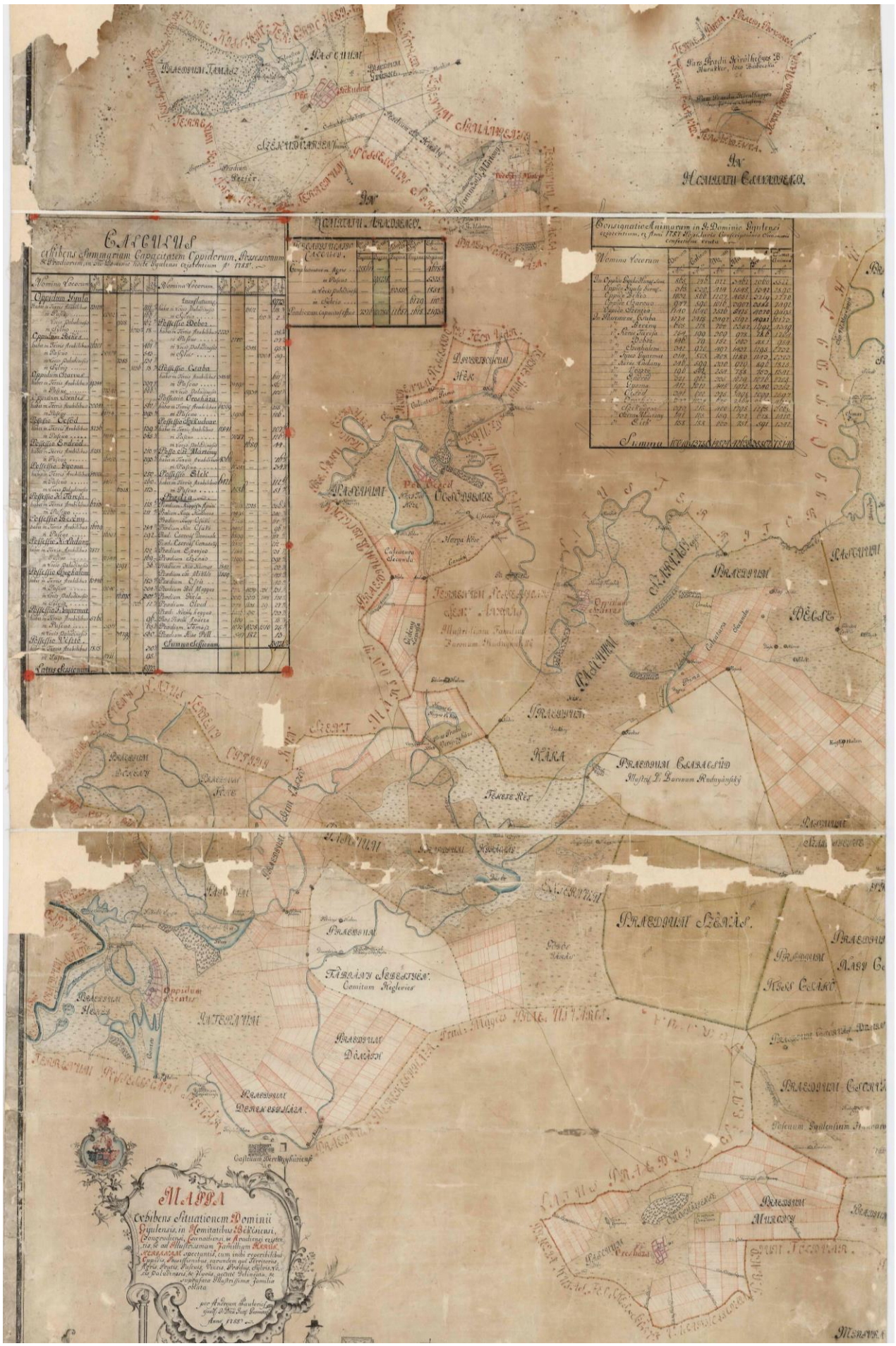
[128] Ez is mutatja a minősítés szubjektivitását. A korábban említett zempléni példa ugyancsak arra utal, hogy az osztályozás relatív, hiszen a föld viselkedése láthatóan függött a termékszerkezettől.

[129] Dobos Endre térképe: https://bit.ly/3rZR7c4, letöltés 2020. dec. 13.

[130] Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BéML) Gyűjtemények. Békés megyei térképgyűjtemény XV. 1. a. 48. (1787–1788) Címe: A Harruckern család gyulai uradalmának (Békés megye, Csongrád megye, Csanád megye, Arad megye) birtoktérképe. (*2. térkép*)



1. térkép. Az 1858-as békés-csanádi talajtérkép fedetése az 1886 utáni településhatárokkal. Részlet.



2. térkép. A Harruckernek gyulai uradalmának 18. század végi térképe (részlet)

A puszták területhasználata viszont még egyértelműen nem a gabonatermelésre berendezkedett nagybirtok képét rajzolja ki (*2. táblázat*),[131] hiszen a mai szemmel a szemtermeléshez jobb adottságúnak tekintett löszös talajon főként pusztagyepek sorakoztak, ahol egy kivétellel a legelő volt a domináns földhasználati forma.[132] Ölyved, Gerla, Tamás és Bélmegyer praediumok esetében pedig a rét vagy erdőjelleg dominált, s 1858-ban e területeken a szikes mellett gyakori volt a rosszabb, III. kategóriás korhany (kotu, turfa, tőzeg) minősítésű talaj is. Az, hogy a rosszabb talajokon nem folytattak szántóföldi művelést, a demográfiai nyomás hiányára is utalhat, mindamellett, hogy nem is lett volna rentábilis.

1865-re viszont – az 1858-as minősítés alapján szikes-löszös (Kígyós) és löszös (Eperjes, Csorvás) egykori legelő-pusztákon – azonban a szántó már 55%-os és 70%-os arányt ért el (*4. táblázat*). Ez a változás megfelelt az országos tendenciáknak, mértéke azonban meghaladta az átlagost, ami nyilvánvalóan a napóleoni majd posztnapóleoni gabona-konjunktúrával (az 1870-es évek közepéig), valamint az exportlehetőségek felfutásával állt összefüggésében.

Tehát, noha Vályi szerint a települési (telki) állományban lévő területek nem voltak rosszabb minőségűek, mint a praediumok, *az 1858-as a talajtérkép minősítése szerint mégis az 1780 táján praediumként, 1865-ben pedig önállóan, pusztaként összeírt területeket kell jobb talajúnak tekintenünk*. Ezek 1865-ben is az esetek jó részében nagybirtokok részeiként működtek (*4. táblázat*). A tanulmány elején felvetett első vizsgálati kérdésre tehát azt a választ adhatjuk, hogy *a területen a nagybirtokosok, nemesek kezén jobb minőségű földek voltak 1865-ben* (tulajdonjogilag mindenképp – más kérdés, hogy vajon ők használták-e ezeket).[133]

Mivel Vályi esetében azonban a minősítési kritérium nem csak a talaj termőképességét tükrözi, célszerű megvizsgálni, vajon mennyire áll összhangban minősítése a 18. század végi birtokviszonyokkal? Például az általa rossz minőségűnek tekintett területeken több föld jutott-e egy úrbéresre? Az említett 18. század végi térkép közli a telki állomány területhasználat szerinti megoszlását is a pusztákon és a településeken egyaránt (az utóbbiaknál pedig a házak és a lelkek számát is), így a területhasználat mellett a demográfiai nyomás mértékére is kapunk áttételesen adatokat (az 1 házra jutó telekszám, 1 házra jutó lélekszám, 1 telekre jutó lakosszám alapján – *1. táblázat*).

A három 1790-ben is másodosztályúnak (rossz talajúnak) tekintett település: Endrőd, Füzesgyarmat, Vésztő esetében az egy házhelyre jutó teleknagyság nagyobb (1,6 – 1,7 – 2,3) volt, mint másutt; az elsőosztályúak közül csak Gyomán volt hasonló ez az érték,[134] mely a térség egészében

[131] Az 1840-es évek elején a művelési ágak szerinti területi megoszlásban ugyanakkor még a legelő állt az első helyen Békésben és Csanádban. A művelésbe fogott földterület arányának növekedése igen gyorsan zajlott. Mária Terézia urbáriumának bevezetésétől a szabadságharcig öt és félszeresével nőtt a szántóföld kiterjedése, főleg a kezdeti lecsapolásokkal művelhetővé tett rétek és legelők rovására. Lásd Szabó 2008, 143–146.

[132] Wodianer Sámuel pesti nagykereskedő, aki a gyomai Stockhammer-uradalmat bérelte, 1837-ben a tízezer kat. hold körüli majorságban 3300 szarvasmarhát, 10 000 juhot, 2000 sertést és 1500 lovat tartott. A birkatenyésztésben pedig a tízezer holdon felüli körösladányi Wenckheim-uradalom volt a listavezető: 1839-ben 18 300 juha volt. Szabó 2008, 143–146; Éppen az állattartás nagy jövedelmezősége miatt a túllegeltetés ekkor már jelentős volt, és rámutatott az állattartás korlátaira is. Tessedik ezt írja 1784-ben: „A legeltetőhely esztendőrül esztendőre rosszabbul. Rosszabbnak is kell lenni, mivel a legjobb magló füvek a mindénkor rajta legelő marha által, alighogy a földből kibújnak, azontúl (azonnal) felrágattatnak […].” Az urbárium bevezetése után az uraság tehát háromféleképpen okozott kárt a lakosságnak: a közlegelőre rendkívül nagy számú marhát hajtatott, a legelő egy részét majorsági földjéhez csatolta, és végül az uradalom új felmérésekor hitványabb, szikes vagy vízjárta területet jelölt ki a legelő számára. A panaszokat kivizsgáló Bodoky Mihály földmérő az 1813. október 18-án írt jelentésének végén Berény térségében 1692 hold elvett legelőről számolt be. Lásd Implom 1971, 163–164.

[133] A Harruckernek fő bevételei éppen a bérbeadásból származtak. Az üzletszerű marhatartással (göbölyhizlalás és -eladás Bécs felé, lábon hajtva) foglalkozó magánbérlők paradicsoma volt a csanádi és aradi puszták területe a 18. század második felében. A bérbeadás szerepe a gabonatermelés előtérbe kerülésével sem változott: a majorságok mellett a paraszti bérletben levő uradalmi föld 1847-ben megközelítette a 22 ezer kat. holdat. (Ezzel szemben új jobbágytelkek kialakítására nem került sor.) A jobbágyok kezén levő és az uradalmi-nemesi szántóföld aránya Békésben 100:128 volt a parasztság javára. Szabó 2008, 143–146.

[134] Mind a négy település esetében a nős férfiak száma (mely közelítette a házak számát) csak fele volt a nem nős férfiakénak. Itt tehát a házak számához képest munkaerő-többlettel számolhatunk, összhangban a nagyobb

átlagosan 1 telek/ház körül ingadozott. Az egy házra jutó szántóföld (telekben kifejezve) viszont hektikus képet mutatott a három rosszabb adottságú településen: míg Endrődön 0,6 feletti volt az érték, addig Vésztőn 0,2 alatti és Füzesgyarmaton is 0,3 körüli. A Vályi által első osztályúnak minősített települések esetében egyedül Dobozra volt jellemző a szántóföldhiány (itt még a *4. táblázat* 1865-ös adatai szerint sem a szántó dominált, az arány csak 1910-re érte el a 60%-ot a lecsapolásoknak, szabályozásoknak köszönhetően), a többi esetben nem. Mint említettük, Vályi minősítését az 1858-as talajtérkép nem támasztotta alá, éppen ellenkezőleg (*1. táblázat*), a már említett Füzesgyarmat és Vésztő mellett Doboz volt a legrosszabb talajadottságokkal bíró település. A másik két település esetében a területhasználat idomult a talajadottságokhoz, hiszen a nagy 1 háztartásra jutó telekszám mellett a szántótelkek alacsony értéke inkább az állattartás dominanciájára utalt.

Az *1. táblázat* oszlopai alapján lehetőség nyílik a földdel való ellátottság megítélésére és a települések területhasználati sajátosságainak vizsgálatára is 1780 körül. Eleken például a szántók domináltak, akárcsak Orosházán, de míg itt az 1 háztartásra jutó telekméret is kicsi volt, addig a jobb talajadottságú (Vályi és az 1858-as talajtérkép alapján egyaránt) Eleken átlagos. A tényleges demográfiai nyomás kiszámításához az egy házra jutó lakos és egy házra jutó telek hányadosa (azaz az egy telekre jutó lakosságszám) szükséges, ami alapján kép rajzolódik ki, ugyanis éppen a szántóföld-szűkével jellemezhető Füzesgyarmat, Vésztő és Doboz az, ahol egy telken (egy telekből) az átlagnál kevesebben éltek – a rossz talajminőséget így kompenzálva. Orosháza már nem volt ilyen szerencsés, a kis telekméret és rossz talaj (1858) mellett nagy volt az egy telekre jutó lélekszám is, noha a háztartásméret nem volt kiugró. Nyilvánvaló, hogy ez társadalmi feszültségek nélkül csak nagy fajlagos jövedelem mellett volt hosszútávon fenntartható. (A homoktalaj termékenységére a későbbiekben még visszatérünk). Hasonlóan nagy volt a demográfiai nyomás Gyulán, ahol kicsi volt az egy házra jutó teleknagyság, viszonylag nagy a háztartásméret, azonban jó minőségű volt a föld, valamint meglehetősen nagy szántó jutott egy háztartásra (ráadásul a mezőgazdaság mellett egyéb megélhetési források is rendelkezésre álltak).

A demográfiai nyomás kérdése közelíthető másként is: hiába van elég föld, ha nincs, aki megműveli, vagy ha túl sok a munkáskéz, ezért az nincs optimálisan kihasználva (mint a török alól felszabaduló Balkánon). Ami a települési munkaerő nagyságát illeti,[135] a telkek számának összevetése a házas és nem házas felnőtt férfiak számával (a házak száma helyett) további következtetéseket tesz lehetővé. Egy telekre vetítve kifejezetten magas volt a férfiak száma Békéscsabán, Orosházán és Gyulán. Mivel ezek mezővárosok, az itteni munkaerőtöbbletet részben felszívhatta a szekunder és tercier szektor. A falvak közül Öcsöd, Endrőd, Gyoma és Szentmárton, valamint Elek rendelkezett magas 1 telekre jutó férfiszámmal, míg e mutató értéke Dobozon alacsony volt – ám amint azt említettük, itt nem is volt sok szántó. A lakosságban mért arányukat tekintve a 18. század végén kifejezetten magas, 50% körüli volt a felnőtt férfiak aránya Békéscsabán, Endrődön, Gyomán és Vésztőn, valamint Szeghalmon, Füzesgyarmaton és Körösladányban, míg viszonylag alacsony, 25% körüli Mezőberényben, Székudvaron, Békésszentandráson és Eleken (itt az egy házra jutó lélekszám magas volt, az egy házra jutó telekszám kicsi, tehát a demográfiai nyomás valószínűsíthető). Hasonlóan alacsony volt az érték Dobozon (itt már kisebb az egy házra jutó lakosságszám és rossz a föld is), valamint az urbanizáltabb települések között Szarvason és Gyulán.

Mindezek után nem meglepő, hogy jellegzetes területhasználati típusok is elkülöníthetők a 18. század végén. Míg a térség települései nem mutattak egységes arculatot (*3. táblázat*), a puszták már inkább (*2. táblázat*). Szeghalom, Füzesgyarmat, Vésztő és Doboz területét nem is legelők, hanem

megművelendő földterülettel. (Van még néhány ilyen település).

[135] Meg kell jegyeznünk, hogy a nők kihagyása az ilyen vizsgálatokból módszertanilag nem helyénvaló: hiszen például a Balkánon az összes munka legalább felét (inkább többet) ők végezték – igaz, ez a szántóföldi munkálatoknak csak elenyésző részét tette ki. A jelenlegi vizsgálatban azért jártunk el mégis így, mert a demográfiai nyomást kiszámításához azt néztük, hogy az elvégzendő telki–szántóföldi munkálatokhoz hogyan viszonyul a rendelkezésre álló felnőtt férfi munkaerő. (Ez nem jelentette azt, hogy az esetleges férfi munkaerőtöbblet mindenképpen problémát jelentett, hiszen dolgozhattak akár a nagybirtokon is, vagy állattartóként.)

nedves rétek dominálták – amint írtuk, 1858-ban ezen települések talajai kapták a térségben a legrosszabb besorolást (Dobozzal ellentétben Vésztő és Füzesgyarmat Vályitól is rossz besorolást kapott). A szintén rossz (homokos) talajú Orosházán viszont a szántó dominált (70%), miként a nála jobb talajú Gyula, Gyoma és Berény esetében is. A hozzájuk hasonló talajú, vízközeli Szeghalom esetében viszont egészen más jellegű területhasználattal találkozunk.

1. táblázat. Földminőség 1797-ben és 1858-ban, valamint demográfiai nyomás 1790-ben a térségben

Település	Földosztály Vályi szerint 1797	Földminőség (1858-as térkép)	Talajtípus 1858	Domus	Summa anima	1 házra jutó lakos	1 házra jutó telek	1 házra jutó szántó (telek)	lakos / telek	férfi / telek	felnőtt férfi / összes lakos (%)
Magyar-Gyula	1	2	szikes	865	5522	6,38					
Német-Gyula	1	2	szikes	365	2890	**7,92**	**0,62**	0,54	**12,77**	*3,18*	24,87
Békés	1	2	szikes	1032	7770	7,53	1,12	0,45	6,72	1,79	26,69
Szarvas	-	2	szikes	947	7492	**7,91**	1,06	**0,35**	**7,46**	1,90	25,45
Szentes				1140	9459	**8,3**	1,45	0,49	5,72	2,16	37,71
Öcsöd	-	2	szikes	341	2597	7,62	1,13	0,41	6,74	*2,54*	37,62
Endrőd	2	2	szikes	321	2705	**8,43**	1,57	*0,65*	5,37	*2,58*	**47,96**
Gyoma	1	2	szikes	412	3252	**7,89**	1,51	*0,61*	5,23	*2,34*	**44,78**
Köröstarcsa	-	2	szikes	254	1764	6,94	1,28	0,45	5,42	**1,56**	28,83
Mezőberény	1	1,2	szikes és lösz	605	4349	7,19	**0,95**	0,47	**7,57**	1,72	22,71
Körösladány	-	2	szikes	246	1825	7,42	1,37	0,53	5,42	*2,76*	**50,86**
Szeghalom	-	2	szikes	342	2732	**7,99**	*2,34*	0,54	*3,41*	1,83	**53,76**
Füzesgyarmat	2	3	korhany	314	2323	7,4	*2,3*	**0,31**	*3,22*	1,68	**52,29**
Vésztő	„salétromos föld”	2,3	szikes és korhany	196	1541	7,86	*1,76*	**0,15**	*4,47*	2,19	**49,03**
Doboz	1	3	korhany	146	984	6,74	1,57	**0,26**	*4,29*	**1,01**	23,49
Csaba	1	2	szikes	1224	10173	**8,31**	1,04	0,5	**7,99**	*4,64*	**58,13**
Orosháza	-	4	homok	637	4914	7,71	**0,57**	0,4	**13,53**	*5,23*	38,68
Székudvar	-	2	szikes	393	3060	7,79	0,96	0,53	**8,11**	**1,63**	20,10
Szentmárton	-		0	141	1410	**10**	**0,78**	0,54	**12,82**	*2,40*	18,72
Elek	1	1,2	szikes és lösz	158	1342	**8,49**	1,03	*0,71*	**8,24**	*2,40*	29,16

Forrás: BéML XV.1.a.48. alapján saját számítás. A kimagasló és alacsony értékeket kiemeltük.

Látszik tehát, hogy 1790-ben a terület nagy diverzitása egy *a környezeti körülményekhez alkalmazkodó gazdálkodásra* utalt, mely a területhasználat mellett a háztartásonkénti telekméret és az egy telekre jutó lélekszám településenkénti differenciáival próbált alkalmazkodni a természeti adottságokból fakadó kihívásokhoz.[136] A megyének nem minden része volt termékeny. A szeghalmi elöljárók például szántóföldjeikről 1770-ben ezt mondták: „Szántóföldeinknek fele székes [szikes] és vízállásos, terméketlen, amelyeknek sem szárazság-ban, sem esős időben hasznát nem vehetjük, mert esős időben székes voltuk miatt a vizek által elboríttatnak, szárazságban pedig kiszáradnak, másként is ezeknek némely aljasabb [mélyebb fekvésű] részeit az árvíz el szokta fogni. Egyáltaljában a földeket, ha hasznokat akarjuk venni, ugarozással kelletik élni.” Mindebből egyértelmű, hogy a hozamnövelésnek természetföldrajzi korlátai voltak. A gabonatermelés 19. századi fellendülése (a

[136] Implom 1971, 163. A gyomai határról 1835. november 9-ei levelében pedig ezt írja a nagykun–túrkevei elöljáróság: „a jobbágyok mostani használatában lévő legelőket rendesen a Körös árjai elöntik, vagy ha az nem történne, a téli havazások és tavaszi és nyári nagy esődzések után azokon vesztegleni szokott, ártalmas vizek annyira elborítják, hogy ezek miá ugyan az egész legelőjüknek igen kevés hasznát vehetik […] az ilyen vízáradásoktól netalán kimaradandó részecskék mint magasabbacska helyheztetésben lévők többnyire terméketlen vadszikek.” Uo. 179–180.

napóleoni háborúj konjunktúrával kezdődően) elmélyítette a társadalmi differenciálódást, és így egyre nagyobb hátrányba kerültek a sárréti területek a vizek szabályozatlansága, az ár- és belvizek miatt. Nem tudtak pl. bekapcsolódni a jobbágyság körében is teret hódító dohánytermesztésbe. Ez a vízrendezés igényét fokozta a térségben is.

2. táblázat. Az 1790-ben praediumként funkcionáló földek területhasználata és földminősége (1858)

Puszta	Földminőség 1858	Talaj, 1858	Szántó, %	Rét, %	Legelő, %	Erdő, %
Kígyósapáti pr.	2	szikes	0,00	4,76	**95,24**	0,00
Nagykondoros pr.	1	lösz	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Nagy Csákó	1	lösz	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Kis Csákó	1	lösz	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Csorvás dominale	1	lösz	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Csorvás comm.	1	lösz	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Eperjes pr.	1	lösz	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Szénás pr.	2	szikes	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Kis Kamut pr.	1	lösz	**100,00**	0,00	0,00	0,00
Szt. Miklós pr.			**100,00**	0,00	0,00	0,00
Csejti Pr.	2	szikes	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Bélmegyer pr.	2	szikes	0,00	**55,03**	40,46	4,51
Gerla pr.	3	korhany	0,00	**44,48**	44,48	11,04
Ölyved pr.	3	korhany	0,00	**73,61**	24,51	1,88
Királyhegyes pr.		lösz	0,00	12,27	**87,73**	0,00
Apáca pr.	1	lösz	0,00	0,00	**100,00**	0,00
Tamás pr.	2	szikes	0,00	**40,20**	24,87	34,93
Kis Péll pr.	5	kötött agyag	0,00	24,97	**75,03**	0,00

3. táblázat. A települések területhasználatának típusai 1790-ben – összefüggésben a talajadottságokkal (1858)

Település	Szántó, %	Rét, %	Legelő, %	Erdő, %	Talaj,1858
Gyula	**54,29**	21,50	21,84	2,50	szikes
Békés	39,98	11,36	**47,09**	1,56	szikes
Szarvas	33,40	0,00	**66,60**	0,00	szikes
Szentes	33,96	0,00	**66,04**	0,00	-
Öcsöd	36,20	0,00	**63,80**	0,00	szikes
Endrőd	41,75	0,00	**58,25**	0,00	szikes
Gyoma	**40,13**	18,14	41,73	0,00	szikes
Köröstarcsa	35,28	0,00	**64,72**	0,00	szikes
Mezőberény	**49,31**	0,00	**50,69**	0,00	szikes és lösz
Körösladány	38,99	10,71	**50,30**	0,00	szikes
Szeghalom	22,88	**37,63**	**38,00**	1,50	szikes
Füzesgyarmat	13,31	**77,67**	9,02	0,00	korhany
Vésztő	8,70	**63,19**	27,54	0,58	szikes és korhany
Doboz	16,59	**41,48**	16,16	25,76	korhany
Békéscsaba	**47,81**	8,22	43,97	0,00	szikes
Orosháza	**70,64**	0,00	29,36	0,00	homok
Székudvar	**54,91**	11,67	33,42	0,00	szikes
Kunszentmárton	**69,09**	0,00	30,91	0,00	-
Elek	**68,71**	0,00	31,29	0,00	szikes és lösz

Forrás: BéML XV.1.a.48. alapján saját számítás. A jellegzetes értékeket kiemeltük.

4. táblázat. A talaj jellege, a domináns üzemforma és a települések–puszták földhasználata 1865-ben (%-ban)

Talaj-osztály	Talaj típusa	Név 1865	Üzemforma	*Nagy-birtokos*	*Kis-birtokosok*	Szántók	Rétek	Legelők	Erdők	Szőlők	Nádasok	Haszna-vehetlen
3	korhany	Doboz		*3*	*449*	*20,04*	***35,76***	*16,04*	*21,26*	*0,09*	*4,62*	*2,19*
2	szikes	Gyula		*17*	*2300*	***53,97***	*10,46*	*21,43*	*4,79*	*2,38*	*0,99*	*5,98*
1	lösz	Gyula-Eperjes p.	NAGYBIRTOK	*4*	*47*	***75,11***	*0,64*	*22,33*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*1,92*
2	szikes	Gyulavári	NAGYBIRTOK	*1*	*0*	*18,32*	***35,20***	*10,15*	***32,74***	*0,00*	*1,69*	*1,89*
2,5	szikes és kötött agyag	Gyulavári	kisbirtok	*0*	*422*	***30,81***	*16,75*	***30,90***	*7,71*	*6,11*	*0,00*	*7,71*
	szikes és lösz	Kétegyháza	NAGYBIRTOK	*1*	*0*	*35,40*	*5,49*	***48,87***	*0,00*	*0,49*	*0,00*	*9,75*
2	szikes	Kétegyháza	kisbirtok	*0*	*616*	***74,43***	*10,78*	*6,20*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*8,59*
2	szikes	Békéscsaba		*34*	*3661*	***73,19***	*6,21*	*14,34*	*0,00*	*1,68*	*0,00*	*4,59*
2	szikes	Endrőd		*18*	*1095*	*39,72*	*8,85*	***43,50***	*0,00*	*1,56*	*0,00*	*6,38*
2	szikes	Gyoma		*4*	*1166*	***40,17***	*22,93*	*28,54*	*0,00*	*1,66*	*0,00*	*6,70*
1,2	szikes és lösz	Kígyós	NAGYBIRTOK	*1*	*0*	***55,77***	*15,70*	*26,45*	*0,16*	*0,05*	*0,00*	*1,86*
2	szikes	Öcsöd		*7*	*892*	***41,75***	*10,62*	***41,92***	*0,00*	*0,39*	*0,00*	*5,32*
2	szikes	Szarvas		*18*	*2089*	***62,97***	*3,90*	*27,47*	*0,00*	*1,02*	*0,00*	*4,64*
2	szikes	B. Szentandrás		*3*	*778*	***42,13***	*6,46*	***41,43***	*0,00*	*1,74*	*0,00*	*8,24*
	szikes és lösz	Csabacsűd	NAGYBIRTOK	*13*	*3*	***66,10***	*18,82*	*13,75*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*1,33*
2	szikes	Békés		*27*	*2315*	***42,09***	*19,34*	*30,19*	*1,12*	*1,33*	*0,71*	*5,22*
1,2	szikes és lösz	Mezőberény	kisbirtok	*2*	*1592*	***46,83***	*7,51*	*38,58*	*0,09*	*1,62*	*0,00*	*5,37*
2	szikes	Köröstarcsa		*8*	*527*	*25,71*	*19,18*	*48,28*	*0,00*	*1,48*	*0,00*	*5,35*
1	lösz	Csorvás	NAGYBIRTOK	*23*	*128*	***72,41***	*7,39*	*17,74*	*0,00*	*0,01*	*0,00*	*2,46*
1,2	szikes és lösz	Tótkomlós		*24*	*359*	***73,01***	*5,87*	*13,98*	*0,00*	*0,96*	*0,07*	*6,11*
4	homok	Orosháza		*23*	*3178*	***65,84***	*4,33*	*25,16*	*0,00*	*1,54*	*0,00*	*3,13*
3	korhany	Füzesgyarmat		*22*	*369*	*16,08*	***23,72***	*16,51*	*0,03*	*0,33*	*11,36*	***31,98***
2	szikes	Körösladány		*42*	*367*	*28,88*	***34,56***	*28,18*	*1,54*	*2,30*	*0,43*	*4,10*
2	szikes	Szeghalom		*47*	*495*	*28,26*	*20,99*	***31,59***	*0,44*	*0,42*	*10,56*	*7,73*
3	szikes és korhany	Vésztő		*4*	*702*	*34,91*	*29,17*	*21,47*	*0,47*	*0,84*	*2,31*	*10,83*
1,2	szikes és lösz	Elek	NAGYBIRTOK	*18*	*0*	***81,55***	*9,31*	*5,60*	*0,16*	*1,70*	*0,00*	*1,67*
1	lösz	Kunszentmárton		*11*	*788*	***52,83***	*10,96*	*26,70*	*0,99*	*0,97*	*0,00*	*7,55*
2	szikes	Túrkeve		*15*	*1388*	***44,63***	*16,40*	*32,13*	*0,23*	*1,08*	*0,00*	*5,52*
5	szikes és kötött agyag	Földeák		*6*	*429*	***45,15***	*8,06*	*32,34*	*0,00*	*0,23*	*0,84*	***13,38***
1,2	szikes és lösz	Makó		*54*	*2500*	***50,17***	*10,47*	*30,25*	*1,82*	*1,02*	*6,28*	*0,00*
1	lösz	Battonya		*14*	*473*	***44,44***	*25,16*	*24,61*	*2,11*	*0,29*	*0,00*	*3,40*
1	kösz	Kevermes	NAGYBIRTOK	*24*	*6*	***61,30***	*13,94*	*21,58*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*3,18*
1	lösz	Kunágota	NAGYBIRTOK	*1*	*0*	***50,09***	*40,51*	*8,14*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*1,27*
1	lösz	Mezőkovácsháza	NAGYBIRTOK	*1*	*1*	***55,04***	*34,56*	*7,61*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*2,79*
1,2	szikes és lösz	Tornya	kisbirtok	*0*	*205*	***60,27***	*24,60*	*7,55*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*7,57*
1,2	szikes és lösz	Apátfalva		*0*	*379*	***55,26***	*3,33*	*27,02*	*5,78*	*1,02*	*2,97*	*4,62*
1,2	szikes és lösz	Csanád	kisbirtok	*0*	*481*	***53,55***	*11,30*	*25,80*	*2,54*	*0,00*	*0,00*	*6,81*
1,2	szikes és lösz	Nagylak		*11*	*709*	***68,22***	*3,07*	*17,87*	*0,77*	*1,28*	*1,56*	*7,23*
1,2	szikes és lösz	Sajtény		*9*	*706*	***68,63***	*3,62*	*20,60*	*1,87*	*0,00*	*0,00*	*5,28*
1	lösz	Apáca	NAGYBIRTOK	*5*	*0*	***71,76***	*19,20*	*7,49*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*1,55*
1,2	szikes és lösz	Palota		*5*	*333*	***64,44***	*10,52*	*18,12*	*0,00*	*0,88*	*0,00*	*6,05*
1,2	szikes és lösz	Pitvaros	NAGYBIRTOK	*1*	*0*	***59,23***	*2,57*	*30,43*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*7,76*

A földminőség, földjövedelem és birtokviszonyok kapcsolata 1867 előtt

Ezt követően nézzük meg, hogyan változott a helyzet 1865-re:[137] 1. a területhasználat megfelelt-e a talajadottságoknak, 2. a talaj adottságai összhangban voltak-e a kataszteri földjövedelmi összeírással, és 3. volt-e eltérés a kis- és nagybirtok földminőségét és jövedelmét illetően. Az 1865-ös összeírás lehetővé tette a nagybirtok-dominálta, kisbirtok-dominálta és vegyes vagy bizonytalan üzemszervezetű települések elkülönítését (*4. táblázat*), és rendelkezésre álltak településenként és pusztánként is a területhasználati és földjövedelmi adatok.

1865-ben a nagybirtok-dominanciájú települések fele[138] (hat) lösztalaj dominálta földön feküdt, további öt vegyes, I–II. kategóriájú (löszös–szikes) volt és csupán egy szikes talajú nagybirtok akadt. Ezzel szemben az egyértelműen kisbirtok dominálta településeken nem volt löszös talaj, három löszös–szikes, egy szikes és egy ennél is rosszabb talajú volt. A birtokviszonyaikat tekintve az 1865-ben publikált adatok alapján nem egyértelműen eldönthető (vegyes) települések esetében a löszös talajú települések száma 1 (Kunszentmárton), a löszös-szikesek száma 7, a szikes talajú községeké 11 ennél is rosszabb 5 településé (*4. táblázat*). Tehát a nagybirtok-dominálta települések talaja volt jobb minőségű 1865-ben (is). Vajon ez a különbség jelentkezett termelékenységükben is?

Ha a táblázatban megnézzük a területhasználatot a három üzemforma esetében, akkor a következőt látjuk: a pusztákon sem minden esetben egyértelmű a szántó dominanciája, tehát a természeti adottságokhoz egyes puszták még ekkor is alkalmazkodtak (Gyulavári, Kétegyháza). Ez azonban összesen két nagybirtokot jelent, a további mintegy 90 esetben a szántók dominanciája figyelhető meg – talajtípustól függetlenül, az ugyanis legfeljebb a szántók gyakoriságát befolyásolja, de fölényük a földhasználati kategóriák között vitathatatlan (*5. táblázat*). Az is megfigyelhető, hogy a talajtérkép északi (általában rosszabb minőségű talajokkal jellemezhető, észak-békési) területein a nagybirtokon lévő szántók relatív gyakorisága átlag 10%-kal kisebb, mint a dél-békési, dél-csanádi nagybirtokon. Az utóbbi területen pedig a szántók gyakorisága a nagybirtokon átlag 10%-kal magasabb, mint az ugyanazon a területen lévő kisbirtokon. Ezt mindenképpen fontos megemlíteni a kataszteri földjövedelmek összevetése előtt, hiszen az nem csak a talajviszonyoktól függ (ez esetben, délen kis- és nagybirtokon is jó, löszös, löszös–szikes talajról beszélünk), de a területhasználat differenciáitól és az alkalmazott technológiától is. Térségünkben a kisbirtok dominálta településeken 40–70%-os volt ekkor a szántók aránya. Fontos megemlíteni, hogy ott, ahol a talaj a kisbirtokon rosszabb volt, mint a nagybirtokon (például Gyulavári), ott ennek ellenére is a kisbirtokon volt magasabb a szántók aránya (*4. táblázat*): tömött agyagon 30%, szemben a szikes talajú nagybirtokon mért 18%-kal, ami egyfajta demográfiai kényszerre utal. Másképpen fogalmazva: Gyulavári esetében a nagybirtok földhasználata alkalmazkodott jobban a táji adottságokhoz.

Ugyanez érvényes Kétegyházára is: ott a kisbirtok dominálta részen 75% körül volt a szántók aránya szikes talajon, míg a nagybirtokon csak 30%. Gyula esetében viszont már az eperjespusztai nagybirtok (igaz, ennek jobb is volt a löszös földje!) területén volt jelentősebb a szántók aránya. Több település – főként a Kőrösök és Berettyó árterén, a Sárréten – megtartotta diverz tájhasználatát még 1865-ben is, mint Doboz, Füzesgyarmat, Vésztő Szeghalom, Körösladány, kisebb mértékben Endrőd és Gyoma, ami a táji adottságokat át nem alakító, meg nem haladó mezőgazdasági technikák perzisztenciájára utal.[139]

Összességében a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések között 1865-ben nem volt hatalmas a

[137] A talajtérkép és az 1790-es birtoktérkép kiterjedésének differenciái is befolyásolták a vizsgált települések körét. A Harruckern-térkép nem terjedt ki a talajtérképen ábrázolt Dél-Békés, Csanád és Arad vármegyék területére, de tartalmazta pl. Szentest, melyet a talajtérkép nem.

[138] Sajnos a nagybirtok összterülete (így külön a jövedelme sem) nem számolható, 1865-ben nem adták meg csak a települési összterületet és jövedelmet.

[139] Az 1858-ban kezdődő szabályozás a Berettyón éppen ekkoriban fejeződött be, így annak hatása még nem érződhetett. A szabályozás során a sok fattyúággal (Kálló-Hornos, Kis-Körös, Ölyvös, Kutas) rendelkező Berettyót a Sárréttől elzárták, és új medret ástak neki Bakonszegtől egészen Szeghalomig, s a Sebes-Körösig. Emiatt a Berettyó vizének elvezetése a Sárrét fokozatos kiszáradását vonta maga után. (http://www.sarretikronika.hu/index.php?act=news&action=more&id=39&kat=5)

területhasználati különbség: a nagybirtokokon nagyobb volt a szántó aránya, kisebb volt a szőlőé és a hasznavehetetlen területeké (*5. táblázat*) – éppen fordítva, mint a dél-baranyai vizsgálataink során (*4. fejezet*)! Mivel ott a szántók nagyobb aránya a kisbirtokon egyben a kisbirtok magasabb egy holdra jutó nettó földjövedelmét is jelentette, azt feltételeztük, hogy itt, Békés–Csanád térségében a nagybirtok előnye a kisbirtokkal szemben a szántókat tekintve ugyanúgy megmutatkozik majd az egy holdra jutó átlagos tiszta földjövedelem értékében is (vö. *9. táblázat*). Kérdés, hogy ezt befolyásolják-e valamiképp a talajadottságok különbségei a kisbirtok és nagybirtok (dominálta települések) között.

Ezt követően ezért az üzemszerkezet, területhasználat és a talajtani adottságok összefüggését vizsgáltuk meg. Érdemes megfigyelni, hogy a legtöbb (darabszámra, nem pedig területre értve) nagybirtok 100 kisbirtokra a löszön jutott, míg kifejezetten ritka volt a nagybirtok az agyagos talajú településeken és a szikes–korhanyos–kotus jellegű talajokon (*6. táblázat*). Az átlagnál magasabb volt a nagybirtok jelenléte a szikes–löszös vegyes területeken, míg átlag alatti az ártéri szikeseken. A lösszel kapcsolatban írtak nem minősülnek újdonságnak, hiszen 1790-ben is e területek voltak puszták, uradalmi kezelésűek, de 1865-ben, a földreform után is megmaradt jó részük a nagybirtokosok kezében – de immár átalakulva, dominánsan szántó területhasználattal. Ez az 1790–1865 között, még a szabályozások előtt lezajló változások legjelentősebbike. A másik pedig 1865–1910 között a rétek, legelők visszaszorulása a tőzeges (korhany) talajokon a szántó rovására: 1910 előtt itt ugyanis 17% volt a hasznavehetetlen területek aránya, 1910-ben csak 5% alatti (a teljes területen is kb. 6% 1910-ben). Az 1865-ös állapotot bemutató táblázatunkban azonban a korhanyon még a rétek és ártéri és mocsári erdők dominálnak, nem a szántó – így ezek a szabályozások előtti helyzetet tükrözik.[140]

1865 előtt a különböző talajtípusokon eltérő területhasználat-típusokat találunk. A homoktalajokon és löszön a szántó dominált. A szikes és kötött agyagos talajú települések esetében a szántó mellett nagyobb arányban megjelentek a legelők. A földhasználati formák részesedése az összterületből a legkiegyenlítettebb képet a korhany esetében mutatja. (Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert a talajminőségen keresztül a domináns műveléság jövedelmezősége is felelős a holdankénti és településenkénti átlagos földjövedelem differenciáiért).

A tanulmány központi kérdése a talajadottságok és jövedelem, valamint a birtokstruktúra és jövedelem kapcsolatának elemzése (*7. táblázat*). 1865-ben a löszös és szikes–löszös talajon lévő települések egy kataszteri holdra jutó hozama átlag feletti volt (a homoktalajon lévő Orosházáéhoz hasonlóan). A szikesen, korhanyon és agyagon kialakult földek termékenysége ezek felét is alig érte el. Összességében tehát a talajminőség és a földjövedelem között – a rossz minősítésű homokot leszámítva – erős kapcsolat mérhető. A különbség a szántók talajtípusonkénti eltérő arányának és az eltérő termékszerkezetnek tudható be.

Jelentős különbség látszik talajtípusonként az egy birtokra jutó jövedelmet illetően is, mely inkább a talajokon mért átlagos birtokméretben tapasztalható különbségek következménye, s nem kizárólag a talajonkénti eltérő hozam eredménye. Ugyanis a löszön mért átlagos birtokméret a százszorosa, a szikesen mért érték a tízszerese volt a teljes területre számolt átlagos birtoknagyságnak (*7. táblázat*). Másképpen megfogalmazva, 1865-ben a jobb minőségű földeken, a löszön, szikes–löszös talajon továbbra is nagybirtokok helyezkedtek el, melyek a földhasználat-váltás következtében egy kataszteri holdra eső jövedelmüket tekintve is kiugrottak, azaz a nagy jövedelmet nemcsak nagy méretüknek köszönhették. (Vö. *9. táblázat*). Ez a területhasználat-váltás a többi területen – főleg a közepes birtokméretet mutató, rossz fajlagos hozamú, de összességében elég nagy jövedelmű (és nagy szórást is mutató) szikeseken – még nem következett be, részint a szabályozás befejezetlensége miatt.

[140] A szabályozások hatására a korábbi ártéren duplájára nőtt a tiszta földjövedelem holdankénti értéke 1865–1910 között, míg a víztől távolabbi, löszös zónában csak 50%-kal emelkedett ez az érték. Ezzel összefüggésben a szántók arányának százalékpontos változása 1895–1865 között az ártéren 20–30% vagy akár annál több, de a belső területen is 20% feletti. 1895 és 1910 között az ártéren újabb 5–25% ponttal nőtt a szántók gyakorisága, a löszön viszont ekkor már stagnált. Lásd *Kisatlasz*, 245. (206. térkép), 247. (208. térkép), 178. (133. térkép).

5. táblázat. A különféle üzemformák földhasználati differenciái 1865-ben

Dominancia (település)	Nagybirtokos (átlag, db)	Kisbirtokosok (átlagos számuk)	Szántók, %	Rétek, %	Legelők, %	Erdők, %	Szőlők, %	Nádasok, %	Haszna-vehetlen, %
vegyes (25)	17,0	1137,88	47,30	14,16	27,19	1,73	1,06	1,71	6,86
kisbirtok (5)	0,4	663,20	53,18	14,19	21,81	2,07	1,55	0,00	7,21
nagybirtok (12)	7,75	15,42	58,51	16,95	18,35	2,76	0,19	0,14	3,12
összes (42)	12,4	760,67	51,20	14,96	24,02	2,06	0,87	1,06	5,83

Saját számítások az 1858-es talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok alapján.

6. táblázat. Az egyes talajtípusokon kialakult területhasználati differenciák (%-ban) és az üzemformák jellege 1865-ben

Talaj típusa (település, db)		Nagy-birtokos	Kisbirtokosok	Kisbirtokos / nagybirtokos	Szántók	Rétek	Legelők	Erdők	Szőlők	Nádasok	Haszna-vehetlen
homok IV	1	23,00	3178,00	*138,17*	**65,84**	4,33	25,16	0,00	1,54	0,00	3,13
korhany III	2	12,50	409,00	32,72	18,06	**29,74**	**16,28**	**10,64**	0,21	**7,99**	**17,09**
lösz I	8	10,38	180,38	**17,39**	**60,37**	19,04	17,02	0,39	0,16	0,00	3,01
szikes II	14	17,21	1263,50	73,40	**44,02**	16,13	**28,95**	2,92	1,22	1,03	5,73
szikes és korhany	1	4,00	702,00	*175,50*	**34,91**	**29,17**	**21,47**	0,47	0,84	2,31	10,83
szikes és kötött agyag, V	2	3,00	425,50	*141,83*	**37,98**	12,40	**31,62**	3,86	3,17	0,42	10,55
szikes és löszös	14	9,93	519,07	52,28	**59,89**	9,44	23,21	0,94	0,64	0,78	5,10
Összes	*42*	*12,40*	*760,67*	*61,32*	*51,20*	*14,96*	*24,02*	*2,06*	*0,87*	*1,06*	*5,83*

Saját számítások az 1858-es talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok (Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme) alapján. A domináns földhasználati formá(ka)t kiemeltük.

Ez utóbbiaknál tehát a gyakori áradások, belvizek miatt a szántó kiterjedését ekkoriban nem lehetett fokozni a természeti korlátok ellenében az akkori agrotechnikai színvonalon. A táblázat tehát azt bizonyítja, hogy az abszolutizmus korának a végén a legjobb földeken nagybirtokok helyezkedtek el, és a legjobb földek egy holdra jutó jövedelme volt a legmagasabb, ezért az azokat birtokló nagybirtokosok részéről földjeik tudatos és szisztematikus alábecsültetéséről nem beszélhetünk a földrendezés során. Kérdés, hogy ez változott-e a későbbiekben, illetve mennyivel árnyaltabb helyzet rajzolódik ki, ha a vizsgálódás során az egyes talajtípusokon *belül* vesszük külön a kis- és nagybirtokokat.

Az 1 holdra jutó tiszta földjövedelem üzemformák szerint is nagy különbségeket takart – még azonos talajtípus esetén is. A löszön például a nagybirtoknak volt jobb az egy holdra jutó kihozatala, míg a rosszabb szikeseken, folyami ártereken a kisbirtoké volt magasabb (*8. táblázat*) annak ellenére is, hogy az adatok az állattartás jövedelmét nem tartalmazzák. A kevert, szikes-löszös területen a különbség nem mutatkozott lényegesnek, sőt a „vegyes", bizonytalan üzemformájú községekben volt a legmagasabb az érték. A három településtípuson tehát három eltérő birtokstruktúra bizonyult termelékenyebbnek – a nettó földjövedelem alapján vizsgálva a kérdést.

Összességében, ha a kisbirtok és nagybirtok termelékenységének különbségeiből kiiktatjuk – a területhasználatra is kiható – talajtani jellegzetességeket, a nagybirtok dominálta településeken akkor is nagyobb az egy holdra jutó kihozatal, mint a kisbirtok dominálta településeken (ez utóbbin az átlag megegyezik a vegyes, eldönthetetlen besorolású településeken mérttel) (*9. táblázat*). Ezek az eredmények tehát a nagybirtok termelékenysége javára billentik az eredményeket, szemben baranyai vizsgálataink következtetésével, és megerősítik a teljes 1865-ös adatbázis kiértékelése során kirajzolódott álláspontot.

7. táblázat. Egy holdra, egy birtokra eső tiszta földjövedelem (Ft-ban) talajtípusonként és a talajtípusonkénti átlagos birtoknagyság 1865-ben

Talaj (településszám)		Tiszta jövedelem Ft / kat. hold	Tiszta jövedelem Ft / birtokos	Kataszteri hold / birtok
homok IV (1)	Átlag	**5,49**	*97,38*	17,74
korhany (2)	Átlag	2,38	103,25	43,36
	Szórás	1,43	53,73	-
lösz I (8)	Átlag	**5,91**	*23076,77*	3903,40
	Szórás	1,13	34810,94	-
szikes II (14)	Átlag	*3,51*	*1811,74*	516,68
	Szórás	1,30	6455,94	-
szikes és korhany (1)	Átlag	*2,32*	68,75	29,66
szikes és kötött agyag (2)	Átlag	3,47	56,81	16,35
	Szórás	0,13	54,93	-
szikes és lösz (14)	Átlag	**5,09**	**10813,64**	2126,25
	Szórás	1,04	23071,63	-
összesen (42)	Átlag	4,45	-	-

Saját számítások az 1858-es talajtérkép és az 1865-ben publikált jövedelmi adatok alapján.

Van azonban arra is lehetőség, hogy ennél pontosabban mérjük fel a térségben a nagybirtok és kisbirtok termelékenységét, ugyanis 1857-ben több összeírás is készült az egykori Harruckern-birtokokról[141] (amelynek kiterjedése azonban nem fedi teljesen az 1858-as talajtérképet), és itt a több mint 80 birtok esetében kiszámítható az egy holdra jutó tiszta földjövedelem (Ft-ban). Mivel az is ismeretes, hogy e nagybirtokok mely település közigazgatási határainál helyezkedtek el, így jövedelmüket össze lehetett vetni az 1865-ös települési (és pusztákon mért) átlagjövedelem értékével. Így pontosabban rávilágíthattunk a nagybirtok és kisbirtok termelékenységének különbségeire. A kapott kép meglehetősen hektikus, mert a nagybirtok holdankénti tiszta hozama mérettől függetlenül 5–9 Ft/hold között szórt és az esetek egy részében ez kisebb volt, mint a teljes települési átlag (melybe a kisbirtokokat is beleértjük). Mivel ennek oka nem a nagybirtokok méretkülönbsége volt (azaz, mérettől függetlenül diverzek voltak jövedelmi viszonyaik), megvizsgáltuk a területhasználat szerepét is.

Érdekes módon a nagybirtok akkor jövedelmezett jobban a kisbirtoknál, ha a szántók részesedése meghaladta a 75%-ot a nagybirtokon. 60–70% közötti szántóarány esetén a nagybirtok holdankénti hozama megegyezett a települési tiszta földjövedelemmel, ez alatt értéknél pedig a kisbirtok vezetett (*10. táblázat*). *A nagybirtok tehát egyoldalú monokultúrás gazdálkodás esetén volt versenyképesebb*, amit nem mindenütt lehetett kivitelezni a talajadottságok miatt, „átlagos" területhasználat esetén azonban nem volt előnye a településsel (és benne a kisbirtokokkal) szemben. (Ha különválogatjuk a 100–500 kat. hold közötti birtokokat, akkor a hozam nem tér el jelentősen.) Implicite persze ez azt jelenti, hogy a nagybirtok lehetett jobb minőségű (legalábbis a gabonatermelés, mint a kor húzóágazata szempontjából), hiszen itt lehetőség nyílt a terület szántóinak kiterjesztésére.

[141] MNL BéML IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1133/1857. Birtokosok kimutatása községenként 1857-ben; MNL BéML V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. B.202. Szarvas mezőváros iratai 635/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora; MNL BéML V. Községek B. 317. Gyoma nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai b. Közigazgatási iratok 823/1857. A 100 hold feletti birtokosok kimutatása; MNL BéML V. Városok B. 302. Békéscsaba nagyközség iratai b. Tanácsülési jegyzőkönyvek 582/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora.

8. táblázat. Talajtípusok és üzemszerkezet szerinti jövedelmi differenciák (Ft-ban) 1865-ben

Domináns talaj (1858)	Üzemforma (településszám, átlagos birtokméret)		Jövedelem Ft / kh	Jövedelem Ft / birtokos
homok	VEGYES birtokszerkezet (1)	Átlag	5,49	97,38
korhany	VEGYES birtokszerkezet (2)	Átlag	2,38	103,25
		Szórás	1,43	53,73
lösz	KISBIRTOK DOMINANCIA (2) *(79 kh)*	Átlag	**4,67**	370,32
		Szórás	1,94	438,93
	NAGYBIRTOK DOMINANCIA (6) *(4848 kh)*	Átlag	**6,32**	30645,59
		Szórás	0,46	37702,86
	ÖSSZES (8)	Átlag	5,91	23076,77
		Szórás	1,13	34810,94
szikes	VEGYES birtokszerkezet (12)	Átlag	3,52	90,46
		Szórás	1,38	26,60
	KISBIRTOK DOMINANCIA (1) *(4 kh)*	Átlag	**4,06**	36,79
	NAGYBIRTOK DOMINANCIA (1)	Átlag	**2,74**	24242,00
	ÖSSZES (14)	Átlag	3,51	1811,74
		Szórás	1,30	6455,94
szikes és korhany	(1)	Átlag	2,32	68,75
szikes és kötött agyag	VEGYES birtokszerkezet (1)	Átlag	*3,38*	95,65
	KISBIRTOK DOMINANCIA (1)	Átlag	*3,57*	17,97
	ÖSSZES (2)	Átlag	3,47	56,81
		Szórás	0,13	54,93
szikes és lösz	VEGYES birtokszerkezet (6)	Átlag	**5,53**	183,82
		Szórás	0,76	78,97
	KISBIRTOK DOMINANCIA (3) *(18 kh)*	Átlag	**4,52**	83,67
		Szórás	0,82	20,48
	NAGYBIRTOK (5) *(6122 kh)*	Átlag	**4,90**	30007,40
		Szórás	1,38	31837,53
	ÖSSZES (14)	Átlag	5,09	10813,64
		Szórás	1,04	23071,63

Saját számítások az 1858-es talajtérkép és Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme alapján.

9. táblázat. A nagybirtok és kisbirtok holdankénti jövedelmének különbségei 1865-ben

Domináns üzemszerkezet településenként		Jövedelem Ft/kat. hold	Jövedelem Ft /birtokos	Birtokméret (kat. hold
VEGYES (25)	Átlag	4,30	135,0	31,40
KISBIRTOK DOMINANCIA (5)	Átlag	**4,24**	**61,1**	**14,44**
	Szórás	0,72	34,7	-
NAGYBIRTOK DOMINANCIA (12)	Átlag	**5,43**	**29846,0**	**5494,31**
	Szórás	1,42	31905,2	-
ÖSSZES (42)	Átlag	4,45	8615,6	1933,97
	Szórás	1,55	21396,4	-

10. táblázat. A nagybirtok (100 kat. hold felett) és a teljes település egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelme közötti különbség, és annak kapcsolata a nagybirtok területhasználatával az egykori Harruckern-uradalom területén 1857/1865

Birtokos	Település	Szántóföld	Rét és kert	Szőlő	Legelő	Összesen	Jövedelem Ft	Nagybirtokon	Teljes közig határon belül	Szántó % a nagybir-tokon
		hold	*hold*	*kapás*	*hold*	*hold*		jövedelem Ft/hold	Teljes területen (Ft/hold)	
Apponyi György gr.	Orosháza Kis-Csákóval	633	1		680	1316	6125	**4,65**	5,49	48,10
Apponyi György gr.	Csaba	3353	1020	20	1166	5561	32099	**5,77**	6,25	60,29
Bajzáth György	Szentetornya	608	64		63	736	5802	**7,88**		82,61
Bakai Dániel	*Csaba határában*	*61*	*43*	*1*	*6*	*113*	*608*	***5,38***	*6,25*	*53,98*
Bartóky (abarai és bartóki) József	*Csaba határában*	*76*	*12*		*46*	*135*	*807*	***5,98***	*6,25*	*56,30*
Batthyányi László gr.	Csákói-puszta, Csaba, Kondoros	3912	10		255	4178	34205	**8,19**	6,25	93,63
Baumgarten testvérek	Orosháza	1216	144		582	1942	11074	**5,70**	5,49	62,62
Beliczey István	*Csaba határában*	*334*	*3*			*338*	*2867*	***8,48***	*6,25*	*98,82*
Beliczey József	*Csaba határában*	*103*				*103*	*622*	***6,04***	*6,25*	*100,00*
Beliczey Rudolf		*214*			*6*	*220*	*1850*	***8,41***		*97,27*
Bernrieder József (Paks)	*Orosháza*	*327*	*12*			*340*	*2853*	***8,39***	*5,49*	*96,18*
Bolza József id. gr.	Csákói-puszta, Kondorosi puszta	7316	1086	4	1817	10224	64846	**6,34**	6,25	71,56
Botányi Rudolf (Tuczenhaller Lujza)	*Csaba*	*105*	*1*	*1*	*3*	*111*	*932*	***8,40***	*6,25*	*94,59*
Csabai Antal (Szatmár)	*Szentetornya*	*333*				*333*	*2833*	***8,51***		*100,00*
Csepcsányi Béla	*Csaba határában*	*320*	*49*	*4*	*52*	*427*	*2177*	***5,10***	*6,25*	*74,94*
Dőry Elek	*Orosháza*	*305*				*305*	*2597*	***8,51***	*5,49*	*100,00*
Durtsák János / Kornis Terézia	*Szentetornya*	*190*				*190*	*1619*	***8,52***		*100,00*
Elek Gáborné	*Orosháza*	*189*				*189*	*1609*	***8,51***	*5,49*	*100,00*
Eötvös József b.		1452	43	6	144	1648	13295	**8,07**		88,11
Farkas József	*Csorvás*	*131*	*9*			*140*	*845*	***6,04***	*5,71*	*93,57*
Fehér Imre	*Csaba határában*	*136*	*21*		*5*	*164*	*1021*	***6,23***	*6,25*	*82,93*
Holbacker József	*Orosháza*	*198*				*198*	*1688*	***8,53***	*5,49*	*100,00*
Horváth Antal Szentgyörgyi	Orosháza	1988			240	2228	17981	**8,07**	5,49	89,23
Horváth József Szentgyörgyi	Orosháza	772				722	6568	**9,10**	5,49	106,93
Horváth László		1295			243	1539	12110	**7,87**	5,49	84,15
Inkey József és Lajos	Szarvas	2277	63		1433	3774	21118	**5,60**	5,26	60,33
Inkey József és Lajos	Csaba határában	2390	13		19	2423	20486	**8,45**	6,25	98,64
Jankó Mihály	*Szentetornya*	*288*	*10*	*4*	*55*	*358*	*2775*	***7,75***		*80,45*
Just István	*Orosháza*	*293*	*10*		*61*	*365*	*2833*	***7,76***	*5,49*	*80,27*
Kalocs István		*78*	*30*	*3*	*1*	*113*	*326*	***2,88***		*69,03*
Karassiay István	*Csaba határában*	*216*				*216*	*1840*	***8,52***	*6,25*	*100,00*
Kárász Imre	Csaba	688				688	4129	**6,00**	6,26	100,00
Károlyi György gr.	Orosháza-Kis-csákóval	5891	1231		2869	9992	53464	**5,35**	5,49	58,96
Károlyi György gr.	*Csorvás*	*290*				*290*	*1741*	***6,00***	*5,71*	*100,00*
Károlyi Lajos gr.	Orosháza-Kis-csákóval	2042	39		837	2919	18918	**6,48**		69,96
Kis Ferenc	*Orosháza*	*100*	*1*	*2*	*1*	*106*	*632*	***5,96***	*5,49*	*94,34*
Kliment Z. György	*Csaba határában*	*82*	*9*	*1*	*26*	*119*	*746*	***6,27***	*6,25*	*68,91*

Kliment János	*Csaba határában*	*176*	*10*	*2*	*39*	*228*	*1468*	***6,44***	*6,25*	*77,19*
Knisner Károly		*133*				*134*	*1158*	***8,64***		*99,25*
Kornis Károly	*Szentetornya*	*190*				*190*	*1619*	***8,52***		*100,00*
Kocziszki Mátyás	*Csaba határában*	*85*	*11*	*1*	*30*	*127*	*697*	***5,49***	*6,25*	*66,93*
Marik Pál ör.	*Csaba határában*	*55*	*6*	*1*	*40*	*104*	*530*	***5,10***	*6,25*	*52,88*
Miklya Z. András	*Csaba határában*	*67*	*5*	*1*	*31*	*105*	*565*	***5,38***	*6,25*	*63,81*
Mitrovszky Vilmos gr.	Szarvas	5062	143	1	1785	6992	45010	**6,44**	5,26	72,40
Németh Antal	*Csorvás*	*203*	*13*			*217*	*1302*	***6,00***	*5,71*	*93,55*
Németh Ferencné	*Orosháza*	*101*		*3*	*1*	*108*	*792*	***7,33***	*5,49*	*93,52*
Novák Ferenc / Novák Ferencé	*Csaba*	*206*				*206*	*1237*	***6,00***	*6,25*	*100,00*
Omaszta József	*Csaba*	*126*	*8*		*15*	*150*	*975*	***6,50***	*6,25*	*84,00*
Omaszta Zsigmond id.	*Csaba*	*140*	*8*		*4*	*153*	*919*	***6,01***	*6,25*	*91,50*
Omaszta Zsigmond if.	*Csaba*	*114*	*13*		*9*	*137*	*820*	***5,99***	*6,25*	*83,21*
Pákozdy Zsigmond	*Szentetornya*	*353*			*12*	*365*	*3059*	***8,38***		*96,71*
Paraszka János	*Csorvás*	*100*	*29*		*1*	*131*	*733*	***5,60***	*5,71*	*76,34*
Ponyiczki Pál		150	477		16	644	1745	**2,71**		23,29
Priztavol György	*Csaba*	*75*	*10*		*13*	*100*	*551*	***5,51***	*6,25*	*75,00*
Rudnyánszky Károly Báró	Szentetornya	455	29	31	19	535	3578	**6,69**		85,05
Ruzsinka János		*96*		*2*	*4*	*103*	*813*	***7,89***		*93,20*
Steiner Jakab	*Csaba*	*312*	*3*		*59*	*375*	*2627*	***7,01***	*6,25*	*83,20*
Stockhammer Hermann gr.	Endrőd	1996	83		61	2141	15303	**7,15**	3,31	93,23
Szakál Pál	Orosháza	1006				1006	6835	**6,79**	5,49	100,00
Szegedi Pál	*Csaba*	*130*				*130*	*785*	***6,04***	*6,25*	*100,00*
Tassy Zsigmond		*215*	*1025*			*230*	*1758*	***7,64***		*93,48*
Trauttmansdorff József gr.	Csaba	2401				2402	20292	**8,45**	6,25	99,96
Trauttmansdorff Josefa	Orosháza	1616	241	5	2638	4501	20289	**4,51**	5,49	35,90
Trauttmansdorff Josefa	*Csorvás*	*290*				*290*	*1741*	***6,00***	*5,71*	*100,00*
Trefort Ágoston	*Orosháza*	*343*				*343*	*2920*	***8,51***	*5,49*	*100,00*
Tomcsányi József	*Szentetornya*	*375*	*2*			*377*	*3197*	***8,48***		*99,47*
Urszinyi Andor	*Csaba*	*110*	*11*	*1*	*30*	*157*	*909*	***5,79***	*6,25*	*70,06*
Vidovszki János	*Csaba*	*104*	*2*	*2*	*8*	*118*	*885*	***7,50***	*6,25*	*88,14*
Wenckheim Antal		1456	337		28	1822	10286	**5,65**	6,25	79,91
Wenckheim Béla b.	Csaba	1103				1103	6624	**6,01**	6,25	100,00
Wenckheim Józsefné	*Csorvás*	*435*				*435*	*2602*	***5,98***	*5,71*	*100,00*
Wenckheim Károly	*Csorvás*	*310*				*310*	*1861*	***6,00***	*5,71*	*100,00*
Wenckheim Rudolf	*Csorvás*	*489*				*489*	*2938*	***6,01***	*5,71*	*100,00*
Wenckheim Viktor b.	*Csorvás*	*163*				*163*	*979*	***6,01***	*5,71*	*100,00*
Wodianer Móric és Albert	Gyoma	2599	4201	3	3141	9945	27647	**2,78**	3,42	26,13
Wodianer Móric és Albert	Csorvás	723				723	4338	**6,00**	5,71	100,00

A 100–500 kat. hold közötti birtokok kurziválva. Kiemelt háttérrel a teljes települési átlagnál nagyobb fajlagos hozammal rendelkező nagybirtokok, továbbá azon települések, ahol a szántó aránya 80% feletti. Forrás: lásd a szövegben.

11. táblázat. A különböző talajtípusokon lévő települések egy holdra és egy birtokra jutó jövedelmi viszonyainak differenciái, valamint az átlagos birtokméret és a talajtípus összefüggései 1910-ben

Földminőség (települések)	Összes jövedelem K/kat. hold	Erdő-jövedelem K/kat. hold	Szőlő jövedelem K/kat. hold	Szántó jövedelme K/kat. hold	Legelő jövedelme K/kat. hold	Rét jövedelme K/kat. hold	Össz-jövedelem 1 birtokra	Átlagos birtokméret (hold)
agyagos V (3)	**12,41**	3,80	16,87	**14,26**	2,85	6,16	243,49	18
homok IV (3)	**20,56**	8,47	23,17	**20,61**	9,21	**12,04**	128,93	6
korhany III (4)	**11,83**	7,27	15,17	**13,30**	5,03	11,13	203,13	17
korhany és szikes (4)	10,06	8,44	13,34	11,44	3,10	7,21	*133,14*	*13,5*
lösz (34)	**16,85**	5,44	21,34	**17,33**	**7,25**	**8,29**	**5828,85**	**295**
lösz és szikes (2)	**19,19**	9,63	22,82	**22,17**	**7,95**	**9,40**	329,68	19
szikes II (21)	**11,95**	6,16	18,85	**13,50**	4,35	6,20	315,00	24
szikes és lösz I és II (14)	**23,26**	6,26	17,51	**18,15**	4,96	7,56	*161,16*	*9,5*
Összesen: 85	*16,09*	*6,25*	*19,23*	*16,10*	*5,74*	*7,68*	*2405,99*	*125*

Forrás: Saját számítás az 1858-as talajtérkép és Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Bp. 1914.

A földminőség, birtokviszonyok és a földjövedelmek kapcsolata 1910 körül

Hogyan változott a helyzet 1910-re? Az eltérő forrásadottságok miatt közvetlenül nem vethető össze a helyzet, de közvetett módon igen.[142] A vizsgálathoz lekérdeztük adatbázisunkból az 1858-as talajtérképre eső települések aggregált (értsd nagy- és kisbirtokot egybeszámító) 1910-es tiszta kataszteri földjövedelmét talajtípusonként. Első meglepő észrevételünk – különösen az 1865-ös helyzethez ismeretében – az volt, hogy az egy holdra jutó nettó földjövedelmet illetően nem a lösztalajok állnak az élen, hanem a homok (Orosháza) és vegyes, szikes–lösz jellegű (II–I. kategória) talajokon lévő települések. (Itt külön kezeltük a lösz–szikes és szikes–lösz jellegű területeket, melynek a jövedelem elemzésekor lesz majd jelentősége.) Jövedelmezőségét tekintve a homok 1865-ben is második volt a lösz után, de a hozam holdankénti 11 koronáról 20 korona fölé emelkedése igen jelentős (a lösz esetében is nőtt a tiszta földjövedelem, de csak 12-ről 17 korona/kat. holdra). Ezt bizonyosan nem a szőlők okozták (ezek hozama ugyanis a löszön is hasonló volt egy holdon a táblázat alapján), inkább az erdőélésből és rétekből származó jövedelem tűnt kiugrónak a többi talajon alkalmazott gazdálkodáshoz képest (*11. táblázat*). Szintén meglepő a „szikesek" holdankénti termelékenységének növekedése 7-ről 12 koronára (és a szikes–löszös települések holdankénti tiszta jövedelmének emelkedése 10-ről 23 koronára). Értékben a szikeseken mért növekedés ugyan nem több a lösz esetében mértnél, de arányait tekintve sokkal jelentősebb, sőt *döntő tényező lehetett a helyi kisparasztság megélhetési körülményeinek javulásában*. Hogy sok lehetett a szikesen a kisbirtokos, azt az bizonyítja, hogy az *egy birtokra* jutó nettó kataszteri földjövedelem 300 korona körül, míg löszön 5800 korona volt. E különbség olyan nagy, hogy nem magyarázható az azonos méretű birtokok eltérő termőképességével (a lösz nem terem 15–20-szor jobban), tehát a különbség oka a birtokméretben (és még csak nem is a területhasználat különbségeiben) keresendő. Mindez azt feltételezi, hogy *löszön még 1910-ben is a nagybirtok dominált, de itt a szántók fajlagos hozama már nem mondható kiugrónak* (míg a réteké, legelőké és szőlőké ellenben magas volt). Másképpen: a jó talajadottságok melletti szemterméshozamot 1910-ben már rosszabb talajon is el

[142] Az 1858-as térkép 1910-ben immár több mint 90 közigazgatási egységet fedett részben vagy teljesen, míg 1865-ben csak 42-t. Hiába áll rendelkezésre 1911-ből a nagybirtok hozama, hiába számolható a kisbirtok hozama a települési kataszteri összejövedelem segítségével, ez csak a nagybirtok–kisbirtok termelékenységi vita eldöntéséhez szolgáltathat adalékot, a további kérdéseink megválaszolásához nem. Nem tudjuk ugyanis térképezni a nagy- és kisbirtok elterjedését, így minősíteni sem tudjuk a talaját. Csak azt tudjuk megtenni, hogy kiszámoljuk a nagybirtok pontos részesedését a földekből, és ez alapján minősítjük a településeket a kis- és nagybirtok dominanciája szerint.

lehetett érni intenzívebb munkával, különleges technikákkal és a vízszabályozás következtésben a magasabb hozamú szántók terjedésével. Ugyanakkor az is tény, hogy kifejezetten kisbirtok-dominancia jellemezte a korhanyos talajokon megült négy települést is (130 korona/birtok),[143] ott pedig igen rossz volt a holdankénti hozam a szántón, de más földhasználati módok esetében is. Ehhez képest a szikes–löszön mérhető magas holdankénti hozam a birtokonkénti jövedelem viszonylag alacsony értékével párosulva (160 korona) arra utal, hogy itt nemcsak a kisbirtokosok domináltak, de maga az átlagos birtokméret sem lehetett túl jelentős – még kisparaszti viszonylatban sem. Agyag és korhany esetén az átlagos birtoknagyság számításaink szerint 17–18 hold volt,[144] szikes–löszös talaj esetében csak 9,5 hold,[145] az (orosházi) homoktalajoknál pedig mindössze 6 hold[146] az átlagos *birtoknagyság*, mely *jelentős csökkenést mutatott 1790 óta*. Így, míg a szikes–lösz esetében a kis birtokméretet kiegyenlítette a nagy fajlagos hozam, a korhany esetében pedig az alacsony holdankénti hozamot a nagyobb birtoknagyság, a homok esetében azonban a kis birtokméretet már nem tudta kompenzálni a különben magas fajlagos, holdankénti tiszta jövedelem. A legjobb minőségű talajokon alakultak ki a legnagyobb birtokok, viszont ez esetben (vagy talán éppen emiatt) a fajlagos hozam nem érte el a terület teljesítőképességének felső határát.

Végül még egy kérdésre érdemes kitérni. 1790-ben a fent említett talajtípusok esetében az átlag birtoknagyság (telki állomány) nagyjából az 1910-es kétszerese volt. Ez azt jelenti, hogy *legalább ennyivel javult az agrotechnika eltartóképessége* (akár a technológiai, akár a biológiai intenzifikáció eredményeképpen, vagy terménystruktúraváltás következtében) *és/vagy nőtt a termékek ára, vagy csökkent az egy birtokra eső lélekszám*.[147] A szabályozások viszont arra utalnak, hogy még így is földszűke lehetett – ami a régióban elsősorban a parasztságot érintette,[148] mivel a nagybirtok jó része a vizektől eleve távolabb, a löszhátakon feküdt. A vízszabályozásnak itt tehát nem csak a nagybirtokosság volt haszonélvezője.[149] (Bár fentebb láthattunk vizenyős talajon fekvő nagybirtokot is.)

Datálható a méretváltozás időszaka is. Korhany talajok esetében jelentős volt az 1865–1910 közötti birtokméret-csökkenés (40-ről 20 kat. hold alá), amely csak mérsékelt egy birtokra jutó jövedelem-csökkenést (100 Ft, azaz 200 korona vs. 133–200 korona) eredményezett, tehát a jövedelemkiesés kisebb volt, mint ami valójában a birtokméret-csökkenésből származhatott volna. Ez ismét arra utal (a demográfiai nyomás egyértelmű jelzése mellett), hogy vagy a művelési technikákban, vagy a termékszerkezetben[150] következett be pozitív változás, amelyet a leginkább talán e korhanyos területet érintő (és 1865-re befejeződő) szabályozások következtében fellépő területhasználat-váltás is generálhatott. 1846-ban Karacs Ferenc felújított térképén még hatalmas mocsarakat jeleztek a mintaterület északi részén,[151] 1865–1910 között viszont 5-ről 11 koronára nőtt a holdankénti nettó földjövedelem a korhany talajokon, miközben az árszínvonal alig emelkedett. A homoktalajok esetében 1865–1911 között az átlagos birtokméret nem változott (tehát a csökkenés 1790–1865 között játszódott le), agyag esetében szintén stagnált, de az

[143] Vésztő, Sárrétudvari, Darvas, Okány, illetve még Doboz, Nagyrábé, Szerep, Biharnagybajom részei.

[144] 1790-ben még 1,7–2 telek, azaz jóval nagyobb.

[145] 1790-ben még egy telek.

[146] 1790-ben fél telek.

[147] A családméret csökkenése is kompenzálhatta a telekméret csökkenését. A népességnövekedés a központi löszös területeken az országos átlag felett volt, ellenben a folyók mentén az országos átlagot nem haladta meg. *Kisatlasz*, 13. térkép.

[148] Másutt nem feltétlenül így volt. Rózsa Sándor kutatásai szerint a Nagykunság a 18. század végén jelentős gabonatöbblettel bírt úgy is, hogy a szántóföldi művelés másodlagos jelentőségű volt az állattartáshoz képest, tehát az élelmiszerhiány (vagy) túlnépesedés (a bácskai kivándorlás ellenére) sem lehetett általános. Rózsa 2020, 213–240.

[149] Pinke Zsolt a Hortobágy és a Tisza-mente kapcsán úgy találta, hogy elsősorban a nagybirtokosok érdekeit szolgálta a legelők szántóvá alakítása és a hagyományos gazdálkodási keretek szétzúzása. Pinke 2014, 92–105.

[150] A periódus két határán a gabonaár nagyjából hasonló volt, tehát áremelkedés alig kompenzálhatta az 1865 utáni birtokméret-csökkenést.

[151] Vízjárta területek Karacs Ferenc 1813. évi Magyarország térképének felújított, 1846 utáni változatán. Országos Széchényi Könyvtár Térképtár, TR 2 916. A térkép datálását (az eredeti ugyanis 1813-as) segíti, hogy a Tisza menti Váritól Aradátzig terjedő folyószakasz mentén 1-től 101-ig számok olvashatóak. Ezek minden bizonnyal Vásárhelyi Pálnak (1795–1846) a Tisza-szabályozására vonatkozó tervéhez kapcsolhatóak (1846). Lásd https://bit.ly/3nlCjkv, letöltés 2020. dec. 13.

utóbbi esetben nőtt az egy holdra jutó hozam, és így persze az egy (kis)birtokra jutó tiszta kataszteri földjövedelem is.

A nagybirtok szinte teljesen eltűnt a szikes talajú településekről, és ami még érdekesebb, hogy a vegyes, szikes–löszös (a szikeseknél valamivel jobb) talajú települések esetében szintén ez következett be. Még a lösz esetében is – *egyenesen tizedére* – *esett* az átlagos (egyébként nagy) *birtokméret* (bérleményekkel, felparcellázásokkal együtt), míg az egy birtokra eső tiszta földjövedelem csökkenése ennél némileg kisebb volt. Összességében itt, a legjobb földeken, továbbra is megmaradt a nagybirtok dominanciája 1910-ig.

Összegzés

A *11. táblázat*ban egyértelműen látható jövedelmi és birtoknagyságban mért egyenlőtlenségek a társadalmi háttér behatóbb vizsgálata nélkül is rávilágítanak a „Viharsarok" név keletkezésének egyik lehetséges okára: a jobb földek[152] 1780–1910 között ugyanis végig nagybirtokosok kezén voltak, akik meg tudták lovagolni a gabonakonjunktúrát. A rosszabb földön lévő kisbirtokokat a tulajdonosaik megélhetésük érdekében szinte a végletekig kiaknázták, így 1910-re már jobb holdankénti kihozatalt értek el, mint a löszön lévő kis- és nagybirtok esetében (együttesen véve). Az ármentesítésből ez esetben (szemben a Nagykunság és a Tiszamente területével – lásd *3. fejezet*) a kisbirtokosok is hasznot húztak, hiszen 1865-höz képest a legtöbb talajtípuson lényegesen javult az egy holdra jutó tiszta jövedelem (s bár adataink nem volument, hanem értéket mutatnak, e növekedés az áringadozásnak kevéssé tudható be, hiszen a gabonaár az 1850-es években és 1910-ben is hasonlóan magas volt az 1873–1880 közötti mélyponthoz viszonyítva). *A kisbirtokok méretcsökkenése 1790 és 1910 között az egy kisbirtokra jutó lakosok számának stagnálása mellett azonban így is demográfiai nyomásra utal*:[153] *a nagybirtok pedig kihasználta az olcsó munkaerő jövedeleméhségét*, mely társadalmi feszültségekhez vezetett. A nagybirtok egy holdra jutó föld(!) jövedelme 1780–1865 között bizonyosan nőtt (bár azt nem tudjuk, hogy a napóleoni gabonakonjunktúra előtt a löszös puszták állattartásból származó jövedelme mekkora volt), majd 1910-re ez részben csökkent vagy éppen stagnált.[154] Nőtt viszont a löszös terület iránti érdeklődés: 1910-re a löszön lévő birtokívek száma 40 ezer fölé emelkedett (az összes birtokív száma 100 ezer körüli a területen),[155] míg 1865-ben ez a szám kb. 10 ezer körül volt a 32 ezerből, s ebből kb. 500 volt nagybirtok. A növekedés és a belső területeken való koncentrálódás a két halmaz eltérő területe és a térképről „lelógó" településrészek (1910) elég nagy száma ellenére is nyilvánvaló.

Irodalom

Ifj. Barta János 2007: Földosztályok és jövedelmek Zemplén megyében a 18. század végén. In: *Föld és Társadalom* (Bibliotheca Cumanica 7.) Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza.

[152] Hangsúlyoznunk kell, hogy ez monokultúrás szemtermelés esetén érvényes kategorizáció, hiszen vannak olyan kultúrák, melyek homoktalajon is jól teremnek, vagy jól bírják a nedvességet (öntéstalaj). Ez az osztályozási/minősítési rendszer tehát ugyancsak relatív, mint az 1780-as években alkalmazott.

[153] A folyómenti területeket leszámítva a lakosságszám 1869–1910 között az országos átlagot meghaladóan, több mint másfélszeresére nőtt. Ez jelentős mértékben természetes szaporulat eredménye: 1880-ban országos szinten a legnagyobbak között volt a beszélni nem tudó népesség aránya (4–5%: *Kisatlasz,* 18. térkép). A népességnövekedés a 13. térkép szerint elsősorban a Körös-Maros közén, a nagybirtokokon realizálódott, azaz nem járt tényleges földtulajdonlással (bérmunkások). Az egy főre jutó földterület (jó minősége mellett) Békésben és Csanádban országosan a legalacsonyabbak között volt (14. térkép) és a központi (löszös) területeken egyenesen csökkent (15. térkép). A folyómenti, rosszabb talajú területek kisebb népességnövekedése pedig részben a központi löszös vidék felé történő elvándorlásának az eredménye. Mivel az egy házra jutó lakosság az egész térségben esett (17. térkép), a lélekszám viszont nem, ez implicit módon a házak (telkek) számának növekedését és ebben az esetben a telkek aprózódását erősíti meg.

[154] Az 1911-es gazdacímtári adatok (nagybirtok mérete, jövedelme) leválogatása nélkül a löszön lévő nagy- és kisbirtok holdankénti jövedelme csak együttesen adható meg. Jelen tanulmányban e leválogatást már nem végeztük el.

[155] Mivel a löszterületek nem érték el a mintaterület kiterjedésének 40%-át, ez valószínűsíti, hogy a kisbirtokok 1910-ben itt kisebbek voltak, mint más talajokon. (1865-ben a „nem nagybirtok dominálta" falvakban is közel 50 kh volt az átlagos birtoknagyság, 1910-ben ez 12–20 hold közé esett).

Ifj. Barta János 2015: *„Ha Zemplin vármegyét az útas visgálja...” II. Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez*. Debrecen.

Babinszki Edit 2019: *150 éves a Földtani Intézet.* Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat. Bp.

Békés / Csanád / Arad stb. vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Bp. 1914.

Berzeviczy Albert 2013: *Az Absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*. Bp. 1922. Reprint.

Demeter Gábor – Koloh Gábor 2020: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* (61) 1–4. 77–112.

Eddie, Scott M.: *Ami „köztudott” az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Debrecen 1996.

Egyed Ákos 1981: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben.* Bukarest.

Für Lajos 1965: Jobbágyföld – parasztföld. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában.* Szerk.: Szabó István. Bp. 33–139.

Fényes Elek 1839: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 4*. Pest.

Implom József 1971: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1695–1848* (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.) Békéscsaba.

Keleti Károly 1868: *A telekadó és kataster. Közgazdasági és statistikai szempontból*. Pest.

Lipszky János 1808: *Mappa Generalis Regni Hungariae parti umque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae*. Buda; Hadtörténeti Intézet és Múzeum: B IX a 518, 1:480 000.

Magda Pál 1819: *Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográphiai leírása.* Pest.

Magyarországi gazdaczímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911.

Magyarország történeti statisztikai helynévtára. Békés megye. Bp. 1993.

Magyarország történeti helynévtára. Bihar megye és a Hajdúság (1773–1808). Bp. 1990.

Magyarország történeti helynévtára. *Csongrád megye* (1773–1808). Bp. 2002.

Magyarország művelési ágak szerinti területe és *földjövedelme.* Buda 1865.

Márki Sándor – Beksics Gusztáv 1898: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Szerk. Szilágyi Sándor. (A Magyar Nemzet Története 10.) Bp.

Neu, Andreas 1786: *Geographische Charte des Königreichs Hungaria*, Hadtörténeti Intézet és Múzeum: B IX a 1120, 1:192 000.

(https://bit.ly/2JOiIvC, letöltés 2020. dec. 13.)

Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi, gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Szerk.: Demeter Gábor, Bp. 2020.

MNL Békés Megyei Levéltára (BéML) IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Békés megye levéltára B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1405/1851. Birtokosok és birtokaik kimutatása 1851-ben; MNL BéML IV. B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1506/1851. Földbecslés, birtokosok neve, birtokok területe 1851-ben; MNL BéML IV. B. 156. A Csabai Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság iratai 1133/1857. Birtokosok kimutatása községenként 1857-ben; MNL BéML V. B. 202. Szarvas mezőváros iratai 635/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora; MNL BéML V. B. 317. Gyoma nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai b. Közigazgatási iratok 823/1857. A 100 hold feletti birtokosok kimutatása; MNL BéML V. B. 302. Békéscsaba nagyközség iratai b. Tanácsülési jegyzőkönyvek 582/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora.

Oros Iván 1997: A földterület mezőgazdasági hasznosítása Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (75) 401–415.

Orosz István 2010: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen.

Pinke Zsolt 2014: Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography* (45) 92–105.

Rózsa Sándor 2020: Evaluation of the Floodplain Farming of the Settlements of Nagykunság Based on the First Cadastral Survey. *The Hungarian Historical Review* (9) 213–240.

Sándor Pál 1964: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti-statisztikai forrásai, módszerei és újabb eredményei. *Agrártörténeti Szemle* (6) 36–81.

Sándor Pál 1968: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. *Agrártörténeti Szemle* (10) 1–2,. 94–117.

Sándor Pál 1973: *Birtokrendezési periratok.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 69.) Bp.

Szilágyi Adrienn 2018: *Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében*.

Szuhay Miklós 1956: A parasztság felbomlásának egyes kérdései az első világháború előtt. In: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918.* Szerk. Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál. Bp.

T. Mérey Klára 1965: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. Bp.

Szabó Ferenc 2008: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*. (Dél-Alföldi évszázadok 25.) Szeged.

Tóth Péter 1991**:** Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye, 1770. Miskolc.

Tóth Péter 2010: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Gömör vármegye 1771. (*Borsodi* Levéltári Füzetek 48.) Miskolc.

Tóth Tibor 1983: *A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 102). Bp.

Vályi András 1796: *Magyar országnak leírása I–III*. Buda. Reprint: Somorja 2003.

3. Sártenger és búzatenger: mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások rövid- és hosszútávú következményei (1720–2020)

Bevezető

Az Alföld területének mintegy fele hátrányos helyzetű, elmaradott településeket tömörít.[156] Noha a határmenti és az ún. belső perifériák egymástól távol esnek, de Beluszky Pál és Sikos T. Tamás szerint mégis azonos típusba tartoznak, s ismérveik alapján az ország többi perifériájától jól elkülönülnek.[157] Feltűnő, hogy e periferikus településtömbök jelentős része a 19. és 20. század során lecsapolt vizes élőhelyek (wetland) területén helyezkedik el, s ezek bel- és árvíznek fokozottan kitett területét többnyire gyenge agroökönómiai potenciál jellemzi.[158] *E kedvezőtlen adottságok ellenére a lecsapolt wetlandek területén nyomasztó a monokulturális gabonatermelés dominanciája és máig magas a mezőgazdaságból élő lakosság aránya* (*1–2. térkép*).[159]

Álláspontunk szerint az egykori wetlandek helyén monokulturális gabonatermelésre berendezkedett települések elhúzódó krízise részben a természeti adottságok és a fennálló gazdálkodási rendszer közötti szerkezeti ellentmondásból fakadhat.

Javulás az ökológiai adottságokban a jelenlegi föld- és vízhasználati rendszerben pedig aligha várható. A május–júliusi középhőmérséklet a 19. sz. közepétől napjainkig szignifikánsan emelkedett és így növekedett a búza hozamaira gyakorolt negatív hatása az utóbbi évtizedekben felerősödő klímaváltozás során (*1. táblázat*).

Összességében az Alföld nagy periferikus tájegységei (*2. táblázat*) közül hármat (Közép-Tiszavidék, Sárrét és a Szatmár–Beregi-sík) a folyószabályozások előtt wetlandek összefüggő hálózata borított, mindhárom gyenge agroökológiai potenciállal jellemezhető, kettő közülük határmenti. De ez nem volt mindig így: *200 évvel ezelőtt, amikor a hidrológiai és talajtani adottságokhoz való alkalmazkodás jellemezte a Tisza és mellékfolyóinak völgyét, eme hátrányos helyzetű települések relatív helyzete a településállományban sokkal kedvezőbb volt*.[160] *A határmenti települések hanyatlása sem köthető kizárólag a határtérséggé válásához:* a HDI 1910-es, Szilágyi Zsolt által kalkulált, településszintű értékeit bemutató térképen látszik, hogy a három, egykori wetland akkor sem volt a legfejlettebb tiszántúli területek között. Ez még akkor is igaz, ha az Alföldön más, nem wetland jellegű területek (a Nyírség, a Kiskunság) is fejletlennek minősültek, illetve országos kitekintést nézve voltak fejletlenebb területek 1910-ben (Zala). De volt olyan egykori wetland is (a Duna mentén), mely a rossz talajviszonyok ellenére is a fejlettebb térségek közé tartozott. Igaz, nem volt *városhiányos, mint a középtiszavidéki, sárréti, nyírség–beregi – mely (a korábbi feltételezésekkel ellentétben) már a trianoni határvonás előtt ezt a jelenséget mutatta* (*3–4. térkép*)! *1930-ra a helyzet tovább romlott, az alföldi járások általános (nemcsak wetlandekre kiterjedő) lecsúszása fokozódott* az 1920-as ciszlajtán piacvesztés (itt jön be, de más értelemben, az erősödő protekcionizmus miatt a határok szerepe) és az 1929-es gabonaáresés következtében (*5. térkép*).

Noha a wetlandek és az alulfejlettség közötti kapcsolat elég egyértelmű az ábrák alapján, *kvantitatív módszerekkel sem a hanyatlás korát, sem tényezőit, sem pedig a földrajzi–környezeti adottságok és a fejlettség* (az előbb röviden demonstrált) *kapcsolatát nem vizsgálták történeti perspektívából*. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a történeti statisztika segítségével megvizsgálja, milyen hatással lehetett a földhasználat 18–20. századi átalakulása az Alföld és ezen belül az egykori wetlandek társadalmára; a vizsgált régiók leszakadása mikor és milyen folyamatok révén alakult ki, és miben tértek el más alföldi, de nem wetland jellegű területektől.

A korábbi kutatások[161] az elmaradottság társadalmi és gazdasági tényezőiként az első világháború (térszerkezeti és makrogazdasági) következményeit, a nagybirtok okozta torzulásokat (egyenlőtlen földeloszlás), az agrártúlnépesedést (mely lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos struktúra hosszútávú fenntartását) és az ipar lokális, pontszerű hatását emelték ki.

[156] Pénzes 2014.

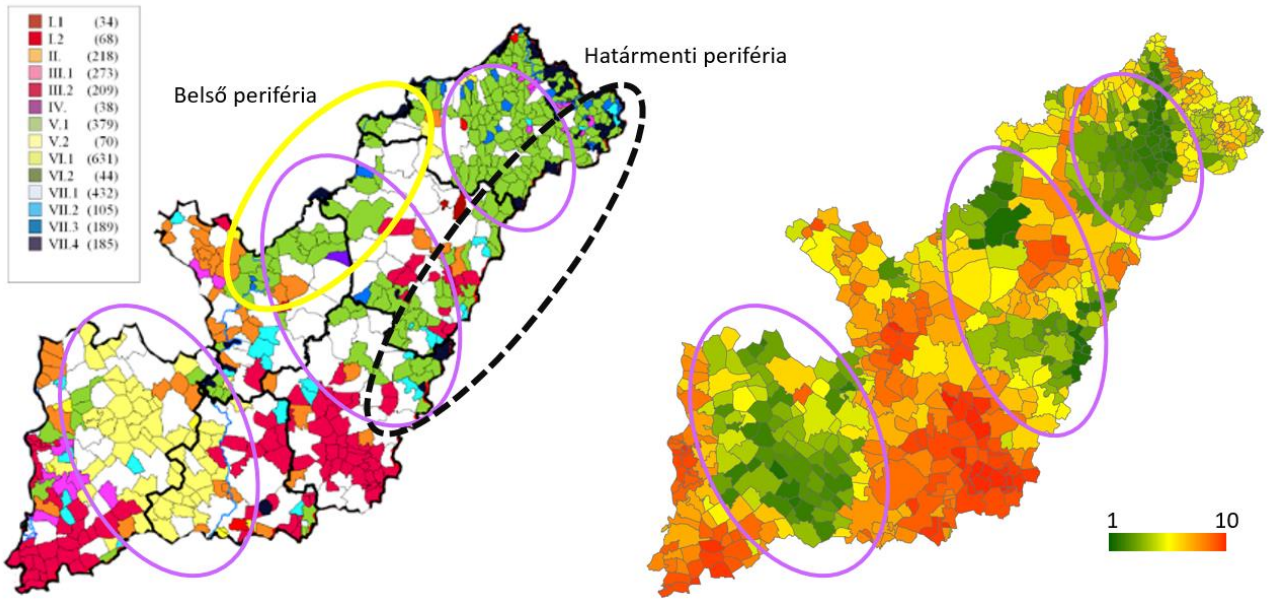
[157] Az ismérveket lásd: Beluszky– Sikos T. 2007.

[158] Az MTA TAKI adatai alapján. Miként egyébként a Kiskunság és a Nyírség homokterületeit is.

[159] Becsei 2002, 1196–1213.

[160] Demeter 2022.

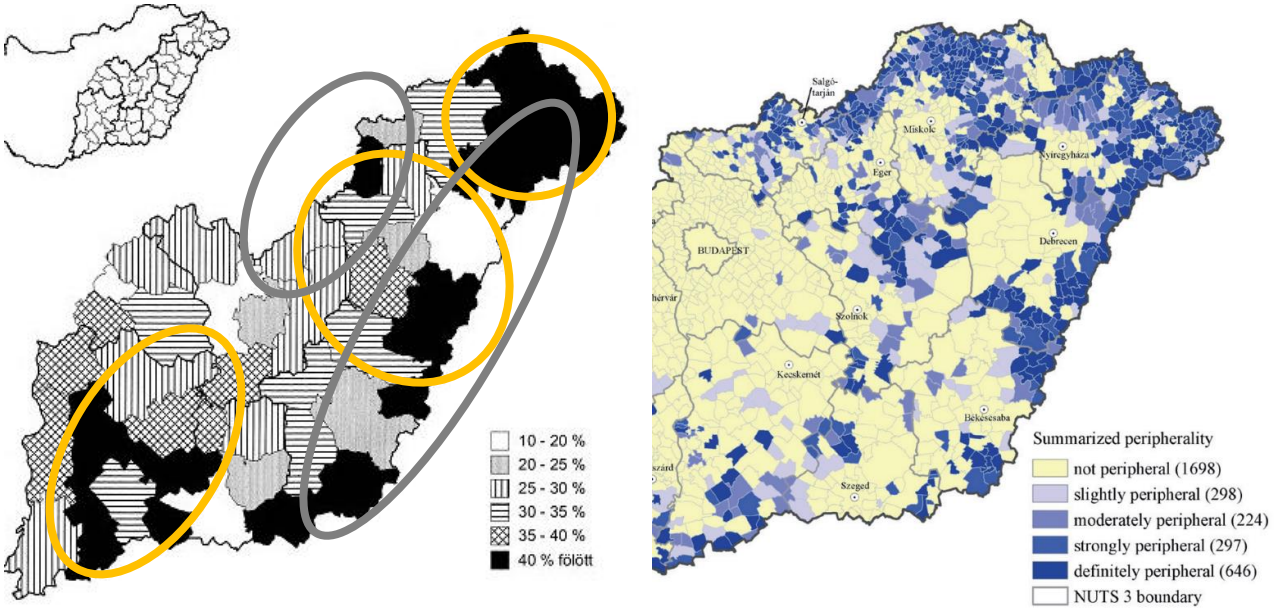
[161] Miklóssy 1990, 881–894.



Települési fejlettség a hat alföldi megye falvaiban. Forrás: Beluszky & Sikos 2007. Tér és Társadalom

Agráralkalmasság területi átlaga a hat alföldi megye településeinek határaiban. Forrás: TAKI

1. *térkép. Az alföldi perifériák típusai – klaszteranalízis szerint és földrajzi elhelyezkedés szerint; valamint a periferikus települések agráralkalmassága*



2. *térkép. A mező- és erdőgazdálkodás aktív keresői az Alföld kistérségeiben a lakosság %-ában, 1999-ben. (Körrel az 1. ábra perifériatípusai) / Periferikus területek a mai Magyarország területén 2010 körül* (Becsei 2002, Pénzes 2014)

A négy tényező közül kettő tehát az agráriummal hozható kapcsolatba. Az 1990-ben elmaradottnak minősített települések zöme eleve agrárközség volt (leszámítva néhány borsodi bányásztelepülést), arra pedig már Miklóssy is felhívta a figyelmet, hogy jelentős hányaduk gyenge termőhelyi adottságokkal bírt.[162] Alulfejlettségük mögött Miklóssy a mezőgazdaság történeti gyökerű szerkezeti problémáit feltételezte: szerinte a nagytáblás mezőgazdaság kialakítása és az állattartás háttérbe szorítása a két fő ok,[163] amelyek a periferikus agrártelepülések elmaradottságáért felelős.

A következőkben e hipotézisnek eredünk a nyomába. Megvizsgáljuk, hogy a túlnépesedés, a klíma, a piaci árak közül melyek (és milyen mértékben) felelősek a 19. századi földhasználat átalakulásáért és ez milyen következményekkel járt rövid- és hosszútávon.

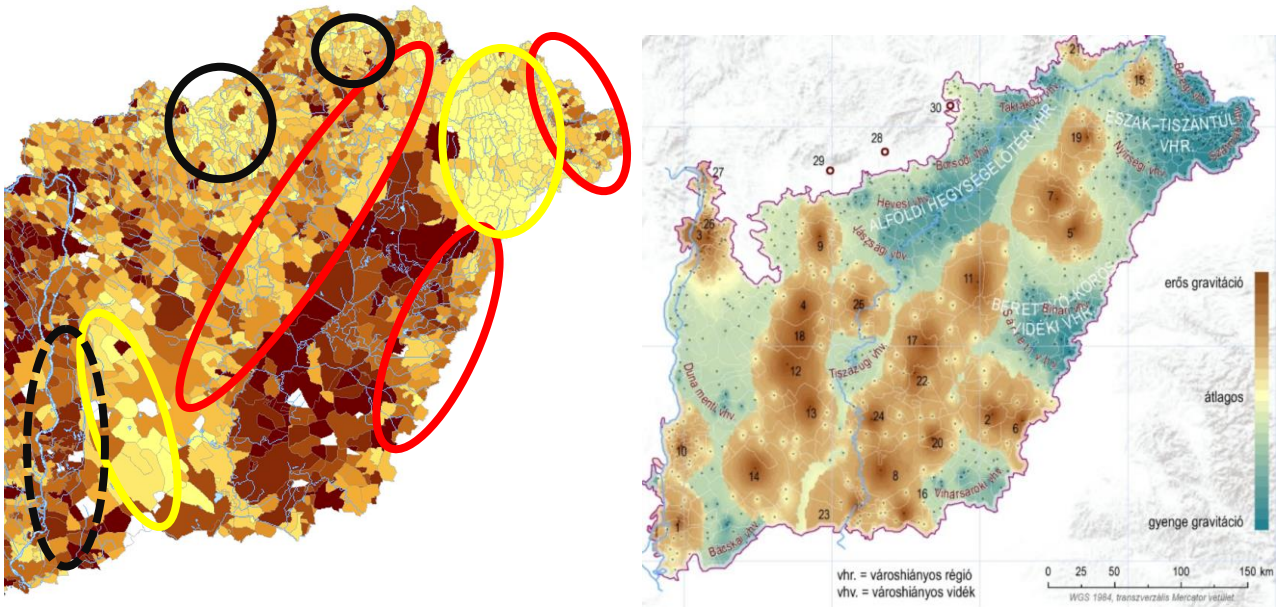
[162] Uő. 889.

[163] Uő. 890.

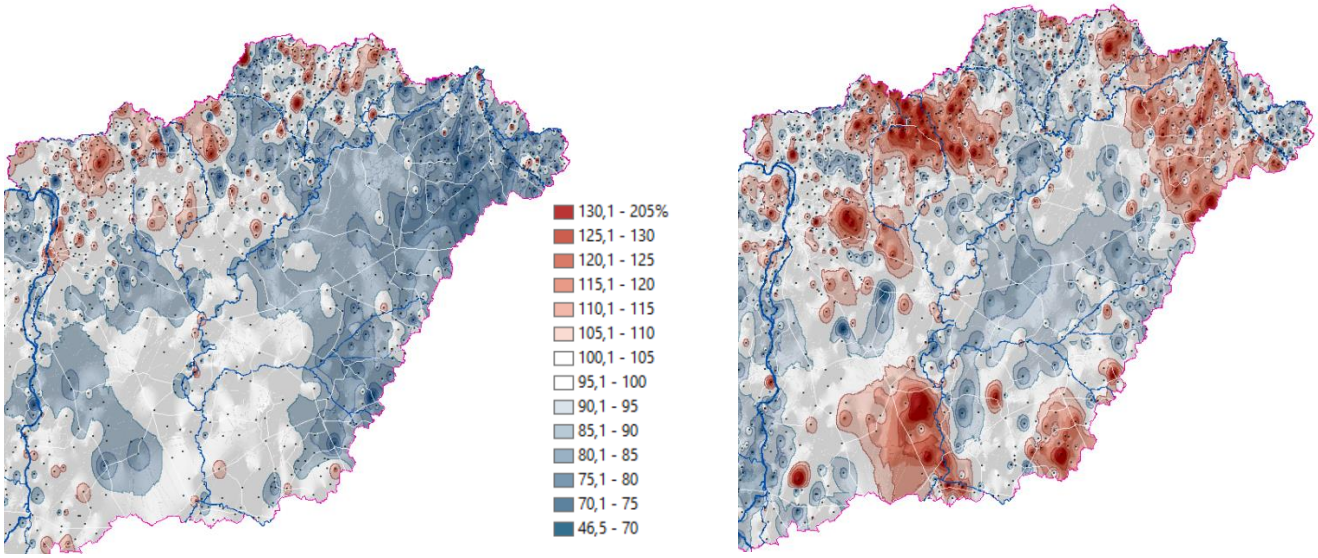
1. *táblázat. A vegetációs időszaki csapadékösszegek és középhőmérsékleti átlagok, valamint a búza termésátlagok közötti regressziós kapcsolatok regionális alakulása 30 éves időablakokban Magyarországon (1921–2010)*

	Nyugat-Dunántúl		Észak-Dunántúl		Hegyvidék		Észak-Alföld		Dél-Alföld		Dél-Dunántúl	
1921-1950	R^2	KI	R^2	KI	R^2	KI	R^2	KI	R^2	KI	R^2	KI
Prec	0,01	0,00–0,14	0,15	0,00–0,41	0,03	0,00–0,24	0,09	0,00–0,50	0,18	0,00–0,49	0,00	0,00–0,00
Temp	0,55*	0,25–0,78	0,53*	0,12–0,80	0,41*	0,00–0,79	0,21*	0,00–0,62	0,09	0,00–0,48	0,60*	0,06–0,89
1951-1980												
Prec	0,01	0,00–0,09	0,15*	0,01–0,34	0,00	0,00–0,00	0,14	0,01–0,46	0,03	0,00–0,24	0,04	0,00–0,17
Temp	0,17*	0,00–0,45	0,13	0,00–0,44	0,42*	0,05–0,73	0,11	0,00–0,40	0,16*	0,02–0,64	0,39*	0,02–0,67
1981-2010												
Prec	0,27*	0,04–0,56	0,11	0,00–0,41	0,10	0,00–0,34	0,04	0,00–0,26	0,21*	0,02–0,55	0,04	0,00–0,17
Temp	0,32	0,05–0,7	0,38	0,06–0,74	0,37	0,07–0,71	0,4	0,12–0,7	0,48	0,14–0,79	0,35	0,04–0,73

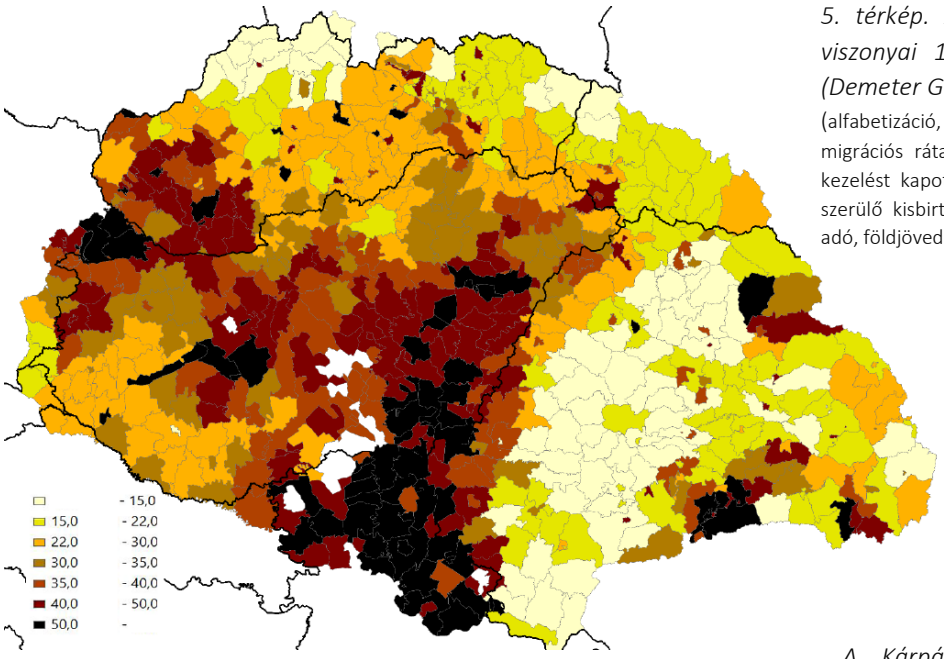
Prec – vegetációs időszaki csapadékösszeg, Temp – középhőmérséklet vegetációs időszaki átlaga, R^2 – lineáris regressziós együttható, KI – a lineáris kapcsolat konfidenciaintervalluma bootstrap resampling tesztekben, * – szignifikáns kapcsolat. Pinke 2018



3. *térkép. A HDI településszintű értéke 1910-ben az 1920-as országterületre számítva. Kiemelve a fejletlen alföldi wetland-területek (piros), a fejletlen alföldi nem wetland-területek (sárga) és a nem alföldi lokalizációjú fejletlen területek (fekete), továbbá a fejlett alföldi árterek (szaggatott)*
Városhiányos területek az Alföldön a 20. század elején a városhierarchia felső négy szintjén működő központok (v1–4) gravitációs erejének intenzitása szerint (Szilágyi 2022, 62).

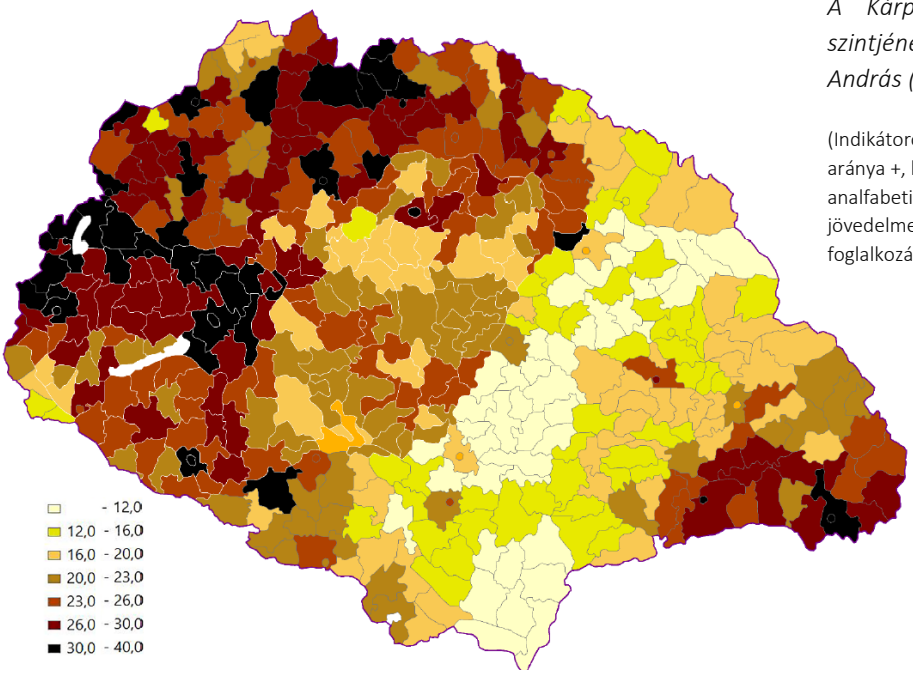


4. térkép. A HDI változása az Alföldön 1880–1910 (bal) és 1910–1940 (jobb) között %-ban kifejezve, Szilágyi Zsolt számításai alapján



5. térkép. A Kárpát-medence fejlettségi viszonyai 1910-ben 11 változó alapján (Demeter G.)

(alfabetizáció, halálozási ráta, népességnövekedés, migrációs ráta, nem agrár-keresők aránya, orvosi kezelést kapott halottak aránya, napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, egy főre jutó direkt adó, földjövedelem/fő, települési vagyon/fő)



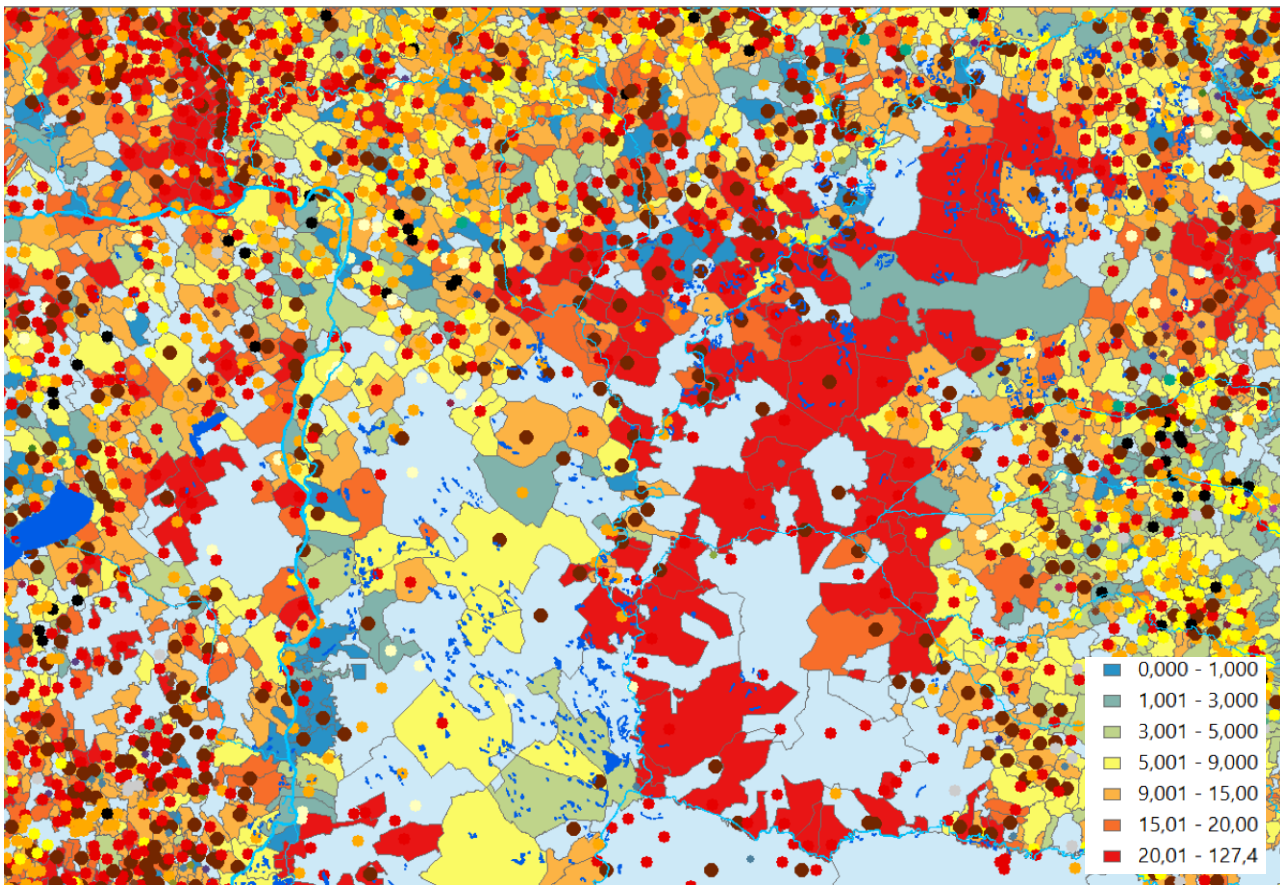
A Kárpát-medencei régió fejlettségi szintjének elmozdulása 1930-ra Rónai András (1945) indikátorai alapján

(Indikátorok: agrárnépsűrűség -, ipari keresők aránya +, halálozási ráta - , népességnövekedés, analfabetizmus -, szántók hozama +, rétek jövedelme +, hivatalnokok és szabad-foglalkozásúak +)

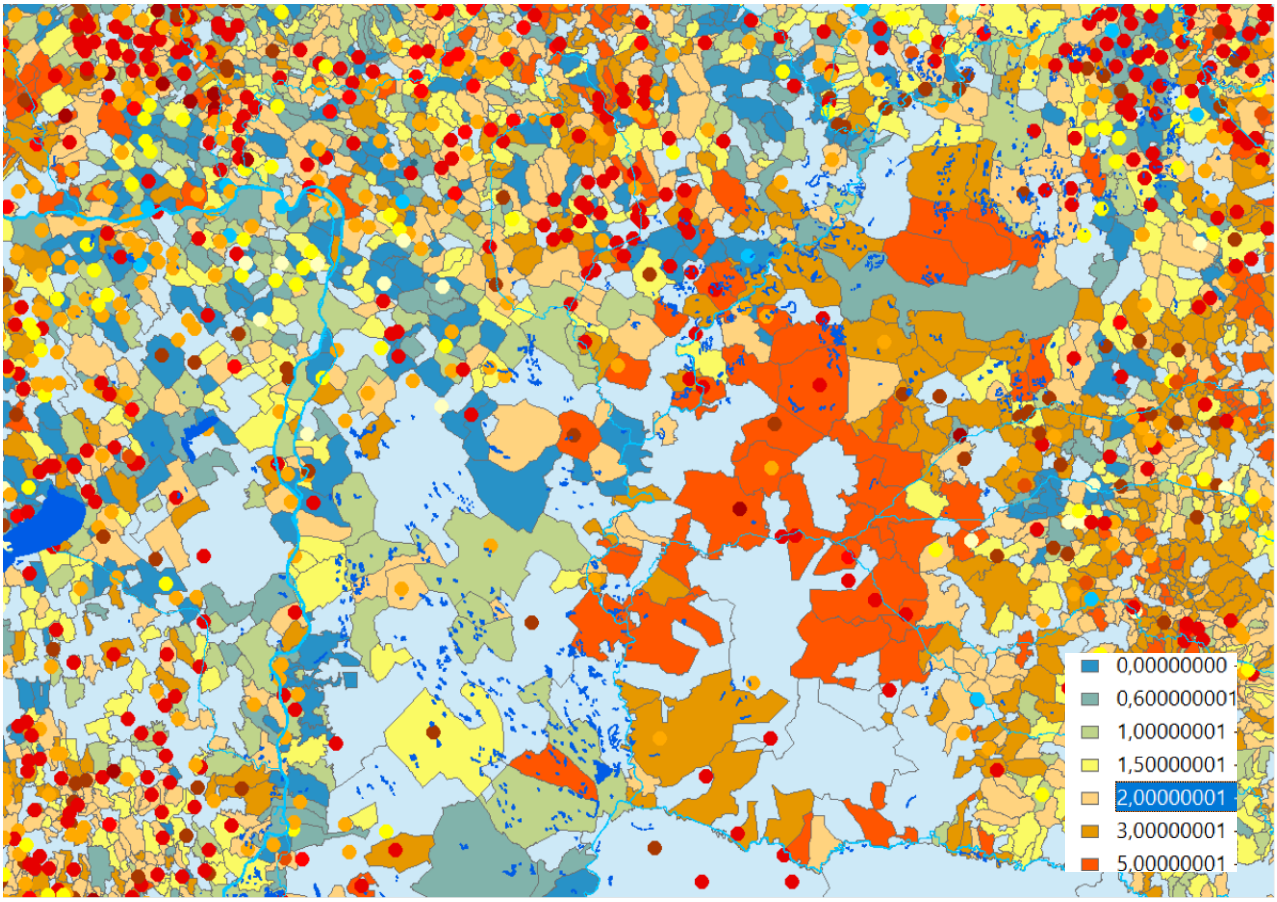
2. táblázat. A táji adottságok és fejlettség kapcsolata komplex mutatók alapján 11 alföldi kisrégióban (a kedvezőtlen jelenségek szürkével kiemelve)

Tájegység	Agroökonómiai potenciál (TAKI) 0= gyenge	Agrárkeresők aránya (1= magas)	Falusi klaszter (Beluszky–Sikos)	Periféria típusok (Pénzes–Demeter)	Wetland (1= igen, 0 = nem)
Szatmár-Beregi-sík	0	1	V.1	H (2,1,5)	1
Nyírség	0	1	V.1	B (2, 5)	0
Hajdúság	1	0	-	-	0
Hortobágy	0	0	V.1	-	1
Sárrét	0	1	V.1	H (2, 5)	1
Viharsarok	1	1	I.2	H (2, 5)	0
Tisza-tó	0	0	V.1	B (2, 1)	1
Nagykunság	1	0		-	0
Kiskunság	0	1	V.2	B	0
Jászság	1	0	II.	-	0
Solti-sík	1	0	I.2.	-	0

H: határmenti, B: belső periféria. 1,2,5: elmaradott települések típusai, V.1: településtípusok (Beluszky–Sikos T.)

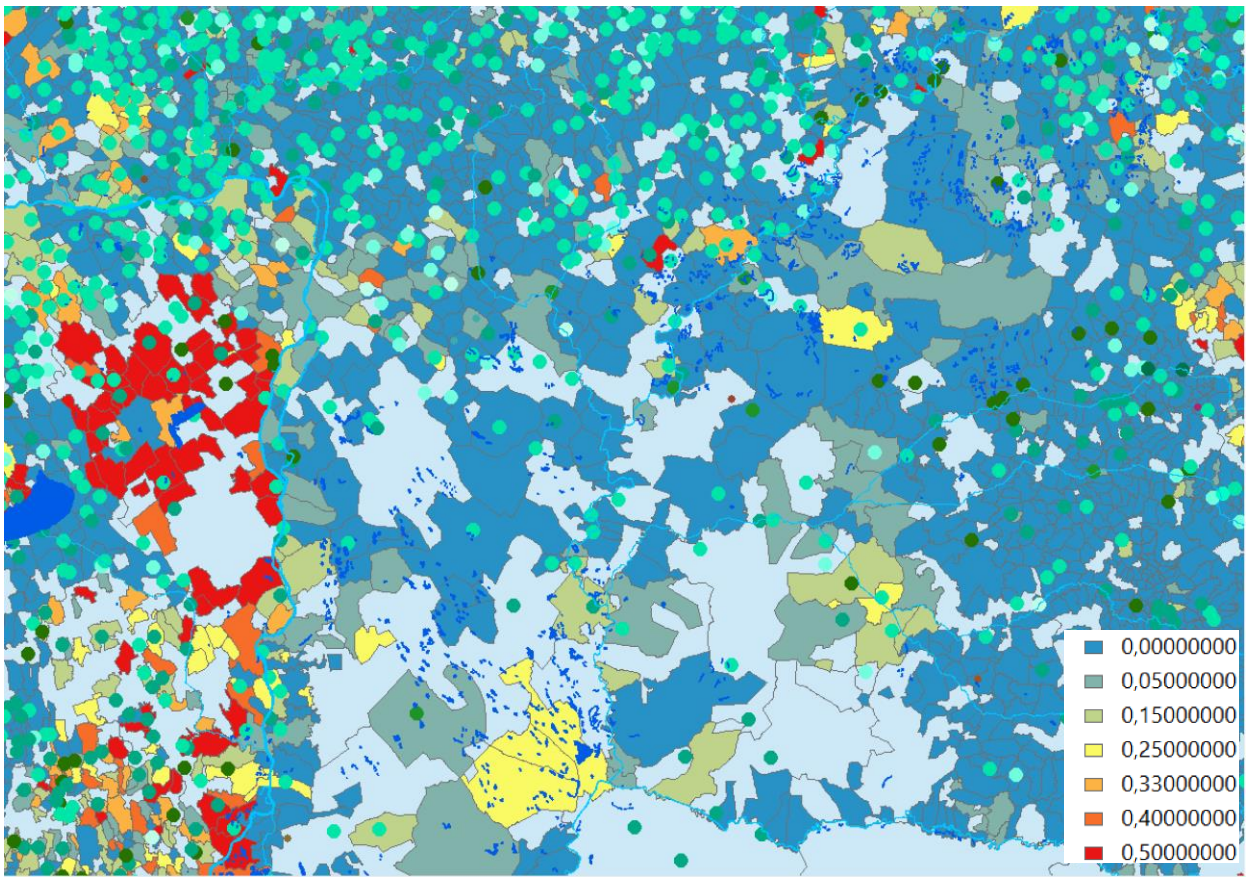


6. térkép. Egy összeírtra jutó szántó mennyisége 1720-ban (köblös föld) és minősége Vályi szerint, 1796

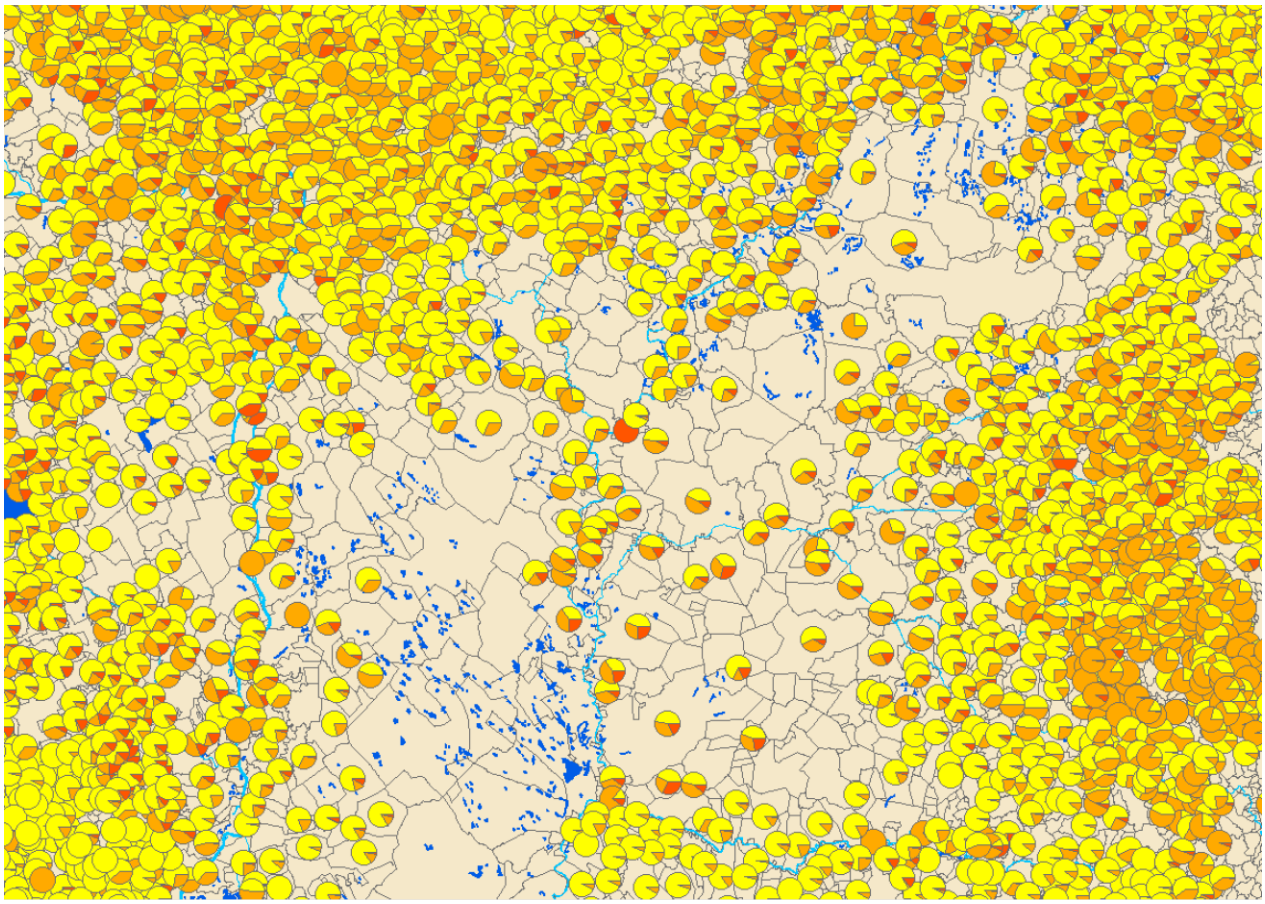


7. térkép. Egy összeírtra jutó rét (kaszás) mennyisége (1720) és minősége Vályi szerint (1796) az Alföldön[164]

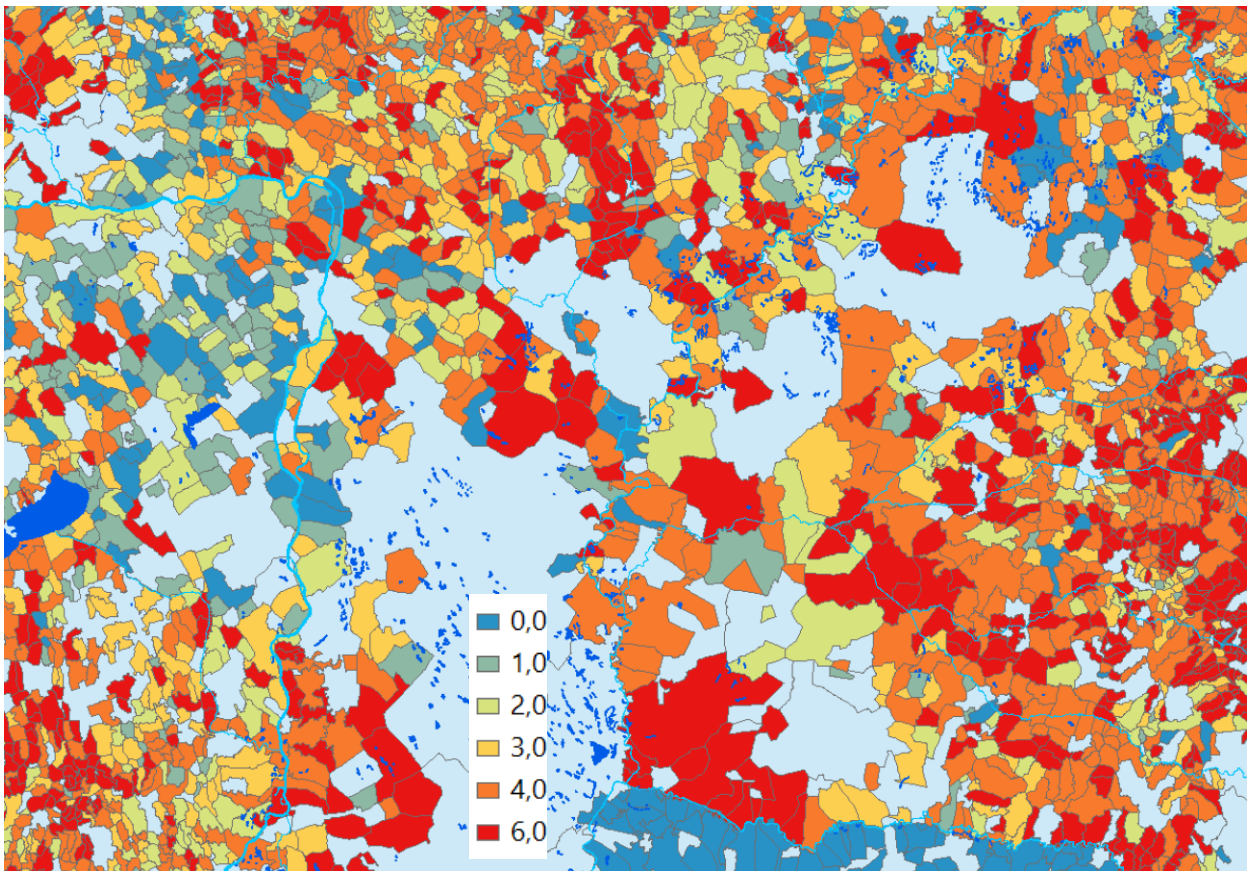
[164] Az összeírtak körébe legalább részben beletartoztak a Hármas Kerület privilegizált lakói is.



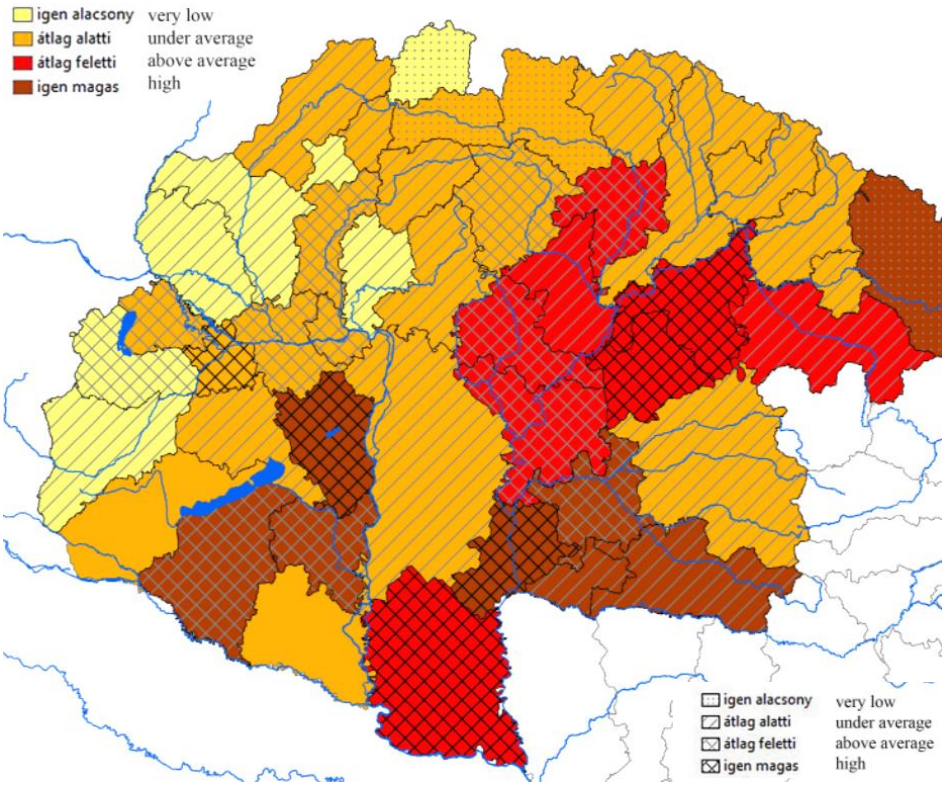
8. térkép. A zsellérek aránya 1720-ban (1=100%) és legelők minősége Vályi szerint az Alföldön, 1797



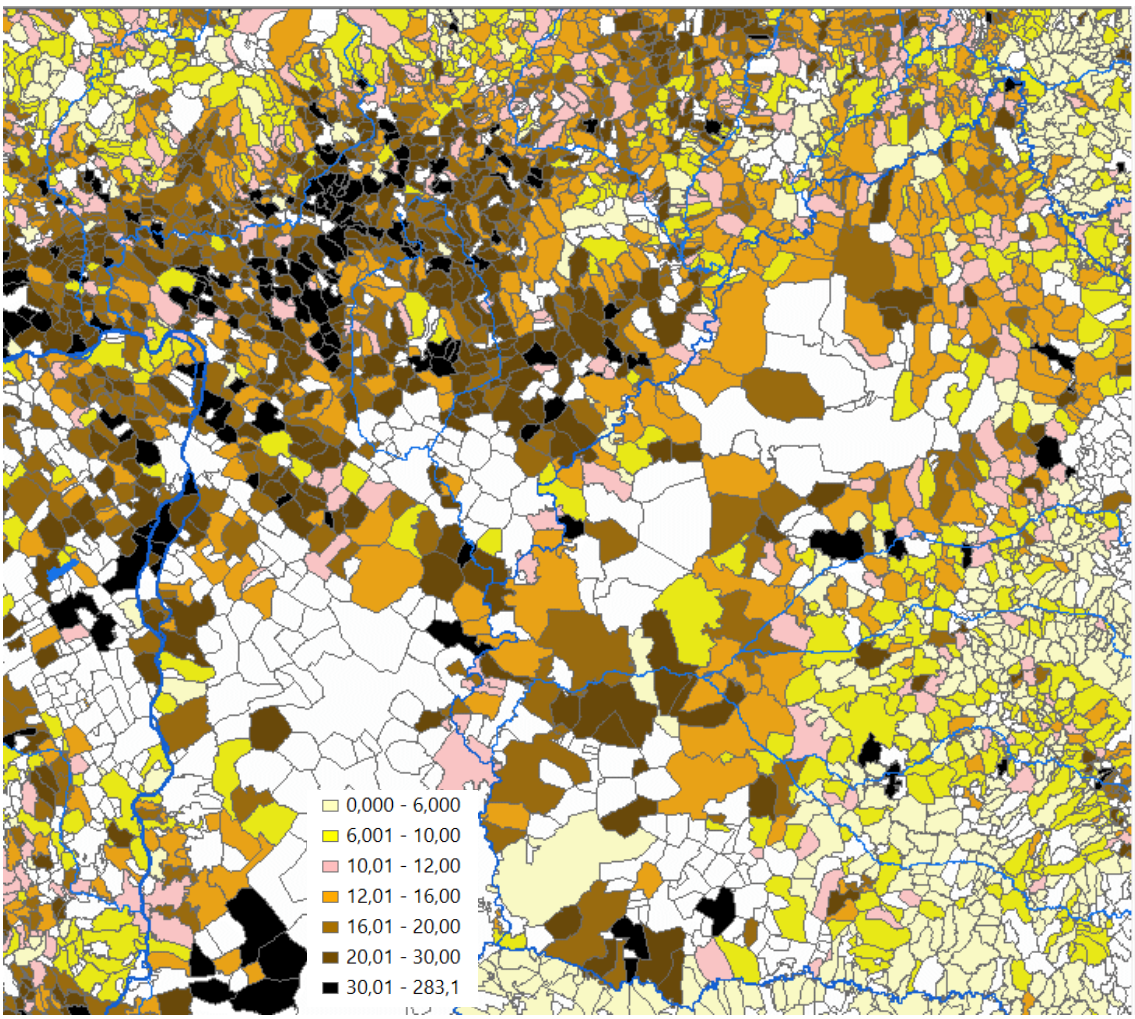
9. térkép. A paraszti társadalom rétegződése 1786-ban az Alföldön a kancelláriai összeírás szerint (házatlan zsellérek pirossal, házas zsellérek narancssárgával, telkes jobbágyok sárgával. A kördiagramok mérete ábrázolástechnikai okok miatt nem arányos a lakossággal)



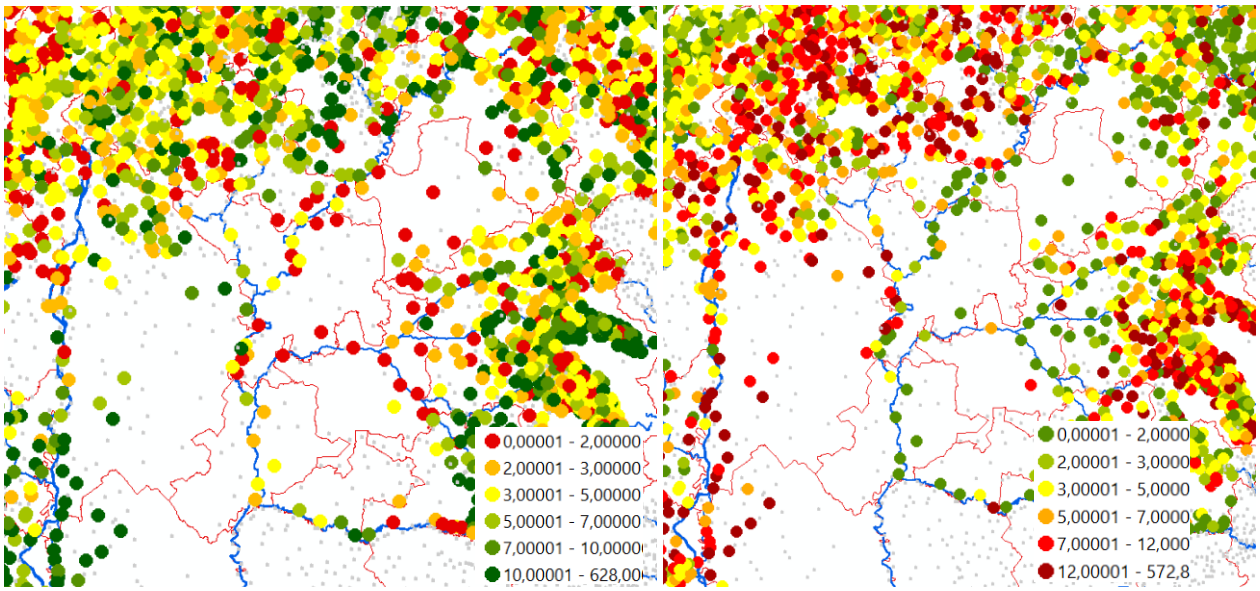
10. térkép. A jobbágyi kézen lévő rétek mérete 1786-ban az Alföldön, kaszásban



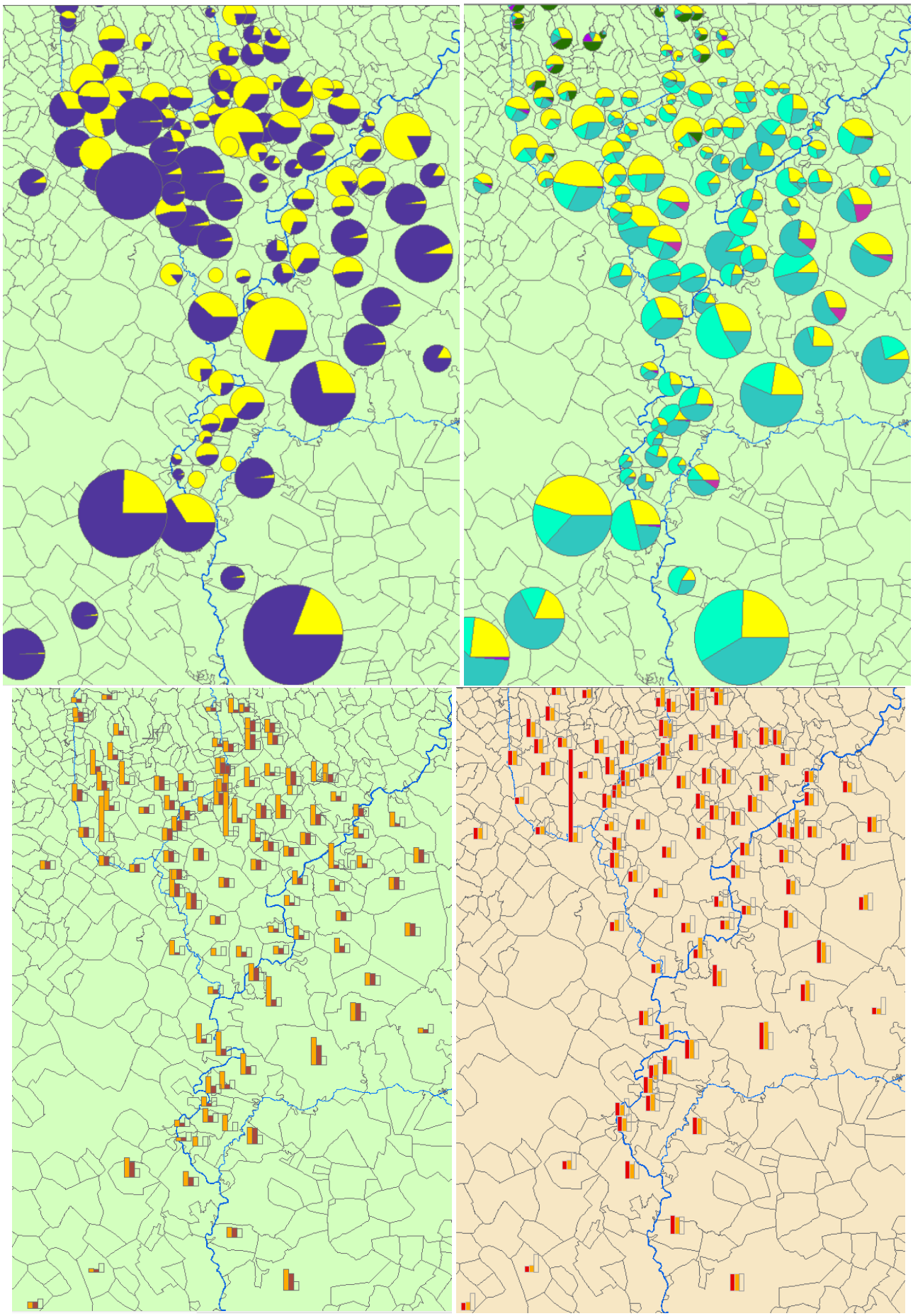
11. térkép. Az egy gazdaságra jutó föld (színes) és hozam (sraff) Faragó Tamás számításai alapján 1720-ban. A kettő kombinációja a földhozamot mutatja.



12. térkép. A telkes jobbágyokra vetített szántóföldmennyiség regionális differenciái 1786-ban

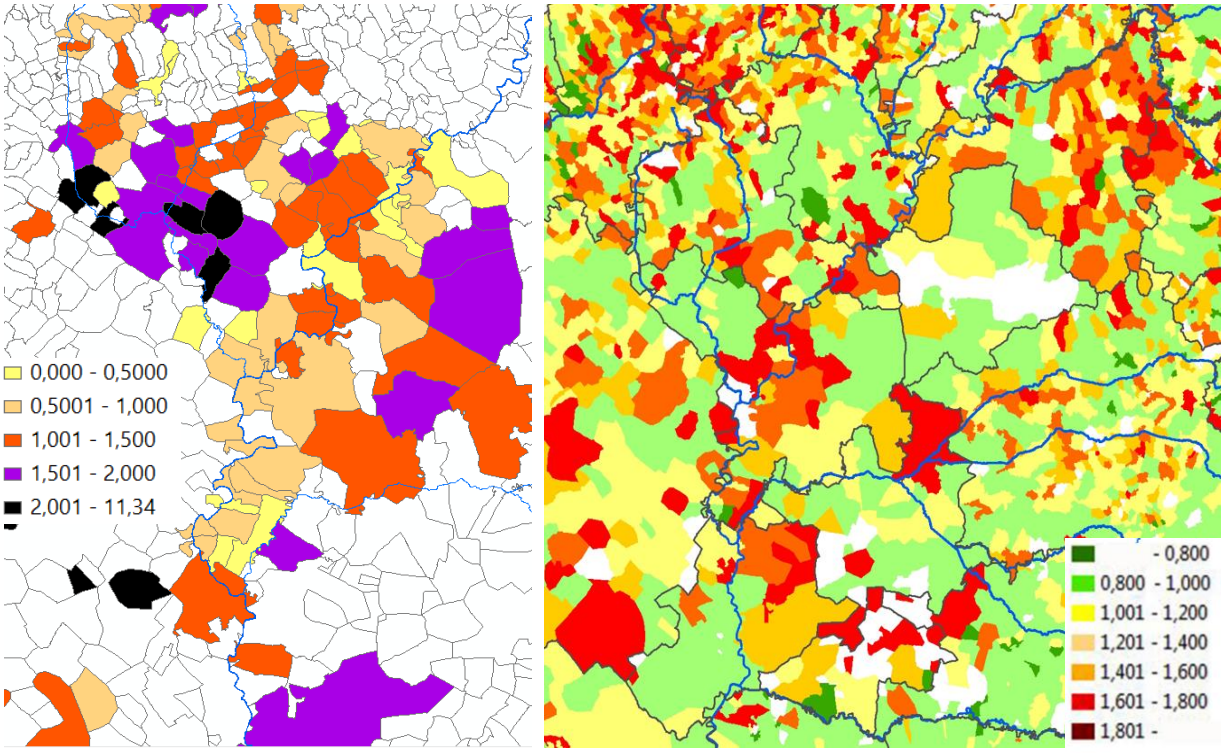


13. térkép. Az összeírt rétek kiterjedésének változása 1720–1786 között az Alföldön / Az összeírt szántók kiterjedésének változása az Alföldön 1720–1786 között (1720=1)

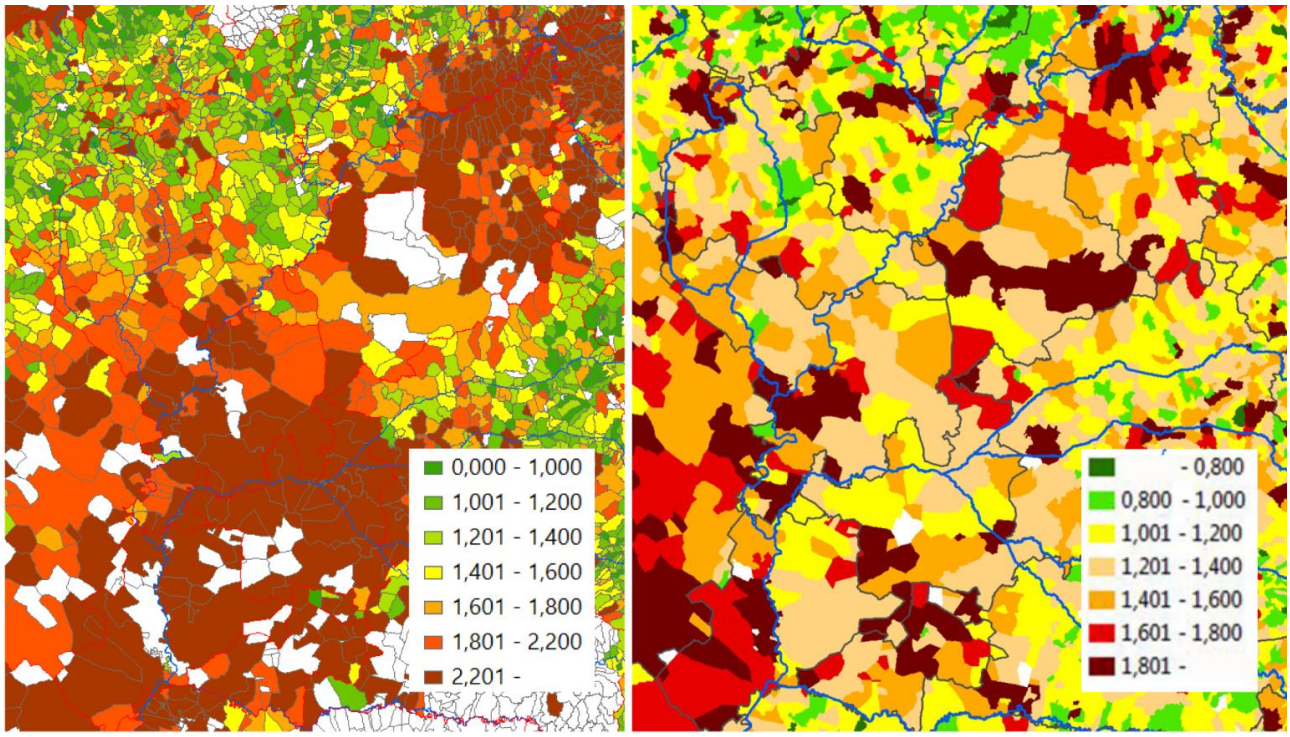


14. térkép. *Urasági szántók nagysága és aránya (sárga) az 1786-os kataszteri összeírás fennmaradt anyagában* (Dávid 1960 alapján) */ A teljes művelt földterület hasznosításának regionális differenciái 1786-ban a kataszteri felvételezés alapján (sárga a szántó, középzöld a rét és legelő, sötét a kert és erdő). A kishatárú Tisza-menti településeken alig van szántó, az is zömmel nagybirtok.*

15. térkép. *Az egy lakosra jutó gabonatermelés (sárga) és az egy lakosra jutó paraszti gabonatermelés (piros) pm-ben 1786-ban (a Glósz-féle mimimumhoz – 9 pm – viszonyítva) / Az urasági (piros) és a telkes földek (sárga) hozamkülönbsége pm-ben 1786-ban 1 kh-ra és viszonya a Glósz-féle „létminimumhoz" (üres oszlop).*



16. térkép. *A jobbágyokra és zsellérekre és családtagjaikra együttesen jutó földnagyság 1786-ban kataszteri holdban / A nagybirtok relatív gyakorisága 1865-ben a Tisza és mellékfolyói mentén (Kisatlasz, 175. o. 129. térkép)*



17. térkép. A népességnövekedés súlypontjainak változása az Alföldön 1786–1870 és 1870–1910 között

A török kor utáni helyzet

Az 1720-as Regnicolaris conscriptio adatbázisunkban rögzített adatai alapján[165] – annak minden pontatlanságával egyetemben[166] – országos viszonylatban kedvezően alakult a szántók mérete a Tiszántúlon, hiszen a 20 hold/földműves[167] feletti értékek lényegesen kedvezőbbek voltak a Duna–Tisza közén tapasztaltaknál (5–10 hold szántó). Vályi András adatai szerint a szántó nem csak nagy volt, de termékeny is (*6. térkép*).[168] A számítások azt erősítik, hogy *a Tiszántúl jó része önellátó volt gabonafélékből*, még úgy is, ha azt is feltételezzük, hogy ennek egy részét az állattartás élte fel (ami a ridegtartásra különben nem jellemző). A gabonahiányos Debrecent ellátó 6 hajdúsági és hortobágyi településen településen 1720-ban összeírt 24.924 hold föld hozama 7.800–15.600 fő[169] vagy 1.200–2.400 család és állatállománya szükségletét fedezhette, míg ezen a hat településen 527, majd 651 háztartást írtak össze hivatalosan.[170]

A szántók nagy fajlagos kiterjedése azonban nem jelentette, hogy a rétek háttérbe szorultak volna. [171] Bár minőségük ingadozott, de méretük (3–5 kaszás/földműves) nagyobb volt a Tiszántúlon, mind az allodiális gazdaságáról híres Fejér megyei telki állományhoz, mind a Duna-Tisza-közén ekkor mérhető értékhez viszonyítva *(7. térkép*). A földdel nem rendelkező zsellérek aránya a Tiszántúlon szintén kedvező volt (*8. térkép*), míg Fejér megyében már ekkor magas volt a zsellérek aránya.[172]

1720-ban tehát itt nem számolhatunk relatív túlnépesedéssel, sem a földművelés és állattartás eltérő jövedelmezőségéből és helyigényéből fakadó területhasználati konfliktussal. Faragó Tamás adatai alapján (*11. térkép*) [173] a területen Bács, Csongrád, Hajdú és Szabolcs megyében a gabonahozamok országos viszonylatban magasak, Békésben és a Jászságban, illetve Hevesben is átlag felettiek, míg Pest megye területén átlagosak voltak a hozamok. Ugyanakkor a szántó kiterjedése nem dominált a legelő felett (1786: *14. térkép*). Összességében az Alföldön a termés/birtokméret átlagos, de a Bácskában és a Hajdúságban átlag feletti volt (az állattartásról kvantifikálható adatunk 1720-ból sajnos nincs).

Ehhez képest az 1786-os „kancelláriai" összesítésben[174] több változásra is felfigyelhetünk. Meglepő a Fejér és Tiszántúl között az 1720-ban nagynak tűnő különbség mérséklődése a zsellérség arányát (mint túlnépesedési mérőszámot) tekintve (*8–9. térkép*).[175] Ismervén a redemptio utáni 1786-os bácskai kirajzást, ez azt az álláspontot erősítené, hogy az Alföld területein agrártúlnépesedéssel,[176] de legalábbis előrehaladott differenciálódással számolhatunk.

Az 1720–1786 közötti változások érzékeltetése céljából először a két országos[177] összeírás alapján kapott képet elemezzük, majd kontrolláljuk azt az 1786-os kataszteri összeírás Rózsa Sándor által bővített adataival.[178] A gyér településhálózat ellenére az Alföldön 1786-ra az egy úrbéresre jutó

[165] Acsády 1896.

[166] Dányi 1962, 5–21; Faragó 1996, 100–123.

[167] Beleértve a zselléreket, de a mezővárosi polgárokat is. A kimaradtak aránya nem ismert, de van mezőváros, mely százas nagyságrendű polgárral képviselteti magát.

[168] Vályi 1796-os művét szintén feldolgoztuk az adatbázisunkban.

[169] 50% feletti vetett terület esetén. A 18. századi gabonahozamok Zoltai Lajos becslése alapján 3–6 pozsonyi mérő/hold (1,4–2,8 q/hold) között ingadozhattak. Glósz József a 19. század elejére alföldi átlagként 6,6 pm (3,1 q/hold) hozamot becsült. Glósz szerint egy fő éves gabonaszükséglete 9 pm, az állatoké, vetőmag, adó további 4 pm. Glósz 2009, 16–31. Biharban és Hevesben a szemhozam 1728-ban (Perjés adatbázisa alapján) 3–4 között volt, szemben az országos átlagnak tekinthető hárommal, így a fenti hozamok reálisak. (Egy köblös földbe 4 véka, kb. 200 kg gabona került).

[170] Kunhegyes, Karcag, Kisújszállás, Madaras és Túrkeve határában a vizsgált 9931 km² kiterjedésű területen a felvett szántók 23,2%-a, míg az öt nagykun településhez a háztartásoknak csak 7,7%-a tartozott.

[171] A közföldeket ugyan nem írta össze sem az 1720-as, sem az 1786-os összeírás, de Vályi adataiból rekonstruálható a területen a legelők minősége is. Ezek Biharban, Békésben és Kecskeméttől délre voltak jobb minőségűek, északon kevésbé.

[172] Faragó Tamás figyelmeztet a zsellérek összeírásának hiányosságaira (Faragó 1996). Az alföldi területeken a privilegizált lakosság jó részét is összeírták, ami ugyancsak „rontja" a zsellérarányt.

[173] Faragó 1996, 120–123. és http://www.gistory.hu/docs/19_GISta_Hungarorum_atlas_vol_1/ (05. fejezet, 316. ábra)

[174] MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Általános iratok, Acta Generalia 3688/1786.

[175] A zsellérség aránya az összeírt adózók között egyes településeken 1786-ban elérte az 50%-ot.

[176] Dóka 1982, 277–303.

[177] A Regnicolaris conscriptio és az ún. 1786-os „kancelláriai" összeírás.

[178] Dávid 1960, 33–58; Rózsa 2021, 39–65.

szántóterület mennyisége a 20 holdról jelentősen lecsökkent (*6. és 12. térkép*; ezen az sem változtat, hogy változott az összeírtak köre). A Jászság környékén 5–15, Dél-Hevesben 10–20 hold földterület jutott egy összeírtra (családfőre), míg a Tiszántúlon ez 5–10 hold között volt csupán. Ennek oka a zsellérek területileg differenciáltan növekvő aránya.[179] Ha összevetjük az összeírt összes telki szántóterület (vagy a rétek) nagyságát 1720-ban és 1786-ban, akkor a Tiszántúlon (a szomszédos Dél-Heveshez, Kiskunsághoz képest) ez alig növekedett, ami tekintve az 1720-as összeírás pontatlanságát, nem kedvező jel (*13. térkép*).[180] Ezzel szemben a Duna mentén és Dél-Biharban is jócskán nőtt az összeírásba bekerült telki állomány, a Duna mentén az egy jobbágyra jutó földnagyság is (*12. térkép*).

Mivel a Tisza mentén fennmaradt a kataszteri összeírások anyaga, ezek segítségével vizsgálható a telki állomány részesedése a nagybirtokhoz képest, továbbá a hozamok kérdése is (*14–15. térkép*). A Jászsággal és a Nagykunsággal ellentétben a Tisza ártere mentén (és a Hevesi-síkon is) az urasági szántók domináltak 1786-ban. És ez 1865-re, a szabályozások idejére sem változott.[181] A közép-tiszai ártéren regionális összevetésben is, de a kisbirtokon is kisebb volt az 1 holdra eső gabonakihozatal, mint pl. a Nagykunságban vagy Dél-Hevesben, ráadásul több volt az urasági föld is és nagyobb az urasági elsajátítás (*3. táblázat*), miközben a (zsellérekkel számolt) 1 agrárlakosra jutó föld a közép-tiszai ártéren volt a legkisebb (*16. térkép*).[182]

A nagybirtok és a telki állomány összterületét nézve mind a Közép-Tiszavidék árterén, mind a békési löszön és a Nagykunságon, de Dél-Hevesben is, alig volt olyan település, amely a Glósz által számított 9 pm/fő (állatok nélkül 5 pm) önellátási értéket nem érte volna el – kivéve a Kiskunságot és a Sárréten Dévaványát.[183] Itt tehát mindenképpen vagy állattartásból, vagy egyéb munkából (háziipar, vándorbérmunka), kellett megoldani az önfenntartást. Ha azonban a nagybirtokot levonjuk, akkor már nem olyan kedvező a helyzet másutt sem. A Tisza mentén (szemben a nagyhatárú nagykun településekkel, vagy Dél-Hevessel), ha a zselléreket is beszámítjuk, sokszor már az 5 pm is alig volt meg (*3. táblázat*). Tehát a zsellérek vagy a nagybirtokon voltak kénytelenek dolgozni, vagy az állattartásban (akár tulajdonosként, akár csordásként) a 18. század végén. Mindaddig, míg volt elég közlegelő, e réteg megélhetése biztosított volt. A nagybirtokok (és általában a magánbirtok) térhódítása a közhaszonvétű földekkel szemben, illetve a szántók kiterjedése a nagybirtokon belül[184] a folyószabályozások idején felszámolta megélhetésüket, *egyben önellátási lehetőségét vesztett munkaerőt is biztosított a nagybirtoknak*. E réteg volt a 19. századi szabályozások legnagyobb vesztese.

Mivel Glósz szerint 1–2 vetett kh általában elegendő volt 1 személy eltartásához, s *az 1 telkes jobbágyra jutó szántóföld (zsellérek nélkül) az árterek többségén még elérte a 10–12 holdat, így 5–6 fős családdal számolva a telkes jobbágyság megélhetési formaváltásra nem volt rákényszerítve ekkor*. 1910-ben viszont már a szabályozások növekménye ellenére is csak átlag 6 vetett hold állt rendelkezésre (*8. táblázat*), ami csak a terméseredmények megduplázódása (12 pm/hold, azaz kb. 1 t/ha) esetén lehetett elégséges egy ekkora családnak.

Tehát elvben a szabályozásoknál lehetett érvelni a kisbirtokos termelők helyzetének javításával (*16. térkép*), de ez álságos vagy téves volt, hiszen a változást éppen a szabályozások során kárt szenvedő volt zsellérek és a megélhetés biztosítékát adó állattartás sínylik majd meg.[185]

[179] Zsellérek nélkül az értékek 50%-kal magasabbak.

[180] Dél-Heves jó föld/földműves arányai az alacsony szinten maradó alacsony zselléraránynak tudhatók be.

[181] Demeter 2020, 175. (129. térkép). Az 1897-es gazdacímtár szerint országos átlag felett volt az ártéri megyékben a nagybirtokon a szántó részesedése, ugyanakkor a kisbirtokon ez még nagyobb volt, míg a nagybirtokon magasabb volt a rét, legelő aránya. Gazdacímtár 1897.

[182] A Nagykunságban és Csongrádban a kevés úrbéri szántó is nagy 1 holdra jutó gabonakihozatalt eredményezett, miközben ennek alig negyedét sajátította ki a földesúr. A Tisza árterén a kevés szántóföldi termés több mint fele eleve a nagybirtokos kezére került, igaz Hevesben is, de ott a szántók kiterjedése nagyobb volt. Az egy főre jutó összgabonatermés tehát hiába volt nagyobb a Közép-Tisza vidékén a kiskunságinál és a jászságinál, ott a földesúri kisajátítás értéke csak 10% körül volt.

[183] Innen eredhet Dóka feltételezése a túlnépesedésről.

[184] Lásd Demeter – Koloh 2020, 25–76.

[185] Az állattartás jelentőségét az adta, hogy az 1930-as években ez tudta kiegyenlíteni a kisbirtokokon a nagybirtok szemtermelésből származó magasabb 1 holdra jutó bevételét. Kerék 1939, 361–363.

3. táblázat. A kataszteri felmérés fennmaradt alapadataiból kinyerhető fajlagos változók tájegységenkénti differenciáltsága

Típus (1786)	Szántó az összes földből %	Rét és legelő az összes földből %	Gabona 1 holdra (pm)	Urasági termés és szántóföld %	Szántó (kh/fő)	Telki, paraszti föld kh / fő	Gabona-termés/fő (pm)	Urasági föld hozama pm / hold	Jobbágyi föld hozama (pm/hold)	Paraszti hozam (zsell.) pm/fő
Győr, Moson, Sopron (71)	30,43	60,19	6,21	41,50	1,88	1,05	13,15	7,04	7,02	8,48
Dél-Heves (32)	48,16	43,82	7,15	52,98	2,35	1,13	17,68	7,48	7,28	7,74
Közép-Tisza ártere (31)	**20,42**	**78,19**	**6,95**	**58,89**	**1,81**	**0,77**	**12,57**	**7,16**	**7,27**	**5,10**
Észak-Heves dombvidéke (39)	34,24	25,89	5,84	52,15	2,03	0,77	12,02	5,88	5,96	6,28
Nagykunság (12)	24,52	**71,04**	9,07	28,36	1,87	1,34	**17,17**	**9,16**	*8,76*	12,01
Csongrád (3)	24,74	**74,11**	8,90	23,56	1,77	1,62	**15,37**	**9,55**	*8,67*	11,88
Jászság (11)	49,34	47,27	3,84	3,61	3,40	1,85	10,87	5,40	5,42	10,48
Kiskunság homokvidéke (8)	30,40	**67,80**	2,46	10,63	4,15	1,88	10,08	4,85	**5,17**	9,35
Összesen (216)	30,73	61,46	6,36	37,72	2,15	1,18	13,71	6,90	6,86	7,95

Forrás: Dávid 1960 és Rózsa 2021 alapján.

Az urasági szántóföld hozama pedig a közép-tiszai ártéren volumenében nem volt jó (*3. táblázat*, vö. Csongráddal), a szabályozás pedig ezek kiterjedését eredményezte.[186]

A rétek (és legelők) kiterjedése a térségben egy földművesre vetítve az országos átlag felett volt még 1786-ban. Vályi szerint a legelők *minősége* nem volt túl jó a Sárrétet leszámítva (itt viszont a szántók hozama volt rossz) (*10. térkép*). Így borítékolható volt, hogy a tendencia ezek szántóvá alakítása felé haladhat a következő évtizedekben, akár a zsellérek földhöz jutása merül fel célként, akár a birtokos réteg jövedelmeinek növelése, akár az általános ellátásbiztonság javítása a környezeti kihívások miatt.[187]

Logikus kérdés, hogy a 19. századi Tisza-szabályozást mennyire motiválta az esetleges népességfelesleg levezetése, s mennyiben okai a klimatikus hatások (aszályok, árvizek), a piaci kereslet árképzésben jelentkező változásai, és milyen egyéb partikuláris (csoport)érdekek álltak a háttérben. A demográfiai érveket illetően sejthető, hogy ha igaz is a túlnépesedési hipotézis, a változások iránya (jó legelőből vagy használaton kívüli területből rossz szántó) hosszú távon aligha segíthetett a demográfiai nyomás helyi megoldásában drasztikus szántóföldi hozamnövekedések nélkül.

Az állattartás szűkülésének okai

A gabonatermelés felfutása nem a semmiből indult a térségben. A malmok száma alapján Debrecen már 1720 körül fontos gabonapiac lehetett: a debreceni háztartások aránya 0,6% volt az országosan összeírtakból, a malmokéban viszont 3,9%.[188] Az sem véletlen, hogy az Alföld peremi (a Kárpát-medencei fő-) vásárövvel szemben a táj két belső városöve a Tisza futásvonalával párhuzamosan alakult ki a folyó jobb- és balpartján, az ármentes terület szélén.[189] Rózsa Sándor szerint az egy gazdaságra jutó gabonamennyiség a nagykunsági települések zömén még elegendő volt az 1780-as években, tehát a piacolható többlet elérése nem igényelte a szántóföldek növelését a társadalmi differenciálódás látható előrehaladottsága ellenére

[186] Egyébként szántót tekintve pl. az Ormánságban a kisbirtok volt termelékenyebb, míg Békés–Csanádban a nagybirtok az egy holdra jutó földjövedelmet nézve.

[187] Más kérdés, hogy a társadalomstruktúra 1910-re, a folyószabályozások ellenére sem változott lényegesen – a más földjén gazdálkodni kényszerülő, nem önálló paraszti egzisztenciák aránya sok településen továbbra is 50% felett volt.

[188] Acsády 1896. A három legnagyobb malomszámmal jelzett település esetében (Buda – 0,8:0,8; Pest – 0,2:0,7; Pozsony – 0,4:0,8) ez az aránypár sokkal kiegyenlítettebb. Pinke 2014, 120. Az 1770-es években már Debrecen volt az ország első számú belföldi gabonapiaca a nyugat-magyarországi két exportpiacot (Sopron, Nezsider) nem számítva.

[189] Szilágyi 2022, 62.

sem.[190] Glósz szerint a 19. század elején viszont már hiány mérhető, mert a szántók termelésnövekedése csak 29%-os volt 1840-ig, míg a Hármas Kerület lakosságnövekedése pedig 70%-os.[191] A gabonahiány azonban nem jelent feltétlenül „szükséget", amíg az állattartás többletjövedelméből fedezni lehetett a hiányt.[192] Szilágyi Zsolt számításai alapján ráadásul az Alföld egésze 2,5 pm/fő gabonatöbbletet termelt már a szabályozások előtt. Hajlunk arra, hogy Kölcsey 1823-as sorait („értünk Kunság mezein ért kalászt lengettél") komolyan véve és a Nagykunságra vonatkoztatva (a Kiskunság homoktalajai nem igazán jöhetnek szóba) a kérdésben Szilágyi Zsolt számításai (*4. táblázat*) mellett tegyük le voksunkat és a válságéveket leszámítva ne feltételezzünk gabonahiányt a legelők és vizes élőhelyek nagy kiterjedése mellett sem.

A vizes élőhelyek szerepe tehát a 18. században még jelentős, bár hasznosításuk korlátokba ütközött. A gyapjú (1850-ig, az ausztrál dömpinging tartó) konjunktúrájába az árterek a 18. században nem tudtak bekapcsolódni, mert vizenyős térszíneken nem lehetett juhot tartani.[193] Az 1711 utáni új berendezkedés sem kedvezett a parasztságnak és a „rural commons"-nak. Károlyi Sándor például az egész Közép-Tiszavidék vizeire kiterjedő halászati jogának koncesszióba adásából nagy bevételekre tett szert a 18. század első felében. Az úrbérrendezés sem jelentett mindig könnyebbséget. Az Eszterházy Pállal kötött úrbéri szerződés 6/8-ad urbáriális telket rögzített Berettyóújfalu területén. Így a jobbágyfelszabadítást követően a már 5000 főt számláló településen a lakosokra a határból kevesebb, mint 1 kh jutott fejenként. (A város határának 60%-át kitevő közel 7000 kh kiterjedésű uradalmi birtokot az Eszterházyak később értékesítették). A közjószág szintén nem a volt jobbágyokat illette: Gyoma és Szeghalom a legelőelkülönözés során elvesztette a korábban használt pusztáit, ezért a szomszédos határokon volt kénytelen a tanács a lakosok jószágai számára drágán legelőt bérelni. Komádiban a konfliktus azzal zárult, hogy a gyengébb termőhelyi adottságú ármentesített területeket 1863-ban az Eszterházyak eladták a falu közösségnek, míg a jobb termőhelyeket maguknak tartották meg, melyeket végül más birtokosoknak értékesítettek.[194] E változások szétzilálták a közösségi földhasználatra épülő állattenyésztést és vízhaszonvételeket.[195]

A Mirhó-fok 18. századi elgátolása körül zajló viták során hangoztatott érvek és problémák az 1850-es évek Tisza-szabályozása kapcsán újból felbukkannak; mind a területhasználati következményeket, mind a szükségesség okait illetően, de immár jóval nagyobb közeget érintve.[196] A Mirhó elzárása a lekerítésben érdekeltté vált (földbirtokos) redemptusok, valamint a közösségi földhasználatban, így vízborításban inkább érdekelt irredemptusok, a mélyebb területek hasznosításában érdekelt és ezért a gátépítés mellett érvelő közösségek, mint Kisújszállás, az ártéri haszonvételekben érdekelt közösségek, mint Kunhegyes, vagy a magasabb, ezért aszályérzékenyebb földeket birtokló csoportok és közösségek (Túrkeve és Szentes) közötti konfliktussal járt.[197] A környezeti

[190] Kunszentmártonban az összes földbirtokos 55%-a volt önellátó gabonából még rossz terméső években is (jó években még több), azonban a lakosság 38%-ának (főként irredemptusok) 1 holdnál kevesebb földje volt. Ez csak látszólag jelent nagy társadalmi feszültséget: a földnélküliek zöme bérmunkából, vagy az állattartásból élt a közföldeket igénybe véve.

[191] Glósz 2009, 124.

[192] Az 1786-os tömeges bácskai kiköltözést is ennek fényében kell értelmezni. Rózsa szerint ezt a kunsági gazdák és a hatóságok egyaránt akadályozni igyekeztek, tehát a kivándorló réteg nehezen volt pótolható és gazdasági funkcióval bírt. Rózsa 2021, 53–54.

[193] A Mirhó-gát okozta változások éppen a juhtartás alföldi terjedését segíthették, ami összhangban volt az osztrák textilpiac növekvő nyersanyagigényével. A Rózsa által vizsgált 6 nagykun településen a juhok aránya ugyanis 9%-ról 17%-ra nőtt. Rózsa 2022.

[194] Károlyi – Nemes 1975, 80.; Rácz 1981, 208. Makai 2001, 23. (Ez is példa az előző fejezetben fejtegetett historiográfiai vitára – hogy ki kapta a jobb földeket)

[195] Kivétel az önrendelkezéssel bíró Nagykunság, ahol földesúri fennhatóság híján hosszabb ideig maradhatott fenn az 1720-as évektől jellemző ártéri gazdálkodás.

[196] Rózsa szerint a Mirhó-gát építésének időszakából eredő panaszlevelek összefüggésben állhattak a századvég csapadékosságával és nagyobb árvizeivel. A Mirhó-gát építése az állattartási potenciál jelentős javulását eredményezte (és nem pedig a szántóföldi kapacitásokét, mint a későbbi tiszai vízrendezés), s ez a – Köles- és Kara János-gát építésével további állománynövekedést tett lehetővé. Bellon Tibor szerint a legmagasabb számosállatszám Karcagon 1867-ben volt, amikor is 14296-ot írtak össze, Kisújszálláson pedig 1863-ban 15052-ot. Rózsa 2022; Bellon 1996, 95.

[197] A Mirhó-gát megépítése tehát nem a szemtermelést szolgálta. Ebből következően a fok elzárása sem vezetett a belvizek miatt a terület kiszáradásához (mint a Tisza szabályozása mára), csak az extrém árvizek felszámolásá-

változások által érintettek körének további kiszélesedésére jó példa, hogy a gátat ideiglenesen elbonttató jobbparti hevesi birtokosok nem tartoztak a Kakat-ér vízgyűjtőjébe, de mivel a Mirhó-gát a hevesi birtokok árvízi veszélyeztetettségét fokozta, így érdekelt félnek számítottak. Debrecen legfontosabb érvei a 19. században a parti birtokosok szabályozási elképzeléseivel szemben a Mirhó elzárását követő aszálykárok voltak.[198] Látható, hogy ugyanaz a létesítmény lokálisan eltérő hatást válthat ki. Ezek a problémák mind megismétlődnek a Tisza szabályozása idején: az 1863-as nagy aszály, mely visszafordíthatatlanná tette az állattartás hanyatlását, vagy a szegedi árvíz, a fenti problémák újrajelentkezése immár nagyobb léptékben.

A gabona és állattartás 18. századi egymás mellettiségére utal, hogy a nagykun településeken Rózsa Sándor szerint 1766-ban a számosállat-állomány nem haladta meg a rendelkezésre álló rét- és legelőterületek eltartóképességét.[199] Az összeírások alapján 1766 és az 1820-as évek között a Nagykunság településein – az 1780-as évek közepén mutatkozó (és a Mirhó-gát újraépítésében szerepet kapó) stagnálás ellenére is – egyenesen nőtt az állatállomány. Kunhegyesen és Karcagon több mint 100%-os növekedés figyelhető meg. Utóbbit magyarázza, hogy a település határában a Mirhó-gát újjáépítésekor jelentős mennyiségű legelőterületet nyertek. A Nagykunság egészére a 2,85 kataszrális hold/számosállat volt ekkor jellemző, ami még nem jelez túltelítődést – 1 hektáron ma is 1 szürkemarhával számolnak. Egy adózó személyre ekkor 10–11 számosállat jutott.

Az idő során azonban az egy számosállatra eső legelő nagysága folyamatosan apadt, miközben az állatállomány nőtt. Csökkent azonban az egy gazdára eső állatállomány is, ami az extenzivitás korlátai mellett a népesség-növekedés szerepére is utal. Ezért célszerű ez utóbbit is megvizsgálni.

A népességnövekedés

A demográfiai nyomást, láthattuk, eltérően értékelte regionális léptékben Glósz és Szilágyi, illetve lokális minták alapján Rózsa, Dóka Klárával szemben, az általuk vizsgált területen. Ezért a rendelkezésre álló adatok fényében tájegységenként világítunk rá, hogy a demográfiai nyomás mennyiben állhatott a földhasználat-változások illetve a szabályozások mögött.

1785–1870 között az Alföld nagy része az országos átlagot jóval meghaladó kétszeres, a mentesített területek és köztük lévő hordalékkúpok akár két és félszeres népességnövekedést is mutattak (*17. térkép*). Próbáljuk meg szétszálazni a népességnövekedés mértékét a különböző periódusokban. Ha a vizsgálható (előbbinél kisebb) területre 1785–1870 között jellemző átlagos 75%-os növekedésből a Palugyay alapján[200] kalkulált 1820–1850 közötti 20%-os növekedést leszámítjuk, akkor az 1786–1825 közötti „két lábon álló” 40 év alatt mintegy 40%-os növekedést kell feltételezni Jász-Nagykun-Szolnok megye területén, ami az évi 1%-ot nem éri el. Ezzel szemben az szabályozások korában, 1850–1870 között mért 26% meghaladta ezt (*3. ábra*).

A népességnövekedés a csongrádi térségben 100%-os volt az 1786–1850 közötti periódusban, ezen belül 1825–1850 között 30%-os.[201] Azaz, 1786–1825 között Csongrádban így 50%-kal nőtt a lakosság, (Az 1825–1850 közötti növekedés abszolút számban kifejezve ugyanakkora, mint az előző, de rövidebb idő alatt valósult meg, évi 1% feletti értéket elérve). Végül 1850–1870 között 38%-os növekedést mérve a lélekszám az 1786-os érték háromszorosán állt be 1870-re. Ez még a Közép-Tisza mentén mértnél is nagyobb növekedés. A szabályozások korában tehát nagyobb volt a növekedés üteme, mint korábban. Csongrádban fokozatosan gyorsult, a Nagykunságban viszont lelassult az 1820–1850 közötti periódusban.

1870–1910 között a Kiskunság tört előre (részben a filoxéravésznek köszönhetően), a Tisza-völgy népes-

hoz. Pinke Zsolt szerint a Nagykun Kerület települései közötti nézeteltérések alapvetően az eltérő hidrogeomorfológiai környezetből következtek, s nem a gazdálkodáshoz kötődő nézetrendszer különbségéből: míg az öblözet felső részén fekvő Kunhegyest a gát szinte teljesen elvágta az ártéri haszonvételeitől (beleértve az öntözött réteket), addig az öblözet alsó részén fekvő, s a gátépítést mindvégig támogató Kisújszállás még közel 70 évig élvezte a Nagy-Sárrét vizes legelőinek hasznát.

[198] 1823-ban, amikor Zichy Ferenc gróf, a szabályozással megbízott királyi biztos és Huszár Mátyás a Mirhó-gát mintájára tervet készítettek a Hortobágyot tápláló fokok elzárására, a fűhozamok miatt aggódó debreceniek még sikeresen hárították el a parti arisztokraták szabályozási kísérletét. Károlyi – Nemes 1975, 10.

[199] Rózsa 2022, 217.

[200] Palugyay 1855.

[201] Palugyay 1853.

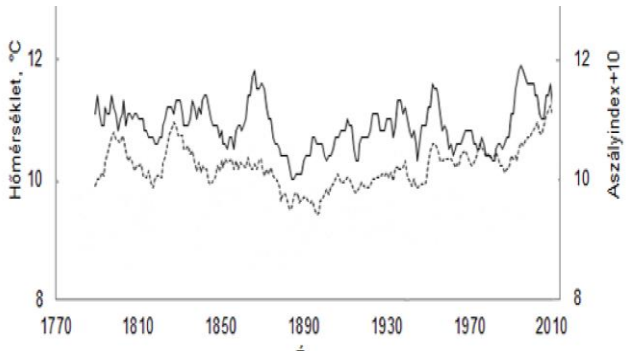
ségnövekedése Tiszazug és Szolnok, továbbá a Rétköz és Bodrogköz frissen szabályozott térszíneit leszámítva (itt akár +80%, évi 1,5% felett) 40–50% körül mozgott (évi 1% alatt). A növekedés a szintén frissen szabályozott Sárréten nem haladta meg a 40%-ot, a nagybirtokmentes Körös-ártéren pedig 20% alatt volt, míg a Maros löszhátságain 20–80% között szórt az újonnan megtelepült falvaknak köszönhetően *(17. térkép*). Tehát mind az ártereken (de nem mindenütt), mind az ármentes homokon és löszön egyaránt láthatunk nagy demográfiai növekedést, azaz ennek fedezésére nem csupán a gabona extenzív termelése és a szabályozás képes.

A népességnövekedés tehát lehet, hogy indokolta a szabályozásokat, de legalább ugyanennyire igaz, hogy a *szabályozás lehetővé tette a népességnövekedés időleges fenntartását*, felgyorsítását és *járulékosan egyébként az ország etnikai arculatának megváltozását*.[202] De, mint írtuk, a Kiskunságon sem búzatermő löszhát, sem szabályozás nem volt, a népességnövekedés mégis nagy volt 1870 után. A Tiszától keletre azonban a gyümölcs, szőlő és zöldség nem vált jelentőssé, hogy szabályozások alternatívája lehessen. Ez részben a termőhelyi adottságoknak köszönhető, részben pedig annak, hogy a filoxéravész előtt amúgy sem merült fel az alternatív hasznosítás.

Kérdés, hogy a gabona mely tulajdonsága: ára vagy helyigénye, vagy munkaigénye tette lehetővé előtérbe kerülését és a népesség növekedését? Vajon a népességnövekedés mennyire volt fenntartható, lépést tartott-e vele az élelemtermelés a különböző periódusokban? Hogyan befolyásolta a klíma az egyes hasznosítási módok megtérülését?

A klíma hatása a termésekre és ellátásbiztonságra

1730–1780 között *relatíve stabil volt az éghajlat,*[203] s általában véve csapadékosabb is, mint később, ami kedvezett az állattartásnak; másfelől, mivel a nyarak kevésbé voltak forrók, aszályosak, ez kedvezett a gabonatermésnek is.[204] A 18. század második felében azonban megnőtt az aszályosság,[205] a 18–19. század fordulóján pedig 1,3 Celsius fokos lehűlés kezdődött a felerősödő vulkáni tevékenység miatt (Laki 1783), ami szintén nem a gabonának kedvezett. A Tambora 1815-ös, majd a Galunggung és Cosiguina vulkánok kitörése okozta hőmérsékletcsökkenés[206] miatt az 1810–1830-as évek időjárása (és így gabonatermése) a Kárpát-medencében változékony volt,[207] miközben a piaci árak változása viszont a gabonatermelést ösztönözte volna. A klíma szélsőségesebbé válása a vízjárást is szélsőségessé tette. A harmincas években szinte minden második esztendő aszályosnak bizonyult (*1. ábra*). Az 1838-as pesti árvíz pedig a Tiszán is jelentkezett, ami 1844-ben és 1845-ben ismétlődött, s érvként szolgált a gabonatermelés növekedésével is kecsegtető, átfogó szabályozások megkezdésének szükségessége mellett.[208]



1. ábra. Éves budapesti hőmérsékleti átlagok (szaggatott) és a Pálfai-féle aszályindex ötéves mozgóátlagai. (*Pálfai)*

A hőmérséklet aztán 1840-től kezdve 1890-ig csökkent, a csapadék viszont egy kicsit nőtt. Az árvizek elleni védekezés, a vízszabályozás azonban új problémát generált: az 1860 után az *1. ábrá*n látható újabb aszálycsúcs, mely szemben az 1770-es és 1830-as években tapasztalttól immár elszakadt a

[202] A népességnövekedés 1870–1910 között országosan is a magyar karakterű Alföldön volt a legnagyobb. Demeter 2020, 13. o. 8. térkép.

[203] Kern Zoltán *téli* adatsora (A Kárpát-medence téli félév hőmérsékletváltozása a vulkánkitörések és a napfoltminimumok összefüggésében a 11–19. században) és Rácz Lajos számításai között 1720–1780 között (r = 0,67) erős pozitív összefüggés állapítható meg Kern 2010, 83. Rácz 1999.

[204] Rácz 2021, 161–196.

[205] Súlyosan aszályos évek Pálfai szerint: 1781, 1790, 1794, 1797. Pálfai 2009, 110–111. Súlyos éhínséggel kísért országos terméskimaradás, aszályos évek Gunst Péternél: 1779–1782, 1785–1791, 1793, 1794, 1800. Gunst 1984, 438–457.

[206] Briffa 1998, 450–455.

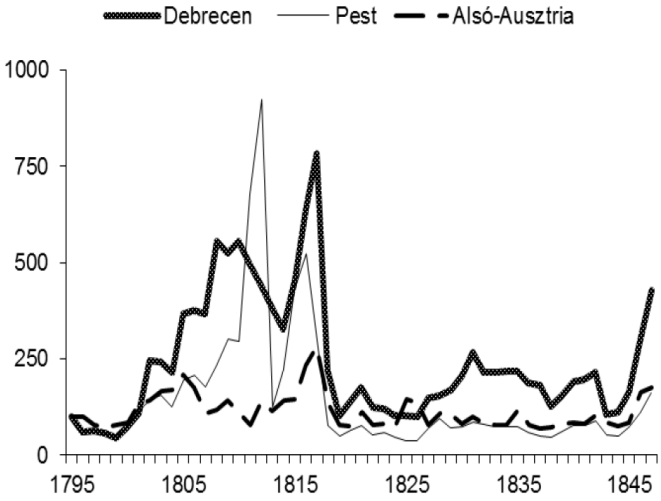
[207] Rácz 2013, 123.

[208] Pl. a tiszadobi Andrássy Károly és a beregi Lónyay János érvelésében 1845-ben. Deák 2014, 315.

hőmérsékleti görbétől (tehát nem annak függvénye volt), már egyértelműen a szabályozás következménye.[209] Ez rövid távon az állattartást tette tönkre, hosszú távon viszont a gabonatermelésnek sem kedvezett.

Ártrendek – a gabona kísértése

Abel szerint a háborús körülmények és az újvilági ezüstbeáramlás okozta nemesfémtúlkínálat generálta infláció hatására Nyugat-Európában a gabonaárak 1730–1810 között két és félszeresére emelkedtek.[210] Bár Magyarországon az export még a dunai gőzhajóforgalom beindítását követően, 1843 és 1847 között sem haladta meg a hazai gabonatermés 6%-át,[211] a belső kereslet (és ebbe Ciszlajtánia is beleértendő) azonban nagy volt, hiszen számos térség nem volt önellátó gabonából,[212] ami lokális éhínségekben jelentkezett.[213] A napóleoni háborús gabonakonjunktúra idején a nyugati gabonaárak begyűrűzése Bécsbe óriási lehetőséget kínált a nagy devalvációig és a Tambora kitöréséig[214] – elsősorban még a nyugat-magyarországi nagybirtokosoknak. A tiszántúli gabonapiac a 18. században ugyanis a nyugat-magyarországihoz képest volumenében még csak harmadakkora volt (Debrecen: 20 000 pm; Nezsider és Sopron: 60–60 000 pm). Nyugaton és Kassán a gabonaár magasabb is volt, mint Debrecenben (2,5 Ft/pm vs. 1,5 Ft/pm) a 18. század végén, ami csak részben tudható be a magas szállítási költségeknek: a Fel-vidéken ez a lokális gabonahiány jele (*4. táblázat*). Mivel a 18. század közepén a gabona Szeged–Trieszt közötti szállítási költsége nagyjából három és félszerese volt a Trieszt–London tengeri út költségeinek, az alföldi gabona ezért sem juthatott messzire,[215] csak a szomszédos piacokra a lokális hiány enyhítése céljából.[216] Debrecen búzaárai 1790 előtt főként a belpiacokéval korreláltak (*5. táblázat*). 1811–1826 között azonban a korreláció már 0,6 fölé, Tirol és Dalmácia esetében 0,8 fölé emelkedett, ami fokozódó integráltságra utal.[217] Hatással lehetett a gabona preferenciájára, hogy *1823/27 és 1872/76 között a növényi termékek árindexe 260%-kal, míg az állati termékeké 200%-kal növekedett*".[218]



2. *ábra. A búza piaci átlagárainak indexe Alsó-Ausztriában és a Magyar Királyság két városában* (1797–1845; 1795=100) Forrás: Dányi 2007 és Tafeln zur Statistik i.m.

[209] A két görbe közti távolság növekedése arra utal, hogy nem a hőmérséklet, hanem a vízutánpótlás csökkenése az oka a párolgási veszteségnek, ami nemcsak csapadék, hanem folyóvízi borításcsökkenésre is utal.

[210] Abel 1980, 197–198.

[211] Benda 2006, 233. Az 1860-as évek elején Dél-Magyarországon egy mérő búza fél forinttal olcsóbb volt, mint Odesszában. De míg az orosz búza szállítása tengeren Odesszától Triesztig egy forintba került mérőnként, addig a magyar búzát – vasút híján – Szegedről 2,7 forintért vitték Fiuméig (onnan Londonig már csak 0,9 forint volt a szállítási költség), így a magyar gabona nem tudott versenyezni az orosz búzával. Katus 2008, 136.

[212] Glósz 2009b, 119–140.

[213] Faragó 2005, 19-78.

[214] Rövid ideig az 1810-es években a Kárpát-medencei búza árak közel kétszer magasabbak voltak, mint Nyugat-Európában, ami lokális ellátási krízisre utal: a helyzetet nemcsak a hiperinfláció, hanem a magas kereslet is fokozta. A Tambora és a devalváció hatásaként 1816-ban a Habsburg Birodalomban a nagybirtokosok 10%-a és a kistermelők közel fele eladósodott.

[215] Katus 2008, 136. Vác–Bécs között a vízi szállítás mázsánkénti költsége nagyjából negyede volt a hasonló távolságot jelentő Vác–Tokaj közötti szekerezés költségének. Karlovszky 1897, 230.

[216] Az 1830-as években az Alföldön termelt gabonamennyiség a teljes alföldi lakosság szükségletét fedezte, és még további 1 millió fő élelmezését biztosította. A felvidéki lakosság gabonahiánya (1 millió fő, 33%) kb. megfelelt az alföldi gabonatöbblet mennyiségének. A Kisalföld és a Dunántúl önellátónak bizonyult ekkor.

[217] Pinke 2014, 164–171.

[218] Katus 2012, 418.

4. táblázat. A Kárpát-medence nagytájankénti gabonatermése és gabonaszükséglete 1830 és 1910 között

Táj (régió)	Lakosság* (fő)	Szükséglet** (pm)	Összes termés (pm)	Hiány vagy felesleg (pm)	Termés a szükséglet százalékában	1 főre eső felesleg vagy hiány (pm)
1830-as évek átlagában						
Alföld	3 106 423	27 957 808	35 959 730	8 001 922	122,3	2,58
Kisalföld	664 504	5 980 532	5 810 786	-169 746	97,1	-0,26
Dunántúl	1 469 762	13 227 854	13 327 918	100 064	100,8	0,07
ÉNy-Felvidék	2 478 107	22 302 967	14 400 425	-7 902 542	45,1	-3,19
ÉK-Felvidék	431 002	3 879 018	2 964 961	-914 057	69,2	-2,12
Összesen	*8 149 798*	*73 348 179*	*72 463 820*	*-884 359*	*98,8*	*-0,11*
1864-ben						
Alföld	3 606 730	32 460 570	45 583 977	13 123 408	128,8	3,64
Kisalföld	719 927	6 479 341	6 960 897	481 556	106,9	0,67
Dunántúl	1 679 881	15 118 932	14 634 910	-484 022	96,7	-0,29
ÉNy-Felvidék	2 586 005	23 274 046	15 740 763	-7 533 283	52,1	-2,91
ÉK-Felvidék	472 222	4 249 998	1 794 521	-2 455 477	-36,8	-5,20
Összesen	*9 064 765*	*81 582 887*	*84 715 069*	*3 132 182*	*103,7*	*0,35*
1877–1886 közötti évek átlaga						
Alföld	4 840 882	43 567 937	89 580 861	46 012 924	151,4	9,51
Kisalföld	783 196	7 048 765	16 063 646	9 014 881	156,1	11,51
Dunántúl	1 990 825	17 917 423	38 153 839	20 236 416	153,0	10,16
ÉNy-Felvidék	2 429 822	21 868 402	47 585 573	25 717 172	154,0	10,58
ÉK-Felvidék	544 547	4 900 923	5 301 254	400 331	107,6	0,74
Összesen	*10 589 272*	*95 303 450*	*196 685 173*	*101 381 723*	*151,5*	*9,57*
1910-ben						
Alföld	7 065 559	63 590 028	170 526 513	106 936 485	162,7	15,13
Kisalföld	965 231	8 687 080	23 577 223	14 890 143	163,2	15,43
Dunántúl	2 385 801	21 472 210	54 445 881	32 973 672	160,6	13,82
ÉNy-Felvidék	2 943 450	26 491 049	71 583 029	45 091 980	163,0	15,32
ÉK-Felvidék	783 871	7 054 841	12 980 702	5 925 861	145,7	7,56
Összesen	*14 143 912*	*127 295 208*	*333 113 347*	*205 818 139*	*161,8*	*14,55*

Forrás: Bárándy 1842–1844.; Glósz 2014, 48–55.; Benda 1973a, 1–2.: 130.; Benda 1973b, 280–281.; B. Lukács 1978.; Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv. Ujabb első évfolyam 1. kötet. Bp. 1887, 7–9. és 118–121.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam 18. Bp. 1911. 11–12. és 97–98.; Benda 2006, 118. alapján Szilágyi Zsolt számítása. *(az erdélyi és a horvát–szlavón területek nélkül)*

5. táblázat. A Habsburg Monarchia öt tartománya és 4 magyar város búzaárindexei közötti regressziós együtthatók (1811–1826)

R^2_{index} 1811-1826	Alsó-Ausztria	Felső-Ausztria	Tirol	Galícia	Dalmácia	Győr	Baja	Debrecen
Alsó-Ausztria	1							
Felső-Ausztria	0,84	1						
Tirol	0,69	0,82	1					
Galícia	0,80	0,68	0,52	1				
Dalmácia	0,48	0,54	0,85	0,41	1			
Győr	0,56	0,54	0,68	0,29	0,66	1		
Baja	0,43	0,43	0,66	0,43	0,66	0,79	1	
Debrecen	0,60	0,66	0,82	0,56	0,85	0,83	0,81	1

Forrás: Dányi 2007, Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Wien 1828–1862. alapján Pinke Zsolt számítása (*2014,* 167. 27. táblázat)

Változások a földhasználatban 1865-ig

A tiszai ártér 23 adatolható településén folyamatosan nőtt a *szántók mérete* már a szabályozás előtt, 1786–1850 között is, de így volt ez a Nagykunság településein is. Ezzel szemben a Jászságban és a Kiskunságban csökkent a szántók területe. Ez (is) arra utal, hogy a gabona karrierje már a szabályozások előtt megkezdődött.[219] A szántók növekedésének nagysága a közép-tiszai ártéren az 1850–1865 közötti 15–25 évben felgyorsult, 15 év alatt ugyanakkora volt, mint a megelőző 70 évben. A Jászság és a Kiskunság területén ekkor nem (sem) volt növekedés.

A legelők kiterjedése stagnált 1865-ig, tehát azok mérete csak a nagy 1863-as aszály után kezdett zsugorodni itt,[220] akárcsak a Nagykunságban. A növekedés először a legelők rovására valósult meg, mert a hasznavehetetlen területek nagysága 1865-ig nem csökkent, arányuk 10% körül volt (*3. ábra*).[221]

Írtuk, hogy az 1786–1850 közötti 3 generáció alatt a népességnövekedés elsöprő volt minden térszínen: ártéren (+60%), a nagykunsági löszön (+86%), a kiskunsági homokon (+110%) egyaránt. Azonban a lendület 1850 után csak a Tisza-menti területeken maradt meg, ahol 15 év alatt további 40%-kal nőtt a lakosság (ugyanannyit, mint korábban 60 év alatt), míg a Nagykunságon csak 20%-kal, a Kiskunságban 11%-kal. A gabona szerepe e növekedésben vitathatatlan, de nem kizárólagos. 1850–1865 között az egy főre jutó tiszta földjövedelem ugyanúgy 22%-kal nőtt a szabályozások által nem érintett, tiszaitól eltérő termékszerkezetű Kiskunságban, mint a Tisza árterén. (A Nagykunságban ez 12% volt. A tiszta földjövedelem a Jászságban is nőtt, de egy főre vetítve itt stagnált). A tiszai ártéren az összjövedelem hiába nőtt 15–25 év alatt 70%-kal, ez 1 kh-ra vetítve csak 30%-os növekedést eredményezett, ami egyértelműen az extenzivitásra utal. A Nagykunságban a 35%-os növekedés 1 holdra vetítve közel 50%-os jövedelemnövekedést eredményezett (*3. ábra*) – nyilvánvalóan a gabona-árkonjunktúra és a jó minőségű földeken (és réteken) mérhető hozamnövekedés eredményeként.[222] A Nagykunságban viszonylag kicsi volt a szántóterület növekedése, míg a tiszai ártéren nagyobb, de ez már 1865-ben is rossz minőségű földön valósult meg.

A csongrádi három városban[223] a szántóterületek növekedése már a szabályozások (1850) előtt is 50%-os volt, s 1865-ig meg is állt. A legelők ugyanígy az első fázisban a felükre csökkentek, a rétek a negyedükre, majd nagyságuk stagnált. Egyértelmű, hogy *itt a korábbi, napóleoni gabona-konjunktúra felelős ezért a változásért.* A népesség-növekedés viszont 100%-os volt az 1786–1850 közötti periódusban, s ez csak jó minőségű szántók esetén volt lehetséges. A csongrádi népesség-robbanás is azt eredményezte, hogy, *1850–1865 között,* egyedüliként az 5 tájegységben, *romlottak az egy főre eső tiszta kataszteri földjövedelmek*, és 1 holdra mérve is csak 13% volt a növekedés az árképzés és hozamjavulás együttes hatásaként (ti. az expanzió leállt, a termőterület csak 3%-kal bővült). Világos, hogy egy idő után a közép-tiszai ártér is szembesült volna ezzel, hiszen a szántók kiterjeszt-hetősége itt sem volt végtelen, sőt még hamarabb jelentkeztek volna a problémák, ha az átalakulás a napóleoni gabonakonjunktúra hatására már 1850 előtt itt is intenzívebb. A csongrádi területen az egy főre jutó földjövedelem a szabályozások második fázisában, 1865–1910 sem nőtt újra Hódmezővásárhely kivételével, ami intő jel lehetett az ekkor még 25–50%-os növekedést mutató Sárrét, Bodrogköz, Nagykunság és Jászság lakóinak a továbbiakra nézve. A Tisza árterén a települések fele ekkor már nem produkált lényeges egy főre eső földjövedelemváltozást.[224]

[219] Rózsa felhívja a figyelmet, hogy a tájváltozás a két katonai felvételezés (a Tisza-szabályozás elején) között is tükrözte a preferenciák lassú változását. Az első katonai felmérés még a Nagykunság teljes területének 25%-át mutatta nádas mocsaras területként, ez a második katonai felmérés idejére 12,5%-ra csappant. A Nagykunságban összességében legnagyobb mértékben a szántóterületek aránya nőtt (35%-ról 42%-ra) (Rózsa 2022).

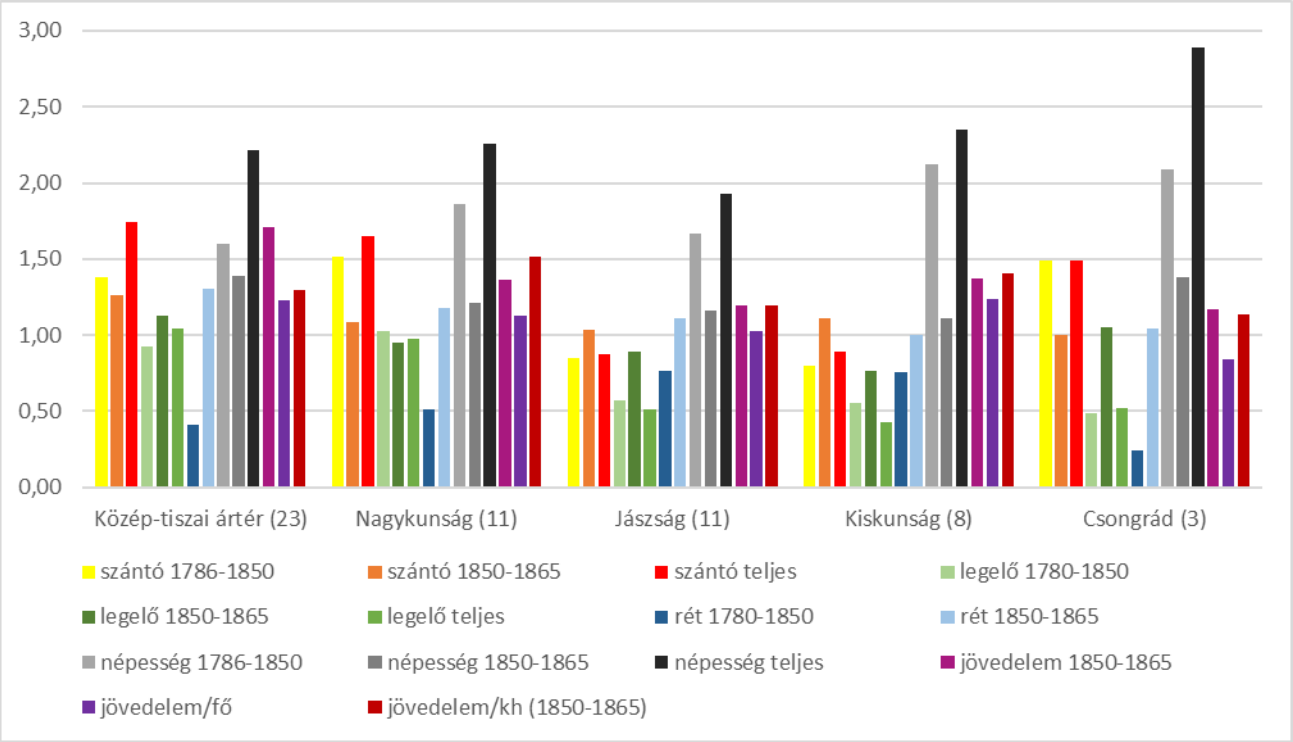
[220] A Jászságban és a Kiskunságban folyamatos volt a legelők csökkenése is, az utóbbi helyen viszont dinamikusan nőtt a homoki szőlő kiterjedése (5400-ról 18200 holdra 1850–1865 között).

[221] Kivéve a Kiskunságot, ahol 15–17%-ot ért el.

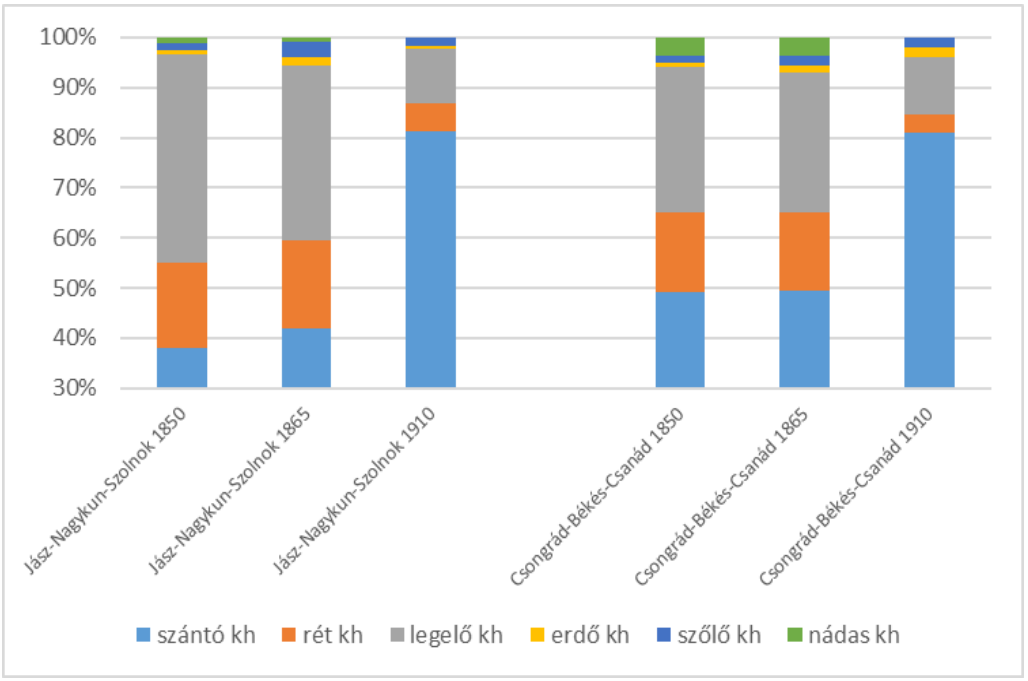
[222] A Kiskunságban az összjövedelem növekedése a 15–25 év alatt év ugyanakkora (40%), mint az 1 kh-ra jutó jövedelemnövekedés.

[223] Ennyiről van összehasonlítható adat.

[224] Kisatlasz 2020, 243. (204. térkép)



3. *ábra. A területhasználat változása 1786–1850 és 1850–1865 között a Tisza mentén, és kapcsolata a népességnövekedés és a jövedelem változásának ütemével.*[225]



4. *ábra. A földhasználat változása 1850–1910 között néhány Tisza menti ártéri és síkvidéki megyében* Forrás: Palugyay 1853, 1855; Magyarország művelési ágak szerint; és Jász-Nagykun-Szolnok, Csanád, Csongrád és Békés vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján. Budapest, 1914.

[225] Adatok: Dávid 1960; Palugyay, 1853 és 1855; Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme. Buda, 1865.

Igaz, ezek az adatok nem teszik lehetővé a nagybirtok szerepének elkülönítését.[226] Nézzük tehát akkor a deklasszálódást 1786–1850 között: a házas zsellérek arányszámának változása ugyanis mérhető ezeken a településeken. (1900–1910 között szintén lesz jellegében hasonló indikátorunk, a más földjén munkát vállalni kényszerülő kisbirtokosok). Értékelhető mennyiségű adat csak a közép-tiszavidéki ártérről és a Nagykunságból van. Míg az előbbi tájegység 21 falvában 1786-ban a házas zsellérek aránya 33% volt a földesúri függésben lévő parasztságból, 1850-re arányuk 60%-ra nőtt a házak számához viszonyítva. A Nagykunságon ugyanez az 5 településen 40%-ról 59%-ra emelkedett a háztulajdonosokat tekintve. De, míg 1786-ban a házas zsellérek megélhettek az állattartásból, 1850 (1863) után erre már nem volt mód – és nem csak a népességnövekedés miatt. *A szabályozás első fázisa tehát nem oldotta meg a parasztság problémáit.*

A földhasználat %-os arányaiban a változás mind a Középső-Tisza vidéken, mind délebbre 1865 után kezdődött (*4. ábra*). Csongrád–Csanád–Békés térségében ekkor 100 ezer kh hasznosítatlan terület tűnt el, miközben 230 ezer kh-val nőtt a szántók kiterjedése, azaz a növekedés több mint fele rétek, legelők rovására történt. Jász-Nagykun-Szolnok megyében egymagában ekkora volt a növekedés, miközben 90 ezer holddal csökkent a hasznosítatlan területek nagysága 1865–1910 között (1865-ig között nem volt jelentős ezek csökkenése).

Kérdés, hogy megérte-e a szarvasmarhát és juhot gabonára váltani. A népességnövekedés önmagában még nem érv amellett, hogy miért a szántó irányába történik az eltolódás. A magyarázat – a gabona ára jobban emelkedik 1840 után, mint az állati termékeké (a juh pedig az ausztrál dömping miatt nem rentábilis) – csak akkor releváns, ha 1 holdról nagyobb értékű növényi terméket lehet kihozni a folyamat végére, mint állati terméket.

Első megközelítésben, ha a települési kataszteri tiszta jövedelmi átlagokat nézzük földhasználati típusonként a szabályozások előtt (*6. táblázat*), akkor a Jászkunságban a szántók hozama 3 Ft/hold, a réte 2,2 Ft/hold, az alföldi szőlőé 3,5 Ft/hold, a legelőé 1,25, az erdőé és nádasé 2,25 Ft volt. A hozama tehát valóban a legelőnek a legrosszabb, de ez az állatállomány értékét nem tartalmazza. Ha összevetjük ezt a Csongrád–Csanád–Békés térségével, ott a jobb föld miatt ugyan 50%-kal magasabb értékekkel találkozunk a szántó, rét és legelő használati forma esetében egyaránt, de továbbra is a legelő a legrosszabb közülük, a szántó jövedelmének felét sem elérve. Kérdés azonban, hogy – abból kiindulva, hogy a Maros hordalékkúpján 1910-re sok legelőt szántóvá alakítottak, és ezek jó minőségű szántóvá váltak, hiszen ártértől távoli, csernozjomon fekvő legelők voltak – a kis hozamú tiszai ártéri legelők átalakítása mekkora hasznot hozhatott. (A réteké nem sok többletjövedelmet szolgáltathatott, mert hozamuk viszonylag közel állt a szántókéhoz). Ha a legelő szántó konverziónál ugyanazt a szorzót használjuk, mint Csanádban (*6. táblázat*), akkor a szántóvá vált Tisza-parti legelők 2,8 Ft/holdnál nem jövedelmezhettek többet, ami messze nem a békés–csanádi érték. A váltás mellett szól viszont, hogy a legelők tiszta hozama nem növekedett 1910-ig a Jászkunságban (igaz, ekkor már csak a rossz hozamú legelők maradtak meg, tehát valamiféle növekedéssel így is számolni kell), míg a réteké, szántóké pénzben kifejezve megduplázódott. Az is igaz, hogy az 1910-es gabona egységárak azonban némileg az 1850-es évek árai felett voltak.[227]

Bár 1900 előtt a marhahús árindexe a gabonáé alatt volt (*5. ábra*), ez azonban a két termék viszonyáról, fajlagos értékéről még semmit sem mond. Hasonlítsuk tehát össze 100 gramm gabonából és marhahúsból származó fehérje helyigényét és az általa generált bevételt (*7. táblázat*). Nem meglepően a szarvasmarha helyigénye nagyságrendekkel nagyobb, kb. 160 m^2, míg a gabonáé 5 m^2.[228]

[226] 1910-re hiába kezelik külön a nagybirtok jövedelmét a Gazdacímtárban, az 1897-es Gazdacímtár még nem teszi ezt, az 1865-ös földjövedelmi összeírás sem.

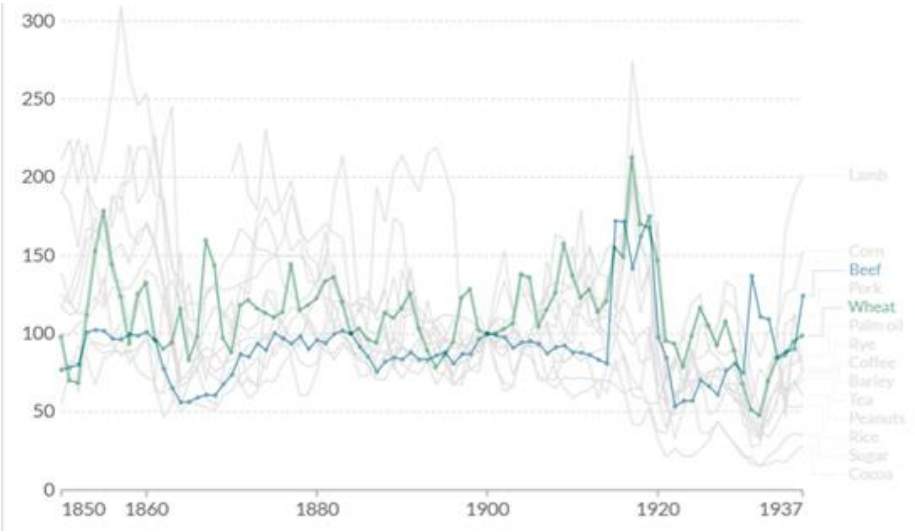
[227] A gabonaár 1856–1857 körül megugrott, de Palugyay adatai ennél korábbiak. (1851-ben – mikor Palugyay kimutatásai készülnek – a hozamot és áttételesen az adót az 1824-es árakhoz számítják. Az agrárárak ingadozása miatt a korábbi árakon számított tiszta jövedelemhez viszonyított adó, a kataszteri adó a dualizmus korában is komoly vitaforrás volt. Ha a felére esett a gabonaár, akkor a korábbi kataszteri földjövedelemhez rögzített adókulcs, akár kétszeresére is ugorhatott az elvi értékéhez képest).

[228] Poore – Nemecek 2018, 987–992.
Idézi: OurWorldInData.org/environmental-impacts-of-food. Ez azonban 20. századi érték, ami alapvetően befolyásolja a 19. századra vonatkozó számítások (a pénzben kifejezett hozam) végeredményét és relevanciáját. Nemcsak a nem öntözött gyepek hozama kisebb, de az állatok mérete is.

6. táblázat. Különböző földhasználati formák nettó kataszteri földjövedelmének különbsége és változása ártéri és kevéssé ártéri, lösztalajú megyékben

1850 (ft)	Szántó	Rét	Legelő	Szőlő	Erdő, nádas
Jászkunság	3	2,2	1,25	3,5	2,25
Csanád-Csongrád-Békés	4,85	3,3	2,1	3,4	1,8 / 1,25
1910 (ft-ba átszámolva)	**Szántó**	**Rét**	**Legelő**	**Szőlő**	**Erdő, nádas**
Jászkunság	6,1	4,3	2	12	2,3
Csongrád	7,5	3,9	1,7	10,5	0,8
Békés	8,8	3,5	2,3	8,6	3,5
Csanád	9	3,1	2,6	9,2	2,3

Adatok: Jász-Nagykun-Szolnok, Csanád, Csongrád és Békés vármegye adóközségeinek területe és Palugyay 1853, 1855.



5. ábra. A gabona és a marhahús árindexének változása 1850–1945 között (1900=100)

Forrás: Jacks 2019, idézi: OurWorldInData.org/food-prices/

7. táblázat. Az egységnyi területről, azonos mennyiségű fehérje előállításából származó bevételek összevetése állattartás és gabonatermelés esetén koronába átszámolva

Talaj	Gabona-hozam	100 gramm gabonafehérje (0,7 kg búza) területigénye (a pihentetett terület beszámításával)	Konjunkturális gabonaár (K/t)	Bevétel K	Bevétel (K) 160m²-en (100 gramm állati fehérje területén)	Ár	500 gr hús= 100 gr állati fehérje, 160 m²-en, egységára	100 gr állati fehérje ára (K)	Földjövedelem vetőmag és táplálék levonásával (adó nincs levonva)
jó föld 1860	1000 kg/ha felett	7–10 m²	100–150 (1 K = 1 Fr = 5 gr ezüst)	0,1–0,15	**1–1,5**	ár 1870-1890 (London)	70–100 penny	**0,6–0,9**	**0,6–0,8**
rossz föld 1860	700 kg/ha (10 pm/kh)	10–15 m²	100–150	0,07–0,1	**0,7–1**	ár 1851	9–12 kr	**0,3–0,4**	**0,4–0,66**
jó föld 1800	700 kg/ha (10 pm/kh)	10–15 m²	100–150	0,07–0,1	**0,7–1**	ár 1840	6 kr	**0,2**	**0,4–0,6**
rossz föld 1800	450 kg/ha (5-6 pm/kh)	15–20 m²	100–150	0,05–0,07	**0,5–0,7**	ár 1830	3 kr	**0,1**	**0,25–0,35**

100 gramm fehérje 700 gramm búzában van. 1900 körül 1t/ha hozam esetén 700 gramm búzához 7 m²-re volt szükség átlagos földön. A rossz szántón 0,7 t/ha hozamot számolhatunk[229] tehát legalább 10 m² kell, s ha van ugarolás, akkor valójában 15 m². 700

[229] A földek tiszta jövedelme között volt akár háromszoros különbség is, a tiszta földjövedelem azonban a bevétel

gramm búza ára (konjunktúra előtti 100 K, konjunkturális 150 K-val számolva) 0,07–0,1 K, 150 m^2-en 0,7–1 K. Jó minőségű szántón ennél is több.

1800 előtt az átlagos-jó földeken volt 700 kg/ha (10 pm/kh) a hozam, a rossz, ártéri földeken 450 kg/ha körül volt (6 pm – lásd *3. táblázat*). A 700 gramm búzának (100 gramm fehérjének) 15–16 m^2 kellett, vetésforgó híján ez 20 m^2 is lehetett.[230] Ekkor nem volt gabonakonjunktúra, tehát legfeljebb 400–500 gramm ezüsttel, 80–100 K-val számolhatunk tonnánként. Azaz, 0,07 K bevételt mérhetünk 20 m^2-en, 150 m^2-en ez 0,5–0,55 K. Ugyanezzel a hozammal, napóleoni árakon 1 K is lehet ez az érték.

A marhahús fontja (osztrák tartományokban ez 500 gr) 1830 körül 3 kr, 1840 körül 6 kr, 1850 után 9 krajcár volt Magyarországon (Bécsben 12 kr), ami pont megfelel 100 gramm fehérjének. Azaz, átváltva[231] 0,1, 0,2 és 0,3 Korona származott 150 m^2-ről (Nyugat-Magyarországon 0,4 K Bécs közelsége miatt). Ez láthatóan kevesebb, mint a szántó gabonajövedelme 1900 vagy 1780 körül. 1850-ben 14 font marhahús Londonban 73, 1860 után 90, 1870-ben 100 penny volt, ami Koronában kifejezve 7,5, 9,3 és 11 K. 500 gramm húsra (=100 gramm fehérje) visszavetítve ez 0,6, 0,7 és 0,9 K jövedelem. Ez utóbbi már vetekszik a konjunkturális gabonaár esetében a rossz szántón mért kihozatallal. (A csongrád–békési legelőből lett jó szántókéval már nem). Azonban Magyarországon a szabályozások miatt ekkorra éppen lecsökkent a legelők mérete, a szabályozások miatt növekedő aszályosság pedig az állatállományt is csökkentette.

Tehát az a tény, hogy a búza fehérjetartalma alig kisebb a húsénál, ellenben kisebb területről kigazdálkodható, előnyt biztosított. A búza viszont munkaintenzívebb is volt, mint a rideg marhatartás.[232] Az itt kiszámolt összegek csak a bevételről tájékoztatnak, a kiadásról (idő, pénz) nem. Ha a gabonabevételekből levonjuk a szabályzási költségeket, akkor nem tekinthető rentábilisnek a földhasználat-váltás, mert a költségek egy részét a termelőkre terhelték, továbbá az állami hozzájárulás miatt a fogyasztó is megfizette a szabályozást.[233] Ugyanígy, ha a termelési költségeket levonjuk, tehát *a tiszta kataszteri földjövedelemre redukáljuk* a gabonából származó bevételt, akkor viszont már versenyképesebb a szarvasmarha, melynek rideg tartása kevesebb költséget igényel.

Más módon is kiszámíthatjuk a rentabilitást, a 19. századi helyigényre alapozva. A fenti számításokban ugyanis nemcsak az problémás, hogy az adó ismeretlen az állattartás esetében, vagy, hogy a nettó földjövedelem viszonyát nem ismerjük a bruttóhoz képest (25–33% között ingadozott átlagosan), vagy hogy a megadott kalóriák és területek 20. század végi helyzetet tükröznek. Az is probléma, hogy a korban ezt a kalóriacentrikus számítást nem használták, mert másképp gondolkodtak. Nézzük meg ezért, hogy a rendelkezésre álló legelő mekkora állatállományt tudott volna eltartani és ez mekkora potenciális jövedelmet termelt volna.

Kérdés, hogy 1 hektár hány szarvasmarha-egyenértékben számolt számosállatot tudott eltartani. Találkozhatunk 1 számosállat/ katasztrális hold és nagyobb (0,5 számosállat/katasztrális hold) értékekkel is. Rózsa számításai szerint 1 hektár 1 szarvasmarha eltartásához elegendő a korban alkalmazott marhaméretek mellett, s a források is hasonló értéket (1,15 ha) adnak meg (ma is). A vizsgált területen 1895-ből, 1910-ből és 1935-ből is ismerjük a rétek és legelők kiterjedését. 1895–1910 között jelentősen (50–70% közé) csökkent a legelők kiterjedése több megyében is. A legelőméret drasztikus csökkenéséhez képest túltartott állatállományra utal, hogy 1910-re a juhok és szarvasmarhák számából képezett egy számosállatra már csak 0,5–0,6 ha jutott Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Csongrád megyékben, csak a Kiskunságban és a Hajdúságban közelítette az 1 ha-t. Ez az állat-

33%-át nem haladta meg országosan, s 25–50% között ingadozott földminőségtől függően. Ez utóbbit alapul véve (1–1,1 t/ha esetén – 550 kg gabonaköltség, 550 kg haszon) 0,7-0,75t/ha hozamnál lesz azonos költség mellett a haszon harmadannyi, 200 kg.

[230] A következő évre is gondolva.

[231] 60 krajcár = 1 Ft = 2 korona.

[232] A tejelő tehéntartás nem véletlenül veszi át a húsmarhák helyét, mert ezek nem bizonyultak rentábilisnak. A tejelő marha 15–20 m^2-en biztosított 1000 kcal energiát, míg a húsmarha 180 m^2 felett. Poore – Nemecek 2018.

[233] A szabályozás pénzügyi mérlegénél figyelembe kell venni a tényleges árvízkárok alapján kalkulált megelőzött árvízkárokat, a fenntartási költséget, az aszálykárokat, a szikesedés okozta értékcsökkenést, s a földhasználat-váltás okozta ingatlanár-növekedést.

A Tisza közvetlen árterén például egy súlyos árvíz 1800 előtt 7 pm/hold értékkel számolva (*3. táblázat*) félmillió pm veszteséget is jelenthetett, ami 20 ezer tonna, 2–3 millió K 1910-es áron.

állomány 1895-ben még jobb legelési körülményekkel bírt. A folyamat 1935-re az állatállomány csökkenéséhez vezetett a legelők stagnálása mellett, ami a legelő/számosállat-index 0,8 ha fölé emelkedéséhez (kivéve Szabolcs) vezetett minden vizsgált megyében (*10. táblázat*). Azaz, 1 ha feltételezése 1 számosállatra reális érték, az ennél alacsonyabb nem. (0,8 ha/számosállat esetében a – szintén zsugorodó – rétek tudják pótolni a legelőhiányt).

1884–1893 között Szerbia még évi 57 ezer szarvasmarhát exportált 7,3 millió frank értékben. 1894–1905 között (még az osztrák–szerb vámháború előtt) ez évi 36 ezer szarvasmarha volt 12,7 millió frank értékben és 122 ezer sertés 14 millió frank áron. Azaz, a darabszám csökkenését az egységár 120-ról 360 frankra való emelkedése ellensúlyozta. A szerbeknek tehát megérte az export (a hús ártrendje kifejezetten javult 1878 után, előtte romlott), az export összértéke a Monarchia korlátozó rendeletei miatt csökkenő darabszám ellenére így is nőtt. Azért szerbiai a példa, mert ott húsmarhákat tartottak, ami Magyarországon éppen azért kezdett a korban háttérbe szorulni, mert kevés hasznot hozott a tejelőkhöz képest és rideg tartásúként nagyobb volt a helyigénye. 1850–1890 között azonban még ez a marha volt a magyar búza riválisa a Tisza mentén, nem a tejelő (az éppen a húsmarha problémái, a nagyobb hozam, kisebb helyigény – vs. intenzív tartási igények, tőkeigény – miatt tud betörni majd). Egy szerbiai ökör tiszta hússúlya (aránylag magasan becsülve) 250 kg, ennyi húst a magyar tinó is produkált. Ha pedig a szerbek be tudtak törni a piacra ezzel az árral és élőállattal, amit még etetni, hajtani szállítani kellett, akkor a magyar húsmarha ára 400 K körül lehetett 1900 körül. Tehát, 1 ha legelőről 400 K értékű marha jött ki, a búza pedig jó földeken hozott 1,2 t/ha-t, az átalakított legelőkön – a Tisza mentén, nem Békésben – ez csak 1 t/ha lehetett, azaz maximum 160 K/ha jövedelem. Ez alapján a marha nyerne, de a 400 K értékű marha nem egy év alatt éri el a vágósúlyát, hanem legalább három év alatt (egy tehén – a borjakat legkésőbb 4 hónapos korban levágják, de az nem kifejlett súlyú állat, a legelő/számosállat index viszont kifejlett állatra vonatkozik). Ráadásul az árból le kell vonni a takarmánya árát. 3 év búzatermése viszont már 480 K hozam, és évente visszaad valamekkora hasznot, a „veszteség" pedig az évi 20% maghozam és az adó. Marad tehát évi 110–120 K, három év alatt 330–360 K. A marha esetében a tápanyagot nem kell levonni a legelőn (és persze nem 3 évente nőtt fel az állomány a nulláról, hanem évente volt valamekkora gyarapodás - gyakorlatilag számolhatnánk éppen a csökkentett legelőterülettel, ami a gyarapodás felneveléséhez kell, de végeredményben ez nem változtat semmin). Azaz, a búza egyáltalán nem ad rosszabb megtérülést, ezzel a számítási móddal sem, mint a szarvasmarha.

A folyószabályozások

A brit vámtarifák 1846-os eltörlése a „last subsistence crisis" idején hatalmas lehetőségeket villantott fel a gabonatermelésben: a trieszti gabonaár 1825–1835 között a francia fele–kétharmada, az angol ár harmada–fele volt,[234] amit a szállítási költségek legfeljebb 20 százalékponttal emeltek.[235] Az Alföld ellátásbiztonsága – az időjárási anomáliák, árvizek gyakoribbá válása ellenére – önmagában nem is tette volna szükségessé a Tisza-szabályozását, hiszen ez már 1830-ban is biztosított volt. Az alföldi többlet (a Glósz-féle 9 pm-hez képest) viszont így a népességnövekedés ellenére 1910-ig 2,6 pm-ről 15 pm/fő fölé nőtt, ami egyértelmű növekedés, bár a Drávát nem szabályzó, Kisalföld nélküli Dunántúl is elérte ezt a fajlagos értéket, a korábban gabonahiányos és szabályozható folyóval nem rendelkező Északnyugat-Felvidékről nem is beszélve. [236]

A látszólag kedvező számok ellenére – mivel az Alföld lakosságának növekedése 1830–1910 között (3 millió főről 7 millióra) meghaladta az országos átlagot (8 millióról 14 millióra) – ahol a nagybirtok dominált, ott a parasztság nem válhatott önellátóvá és bérmunkából kellett megszereznie a hiányzó élelmet. Szabolcsban és Békésben 5 hold alatt volt a kisparaszti üzemméret átlaga 1910-re, miközben a szántóterület 60%-a a nagybirtok kezén volt, szemben az országos 40%-kal (Kisbirtokon nagyobb, 80% feletti volt a szántók részesedése). (*8. táblázat*).

[234] Adatok: Fairlie 1965, 562–575, appendix.

[235] Berov 1975, 81.

[236] A 18. században a Nagykunságban 1 kat. holdon átlagosan 8,9 pozsonyi mérő gabona termett, az 1901. évi aratási statisztikában a Rózsa által vizsgált településeken 10 pozsonyi mérős terméssel lehet számolni. Tehát a hozam alig nőtt. Az ártéren ugyan számolhattunk növekedéssel, de ott meg a földek rosszabb minősége miatt nem sikerült meghaladni az előző értéket. A növekedést főként az extenzivitás és az árindex okozta.

8. táblázat. A nagybirtok és a kisbirtok földhasználati sajátosságai és mérete az 1897-es gazdacímtár és az 1910-es népszámlálási adatok alapján

	Nagy- és közép-birtok, 1897	Nagybirtok szántója (kh), 1897	Összes nagybirtok (kh), 1897	Szántó %	Nagybirtokon szántó az összes földből %	Nagybirtok részesedése az összes földből %	Összes szántó, 1910 (kh)	Összes hasznos föld (kh)	Összes birtokos száma	Egy kisbirtokra jut, kh	Összes szántó %	Átlagos birtok-méret 1 gazdaságra (kh)
Országos átlag	*22420*	*7151000*	*16719000*	*42,8*	*32,5*	*36,2*	*22000000*	*46239000*	*4563900*	*6,50*	47,58	10,13
Jász-Nagykun-Szolnok	755	249854	365941	68,3	36,4	42,9	686661	853315	108956	4,50	80,47	7,83
Csongrád	478	120900	203400	59,4	30,6	36,5	395400	557103	53593	6,66	70,97	10,40
Békés	423	194580	292700	66,5	38,3	50,5	507525	579787	59674	4,85	87,54	9,72
Hajdú	476	125305	227913	55,0	36,2	41,1	345905	554583	54447	6,05	62,37	10,19
Szabolcs	693	307000	498480	61,6	53,0	70,7	579429	704687	62491	3,34	82,23	11,28
Pest	1954	470842	991600	47,5	44,4	55,0	1059500	1803501	260626	3,14	58,75	6,92

Adatok: Gazdacímtár 1897 és Jász-Nagykun-Szolnok, Csanád, Csongrád és Békés vármegye adóközségeinek területe.

*9. táblázat. A szántóterület és a kisbirtok átlagméretének változása 1786-1910 között Jász-Nagykun-Szolnok megyében**

Év	Uraságí szántó (kh)	Paraszti szántó (kh)	Uraságí rét és legelő (kh)	Paraszti legelő és rét (kh)	Kisbirtokos	Legelő (kh)	Rét (kh)	Átlagos kisbirtokméret
1786	69 200	160 000 – 189 000	n.a.	n.a. **	kb. 20 000 (6 fős családokkal)	364 000	238 700	8–9 kh szántó 6 kh rét** (zsellérekkel) zsellérek nélkül: 10–12 kh szántó, az ártértől távolabb 12–16 kh szántó
1895 (1910)	249 800	396 500 (436 500)	110 000	167 000	49 100 (gazdaság) (108 900 birtokív)	188 600	91 000	8 kh szántó és 4 kh rét (napszámosok nélkül)***

* A két terület nem teljesen ekvivalens 1786-ban és 1895-ben. ** 1786-ban megfelezve a rét a kisbirtok és nagybirtok között. ***1910-ben 5 kh szántó és rét (napszámosok nélkül), miközben a nagybirtokkal együtt az „átlag" 30 kh.

Adatok Palugyay 1853 és Gazdacímtár 1897, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye adóközségeinek területe alapján.

A folyószabályozásban elsősorban az ártereken birtokos nemesség vett részt: néhány gazdagabb búzatermő vidéktől eltekintve a parasztság nem is vállalt szerepet a szabályozási tevékenységben.[237] A szabályozás megkezdődtével minden part menti közösséget a töltésezés ügye mellé kényszerített a szabályzás mentesítetlen területekre gyakorolt árvízszint-növelő hatása.[238] Annak ellenére, hogy így a paraszti földterületek kiterjedése is nőtt – Jász-Nagykun-Szolnok megye változó kiterjedésű területén 200-ról 400 ezer kh-ra –, 1786–1895 között az egy paraszti birtokosra jutó szántó 9 kh körül stagnált,[239] végül 1910-re az egész Alföldön leesett 5 ha alá (*9. táblázat*). Csak a nagybirtok teljes szétosztása eredményezett volna Alföldszerte 5 ha feletti paraszti gazdaságokat 1910-ben, mely a monokultúrás gabonatermelést adott körülmények között még rentábilissá tehette volna – a következő generációig.

[237] Vári 2013, 228–262. A Tiszavölgyi Társulatot és a Tiszavölgyi szabályozó társulatok vezetését az Almásy, Andrássy, Dessewffy, Károlyi, Lónyay, Szapáry grófok és bárók dominálták.

[238] A bodrogköziek is akkor adták be a derekukat, mikor Szatmár elkezdte a túlparton az ármentesítést. Deák 2014, 325.

[239] Ha a zselléreket leszámítjuk 1786-ban a kb. 20 000 családfőből, akkor még nagyobb az érték, 13 kh, mely 9 kh alá esik 1895-re. A 600 ezer kh közlegelő és rét mérete (a szántó csak 250 ezer kh volt) 1895-re a megyében 288 ezer kh-ra esett vissza, ebből 110 ezer volt a nagybirtoké.

A földhasználatváltás időpontja és iránya alapján a gabonakonjunktúrát meglovagló extenzív termelésbővítés volt a háttérben.[240] De nem a használatváltás okozta jövedelemtöbblet volt az egyetlen haszonszerzési lehetőség a szabályozások során: a funkcióváltás során realizálható földárnövekedés tág spekulációs teret biztosított az ősiség eltörlésével és a közlegelők felszámolásával.[241] A *földáremelkedés az úrbériség megszüntetését követő évtized folyamán országos átlagban 200—300%-ot tett ki.*[242] A búza ára ekkor már nem emelkedett ilyen ütemben, a 260%-os növekedés 50 év alatt és 1870-ig tartóan, oszcillálva zajlott le. Így rövidtávon extraprofitot hozónak tűnt a haszontalan területek szántóvá minősítése, hiszen eladásuk tőkéhez juttathatta volna a nemességet. Erre szükség is volt, mert Sina György a szabályozáshoz csak úgy volt hajlandó hitelt adni (állami garancia mellett), ha a birtokok szolgálnak fedezetül. Ez magyarázza Paleocapa terveinek elvetését is.[243]

A földáremelkedés ellenére a valóságban a Tiszántúlon a kinyerhető jó minőségű talajok aránya kevés volt: egy 2006-os minősítési rendszer szerint az 1786-ban vízhatás alatt álló tiszántúli területek csak 6–7%-a volt kiváló minőségű. A töltésezés előrehaladtával és így a legelők időszakos vízborításának csökkenésével pedig megnőtt a terület aszályérzékenysége. A hortobágyi állatállomány nagy részének pusztulása az 1863–1864. évi nagy aszály idején be is következett.[244] A szabályozás abbahagyására pedig akkor sem volt lehetőség, ha mindenki egyetértett volna ebben: erről a szegedi árvíz gondoskodott.

Az 1870-as évek közepétől a csökkenő hőmérséklet és növekvő csapadék a rossz búzaterméssel párosulva (1876 – El Niño, 1879, 1881), melyet az amerikai és orosz búza dömpingje miatt nem áremelkedés, hanem 40%-os világpiaci áresés követett,[245] a szabályozások kiterjesztésére ösztönöztek, mivel a bevételi szint fenntartása (az áresés miatt az egy főre eső fogyasztás mennyisége ugyan jelentősen nőtt, de értéke nem)[246] a termelés extenzifikációján keresztül volt csak lehetséges. 1871/75–1886/90 között a Monarchia gabonatermelése, az áresést kompenzálandó, megduplázódott.

A kiadásokat növelte, hogy az árvízszintek nem várt emelkedése miatt[247] az 1895. évi töltésszabvány mérete már két és félszerese volt Vásárhelyi-tervben meghatározottnak (térfogata tehát még nagyobb). Azonban az árvízszint növekedését is ki lehetett használni: az 1884. évi un. Tisza-törvény 21. paragrafusa előírta minden ártérbe eső birtok tulajdonosának teherviselési kötelezettségét. Ezen új árterek többsége már nem nagybirtokon feküdt, hanem kisparaszti érdekeltség volt, tehát az elit a költségeket is társadalmiasította[248] a visszaélésektől sem mentesen.[249] A szabályozási költségek a meg-

---

[240] Ezt Deák 2014, 318. is elfogadja.

[241] Láthattuk feljebb, hogy számos arisztokrata „megszabadult" az úrbérrendezés során kapott egykori közföldektől – csakhogy ezeket immár szántóként, magas áron tudták értékesíteni.

[242] Bernát 1938, *26.*

[243] Ő Vásárhelyinél szélesebb hullámtér kialakítását, nagyobb töltéseket és lényegesen kevesebb átvágást javasolt. Ez nem szolgálta a part menti birtokosok rövid távú érdekeit.

[244] Békés megyében 60 000-re becsülték az aszály miatt a mezőgazdaságban munkát nem találó, közmunkára szoruló személyek számát, s a rendkívüli szárazság miatt munka nélkül maradt lakosság körében az éhséglázadás fenyegetett. 1863. szeptember 15-én az aszály sújtotta 14 vármegye közel 1,7 millió lakosának megsegítésére – a 4,75 millió mérő terméskiesés pótlására, az ínségesek támogatására 30 millió forint kölcsön folyósítását határozza el a kormányzat. (Ezzel szemben a losonci, az alföldi és Nyíregyháza–Máramaros vasút építésére, ill. a Tisza szabályozására „csupán" 5 millió forintot irányoznak elő). Ress 2022, 169–172.

[245] Tisza 1897, 23.

[246] Tisza 1897, 15. Az egy főre jutó gabona mennyisége 0,8 hl-ről 1,4 hl-re nőtt, a mázsánkénti ár viszont 12 forintról 7 forintra esett (84. o.). A vámkülföldre irányuló export a 60 millió hl-es termelés 10%-a volt Tisza szerint.

[247] A töltésezés miatt 1855-ben, 1876-ban, 1879-ben, 1881-ben és 1888-ban rekordszintű árhullámok öntöttek el nagy kiterjedésű, korábban ármentes térszíneket is. Ennek a csapadékosabb éghajlat mellett az is oka volt, hogy Bartha Dénes becslése szerint 1848 és 1878 között 1,3 millió ha erdőt vágtak ki.

[248] 1900-ban a párizsi kongresszuson éppen azt méltatták, hogy az állam „csak" 135 millió K-val, a birtokosok 315 millió K-val járultak hozzá a szabályozásokhoz. Deák 2014, 325 és 335. Széchenyinél még csak 6 millió Ft szerepelt.

[249] Csalások is akadtak, mint egy fennmaradt (és a kormányzat részéről ad acta helyezett) panaszirat tanúskodik róla: a Hortobágy–Körös torokban az 1881. évi árhullám – a Gyulai Főmérnökség által mért és dokumentummal igazolt – 84,93 m magasságban tetőzött, azonban e ponton az árvízi kivetítési szintet a valóban mértnél 137 cm-rel magasabb értékkel emelték a kivetítési szintek

duplázódó földárnak akár felét is kitehették, ha a tulajdonos nem szabadult meg időben a földjétől (volt, ahol csak 20%-ot ért el a szabályozás költsége a földárhoz képest).[250] Az ármentesítés költsége a Körösökön 7–8 év hasznát emésztette fel.[251] A folyószabályozás következtében koldusbotra jutott gazdákat a Tisza-szabályozás további munkálatainál ínségmunkásként alkalmazták, hiszen a töltések növekvő mérete ezt igényelte is.

A vasúton szállított, 1000 keresőre jutó növényi termékek mennyisége országosan az alföldi térségben volt a legjelentősebb (a Délvidéken ekkor még vízen szállították a termést).[252] A dualizmus kori infrastrukturális fejlesztések, azaz az ármentesítések és a vasútépítések iránya,[253] valamint a piacra kerülő gabona mennyisége között összefüggés van, miként az sem tagadható, hogy az Andrássy, Tisza és Lónyay családok birtokaival[254] is egybeesik ez a kiugró agrárexportot mutató térség (*16.* és *18. térkép*). Végeredményben *az agrárelit jólétének fenntartását az adófizetők pénzéből, állami beruházások segítségével érték el*.[255]

S hogy a nagyüzemi monokultúrás gabonatermelés a dekonjunktúra idején is versenyképes maradt, az nemcsak az állami (malomipari) támogatásnak köszönhető,[256] de annak is, hogy a birtokok gépesítésére, nagyobb tőkebefektetésre nem volt szükség[257] a filoxéravész által tovább gerjesztett munkaerőtúlkínálat okán,[258] melyet viszont a korábbi nagyállattartás felszívni aligha tudott volna. Így a gyapjúárak 1850-es évekbeli zuhanása után gabonatermelésre átálló birtokos nemesség jelentős része a szabályozások haszonélvezőjévé vált, s az 1878–1896 közötti gabonaár-depresszió idején sem ment csődbe, s gépesítés helyett kihasználhatta az olcsó munkaerő nyújtotta lehetőséget.

A szabályozás hatása a földhasználatra és földjövedelemre 1865–1910 között

1865-ben a. nem hasznosított területek aránya[259] 10–20% között volt a Tisza mentén. A szántóterületek ennél nagyobb gyarapodása szükségszerűen csak a rét és legelő rovására mehetett végbe (ezek átalakítása már 1850 előtt elkezdődött). Ugyancsak itt volt a legnagyobb az egy birtokosra jutó terület is 1865-ben, 35–50 holdat is meghaladó települési átlaggal.[260] Ez is azt bizonyítja, hogy a területeken a nagybirtok kiterjedése jelentős volt, hiszen az 1786-os gazdánkénti 5–10–15 holdas szántónagysághoz képest ez irreális növekedést jelentett volna. Nem meglepő, hogy ezeken a Tisza-menti területeken (a Maros-torkolat és Bodrogköz között) az egy birtokra jutó tiszta földjövedelem is a legmagasabbak közt volt,[261] miközben az egy holdra jutó kihozatal az országos átlagot érte csak el (kivéve a marosi löszhátat).[262] Tehát népes, de nem túl jó minőségű földek voltak, elegendő munkaerőt szolgáltatva.

hálózatába, hogy több gazda járuljon a szabályozások költségeihez.

1889. 59. sz. II. Felterjesztés a Királyi Közmunka és Közlekedési Minisztériumhoz. Az 57275/888 sz. rendelet nyomán készült vízelosztási térképbeterjesztése, háttéranyag. Országos Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár (OKVL) IX, 5.

[250] A Pallas Lexikon adatai alapján az 1890-es évekig hektáronként 25 és 90 forint közötti ármentesítési költséggel lehet számolni (A föld átlagos ára 190 forint volt, ez három év búzatermésével ekvivalens; az igazán jó minőségű földek ára viszont kétszer ekkora volt). Vári 2013 és Cholnoky 1893.

[251] A Körösök ármentesítési költségei Dóka szerint egy kataszteri ártéri holdra vetítve átlagosan 25 forintot tettek ki a 3–4 forintra becsült kataszteri jövedelemmel szemben. Dóka 2006, 67–83.

[252] Frisnyák 2003, 305–320.

[253] 1846 és 1867 között a beruházások legnagyobb része még a mezőgazdasági szektorba érkezett, míg a dualista berendezkedés során már a vasúthálózatba, továbbá a bankszektorba. Az 1880 előtt kiépült vasútvonalak elsődlegesen az agrárkivitel érdekeit szolgálták. Csak a főfolyók töltéseinek és kanyarulatátvágásainak beruházási költsége vetekszik a vasútépítésbe 1867 után érkezett tőkével. A vasúti beruházások mértékéről lásd Katus 2008, 139–140, a vízügyiekéről Ihrig – Károlyi – Vázsonyi 1973 és Cholnoky 1893.

[254] Cieger 2011, 61–67. Vö. Tisza idézett művét!

[255] Vö. Pinke 2014, 211–220.

[256] A malomipari kapacitások fejlesztését indokolja, hogy liszt ára kb. háromszorosa volt az azonos súlyú búzáénak, az exportált lisztен állami szubvenció volt.

[257] A gépesítés egyoldalú volt: a cséplőgépek preferenciájával érték el, hogy a magyar gabona jelenjen meg a leghamarabb a piacon, megelőzve a balkáni dömpinget, mely leszorítja az árat. Zanden 1991.

[258] Ez a dombvidékeken jelentős jövedelemkiesést eredményezett, növelve a migrációs hajlandóságot.

[259] Kisatlasz 2020, 5. fejezet, 125. térkép. Adatok: GISta Hungarorum adatbázis, www.gistory.hu

[260] Kisatlasz, 2020, 5. fejezet, 126. térkép.

[261] Kisatlasz, 5. fejezet, 127. térkép.

[262] Kisatlasz, 5. fejezet, 128. térkép.

1865–1895 között a szántóterületek legnagyobb növekedésüket a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén, a Rétköz, Bodrogköz és a Sárrét, valamint a Maros-hordalékkúp nyugati peremén érték el 20–30 százalékponttal,[263] ami nagyobb, mint a hasznavehetetlen területek részaránya. A Körösök összefolyásánál, ahol nagybirtok nem volt, kisebb volt a szántóföldek kiterjedésének növekedése (5–20 %-pont). A Körösök mentén az 1865-ben kezdődő folyószabályozás a közlegelők korábbi elvesztését[264] tudta ideig–óráig kompenzálni az új szántók vízmentesítésével.[265]

A szántó inkább a legelő, s nem a korábban nem használt területek rovására terjedt ki,[266] hiszen azok szántóként aligha jöhettek szóba (a nem használt területek főkét legelővé alakultak át). A rétek és legelők kiterjedése a felére esett vissza e 30 év alatt, ez érvényes a marosi hordalékkúpra éppúgy, mint a Tisza-parti ártérre.[267] De Borsodban és a Rétköz–Bodrogköz területén nőtt a legelők és rétek aránya 5–10%-kal (reakcióként az 1873/78 utáni gabonaárcsökkenésre), elsősorban a műveletlen területek rovására. Ez tette lehetővé az állattartás megmaradását. (Debrecenben az átlag birtoknagyság 1895-ben még 50 hold, 1910-ben már csak 16–24 hold között van, és ott nincsenek arisztokraták).[268]

Ha csupán a művelt területek növekedését nézzük (s nem azok irányát), akkor a tiszántúli, Tisza-menti változások nagysága 1930-ig nem volt nagyobb az eltérő forgatókönyvet megvalósító kiskunságinál. Kérdés, hogy jövedelmekben ez mit eredményezett. Az 1865-ös és 1910-es földjövedelmek összevethetők, mert ekkor a világpiaci ártrendek nem különböztek lényegesen, így a jövedelemkülönbség főként a települési összhozam növekedését jelenti, ami részben extenzív, részben intenzív eredetű. Az, hogy a Tisza ártere mentén még 1910-ben is[269] markánsan alacsonyabb volt a holdankénti átlagos kataszteri földjövedelem (6–10 K) a szomszédos békési és jászsági területekénél (10–14 K),[270] megerősíti, hogy a szántók kiterjedése itt nem annyira kedvező hidrológiai és talajviszonyok között ment végbe, mint Békés löszhátságán (14–18 K/hold).[271] Bár a rétek Záhony és Szeged között 1910-ben messze országos átlag alatti, 2–4 korona/hold tiszta jövedelmet termeltek,[272] a csapadékosabb, hűvösebb és kedvezőbb párolgási háztartással rendelkező Szatmári-Tiszahát az ékes példa rá, hogy 1910-ben akár 6–8 K nettó föld-jövedelem is elérhető volt (itt a szántóké is 6–10 K volt) az állatállomány értékének ismerete nélkül is. De annak ellenére, hogy a szabályozások már zömmel lezárultak 1895-re, a szántók terjeszkedése a Tisza felső folyása mentén a réténél nem magasabb hozam ellenére is folytatódott, s akár 20 %-ponttal is növekedhetett 1895–1910 között (míg korábban a rétek kiterjedése nőtt meg).[273] A használatváltás oka tehát vagy spekulációs (a szántó ára mindig magasabb), vagy demográfiai e térségben.

Tagadhatatlan, hogy a változások eredményeként 1865–1910 között a Tisza mentén 50% feletti volt a holdankénti tiszta földjövedelem növekedése,[274] de a Kiskunságban ugyancsak, a Nyírségben 25–50%.

A Sárréten, Szatmárban és a Bodrogköz és Rétköz területén a növekmény pedig akár a 100%-ot is elérhette.[275] Az egy holdra jutó nettó földjövedelem a Tisza menti árterek nagy részén 3–5 koronával nőtt 1865–1910 között, sőt, a Sárréten egyenesen 5 korona feletti értéket is mérhetünk.[276] Ha azonban egy főre vetítjük ezeket az értékeket[277] az egy hold helyett, akkor a kép mozaikosabb. A Tiszántúl felén (Viharsarok, Szabolcs) nem volt növekedés, ugyanígy a Kiskunságban sem. A Sárrét, a Jászság, a Bodrogköz, a Taktaköz és a Szatmári-Tiszahát térségében viszont ez fejenként 5–10 korona többletet eredmé-

[263] Kisatlasz, 5. fejezet, 133. térkép.

[264] Mint írtuk, Békésben már a napóleoni konjunktúra idején megtörtént a változás.

[265] Más kérdés, hogy a kiszáradó tőzeg szántáskor porzik, veszít termékenységéből, másrészt a talajvíz leszállása miatt tömörödik is, így süllyed.

[266] Kisatlasz, 5. fejezet, 170. térkép.

[267] Kisatlasz, 5. fejezet, 136. térkép.

[268] Kisatlasz, 5. fejezet, 140. térkép.

[269] 1850–1865 viszonylatában, kisebb halmazt vizsgálva már említettük.

[270] Kisatlasz, 5. fejezet, 186. térkép.

[271] Kisatlasz, 5. fejezet, 188. térkép.

[272] Kisatlasz, 5. fejezet, 189. térkép.

[273] Szegedig lefelé az ártéren további 15 százalékpontos növekedést mérhettünk (beleértve a három Köröst is), ellenben a löszös Maros-hordalékkúpon és a homokos Kiskunságban további növekedés nem volt (a nyírségi homokon viszont 15 százalékponttal nőtt a szántók kiterjedése).

[274] Ezt 10 éves termelési (ár) adatsor alapján időnként felülvizsgálták, hiszen az adó megállapítása ez alapján történt.

[275] Kisatlasz, 5. fejezet, 206. térkép.

[276] Kisatlasz, 5. fejezet, 207. térkép.

[277] Kisatlasz, 5. fejezet, 205. térkép.

nyezett, ami 60–90 kg búza vagy 20–30 kg kenyérrel ekvivalens. De a kisbirtokos termelők ezen is a nagybirtokkal osztoztak, a valóság tehát nem ennyire kedvező.

10. táblázat. A rétek, legelők kiterjedésének és az állatállománynak a változása az alföldi megyékben 1895-1935 között

Megye (1970)	Szarvasmarha 1895	Juh, 1895	Szarvasmarha 1910	Juh, 1910	Szarvasmarha 1935	Juh, 1935	Szarvasmarha állomány változása 1895-höz képest %-ban (1935)	Juhállomány változása 1895-höz képest %-ban (1935)
Jász-Nagykun-Szolnok megye	114239	162323	112239	123876	86987	92275	76,14	56,85
Csongrád	83315	116762	94460	104660	72427	65708	86,93	56,28
Békés	116941	171684	119323	126729	85968	83270	73,51	48,50
Hajdú-Bihar	120993	280658	127398	288709	98984	181647	81,81	64,72
Szabolcs	158615	191676	161926	157919	144546	90087	91,13	47,00
Bács-Kiskun	140129	172538	132549	172050	107964	96946	77,05	56,19

Megye (1970)	Rét nagysága 1895 (kh)	Rét nagysága 1913 (kh)	Rét nagysága 1935 (kh)	Legelő nagysága, 1895 (kh)	Legelő nagysága, 1913 (kh)	Legelő nagysága, 1935 (kh)	Rétállomány változása, 1895-höz képest 1913-ig (%)	Legelőállomány változása, 1895-höz képest 1913-ig (%)
Jász-Nagykun-Szolnok megye	83192	55618	47136	165531	94640	107358	66,85	57,17
Csongrád	58152	40456	38136	125182	95600	81840	69,57	76,37
Békés	54250	15730	17322	140950	103888	103341	29,00	73,71
Hajdú-Bihar	108474	62494	63238	243525	223514	226002	57,61	91,78
Szabolcs	107782	57500	57803	87685	62823	75725	53,35	71,65
Bács-Kiskun	139200	147944	133787	292234	216108	200779	106,28	73,95

Megye (1970)	Számosállat 1895*	Számosállat 1910	Számosállat 1935	Számosállat/legelő 1895 (ha)	Legelő/számosállat 1910 (ha)	Legelő/számosállat 1935 (ha)
Jász-Nagykun-Szolnok megye	195400,5	174177	133124,5	0,847	0,543	0,806
Csongrád	141696	146790	105281	0,883	0,651	0,777
Békés	202783	182687,5	127603	0,695	0,569	0,810
Hajdú-Bihar	261322	271752,5	189807,5	0,932	0,822	1,191
Szabolcs	254453	240885,5	189589,5	0,345	0,261	0,399
Bács-Kiskun	226398	218574	156437	1,291	0,989	1,283

*szarvasmarha és juh.

Adatok: Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. III/1-2. kötet. Bp. 1972. Az utolsó táblázat az első kettő adataiból számolva.

Ezek után joggal tehető fel a kérdés, hogy mi volt a szabályozások általános társadalmi hatása 1910-re – a demográfiai nyomás lokális csökkentésén túl? Voltak kistájak, ahol a szabályozás kedvezett a gabonatermésnek (Sárrét). Másutt megmaradt az állattartás nagyobb szerepe (pl. Szatmári-Tiszahát, Debrecen). A lokális sokszínűség mellett fontosabbak azon általános társadalmi trendek, melyeket a folyószabályozások éppúgy nem tudtak megoldani, mint ahol nem volt szabályozás, vagy a szántók expanziója kedvezőbb talajon történt meg (Maros-hordalékkúp – itt viszont nem a kistermelők kezébe került a jó föld). A zselléresedés kapcsán említett egzisztenciális probléma fokozódott: 1900-ban az Alföldön egységesen 10% körül volt a napszámra kényszerülő önálló kisbirtokosok aránya a mezőgazdasági keresőkhöz képest, 10 év múlva ez már 15–25% körüli értékeket vett fel.[278] A birtokosok számának 20–50%-os növekedése mellett[279] az életképes kisbirtokok száma az Alföldön 30–50%-kal csökkent, ami messze meghaladta az országos

[278] Kisatlasz, 5. fejezet, 150–151. térkép.
[279] Kisatlasz, 5. fejezet, 153.

átlagot.[280] Egzisztenciálisan tehát a szemtermelés előtérbe kerülése nem jelentett kitörést: hiába termelt gabonatöbbletet a terület, azt fel is élte. A legelők és rétek 1895–1910 között folytatódó csökkenése magával vonta a szarvasmarha-állomány nagyságának mélypontra zuhanását 1935-re (igaz, a világgazdasági válság is közrejátszott ebben). A juhok száma már 1910-re a felére esett vissza (*10. táblázat*).

Összegzés

A szántó terjeszkedésében az első fordulatot nem a piacok 1920-as elvesztése, nem is az 1929-es világgazdasági válság okozta (sőt, ezek tovább konzerválták a kedvezőtlen helyzetet), hanem az 1945 és 1947 között tartó aszály (*6. ábra*). A gépi és állati igaerő nagy részének elvesztése miatt 1948-ra országosan 90.000 ha szántó művelésével hagytak fel a gazdálkodók. Az 1952. évi szárazság után már folyamatos a szántóföldek csökkenése: az 1973-as olajválságot követő hét éves periódus során, racionalizálás címszóval 300.000 hektár szántóföld került más művelési ágba. A csökkenés 1990 után is folytatódott. 1999–2000-ben az 1942 óta mért legnagyobb kiterjedésű terület, 435.000 ha, míg 2000–2001-ben 375.000 ha került víz alá. A két belvízesemény következtében előbb 210.000 ha, majd újabb nagyjából 180.000 ha szántót soroltak más művelési ágba.

A bevezetőben bemutatott térségek hanyatlása egyértelműen nem a tervezettség *hiány*ának tudható be, hanem annak, hogy a szabályozás több (előre nem látott) problémát generált, mint amennyit megoldott. Az árvízvédelem és a szántóterület kiterjesztése mögött a tradícionális megközelítés (Dóka Klára) okként a túlnépesedést és a földhiány miatti deklasszációt véli, de valójában ezt maga a szabályozás is tovább gerjesztette. Szilágyi szerint az 1786–1830 közötti dinamikus népességnövekedés ellenére gabonatöbblet jellemezte a térséget. A kistermelők önellátásra való képtelensége 1900–1914 között felgyorsult a földnélküliek alternatív megélhetését lehetővé tévő állattartás hanyatlásával. Ha a szabályozásnak volt is klimatikus – az ellátásbiztonságot és népesség megélhetését veszélyeztető – oka, társadalomszintű megoldást nem hozott. A békés–csanádi löszös hátak legelőinek napóleoni gabonakonjunktúra hatására bekövetkező korai átalakítása e társadalmi problémát éppúgy nem oldotta meg, mint a rosszabb földön kivitelezett és költségesebb, a juhtartás dekonjunktúrájával párhuzamosan jelentkező vízrendezés, mely agrárbérmunkássá degradálta a megélhetés nélkül maradt birtoktalanokat. Pinke Zsolt a szabályozás fő motivációját abban látja, hogy ez a politikai elit lokális érdekei miatt is rentábilis volt rövidtávon, a „földnyerés" állami (közadóból történő) finanszírozása következtében.

A kedvező külpiaci trendek meglovagolása azonban hosszú távon ökológiai problémákhoz, mint a szikesedés,[281] valamint az aszályosság mesterséges növekedése, továbbá az árvíz elleni védekezés költségeinek folyamatos emelkedéséhez vezetett. A tagadhatatlan eredmények mellett az 1863-as aszály tovább egyoldalúsította a termékszerkezetet. Mind ez, mind a szegedi árvíz labilizáló visszacsatolásként a szabályozások folytatását jelölte ki járható útként, miközben a gabonaárak leestek. Az elit előbb a szabályozás költségeinek társadalmasításával válaszolt, majd a túltermelési válságot jelző áresést követően a Monarchia a német példát követve protekcionista piacvédelmi rendeleteket vezetett be, hogy a magyar gabona számára biztosítsa a Monarchia 50 milliós piacát.

A világpiaci áringadozásnak kitett – a korábbi két lábon álláshoz képest – monokulturás termelés széles tömegeket kényszerített az életképtelen (5 ha alatt maradó) kisbirtok és az olcsó és képzetlen munkaerőre épülő nagybirtok kettősségére épülő termelési struktúrába. Az Alföldön ugyanis a nagybirtok és az azt kiegészítő agrárproletariátus a legnagyobb arányban volt jelen, s a paraszti társadalmon belül a legvékonyabb volt a valóban családi gazdasággal rendelkező parasztok rétege.[282] Ez a probléma 1920/1929 után előrevetítette a szélsőséges politikai irányzatok térségbeli megerősödését.

A „modernizáció" eredményeként tehát egy olyan magas fenntartási költségekkel jellemezhető termelési struktúra jött létre, amely néhány, az áringadozásoknak és a klímaváltozásnak leginkább

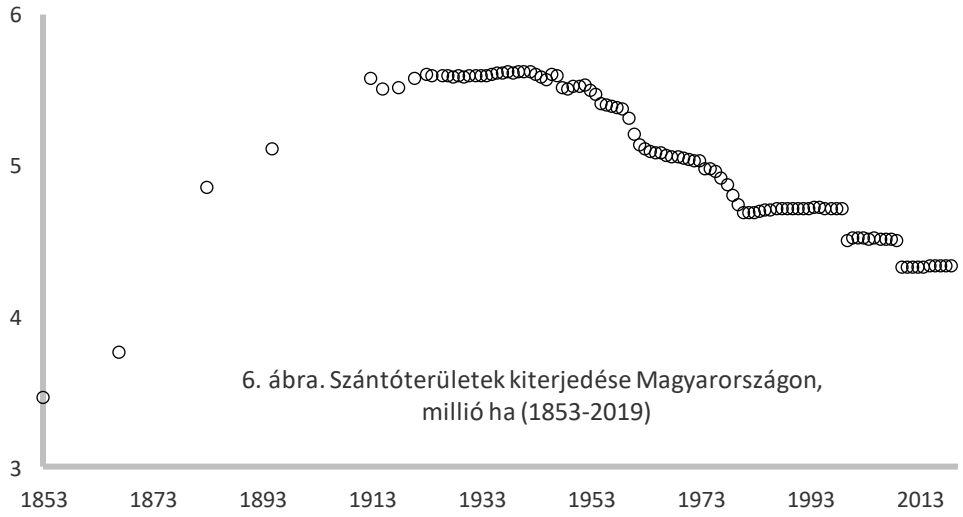
[280] Kisatlasz, 5. fejezet, 149. térkép.

[281] Az itteni másodlagos szikeseket 400.000 hektárnál is nagyobbra teszik, ez Európa legnagyobb kiterjedésű szárazföldi szikes területe. A talajdegradáció óriási mértékű természeti tőkecsökkenésre utal.

[282] Gunst 2004.

kitett szántóföldi növény előállítására összpontosított, amely hosszú távon csökkentette az itt élők versenyképességét és önerőből történő felzárkózási lehetőségeit.

Így a tőkeáramlásnak Magyarországon korábban soha nem tapasztalt, és az 1990-es évekig meg nem ismétlődő 19. század végi kegyelmi időszakában az agráriumban megvalósuló beruházások túlnyomó többsége vízjárta területek alacsony hozamú, extenzív szántófölddé való alakítására irányult. A folyószabályozások során létrehozott gigantikus méretű vízügyi infrastruktúra jelentős része meddő beruházásnak bizonyult, amely a befektethető tőkét elszívta a magasabb hozzáadott értéket előállítani képes élelmiszeripari beruházások elől. Ez napjainkig meghatározza a magyar mezőgazdaság helyzetét és mozgásterét.



6. ábra. Szántóterületek kiterjedése Magyarországon, millió ha (1853-2019)

Ezzel szemben a nagy hagyományokkal rendelkező nyugat-európai marhaexportőr országok (Dánia, Írország és Svájc) élelmiszeripari befektetéseikkel a komparatív előnyökkel rendelkező állattenyésztési szektor termékeinek magasabb feldolgozottságára, a növekvő számú városi fogyasztó igényeit kiszolgáló élelmiszeripari vertikumok kiépítésére helyezték a hangsúlyt. A szocialista agrártervezés csak lassan reagált, a klímaingadozások káros hatásai miatt döntött a szántóföldi műveléság visszafogása mellett, de az így kieső jövedelmeket azonban nem pótolták semmivel. Mindezek világosan jelzik: az aszályos karakterű Alföld és gazdaságilag és ökológiailag is egyaránt jól hasznosított wetlandjeinek felszámolása a szántóföldek kiterjesztése érdekében hosszútávon fenntarthatatlan[283] vállalkozásnak bizonyult.

[283] Az ideiglenes kínálatcsökkenés (például a 2022-ben zajló orosz–ukrán háború) sem teheti rentábilissé a klímaváltozás által súlytott területeken a gabonatermelést; Az elszántott esők országa. Miért marad el az eső keleten? – Greenfo (https://bit.ly/3oeYk7l)

Irodalom

Abel, Wilhelm 1980: *Agricultural fluctuations in Europe: from the thirteenth to the twentieth centuries*. London, 197–198.

Acsády Ignácz 1896: *A magyar jobbágyság története*. Bp.

Bárándy János 1842–1844: *Magyarország statisticai összes átnézete*. Bécs.

Becsei József 2002: A tanyarendszer jövőbeni alakulására ható tényezők. *Magyar Tudomány* (9) 1196–1213.

Bellon Tibor 1994: A Nagykunság földművelő gazdálkodása a XVIII–XIX. században. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére.* Studia Comitatensia 23. Szentendre. 339–358.

Bellon Tibor 1996: *A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Karcag.

Beluszky Pál – Sikos T. Tamás 2007: *Változó falvaink. (Magyarország falutípusai az ezredfordulón)*. Bp.

Benda Gyula 1973: Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle* (15) 1–2.

Benda Gyula 1973: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. (Számok és Történelem 1.) Bp.

Benda Gyula 2006: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp.

Bernát Gyula 1938: *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914*. Pécs.

Berov, Ljuben 1975: Transport Costs and Their Role in the Balkan Lands in the 16-19th Centuries. *Bulgarian Historical Review* (3).

Briffa, Keith et al 1998: Influence of volcanic eruptions on Northern Hemisphere summer temperature over the past 600 years. *Nature* (393), 450–455.

Cholnoky Jenő 1893: *Pallas Nagylexikon II. Ármentesítő társulatok címszó*. Szerk.: Gerő Lajos. Bp.

Cieger András 2011: *A politikai korrupció a Monarchia Magyarországán*. Bp.

Dányi Dezső 1962: A történeti demográfia tárgya és módszerei. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1961–1962. Bp. 5–21.

Dányi Dezső 2007: *„Az élet ára". Gabona és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850.* (Történeti statisztikai tanulmányok 10.) Bp.

Dávid Zoltán 1960: *Magyarország első kataszteri felmérése. 1786–1789.* Történeti Statisztikai Évkönyv (1), 33–58.

Deák András 2014: A Tisza-szabályozás és történelmi háttere. In *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp.

Demeter Gábor – Koloh, Gábor 2020: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* (61) 1-4. 25–76.

Demeter G. et al. (szerk.) 2020: *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi–gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910)*. Bp.

Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* (155), 2. 285–316.

Demeter Gábor 2022: Területi egyenlőtlenségek és jellegük a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1786). *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6. (megjelenés alatt)

Dóka Klára 1982: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* (24) 3–4. 277–303.

Dóka Klára 2006: Gazdálkodás egy átalakult tájon: A Körös- és Berettyó völgye a vízszabályozás után. In: *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Szerk.: Buza János et al. Bp.. 67–83.

Fairlie, Susan 1965: The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered, *Economic History Review* (18) 3. 562–575, appendix

Faragó Tamás 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalom-történeti célú felhasználásáról. In: *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Szerk.: Visi Lakatos Mária. Bp.. 100–123.

Faragó Tamás 2005: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. *Történeti demográfiai évkönyv* (6) 19–78.

Frisnyák Zsuzsa 2003: A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén. *Közlekedési Múzeum Évkönyve* (13) 305–320.

Gazdacímtár 1897. Szerk. Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal. Bp.

Glósz József 2014: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Bp. 48–55.

Glósz József 2009: A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében: A hiány és felesleg területi mérlege. *Aetas,* 2009/4. 16–31.

Glósz József 2009: Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall* (36) 119–140.

Gunst Péter 1984: Az aszályok és a magyar állam (18. sz. – 1945). *Agrártudományi Szemle* (26) 438–457.

Gunst Péter 2004: A népi mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei. *Zempléni Múzsa*.

http://www.zemplenimuzsa.hu/04_4/gunst.htm

Ihrig Dénes – Károlyi Zsigmond – Vázsonyi Ádám 1973: *A magyar vízszabályozás története.* Bp.

Jacks, D.S. 2019: From Boom to Bust: A Typology of Real Commodity Prices in the Long Run. *Cliometrica* 13. 2. sz OurWorldInData.org/food-prices/

Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson 1975: *A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. (895–1846). Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei*. (Vízügyi történeti füzetek). Bp.

Kerék Mihály 1939: *A magyar földkérdés*. Bp.

Kern Zoltán 2010: *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján*. PhD disszertáció. Bp.

Makai Sándor 2001: *Komádi története és népélete*. Bp.

Miklóssy Endre 1990: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. *Magyar Tudomány* (97) (Új folyam 35. kötet) 8. 881–894.

Karlovszky Endre 1897: Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Gróf Haugwitz és Procop egykoru jelentése nyomán. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1897/4.

Katus László: 2008: Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek*. Szerk.: Nagy Mariann – Vértesi Lázár. Pécs.

Katus László 2012: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs.

Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1887: Ujabb első évfolyam 1. kötet. Bp..

B. Lukács Ágnes 1978: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*. (Történeti Statisztikai Füzetek 1.) Bp.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1911. Új Folyam 18. Bp.

Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. III/1–2. kötet. Bp. 1972.

MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Általános iratok, Acta Generalia 3688/1786.

Pálfai Imre 2009: Aszályos évek a Kárpát-medencében a 18–20. században. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 57.

Palugyay Imre 1853: *Magyarország i. m. III. Jász-kún kerületek s külső Szolnok vármegye leírása*. Buda.

Palugyay Imre 1855: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Hivatalos úton nyert adatokból.* IV. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása, Buda.

Pénzes János 2014: *Perifférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek*. Debrecen.

Pinke Zsolt 2014: *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás: Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. PhD-disszertáció, Pécs.

Pinke Zsolt 2018: *Hortobágy–Sárrét tájrestaurációs modell szakmai megalapozása országos helyzet--elemzéssel*. PhD disszertáció. Gödöllő.

Poore, J. – Nemecek, T. 2018: Reducing food's environmental impacts through producers and consumers. *Science,* 360 (6392), 987–992. Idézi: OurWorldInData.org/environmental-impacts-of-food

Rácz István 1981: Berettyóújfalu a török hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig. In: *Berettyóújfalu története.* Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu.

Rácz Lajos 1999: Climate History of Hungary Since 16th Century: Past Present and Future. Pécs.

Rácz Lajos 2013: *The Steppe to Europe: An Environmental History of Hungary in the Traditional Age*. White Horse.

Rácz Lajos 2021: A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején, *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (5) 161–196.

Ress Imre 2022: *A neoabszolutizmus és a provizórium kronológiája a magyar korona országaiban (1849–1867).* Budapest–Szófia.

Rózsa Sándor 2021: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykun-sági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: *Környezettörténet III.* Szerk. Demeter G. et al. Bp., 39–65.

Rózsa Sándor 2022: *Kényszer vagy lehetőség? A nagykunsági települések ártéri gazdálkodásának vizsgálata a 18. századi újratelepüléstől az átfogó folyószabályozások megindulásáig* (PhD értekezés), Eger.

Szilágyi Zsolt 2022: *Az ismeretlen Alföld*. Bp.

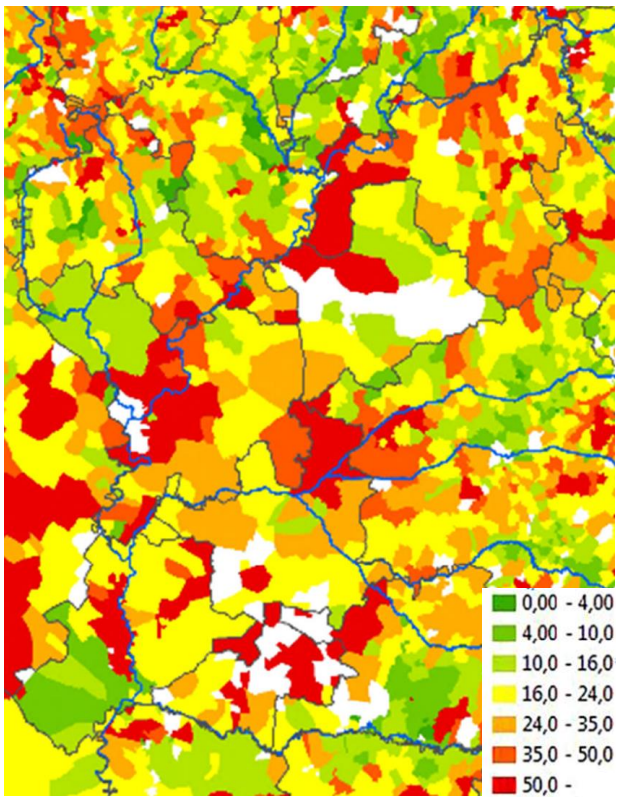
Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Wien 1828–1862.

Tisza István 1897: *Magyar agrár-politika*, Bp.

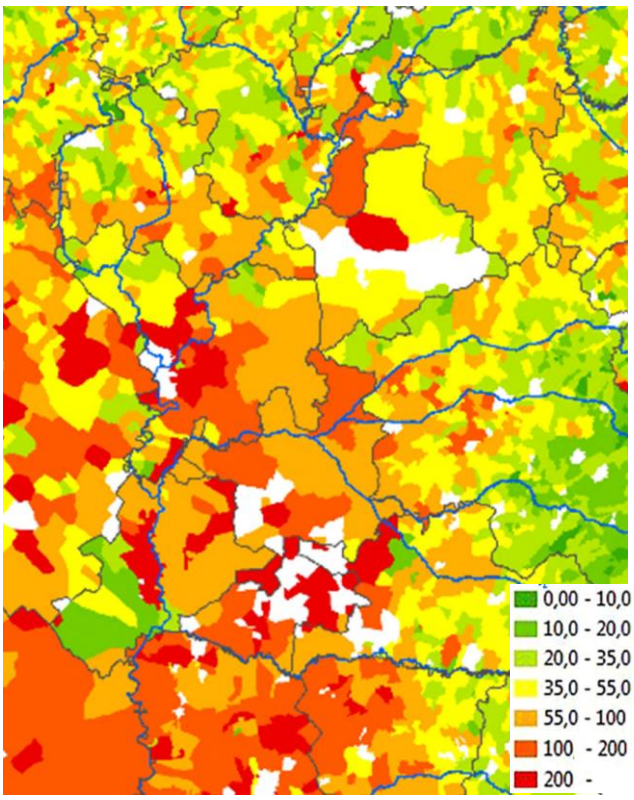
Vályi András 1796: *Magyar országnak leírása…* I–III. Buda.

Vári András 2013: Rural societies and environments at risk: river regulation, land use, property and rural society in Hungary from the eighteenth century to 1914. In: *Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages-Twentieth Century)*. Szerk.: Bas van Bavel – Erik Thoen. Turnhout, 228–262.

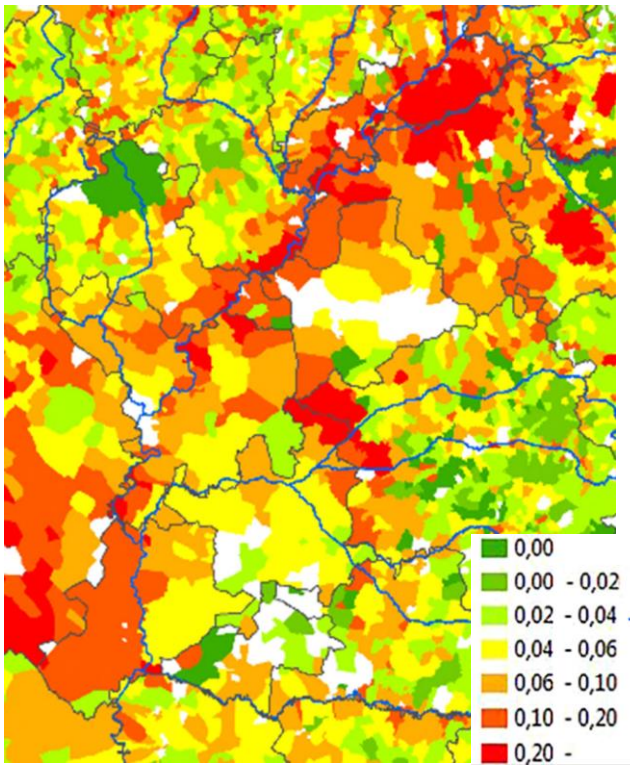
Zanden, Jan L. van 1991: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review* (44) 2. 215–239.



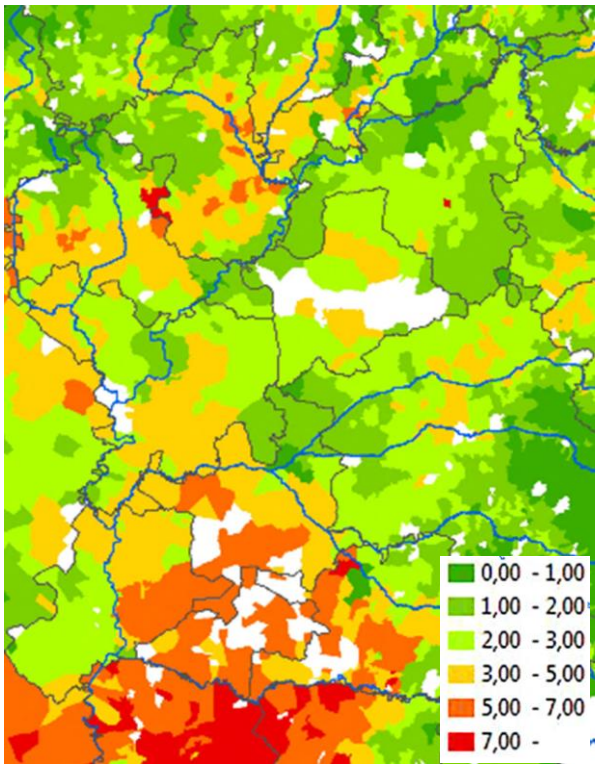
126. ábra. Egy birtokosra jutó átlagterület, 1865 (hold)



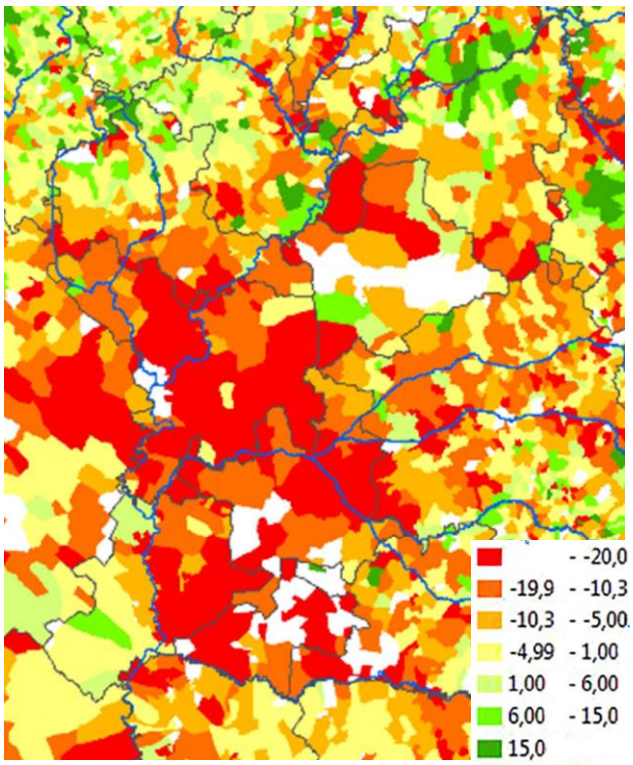
127. ábra. Egy birtokra jutó tiszta földjövedelem 1865-ben (ft)



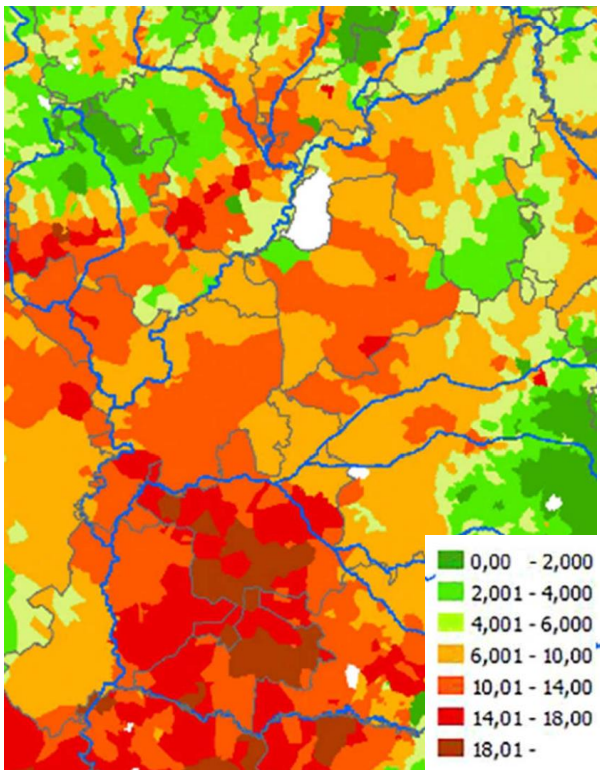
125. abra. Nem hasznosított területek aránya és kiterjedése 1865-ben (1=100)



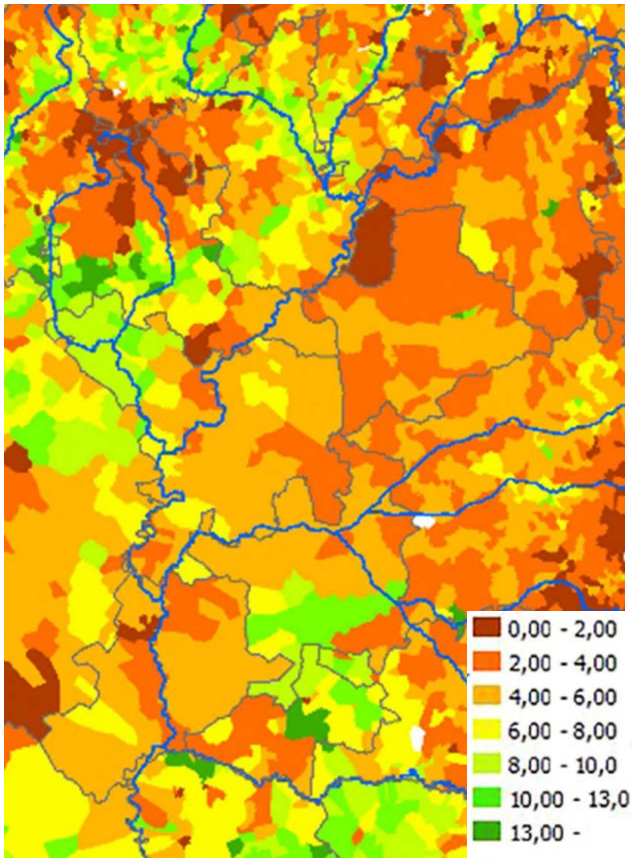
128. ábra. Egy kataszteri holdra jutó tiszta földjövedelem 1865-ben, Ft



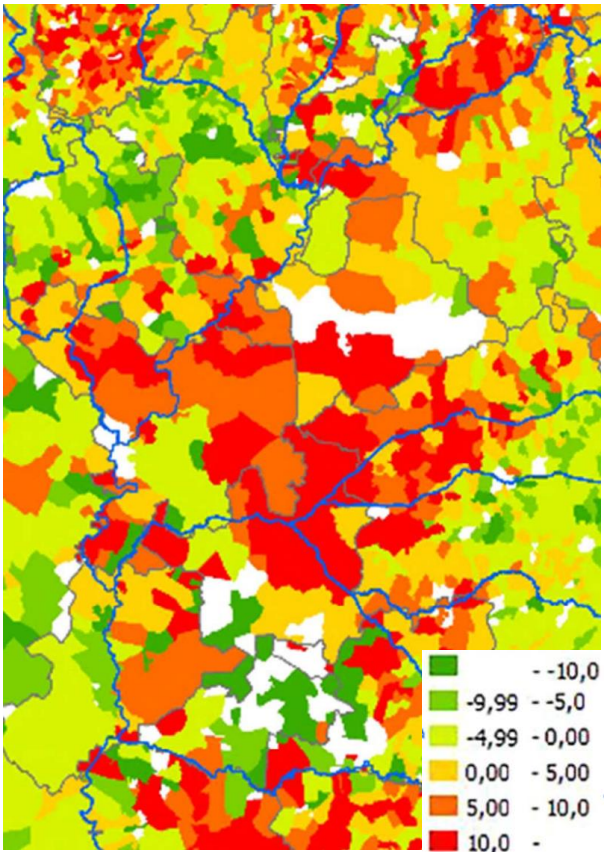
136. ábra. A rétek és legelők %-pontos változása 1895%-1865%



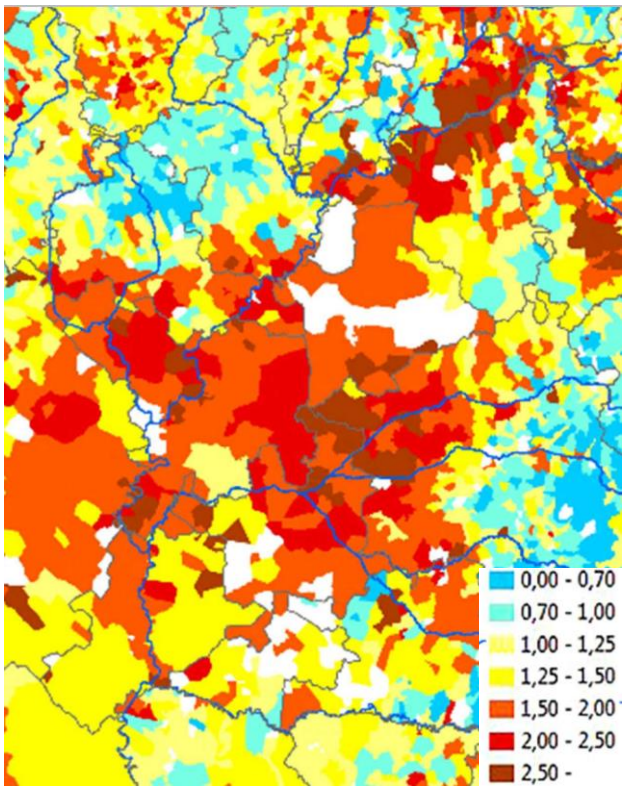
186. ábra. Egy kataszteri holdra jutó tiszta földjövedelem 1910-ben (K)



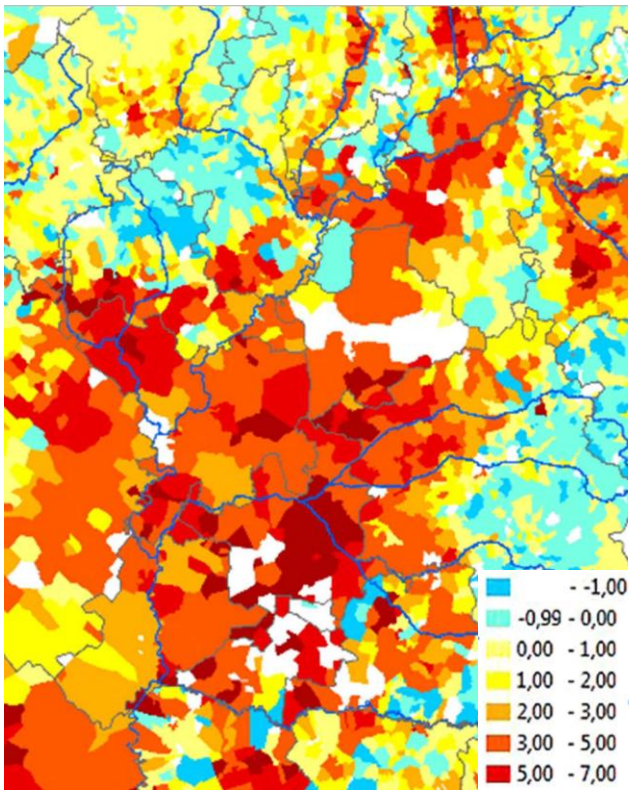
189. ábra. Rétek és legelők együttes átlagos holdankénti tiszta jövedelme (1910, K)



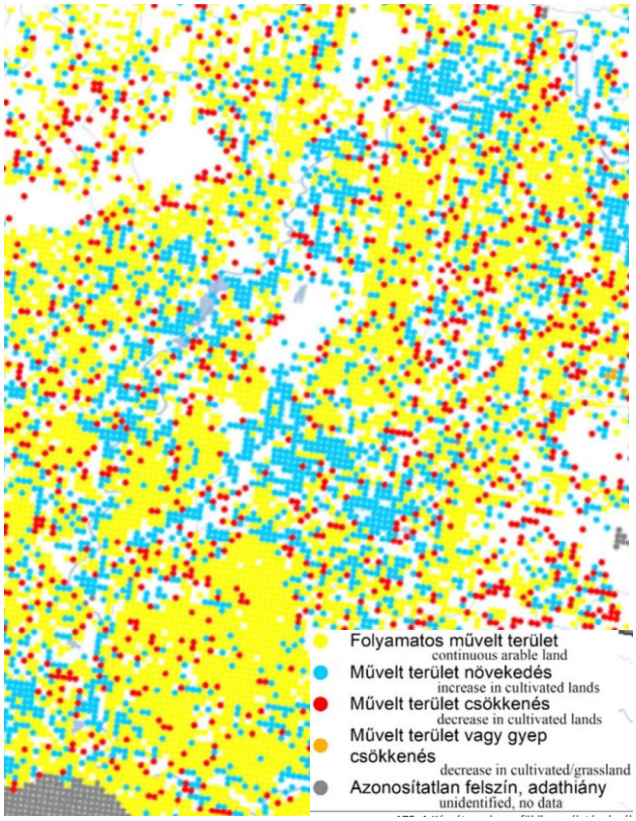
205. ábra. Egy főre eső tiszta kataszteri földjövedelem különbsége (1910–1865)



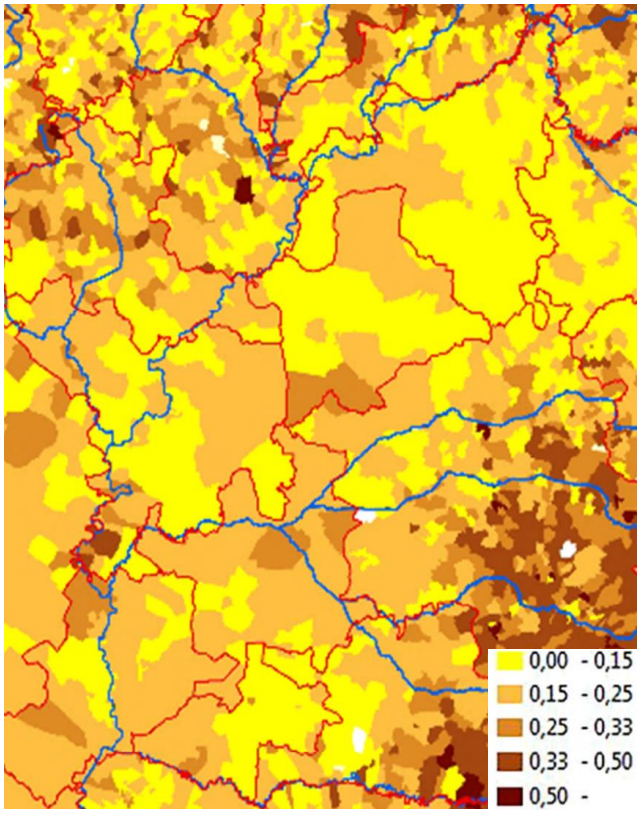
206. ábra. Egy kataszteri holdra jutó tiszta földjövedelem változása (1910/1865)



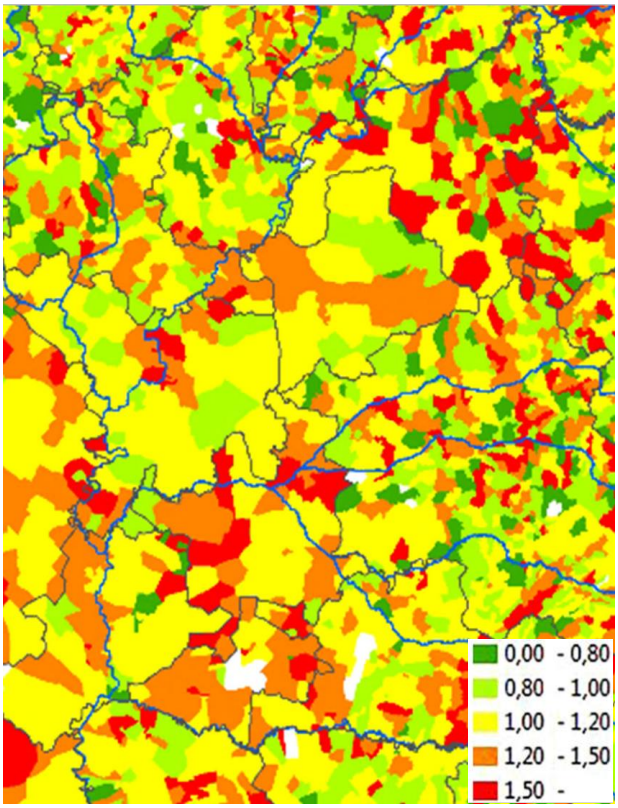
207. ábra. Egy kataszteri holdra jutó tiszta földjövedelem változása (1910–1865, K)



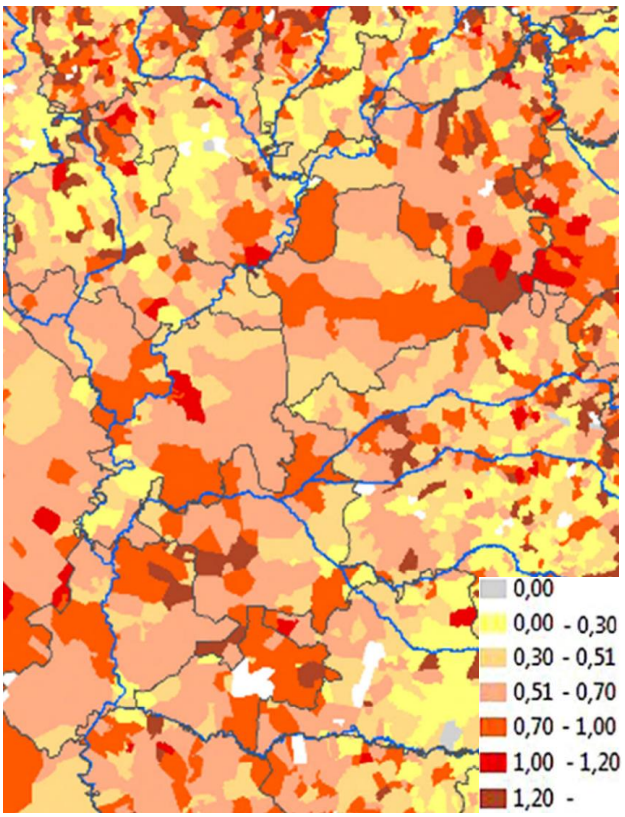
170. ábra. Földhasználat-változás 1850–1930 (Konkoly-Gyuró É., Balázs Pál)



151. ábra. A napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya a mezőgazdasági keresőkből (1=100%, 1910)



153. ábra. Az összes birtokos számának változása 1900-1910 között, beleértve a napszámra kényszerülő kisbirtokosokat is (1900=1)



149. ábra. A kisbirtokosok számának változása 1910-ig (1900=1)

4. Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén

A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935)

Az ormánsági egyke gazdasági alapja

A dél-dunántúli Ormánság a 20. század első felében vált országszerte ismertté az erőteljes születésszabályozásáról, az úgynevezett egykézésről.[284] A 18. század végéig visszavezethető jelenség magyarázatait keresve az elmúlt másfél évszázadból számos megközelítéssel találkozhatunk, amelyek javarészt a gazdasági, illetve a kulturális tényezőkre helyezik a hangsúlyt. A kezdeti, egyszerű statisztikai vizsgálatokat követően az 1970-es és 1980-as évektől Andorka Rudolf családrekonstitúciós vizsgálatai emelték a kérdést a hazai társadalomtörténeti kutatások körébe. A magyarázatokat illetően Andorka a gazdasági motivációk mellett foglalt állást. Ahogy fogalmazott: a 18. század második felétől „Egyre kevesebb a megműveletlen föld, terjedni kezd a földesúri majorsági gazdálkodás, a földesurak a szabad földeket a majorságok részére foglalják le, sőt a parasztok kezén lévő földekből is próbálnak visszaszerezni, korlátozni kezdik az erdők, vizek, legelők használatát. A földesuraknak ezek a törekvései erős ellenkezést váltottak ki a parasztság körében […]. Ezek hatására született a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés: egyrészt megvédték a jobbágyokat, vagyis az adózókat a földesurak további visszaszorító törekvéseitől, ugyanakkor rögzítették a fennálló helyzetet, amivel gátat szabtak a parasztok azon törekvéseinek, hogy a telki állományt növeljék. A parasztság kezében levő földterület ugyan lassan tovább nőtt, az ország mezőgazdasági termelése is növekvő tendenciát mutatott a következő százegynéhány évben, de a *paraszti terjeszkedési lehetőségek nagyon összeszűkültek.* […] valószínű, hogy Baranyában a kötött forgalmú nagybirtokok (hitbizományok és egyházi birtokok) különösen nagy aránya még súlyosabbá tette a helyzetet. […] A gazdasági ésszerűség diktálta születéskorlátozás az idők folyamán szigorú társadalmi normarendszerben fogalmazódott meg."[285] Amikor Andorka az ormánsági Vajszló és Besence mellett az ország más területére és felekezeti közösségére is elvégezte a családrekonstitúciós vizsgálatait – így például a sárközi református Alsónyékre és Sárpilisre, vagy a Vas megyei római katolikus Velemre –, már csak a születéskorlátozás felekezeti alapú indíttatását és a csecsemő- és gyermekhalandóság előzetes javulását cáfolja egyértelműen. A gazdasági tényezők kapcsán viszont azok *kézenfekvőségét* és a változásoknak a születésszabályozás megjelenésével való időbeni *egybeesését* hangsúlyozta.[286] Mindemellett viszont azt, hogy ténylegesen miért a házasságon belüli születések korlátozásával éltek egyes helyeken, így az Ormánságban vagy a Sárközben, míg máshol a kései házasodás megoldását választották, az egyes régiók mélyen gyökerező kulturális eltérőségében látta, amelyeket csak az „egyes falvak vagy földrajzi-néprajzi tájegységek demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális történetének monografikus feltárásával lehet kutatni."[287]

Andorka egykekutatása tehát kimutatta a születésszabályozás korai megjelenését, de kialakulásának okait feltárnia nem sikerült: forrásai, az anyakönyvek sem tették lehetővé *önmagukban* ezt meghaladó következtetések megfogalmazását. Később, 2001 nyarán a Hajnal István Kör gyulai konferenciáján aztán Benda Gyula fogalmazott meg átfogó kritikát, amely részint a technikai problémákra, így Andorka kutatásának ellenőrizhetetlenségére és az adminisztratív, így nem társadalomtörténeti 1895. évi lezárásra hívta fel a figyelmet. Benda harmadik kritikai pontja, hogy – szemben a francia kutatók földrajzi táji érvelésével vagy az angolok művelési formák, illetve gazdálkodási alapú kiválasztásával – a hazai kutatásokban a „vallás és a nemzetiség az erősebb meghatározó, és a történetileg megfigyelhető variációk elsődleges magyarázatánál mindig ehhez nyúlunk. Andorka Rudolf kiválasztási stratégiája is erre épül. […] úgy vélem, hogy a vallás és a nemzetiség eddig inkább zsákutcába vitt."[288] Benda

[284] Andorka [1969] 2001, 13–29.
[285] Andorka [1981] 2001, 50–51.
[286] „Minden valószínűség szerint ott, akkor és azokban a társadalmi rétegekben jelentkezett ennek szükségessége, ahol a gazdasági felemelkedés, terjeszkedés lehetőségei (a földszűke, a nagy népsűrűség, a nagybirtokos gazdálkodás erősödése, az ipari fejlődés hiánya, a szállítási viszonyok elmaradottsága stb. következtében) lezárultak, ezért valamely közösségnek vagy egy–egy családnak a szaporodása az elszegényedés veszélyével járt." Andorka [1981] 2001, 122.
[287] Andorka [1981] 2001, 123.
[288] Benda [2001] 2006, 75.

Gyula konklúziója mindezeket követően erős, nevezetesen, hogy „Andorka Rudolf jelentős munkássága és erőfeszítései ellenére szinte elölről kell kezdeni a családrekonstitúciós vizsgálatok tervezését, stratégiáját. […] szükség lenne a monografikus kutatások tervszerű megsokszorozására."[289] Vajszlóra vonatkozóan időközben született monografikus feldolgozás. Kiss Z. Géza pécsi történész két kötetben publikálta eredményeit: a középkori előzményektől az 1849-ig terjedő időszakot felölelő kötet 1994-ben, az 1850 és 1945 közötti évszázadot tárgyaló rész pedig 2000-ben jelent meg. Kiss emellett *Ormánsági változások*. *Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből* címen a régió egészére kiterjedő gazdasági és társadalmi vizsgálatot végzett. Következtetésében szintén a gazdasági alapú motiváltságot hangsúlyozta, érvelése azonban – a térség alaposabb vizsgálatából következően – cizelláltabb volt. Kiss Z. Géza szerint „az erdőregulációs perek elvesztésével vette kezdetét az élettér összeszorulása. Ezt a veszteséget a legalább fél telekkel rendelkező családok akkor még több munka vállalásával pótolni tudták, ezért még Isten áldásának tekintették a gyermeket. A szegényebb házaspárok azonban szociális okok miatt már akkor is korlátozták a gyermekek számát. Valójában ezzel a szociális egykével kezdődött az ormánsági egyke története. Fordulat állott be az egyke történetében a 19. század második felében, amikor a gazdag szülőpárok is szigorú születéskorlátozásba kezdtek, hogy meg tudják őrizni a családi pozíció alapját jelentő birtokot. A szegények esetében azonban ekkor is a kenyérgondok befolyásolják a szülőpárok dönté-sét."[290] Bár Kiss Z. Géza eredményei az ormánsági egykekutatás során mellőzhetetlenek, a gazdaságtörténeti elemzések terén számos lehetőséget hagyott a további kérdések megfogalmazására.

Gazdaságtörténeti kontextus

A magyar mezőgazdaság fejlődése kapcsán a szakirodalom egyértelműen foglal állást a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának a 19. század második és 20. század első felére vonatkozó origó jellegéről.[291] A korszakot egyszerre jellemezte egyes meghatározó formák továbbélése, így a nagybirtokrendszer fennmaradása vagy a paraszti tömegek földtelensége, míg számos gazdasági esemény – így az 1873. évi krach (az agráriumban a gabonaárak leesése), az aranyalap bevezetése, a vámháborúk, majd az első világháború és a világgazdasági válság – pontosan a vizsgált időszak mozgalmasságát mutatja.[292] A világháború és a trianoni határok meghúzásának gazdasági hatásai így egy hosszabb távú, a nemzetközi folyamatokba ágyazódó és az eddig feltételezettnél kevésbé negatív tendencia részeként értelmezhetők, ahogy arra újabban Tomka Béla rámutatott.[293] A húszas évek első felének inflációs, második felének vámpolitikája, a fejletlen textilipar támogatása az agrárágazatot hozta előnytelen helyzetbe.[294] A mezőgazdaság helyzete pedig eleve kedvezőtlenné vált Trianonnal: a Monarchia gazdasági egységének felszámolásával megszakadtak a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok és a védett piac jelentette árelőny is megszűnt.[295] A hazai nagybirtokokat emellett 1918 és 1921 között számos közvetlen politikai döntés is érintette: a Károlyi-kormány földosztása, a Tanácsköztársaság államosítása, a megszállók fosztogatása, az 1920. évi földreform és az 1921-ben bevezetett vagyonadó.[296] A földek megoszlását illetően „a századforduló táján az ország összes megművelhető területéből 20,2 millió hold föld volt állandó jelleggel a parasztság kezén, az összes földnek mintegy 41,2%-a. Az ország területének 58,8%-án a közép- és nagybirtokosok, az állam, nem őstermelő főfoglalkozású kisbirtokosok stb. osztoztak."[297] A századforduló időszakától kezdődően azonban nyomon követhető a „latifundiumok hanyatlásaként" aposztrofált átalakulás, melynek során az ország legnagyobb földbirtokai egyre inkább feldarabolódtak, még ha az elit részét

[289] Uo.
[290] Kiss Z. 2000, 101.
[291] Orosz 1965, 46.
[292] Szuhay 1998, 141.; Scott–Hutter–Székely 1990, 301.; Kaposi 2019, 85–111.
[293] „…a békeszerződés közép- és hosszú távon közel sem rendelkezett olyan negatív gazdasági hatással, mint azt gyakran feltételezni szokás. Ennek okai között szerepel, hogy a természeti erőforrások a két világháború között már messze nem tartoztak a gazdasági növekedés legfontosabb tényezői közé, hanem sokkal inkább a gazdasági szerkezet változásai, a technológiai fejlődés és a humán tőke voltak a fejlődés hatóerői, melyeket kevésbé érintett a békeszerződés…" Tomka 2018, 47–79.
[294] Tomka 2018, 66.
[295] Tomka 2018, 63.
[296] Kaposi 2013, 277.
[297] Orosz 1965, 28.

alkotó arisztokrácia nem is vesztette el teljesen korábbi befolyását.[298]

A birtokstruktúra mozgása, ahogy előbb H. Pálfy Ilona, majd Kolossa Tibor és Puskás Júlia rámutatott, a századfordulót követően felgyorsult. Az 1911. évi gazdacímtáron alapuló kutatásuk eredményeként fogalmazták meg, hogy a „100 holdon felüli egyéni birtokosok területe 1.244.000 holddal csökkent. Ennek kb. 1/4 része vállalatok, bankok kezére jutott, 3/4 része pedig osztódás útján 100 holdon aluli birtokkategóriába került. A birtokmozgásnak e felgyorsulását az 1905-től kibontakozó parcellázás idézte elő."[299] A folyamatot kiegészítette, hogy a 19. század közepétől egyre több a nagybirtokra épülő földbérlet, amelyeken a gazdálkodást a jellemzően izraelita bérlők rendszerint modernizálták.[300]

Hasonló következtetésekre jut Pálfy Ilona Baranya megye kapcsán is: mind a nagybirtokosok személye lecserélődött, mind a nagybirtok összkiterjedése, mind a nagybirtok átlagos mérete csökkent. 1784-ben 34 birtokos birtokolta a megye falvainak nagy részét, 1893-ban közülük 19 kezén marad meg a megye területének közel harmada, 1925-ben pedig számuk 17-re csökken, az általuk birtokolt földek a csonka megye területének már csak 21%-át tették ki.[301] A világi nagybirtokosok közül az Esterházyak, Batthyányak birtoklása a 18. század elejétől datálható: a Montenuovók és a Draskovichok később, a Batthyányakkal való rokoni kapcsolat révén lettek birtokosok,[302] az eredetileg izraelita Biedermannok még később. A birtokosok „kicserélődése" mellett a nagybirtok mérete is változott. 1893-ban a megye egészén 365 (nagy)birtokosnak 582 birtokegysége volt 312.500 hold nagyságban, 1925-ben 396 birtokosnak 605 birtokegysége volt mindössze 277.510 holddal (mindkettő a csonka vármegyére számítva az összevetés érdekében).[303]

A megye birtokviszonyai a 18. század első harmadára rögzültek. A nagybirtokok nagyságukban és jellegükben a 19. század végére már erősen eltértek egymástól, „találunk példát főúri magántulajdonú, egyházi, kamarai és közalapítványi uradalmakra, de e csoportok sem voltak egyneműek. A magánuradalmak nagyságukban különböztek, az egyházi birtokok négyféle uradalomhoz tartoztak, a közalapítványi uradalmak pedig természetükből adódóan mutattak változatos képet."[304] A világi nagybirtokok közül kiemelkedtek az Esterházy és a Batthyány (majd Batthyány–Montenuovo) család javai. Az egyházi birtokok között elkülönültek a püspöki és a káptalani birtokok, míg a szerzetesrendek vagyona Mária Terézia és II. József rendelkezései értelmében közalapítványi (így tehát egyetemi, vallás-, tanulmányi alapítványi vagy terezianumi) vagyonná vált. Az uradalmakat a 19. század végére a korábbi helyzettel ellentétben[305] már a területi szétszórtság jellemezte, amely mind igazgatásukra, mind gazdálkodásukra kihatott. A megye uradalmainak történetét behatóan vizsgáló Borsy Judit az uradalmak fejlődési ívének megrajzolása során a kötött földbirtokok számának növekedését hangsúlyozta, megállapítása szerint a „pécsi egyházmegye földbirtoka, a feloszlatott szerzetesrendek birtokaiból létrejött közalapítványi birtokok, a hitbizományok, a felekezeti földbirtokok, vitézi telkek stb. az 1925. évi adatok szerint a Baranya megye összes földbirtokának több mint egyötödét jelentették."[306]

Kérdésfelvetés

Az alábbiakban az Ormánságot is magában foglaló két dél-baranyai járás, a siklósi és a szentlőrinci járás birtokszerkezetét kívánjuk megvizsgálni a 19. század második és a 20. század első felére vonatkozóan. A fenti problémákból kiindulva a vizsgálat elsősorban a birtoktípus és a művelési ágak összefüggéseinek feltárását célozza a szakirodalomban megjelent korábbi észrevételek mentén. A nagybirtokok földhasználatában jelentős különbségek voltak, így érdemes a területi differenciáltságot és annak időbeli változását is alaposabban megvizsgálni. A rendelkezésre álló forrásaink alapján a térség kisbirtokait is összevetjük a nagybirtokokkal földhasználatuk sajátosságai alapján. Fontosnak látjuk ugyanis, hogy kvantitatív adatokkal alátámasztva járjuk körül a kemsei falukutatók által 1936-ban plasztikusan megfogalmazott problematikát, amely szerint „a

[298] Gyáni 2001, 225–228.
[299] Kolossa – Puskás 1978, 480; H. Pálfy 1933, 972–988.
[300] Gyáni 2001, 226–227.
[301] H. Pálfy 1933, 972–988.
[302] H. Pálfy 1933, 986.
[303] H. Pálfy 1933, 979–980.
[304] Borsy 2005, 89.
[305] Pálfy részletesen nyomon követi az eredeti, több falura kiterjedő birtoktestek darabolódását. H. Pálfy 1933, 985–986, különösen a táblázatot.
[306] Borsy 2005, 95.

nagybirtok halálgyűrűje a nép megfojtója".[307] Forrásaink kombinálásával lehetőségünk nyílik 1911 és 1935 között a (tiszta) földjövedelem vizsgálatára a nagy- és kisbirtokokon egyaránt, de más jellegű (például regionális) bontásban is, ezzel a különböző birtoktípusok termelékenységének az összevetésére is, újabb adalékot szolgáltatva a kisbirtok és nagybirtok termelékenységét övező vitákhoz.

A tanulmány egyfelől módszertani kísérlet a gazdacímtárak és az egyéb, népszámlálásokhoz, kataszteri felvételezésekhez, adómegállapításhoz használt, alább részletezett mezőgazdasági statisztikák kombinálásából származó többletinformációk kinyerésére és értelmezésére e két járásra kiterjedő és történeti-néprajzi tájegységet is (Ormánság) magába foglaló mintaterületen. A nagybirtokra (gazdacímtárak)[308] és a településekre (országos összeírások, népszámlálások) vonatkozó területhasználati és jövedelmi adatok kombinációjából[309] ugyanis a kisbirtok területhasználata és jövedelmi viszonyai is ábrázolhatók – az előbbi az 1895-ös, 1911-es és 1935-ös évekre, az utóbbi csak 1911-re és 1935-re. 1865-re is van ugyan településszintű jövedelmi adatunk, de itt a nagybirtoké és kisbirtoké nem választható szét. 1883-ból ugyancsak vannak jövedelmi és földhasználati adatok is, de nem derül ki, hogy ebből mekkora tartozik a nagybirtokhoz, 1895-ben pedig településszinten nem publikáltak jövedelemi adatokat. Ezzel együtt korlátozottan, de vizsgálhatóvá válnak nemcsak a nagybirtok és kisbirtok területhasználatának esetleges differenciái, továbbá ezek időbeli változásai, de a magyar agrártörténet egy máig nyugvópontra nem jutott kérdése, jelesül a kisbirtok és nagybirtok területegységre jutó termelékenységének kérdésköre is. Ez utóbbi megítélése ugyanis nem egységes a szakirodalomban. Makkai László megállapítása szerint a feudális nagybirtok a kora középkorban kifejezetten élénkítő hatással volt az agráriumra, míg az ezt követő három évszázad során inkább visszahúzó szereppel bírt. A kora újkortól újjászerveződő nagybirtok azonban „ismét képes volt arra, hogy a kistermelésnek megadja az alapvető ösztönzést".[310] Demeter Gábor legutóbbi kutatásai szerint például az 1865-ös kataszteri összeírás alapján a nagybirtok termelékenysége meggyőzően nagyobb volt.[311] Mivel azonban a települési jövedelemből nem volt ismert a kis- és nagybirtok részesedése, a vizsgálati halmazba csak olyan települések kerülhettek be, ahol vagy kizárólag nagybirtok, vagy kizárólag kisbirtok szerepelt, ami a teljes minta elenyésző részét jelentette, s a bent maradó esetek is speciális típust testesítettek meg, így tehát a vizsgálat reprezentativitása kérdéses. Az itteni vizsgálatok lehetővé teszik a továbblépést ebben a kérdésben.

A mintaterület további részhalmazokra bontása emellett lehetővé teszi a kulturális (így például vallási) differenciák földhasználatra és földjövedelemre való hatásának vizsgálatát is, különös tekintettel azokra a területekre, ahol a nagybirtok jelenléte miatt eltérő vallású külterületi lakosság betelepülését figyelhetjük meg. A vizsgálat során ezeket a helységeket külön kezeltük a tisztán református vagy katolikus településektől.

A gazdacímtárak alapján szintén lehetőség nyílik a nagybirtokos családok és egyéb birtokosok (az egyház vagy a hitelintézetek) területhasználatának és jövedelmének vizsgálatára, a köztük lévő differenciák kimutatására és mindezek időbeli tendenciáinak követésére is.

A gazdasági értékek mellett a vizsgált terület demográfiai jellemzőit is körüljárjuk, választ keresve arra a kérdésre, hogy volt-e differencia a különböző fekvésű/vallású területek reprodukciós rátájában.

Mivel a vizsgálati terület magában foglalja az Ormánság területét is, így járulékos módon szintén lehetőség nyílik az ormánsági és nem ormánsági területek (ezen belül az itteni nagybirtok és kisbirtok) területhasználati és jövedelmi különbségeinek és ezek időbeli változásának vizsgálatára is. Ez az elhíresült egykézés jelenségének magyaráza-

[307] Elek et al. 1936, 158.

[308] *Magyarország földbirtokosai* 1893; *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímtár,* 1897; *Magyarországi Gazdacímtár*, 1911; *Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár),* 1925; *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár*, 1937.

[309] *Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme*, *1865; A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája: A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenkint.* 1897; *Baranya vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján.* 1914.

[310] Makkai 1982, 56.

[311] Demeter 2019, 7–69.

tához is adalékokat szolgáltathat, hiszen vizsgálható, hogy mekkora a nagybirtok aránya az Ormánságban a nem ormánsági területekhez képest, mekkora a kisbirtok átlagmérete, átlagjövedelme, hogy ez időben csökken-e vagy növekszik, és hogyan viszonyul a nem ormánsági területeken mérhető értékekhez. Mivel valószínűsíthető, hogy a jelenség nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem multikauzális, ezért a háziipar (mint pótlólagos jövedelemforrás) fejlettségének lokális változását is megvizsgáltuk.

Forrás, adat, módszer

A nagybirtokok gazdálkodásának és az agrárnépesség kapcsolatának legjobb forrásai a hazai gazdaságtörténet-írásban immár évtizedek óta a gazdacímtárak és a népszámlálások. A gazdacímtár összefoglaló megnevezése alatt a 100 kataszteri hold fölötti birtokokra vonatkozó birtok- vagy üzemstatisztikai kiadványokat értjük. A forrástípus használata a birtoktörténeti kutatásokban folyamatos, különösen az 1970-es évektől, amikortól Kolossa Tibor és Puskás Júlia, valamint Scott M. Eddie számítógépes elemzései magasabb szintre léptették a hazai vizsgálatokat.[312] A gazdacímtárak teszik többnyire lehetővé a nagybirtok, a nagybirtokosok mennyiségi és minőségi változásait, a tulajdonviszonyok sokféleségének[313] változását egy hosszabb időtávon keresztül. „Külön érdekességük – hangsúlyozza Kövér György –, hogy a birtokterületet művelési ágak szerinti bontásban közölték, és magukban foglalták a birtokok kataszteri tiszta jövedelem szerinti értékét is (ami nem tényleges forgalmi értéket, hanem a föld termőképessége, piacoktól való távolsága stb. alapján becsült eszmei értéket jelölt). A gazdacímtárakból ugyan mindig kimaradt bizonyos számú birtok (elsősorban a községi birtokoknál mutatkozó hiány szembetűnő), ám a számítógép jóvoltából ma már statisztikai összesítésben is áttekinthetők ezek az adatok."[314]

Az 1890 és 1940 közötti fél évszázad során több gazdacímtár is készült, amelyek közül a két járásra vonatkozóan Excel-táblázatban rögzítettük az 1893-ban, 1895-ben, 1911-ben, 1925-ben és 1935-ben megjelenteket. A módszer ismertetése során még kitérünk rá, de már itt fontos megjegyezni, hogy az összehasonlítást számos tényező nehezíti, különösen az, hogy az 1895-ös gazdacímtár nem birtok-, hanem üzemstatisztika. Az 1893-as gazdacímtárban – ahogy a korábbi vizsgálatok rámutattak – bár vannak magas hibaszázalékot produkáló megyék, szerencsénkre Baranya nem tartozik közéjük.[315] Érdekes kérdés lenne a differenciák vizsgálata ilyen közeli időpontban, de jelen tanulmány keretében erre nem vállalkozunk. A forrás felvétele során az alapvető szervezőegységet a birtokok képezték, hozzájuk rendelték a települést (az utolsó postaállomással) és a birtokost, megadva a szántó, a kert, a rét és a legelő, valamint az erdő, a szőlő, a nádas és a használatlan terület nagyságát kataszteri holdban, végül mindezeket összegezték.

Az 1911. évi gazdacímtár minden bizonnyal az 1909. évi földkataszter-revízió adatain alapul.[316] Kolossa Tibor és Puskás Júlia a forrásban fellelhető hiányt 4,3%-ra teszi: az „ilyen jellegű országos összeírások elkerülhetetlen hibaszázalékát figyelembe véve ez jó eredmény. A gazdacímtárban a fizikai birtokosok területe csak 1,8%-kal kevesebb, mint 1913-ban."[317] Összességében jó forrásnak tekinthetjük ezt az összeírást is.

Az 1935. évi gazdacímtárban nemcsak a Trianont követő időszakkal való összevetésre van módunk, de – Puskás Júlia megállapítása szerint – ebben található először olyan adatgyűjtés, amely a haszonbérletekre vonatkozó adatokat mind a bérbeadó, mind a bérbevevő oldaláról egyaránt tudakolta. Így először van mód arra, hogy az ország területére kiterjesztve pontos képet nyerjünk arról, hogy a különböző nagyságú birtokok mennyit adtak haszonbérbe területükből, s azokon milyen nagyságú gazdaságok, illetve üzemek keletkeztek.[318]

Ugyancsak 1935-re vonatkozóan készült el a Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozatának 1938-ban kiadott kötete, a *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. A kötet lehetővé teszi, hogy a földbirtokok községi szintre lebontott kataszteri tiszta jövedelmét a nagybirtokok tiszta kataszteri jövedelmével a világháború utáni időszak-

[312] Kövér 1999, 290.
[313] Puskás – Eddie – Láncz 1977, 317.
[314] Kövér 2001, 88.
[315] Eddie – Hutter – Székely 1990, 314.
[316] Eddie 1996, 24; Kövér 2001, 91.
[317] Kolossa – Puskás 1978, 457.
[318] Puskás 1963, 365.

ra vonatkozóan is összehasonlítsuk.[319] A gazdacímtárakat egészítik ki a népszámlálási kiadványok településszintű adatai. Az 1910., 1920. és 1930. évi népszámlálások hivatkozott kötetei részletes kimutatást közöltek a népesebb tanyák, puszták, telepek és egyéb lakott helyek alapvető demográfiai (így korcsoportos, felekezeti, anyanyelvi, írni–olvasni tudásra vonatkozó) adatairól. A jelen vizsgálat során használt adatok a GISta Hungarorum (OTKA K 111 766) projekt keretében elkészült és szabadon elérhető településszintű adatbázisól származnak.[320] A projekt, amely a „Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához (1869–1910)" címet viselte, a századforduló időszakának több népszámlálási kötetét, emellett helységnévtárát, háztartásstatisztikáját és jövedelmi kiadványait dolgozta fel.

Az agrárszférában a kvantitatív elemzések nem számítanak újszerűnek, de hazánkban általánosan elterjedtnek sem. Katus László, Tóth Tibor,[321] Nagy Mariann[322] és Scott M. Eddie vizsgálatai alapján arra a következtetésekre juthatunk, hogy a kliometria jól alkalmazható nagy felbontású, de regionális vizsgálatoknál (Perjés Géza),[323] kis felbontású országos vizsgálatoknál (Nagy Mariann, Katus László), területi jelleg nélküli statisztikai vizsgálatoknál (Tóth Tibor), vagy statikus (helyzetképi) vizsgálatoknál, de részben az adatok jellege és adathiányok miatt dinamikus, komparatív vizsgálatokra nehezen alkalmazható, különösen érvényes ez országos viszonylatban. Kis térségekre azonban lehetséges jó felbontású – nagy időtávot átfogó – vizsgálatokat is végezni.

A vizsgálat során a vallási, területi és nagybirtoktípus szerinti részhalmazok átlagértékeit és fajlagos mutatóit képeztük a jelzett időpontokban. Az átlagértékek közötti differencia szignifikanciájának vizsgálata érdekében kétmintás t-próbát és F-próbát végeztünk a részhalmazokon. Az eljárás során az Excel, az SPSS, a különbségek és változások területi mintázatainak vizsgálatához pedig az ArcGIS 10.4 szoftvert használtuk.

Mivel az 1893-as, 1911-es és 1935-ös összeírásnál is a 100 kataszteri hold feletti birtokokat tekintették nagybirtoknak, ezek bizonyos megszorítások mellett összevethetők. Fontos megjegyeznünk, hogy 1935-ben azért látható egy sor 1–2 és pár kataszteri hold nagyságú birtok, mert akkor 100 hold fölöttinek a birtokost igazították be és nem magát a birtokot, tehát módszertanilag eltért a felvételezés az 1893-astól. Viszont Scott M. Eddie, Hutter Ingrid és Székely Iván 1990-ben publikált *Fél évszázad birtokviszonyai*. *Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935* című munkájukban az 1935-ös gazdacímtárat éppen az első, 1893-as felvételezés értékeivel vetették össze. Összehasonlítási céllal támaszkodtunk az 1865-ös kataszteri felmérés településszintű összesítésére is,[324] itt azonban csak a nagybirtokok számát, nem pedig összméretét adták meg. Ennek ellenére nagy valószínűséggel itt is 100 kataszteri hold volt a határérték, mivel a világi és egyházi nagybirtokok száma 1865-ben és 1895-ben nem mutatott lényegi eltérést. 1893-ban 97 világi mellett 19 egyházi nagybirtok(os) volt a vizsgált két járásban, a többi (összesen 231) közbirtokosság vagy közösségi föld. 1865-ben ugyanezen két járás mintegy 120 településére 121 nagybirtokot jeleztek. Szintén hangsúlyozandó, hogy a nagybirtok között írták össze a 100 kh feletti közösségi birtokokat, amelyeket valójában gyakran kisbirtokosok használtak (zömmel legelő földhasználati forma uralta őket), ezért területhasználatukat és jövedelmüket külön, illetve a kisbirtokhoz számítva is megadtuk a korrektebb összehasonlítás érdekében.

Szintén módszertani problémaként merült fel az az időbeli tendenciák vizsgálatát limitáló tényező, hogy az 1893-as, 1911-es és 1935-ös összeírásban eltérő a nagybirtokkal rendelkező települések száma, így a települések összterülete is. Az 1920-as határváltozások miatt két település eleve kiesett a halmazból, számos további település pedig elvesztette külterületének egyes részeit, míg a járási beosztás megváltozása további öt települést sorolt át a szentlőrinci és siklósi járásból máshová 1920 után. Ezek miatt nem is próbáltunk meghatározni egy közös, mindhárom időpontra érvényes halmazt,

[319] A forrásra Szilágyi Zsolt hívta fel a figyelmünket, aki a kiadvány adatait rögzítő adatbázisa Baranya megyei részét rendelkezésünkre bocsátotta. A hiányzó részeket Hegedűs István egészítette ki. Ezúton is köszönjük segítségüket!

[320] Elérhetőség: https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka#2_Letölthető anyagok

[321] Tóth 1983.

[322] Nagy 2003.

[323] Perjés 1979, 33–109; Perjés 1978, 11–80.

[324] Keleti 1868.

hanem inkább a nagybirtokkal rendelkező települések időben (és méretben is) változó halmazára koncentráltunk. Ráadásul a települések közötti birtokátsorolások száma sem volt elhanyagolható tényező, így a településszintű területi mintázatok összehasonlításakor is óvatosan kellett eljárni. 1935-ben a részletes, birtoknagyság szerinti kimutatások is rendelkezésünkre álltak darabszám és méret szerint, sőt a védett birtokok aránya és a kiosztott földek nagysága is mérhető volt, míg a többi esetben nem.[325] Az 1865-ös, 1895-ös és 1910-es összeírás az üzemegység tekintetében sem következetes. 1865-ben a birtokok számát adták meg, 1910-ben a birtokívek számát, 1895-ben a gazdaságokét. És ez – mint néhány település példáján látszik – nem feltétlenül ekvivalens. Így ezen összeírások fajlagos adatai is csak korlátozottan összevethetők. Mindezen korlátok sajnos az 1 kataszteri holdra jutó jövedelem vagy egy birtokra jutó földterület kiszámításánál is jelentkeztek. Mindezt tetézi, hogy a jövedelmi statisztikák a kataszteri tiszta földjövedelmet adják meg: az állattartás bevételeiről nincs adatunk, pedig ez megyénként változva[326] a teljes agrárjövedelem 30–45%-át is kitehette.[327] Így a legelők járulékos hozama sem becsülhető meg. Mivel a közösségi nagybirtokként összeírt területek zöme legelő, így ennek fajlagos hozama is alacsony volt, ráadásul – akár a kis-, akár a nagybirtokhoz soroljuk – annak jövedelme is pontatlanul fog megjelenni.

A tiszta földjövedelem továbbá azt is jelenti, hogy nem adható meg a bevétel és kiadás tényleges nagysága,[328] így a kettő hányadosa sem. Azaz, hasonló tiszta földjövedelem jelentheti a bevétel 10, de akár 50%-át is egyaránt, tehát nem lesz adatunk a termelés valódi hatékonyságáról. Ugyancsak módszertani probléma az Ormánság lehatárolása, hiszen az általunk használt Zentai-féle lehatárolás[329] nem minden református települést tömörít a két járásból, és az ormánságiként minősített településeken is élt katolikus kisebbség.

A későbbiekre tekintettel kiemelendő, hogy 1911-ben a gazdacímtárban a bérlők száma folyamatosan gyarapodott, részben ez állt a Pálfy által is megfogalmazott „nagybirtok- és uradlomaprózódás" jelensége mögött. Őket sokszor „0" értékkel írták össze a területhasználat minden kategóriájában és a jövedelmet tekintve is, ezért őket a fajlagos adatokra rákérdező vizsgálatokból kizártuk. Komolyabb problémát jelentett viszont, hogy 1935-ben ugyanőket szintén nulla összjövedelemmel írták össze, de a földhasználati adatokat már számszerűleg közölték. Ezen földhasználati adatok felhasználása azonban sok esetben az adott birtokoscsoport adatainak duplikálását jelentette volna (bérbe adónál és bérlőnél is feltüntetve), tehát ki kell hagyni őket az aggregált értékekre vonatkozó vizsgálatokból is (így 131 ezer kataszteri hold helyett 103 ezerrel számoltunk 1935-ben, míg 1893-ban – amikor hasonló probléma nem állt fenn – 130 ezer kataszteri hold, 1911-ben 111 ezer kataszteri hold körüli volt a nagybirtok statisztikai számításba vett kiterjedése).

Eredmények

1893–1895

Az 1893-as gazdacímtár és az 1895-ös településszintű összeírás[330] alapján nézzük meg, hogy milyen tulajdonságok jellemezték a nagybirtokstruktúrát, tekintettel arra, hogy a két összeírásban közölt (településszintű, a gazdacímtár esetében pedig arra aggregált) értékek különbsége lehetővé tette a nagybirtok és kisbirtok részarányának vizsgálatát. A két járás mezőgazdasági területének 54%-a volt nagybirtok és közbirtok. Ebből (a teljes mezőgazdasági területre vetítve) 31% volt világi nagybirtok, 8% egyházi és 16% közösségi jellegű. Az

[325] *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat…

[326] Lásd: Kisatlasz 2020. 5. fejezet térképei. Baranyában az állattartás jövedelme átlag feletti volt, 1 keresőre 300 K felett, ráadásul ennek több mint 80%-a kisbirtokon realizálódott.

[327] Az állattartásnak kb. 25% a részesedése a teljes mezőgazdasagi termelésből Fellner Frigyes [1916] és Schulze szerint, viszont Matlaszkovszky és Nagy Mariann is 45% körülire taksálja. Fellner 1916, 485–625; Schulze 2000, 311–340; Nagy 2003.

[328] Keleti Károly már idézett művében részletesen leírja, hogyan számolták ki a tiszta földjövedelmet.

[329] Zentai János kutatásai végül a régió meghatározásában a legfrissebb úgy, hogy leginkább mérvadó, így ő az alap, továbbá készített még egy házasságkötési tendenciákon nyugvó belső nyugat-keleti osztást. Lásd Zentai 1972, 199–206. Zentai 1978, 519–557.

[330] *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája…*

utóbbiak leszámításával tehát maradt 39%. Az Ormánságban ez rendre 24%, 13% és 16% volt. Látszik tehát, hogy az Ormánságban az egyházi – a Vallásalap és a pécsi káptalan – birtokok jóval jelentősebb súlyt képviseltek ekkor.

A több mint negyven ormánsági településből tizenkettőn volt egyházi nagybirtok, ebből tizenegy egy tömbben az Ormánság közepén (itt egyébként a világi nagybirtok mérete elenyésző volt). A Drávamellékieket a szántók és legelők magasabb aránya jellemezte, míg a Drávától északra az erdők és szántók aránya volt magasabb, a legelők részesedése elenyésző. A 16800 kh egyházi birtokból viszont több mint 10 ezer a területileg kisebb (alig több mint 40 falu a vizsgált 120-ból) Ormánságon volt. Tehát pusztán a nyers számok alapján valóban úgy tűnhetett református szemszögből, hogy katolikus gyarmatosítás zajlik (*2. melléklet*). A helyzet még 1935-ben is változatlan volt: az egyházi nagybirtokok nagysága 18 000 kh volt, tehát nem csökkent, ebből a terület kisebb részét tömörítő Ormánságban közel 11 000 holdra volt tehető (az összes egyházi nagybirtok kétharmada, kiterjedésük pár száz holddal emelkedett mind az Ormánságban, mind másutt).

Ez különösen a megye egész területére vonatkozó folyamatok tükrében érdekes: itt ugyanis más jellegk dominált. Baranyában községi és közösségi birtokba jutott az egyházi birtokokból 1787–1893 között 106 községben közel 30 ezer hold, az 1787-es érték 10,7%-a, majd 1925-re 85 községben újabb 23,4 ezer hold. (A világi nagybirtokosok gyarapodása az egyházi birtokból elenyésző volt 1893-ig, bár 1925-ig már intenzívebb volt a változás). Összességében mind a püspökség, mind a káptalan birtoknagysága töredékére esett 1787-hez képest 100 év alatt: az egész megyében 275 ezer holdról 70 ezerre esett az egyházi birtokok kiterjedése Pálfy szerint, majd ez 1925-ig stagnált.[331] Mindezek alapján a református Ormánságban a katolikus egyházi nagybirtok felülreprezentáltsága a helyieknek is szemet szúrhatott.

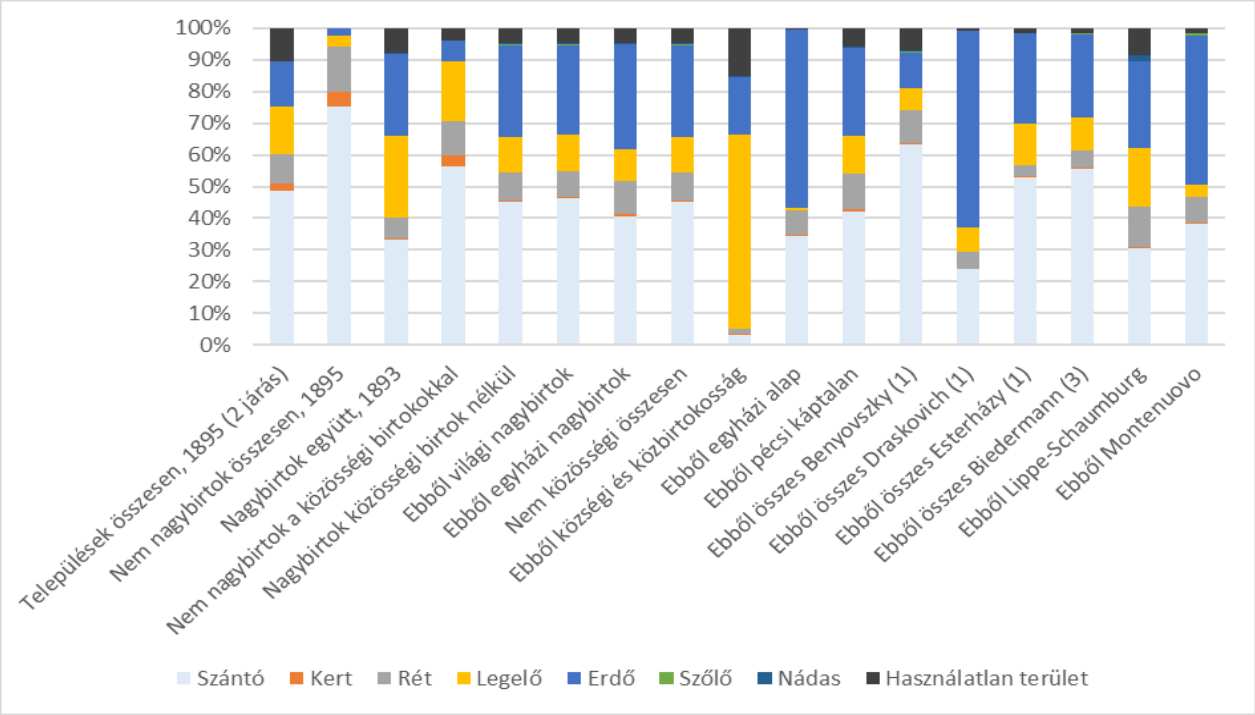
A római katolikus egyház erős jelenléte a református Ormánságban már önmagában is konfliktusforrás lehetett, főleg, ha az egyház birtokainak területhasználata magasabb jövedelmet valószínűsített. 1893/1895-ből ugyan nincs jövedelemadatunk, de hogyha a területhasználat alapján az egyházi földek értéktelenebbnek tekinthetők, akkor feltételezhetően a jövedelmük is alacsony volt, tehát egyházi kézen maradásuk nem eredményezett jelentős bevételkiesést a kisbirtokosoknak. Mindezek fényében a földhasználat differenciáit nagybirtokon és kisbirtokon egyaránt érdemes megvizsgálni.

A közel 245 ezer kataszteri hold termőterület 47%-a volt kisbirtok, de ehhez hozzászámítva az elsősorban közlegelőkből álló közbirtokok több mint 30 ezer kataszteri hold területét, a kisbirtok részesedése már 61% fölé emelkedik. Ezen belül az Ormánságban a kisbirtok aránya „csak" 45% volt, míg a nem ormánsági besorolású területeken 47% feletti, de a közbirtokokkal ez 63% fölé nőtt (35 és 13 ezer kataszteri hold), amely így már kedvezőbb értéket mutatott a két járás egészére jellemző átlagnál, és a legelőterületek nagyobb szerepére utalt a térségben. Kérdéses persze ennek jövedelmezősége – alacsony hozammal párosuló demográfiai nyomás esetén ugyanis a területhasználat változását kell feltételezni hosszú távon, már amennyiben ezt a termőhely adottságai lehetővé teszik. Lényegében tehát emiatt is érdemes a demográfiai jellemzőket, a termőhely adottságait és a földhasználat időbeli trendjeit is megvizsgálnunk.

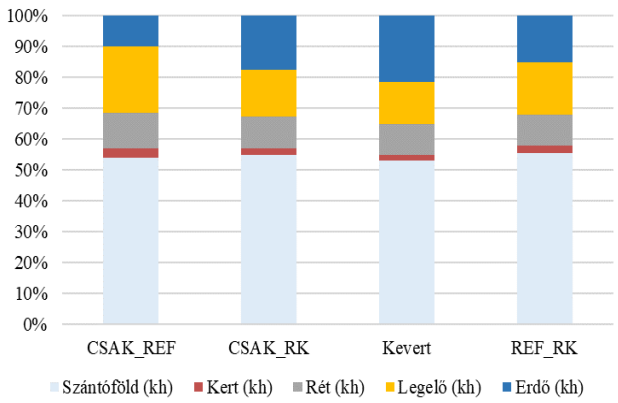
Demográfiai jellemzők

A demográfiai jellemzők közül nézzük először a felekezeti alapú eltéréseket. Az bizonyos, hogy a földhasználatot tekintve nem volt komoly differencia a református és nem református települések között – az egyetlen jellegzetesség, hogy a reformátusok körében magasabb volt a legelők aránya (20% felett) az erdők rovására, és e legelők zöme közlegelő–nagybirtok volt, tehát jórészt kisparaszti kezelésű. Kérdésként merül fel viszont, hogy a birtokméretet és a jövedelmet tekintve volt-e szignifikáns különbség vallási, vagy, különvéve az ormánsági és nem ormánsági falvakat, területi alapon. A következőkben tehát összevetettük a különféle részhalmazok 1865-ös, 1895-ös és 1910-es jellemzőit.

[331] H. Pálfy 1933, 981.



1. ábra. A különböző birtoktípusok földhasználati differenciái (1893)



2. ábra. A különböző felekezetű települések terület-használati sajátosságai a teljes halmazon (1893)

Mint az a nagybirtok és kisbirtok egyesített adatait tartalmazó *1. táblázat*ból is kitűnik, 1865-ben vallási alapon még nem volt markáns differencia a termelők között (az üzemegység mérőszáma viszont nem azonos). Az azonban jól látszik, hogy mindkét csoportban nőtt az egy holdra jutó jövedelem, az egy birtokosra jutó jövedelem viszont a katolikusoknál nem, ami birtokaprózódást valószínűsít. Bár a nem reformátusokra jutó birtoknagyság 1865-ben észrevehetően nagyobb volt (az értékbe továbbra is beleértendő a nagybirtok is, hiszen ez 1865-ben nem leválogatható statisztikailag), ez 1910-re eltűnt, megfordult, miközben az átlagos birtokméret csökkent. A kisbirtok átlagos méretei-nek és jövedelmének korlátaira utal, hogy az önálló birtokosok közel kétharmada már ekkor napszámra kényszerült vallásától függetlenül. (Részletes ki-mutatásunk a birtoknagyságról csak 1935-ből van, 1910-ben ezt az iménti proxy változóval helyet-tesítettük; a későbbiekben az 1910-es jövedelmeket az 1935-össel is összevetjük, illetve megnézzük az 1895–1910 közötti földhasználati változásokat.) Ezek után nézzük meg, más, területi csoportbontást alkalmazva van-e differencia 1865-ben és 1910-ben a képzett csoportok között és ez hogyan változott.

A nem ormánsági településeken 1865-ben (és 1910-ben) annak ellenére volt nagyobb az egy holdra jutó nettó földjövedelem (megint csak beleértve a nagy-birtokokat), hogy nagyobb volt az erdők aránya – mert ennek hátrányát a szőlők ellensúlyozták. (Ellenben az Ormánságban az egy birtokra jutó legelő nagysága 1893-ban 2,3 hold volt, míg a többi területen 1,1 hold). Mivel azonban a birtoknagyság az Ormánságban volt nagyobb, így összességében az egy birtokra jutó nettó földjövedelem is itt volt magasabb, s ez 1910-ben is megmaradt, annak ellenére, hogy a jövedelem itt stagnált. E stagnálás viszont azt vetítette előre, hogy a népesség növekedése esetén a jövedelem már nem lesz elegendő, különösen, hogy az egy gazdaságra jutó méret mindkét területen 1895-re és 1910-re egyaránt esett! 1893-ra lehetséges már pusztán a

kisbirtok méretének a kiszámítása is, amelynek átlagmérete az Ormánságban 11, míg a kontrollterületen 7 hold volt, gabonatermő gazdaság esetén az előbbi éppen hogy a rentabilitás határa felett volt, az utóbbi egyértelműen alatta. A nem ormánsági területeken azonban az 1 holdra jutó jövedelem nagyobb értékben (és hasonló mértékben) nőtt (+3,7 korona/hold) 1910-ig (még mindig a teljes birtokállományt tekintve), mint az Ormánságban, ennek köszönhetően az egy birtokra jutó – és az Ormánság számára kedvezőbb – jövedelemben mért differencia legalább nem nőtt tovább. Összességében ez azt jelentette, hogy *a relatív túlnépesedés ekkor az Ormánságban volt kisebb,* s mivel az Ormánságban ekkor egyébként is kisebb volt a természetes szaporulat (hasonló halálozás mellett kisebb születés, lásd a *2. táblázatot*), a tényleges szaporulat pedig a negatív migrációs egyenleg miatt (–1061 fő volt 10 év alatt), így nem meglepő, hogy *a helyi nagybirtokosok telepítéseinek célpontjává vált a térség*. Vélhetően a túlnépesedett, nem ormánsági katolikus falvak – voltak nem ormánsági református falvak is – váltak kibocsátókká, mert a külterületre települt lakosság zöme 1910-ben római katolikus vallású. 1910-ig a 45 telepítés (melyek egyébként nem csak az Ormánságot célozták) 17 esetben a felekezeti arányok eltolódását okozta, minden esetben a reformátusok rovására – még ha felekezeti arányszámfordulás nem következett is be.

1. táblázat. A különböző részhalmazokra jellemző termelési mutatók 1865–1910 között

Terület	Jövedelem / kh (K), 1865	Jövedelem / birtokos (K), 1865	Kh / birtokos 1865	1 birtokra* jutó jövede-lem, 1910 (K)	1 holdra jutó jövede-lem (K)	1 gazdaságra* jutó méret (kh), 1910	Kisbirtok az összesből, %
Ormánság	5,60	105,30	18,80 (16 – 1895)	102,78	8,56	12,00	61,46
Nem Ormánság	6,37	84,64	13,49 (10 – 1895)	81,79	10,00	8,18	62,91
Református	6,2	84,44	13,95	91,08	9,69	9,40	65,25
Nem református	6,06	99,13	16,35	81,05	9,35	8,67	59,08
Külterületi telepe-sekkel (1910)	5,91	111,13	18,82	114,80	9,69	11,85	50,42
Külterületi telepe-sek nélkül (1910)	6,19	78,82	12,74	73,04	9,46	7,72	71,27
Terület	**Szántó az összesből % (1893)**	**Rét az összesből, %**	**Legelő az összesből, %**	**Erdő az összesből, %**	**1 kis-birtokosra jutó föld (kh), 1893**	**1 kis-birtokosra jutó szántó, 1893**	**1 kis-birtokosra jutó legelő (kh), 1893**
Ormánság	63,08	64,84	77,54	30,56	11,08	5,61	2,30
Nem Ormánság	66,89	68,32	67,84	0,00	7,04	3,75	1,10
Református	67,32	67,81	78,49	32,74	8,29	4,25	1,62
Nem református	64,10	65,61	58,89	1,00	7,42	4,04	1,01
Külterületi telepe-sekkel (1910)	53,33	59,03	59,29	24,42	8,78	4,80	1,55
Külterületi telepe-sek nélkül (1910)	75,32	72,61	79,82	1,00	7,58	3,89	1,30

* beleértve a halmazba a nagybirtokot is

2. táblázat. Demográfiai jellemzők az Ormánságban és rajta kívül 1901–1910 között

Településcsoport	Születés (%)	Halálozás (%)	Törvénytelen születések (%)	Csecsemőhalandóság a halottak %-ában	Orvos kezelte holtak az orvos látta holtakhoz képest
Ormánsági	2,33	2,18	17,57	23,21	29,46
Nem ormánsági	2,50	2,17	11,39	27,56	38,82

Ezek után nézzük meg, hogy a külterületi lakossággal jellemezhető, azaz a demográfiai nyomás fokozódása felé tendáló falvak esetében a fenti tényezők milyen értékeket mutattak 1865 és 1910 között. Az 1910-ben külterületi telepesekkel rendelkező falvakban az egy holdra jutó átlagjövedelem kimagasló növekedést mutatott, még ha azt nem is tudjuk, hogy a telepesek 1865 előtt is ott voltak-e. Bár a többi településre is növekedés volt jellemző, az előző csoport esetében ez sokkal nagyobb mérvű volt, és 1910-re már a telepes nélküli (nem nagybirtok dominanciájú) falvakban vált alacsonyabbá az egy holdra jutó tiszta földjövedelem. Vélhetően itt a nagybirtok is kisebb kiterjedésű lehetett: 1910-ben a kisbirtok és közbirtok együttes nagysága 7,58 kataszteri hold, az egy birtokosra jutó összérték pedig 7,7 kataszteri hold volt. Ezzel szemben a telepesekkel jellemezhető csoportban a kisbirtok átlagos nagysága 1910-ben 8,8 kataszteri hold, az egy birtokra jutó üzemméret 11,8 kataszteri hold, tehát a birtoktest legalább 25%-a világi és egyházi nagybirtok volt. Az egy birtokra jutó jövedelem, mely általában stagnált vagy csökkent, a telepesekkel jellemezhető falvakban stagnált vagy emelkedett. Azaz a növekedés oka legalább részben a nagybirtok, mely tehát egy holdra vetítve is javuló kihozatalt mutatott. Ezzel a kisbirtok és a nagybirtok termelékenységének időbeli változása ragadható meg.

Az bizonyos, hogy hatalmas, 10% pontot meghaladó eltérések az egyes területek és birtoktípusok földhasználatában 1893-ban nem voltak. Az egyházi birtokokat tekintve a nem református, nem ormánsági, illetve a telepítés nélküli falvakban némileg nagyobb volt az erdő aránya és kisebb a szántóé. Tekintettel arra, hogy a katolikus falvak inkább a Mecsek lábánál, a reformátusok a Dráva-melléken domináltak, ez igazán nem meglepő, miként az sem, hogy a telepítés alá kerülő településeken általában kisebb az erdők aránya. A világi nagybirtokot tekintve a differencia az Ormánság, illetve a felekezetiség esetében még kisebb volt. A nagybirtok földhasználata az Ormánságban – az erdőt leszámítva – megegyezett a helyi kisbirtokosok földhasználatával, ellenben a nem ormánsági területeken a kisbirtokosok körében 60% körüli volt a szántó gyakorisága, amely 50% alatti volt az ottani nagybirtokon.

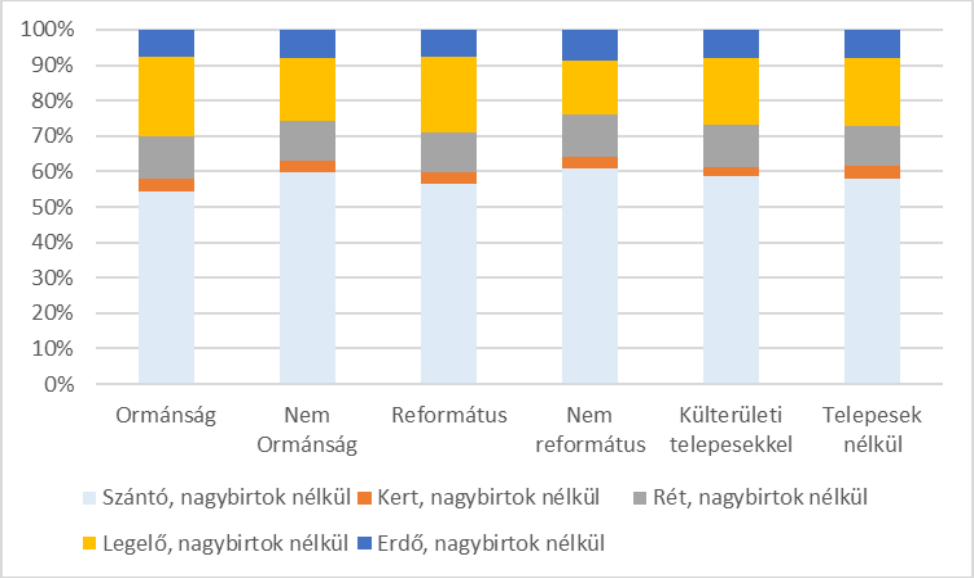
A csupáncsak kisbirtokra leszűrt adatokat tekintve a telepes és telepes nélküli falucsoport területhasználata szinte teljesen megegyezett, a nagybirtokon köztük mért differencia (a telepest kapó falvak nagybirtokain 10%-kal nagyobb a szántó aránya, mint a telepest nem kapó falvak nagybirtokain), nem feltétlenül utal intenzifikációra, hanem inkább az erdők irtására, vagy az eleve kedvezőbb adottságokra.

1911

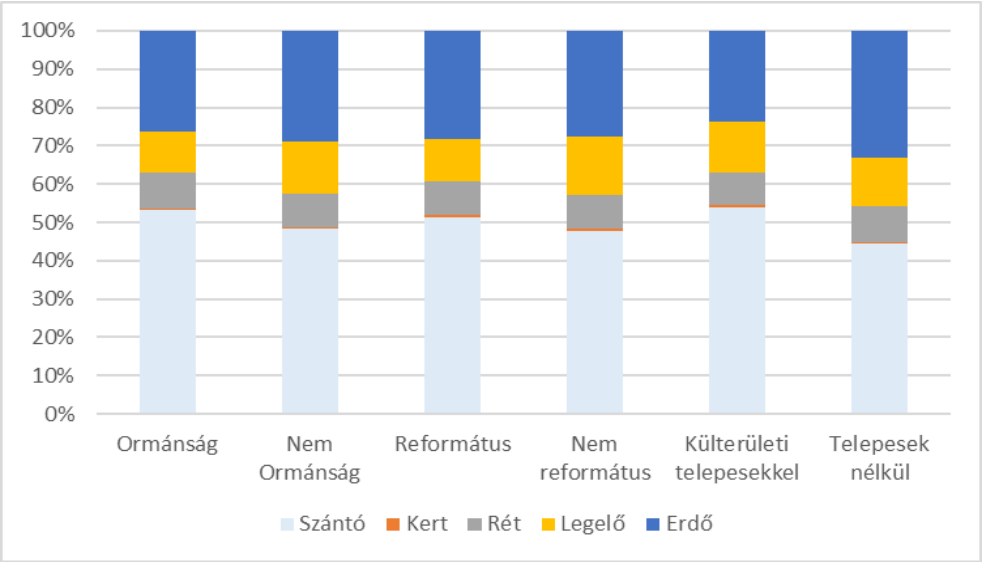
Az előzőek után érdemes megvizsgálni, hogy 1910-ig hogyan alakult a helyzet *külön* a nagybirtokokon és a kisbirtokokon. Az összes nagybirtok területe közel 50%-ot tett ki (csökkenést csak azért nem merünk írni, mert a viszonyítási alap módosult). 33% volt a világi nagybirtok, 7,5% az egyházi birtok aránya, ez tehát lényegében változatlan maradt, de jelentősen, 16%-ról 10% alá csökkent a nagybirtok méretűnek tekintett közbirtok kiterjedése. Az Ormánságban ez utóbbi aránya viszont 14%-on állt meg, azaz jelentősége egy generáció alatt sem módosult, a többi nagybirtoké pedig 38%-ot ért el, így a kisbirtok részesedése 35 ezer kataszteri hold, vagyis 48% volt a közbirtok nélkül (azzal továbbra is 62%), tehát húsz év alatt nem változott lényegesen.

A földhasználat is szinte változatlan maradt: a közbirtokot továbbra is legelők dominálták, a Benyovszky család birtokain továbbra is ki-emelkedett a szántók aránya, míg a Draskovichok és Montenuovók birtokain az erdők aránya volt jelentős, a vallásalap és a pécsi káptalan esetében szintén megmaradt a differencia az erdők gyakoriságában. Érzékelhető változás viszont, hogy a kisbirtok esetében a szántók aránya már meghaladta a 60%-ot, még a közösségi földekkel együtt mérve is. A kisbirtok és a nagybirtok között a szántók gyakoriságát illetően legalább 10%-os átlagos differencia volt az előbbi javára most is, mint 1893/1895-ben.

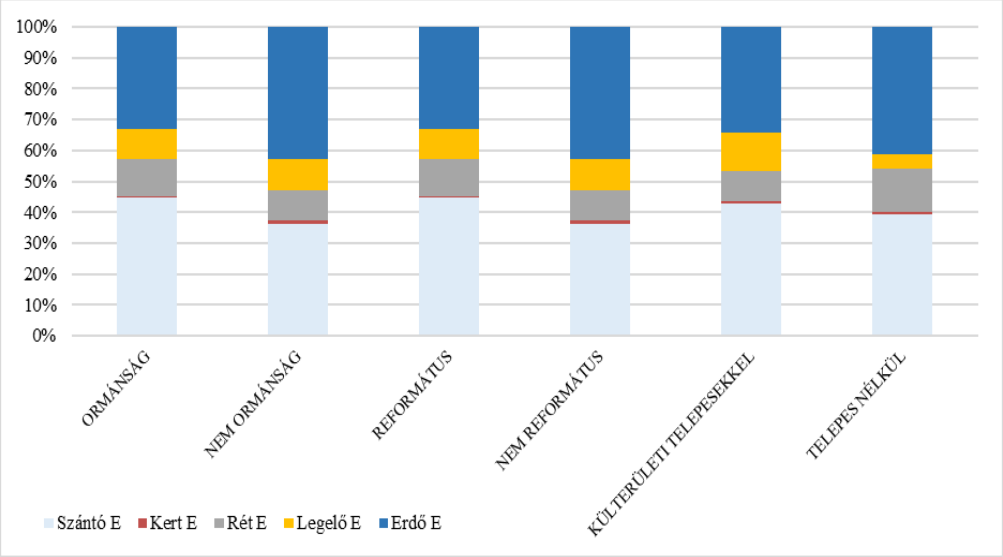
1910-re vonatkozóan már lehetséges a birtoktípusok jövedelmének megadása és az egy holdra jutó értékek kiszámítása, továbbá a birtokméret feltüntetése is a különböző részhalmazok esetében. A *6–7. ábra* a különféle birtokok és településhalmazok közötti differenciát mutatja be.



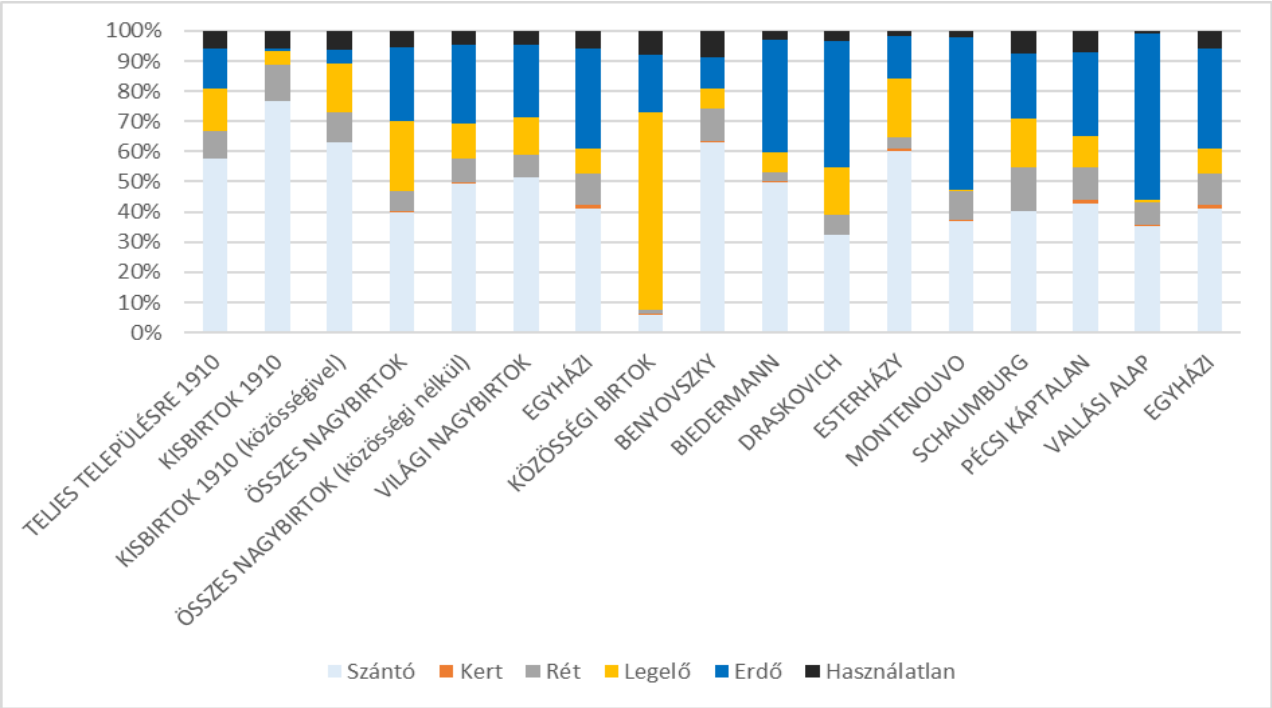
3. ábra. A kisbirtok és közbirtok egyesített földhasználatának differenciái a különböző alcsoportokban (1893)



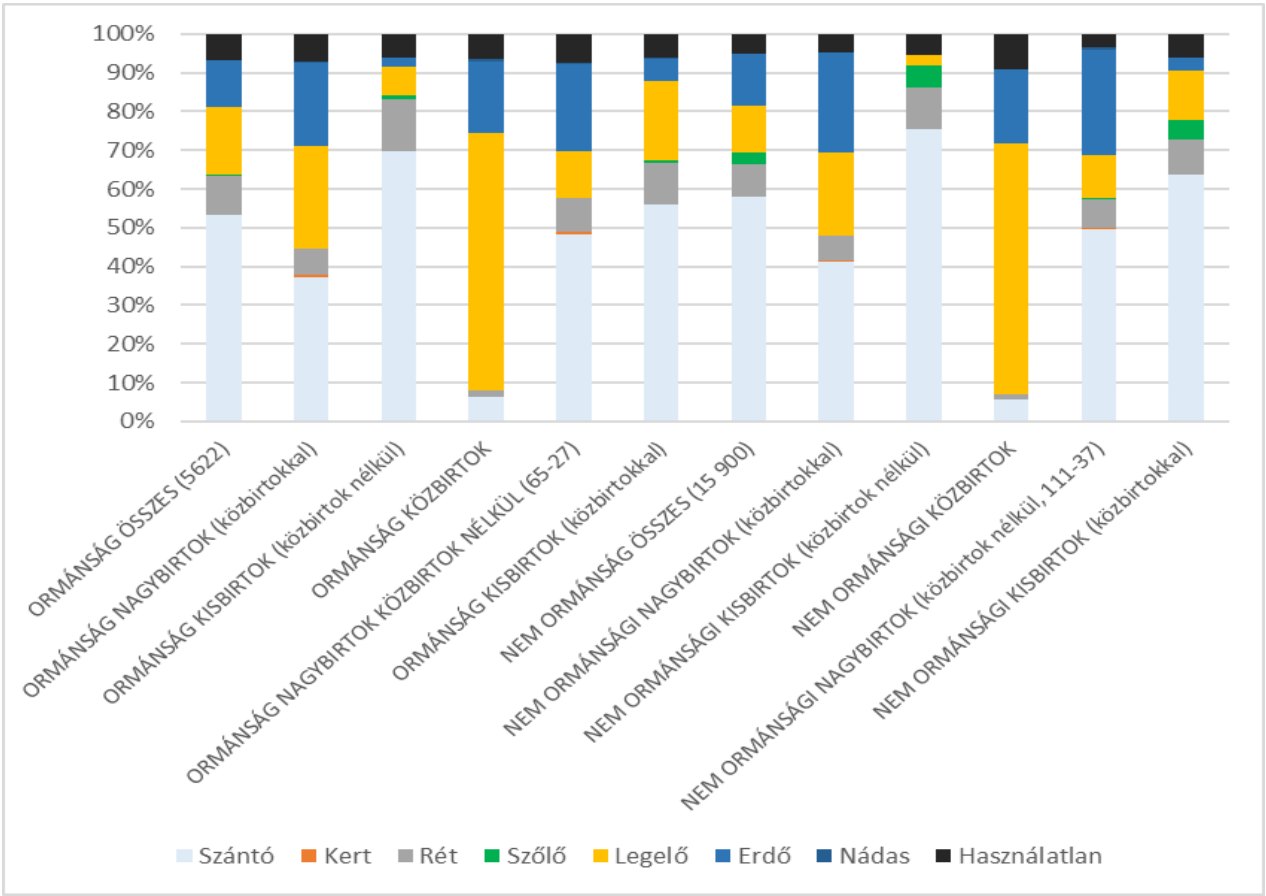
4. ábra. A világi nagybirtok földhasználati differenciái a különböző képzett alcsoportokban (1893)



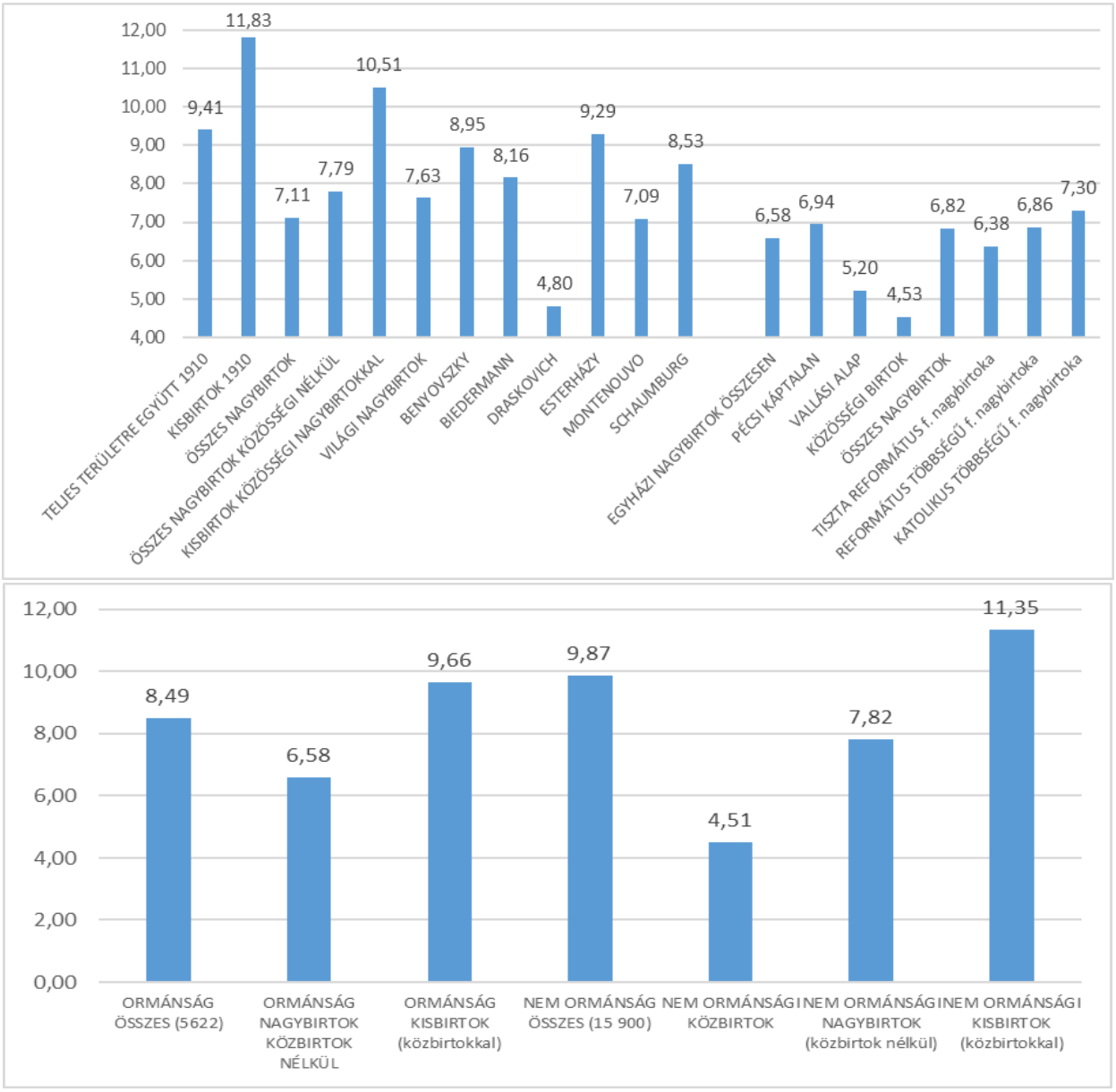
5. ábra. Az egyházi nagybirtok földhasználati differenciái a különböző képzett alcsoportokban (1893)



6. ábra. A földhasználat jellege a különféle birtoktípusok esetében 1910-ben



7. ábra. A földhasználat jellege a különféle birtoktípusok esetében 1910-ben



8. a–b ábra. Egy kataszteri holdra jutó nettó földjövedelem a két járás különböző részhalmazain (1910)

Nem meglepő módon a területhasználat jelentősen befolyásolta az egy holdra eső átlag földjövedelmet: a Benyovszky vagy Esterházy és a Draskovich családok közötti jövedelem-különbség az erdőterületekben mutatkozó differenciának tudható be. A közbirtokok szintén alacsony egy holdra jutó jövedelemmel bírtak (emlékeztetünk, hogy a vizsgálatba nem kerültek be a 0 jövedelmű birtokok). Az ormánsági kisbirtok a korábbiak fényében kisebb termelékenységet mutatott, de az ormánsági nagybirtok ugyancsak. Az ormánsági kisbirtok egy holdra jutó alacsonyabb termelékenységének oka, hogy hiába volt két holddal nagyobb a nem ormánságinál (*3. táblázat*, részben a több közösségi birtok miatt), a többlet főként legelő és rét volt (szőlő pedig szinte semennyi), amelynek alacsony volt a hektáronkénti földjövedelme (és az adat az állattartásról nem tájékoztat). Az ormánsági és nem ormánsági nagybirtokok földhasználata viszont szinte teljesen megegyezett, tehát a köztük lévő differenciának más oka lehetett (*7. és 8. b ábra*). A világi nagybirtokokon általában nagyobb volt az egy holdra jutó tiszta jövedelem, mint az egyházi birtokokon, ami a szántó alacsonyabb és az erdő magasabb arányának tudható be az egyházi birtokok esetében. Érdekes módon a katolikus falvakon lévő nagybirtokok jobb egy holdra jutó kihozatalt mutattak 1910-ben, ami korrelál az Ormánság–nem Ormánság relációval is, és mindez azért érdekes, mert az *1. táblázat* szerint a differencia nem volt jelentős 1865-ben (igaz, ekkor együtt számítva kis- és nagybirtokot).

3. táblázat. Az ormánsági és nem ormánsági kisbirtokok összehasonlítása 1910-ben

Fajlagos mutatók (a teljes mintához képest)	Szántó (%)	Rét (%)	Szőlő (%)	Legelő (%)	Erdő (%)	Használaton kívül (%)	Összes terület (%)	Kat. tiszta jövedelem (K)
Ormánság, nem nagybirtok az összesből, %	63,73	65,48	95,9%	20,74	9,14	44,52	48,17	63,31
Nem Ormánság, nem nagybirtok az összesből, %	63,42	61,80	96,92	9,84	0,03	53,34	49,07	62,57
1 ormánsági kisbirtokra (közbirtok nélkül)	4,60	0,87	0,06	0,48	0,15	0,39	6,5	66,10
1 nem ormánsági kisbirtokra (közbirtok nélkül)	3,23	0,46	0,25	0,11	0,00	0,24	4,41	52,82
1 ormánsági kisbirtokra (közbirtokkal)	4,60	0,89	0,06	1,68	0,48	0,51	8,15	73,81
1 nem ormánsági kisbirtokra (közbirtokkal)	3,28	0,47	0,25	0,66	0,16	0,32	5,5	56,38

4. táblázat. Területegységre jutó jövedelemkülönbség nagy- és kisbirtok között azonos egy holdra jutó termelékenységet feltételezve, a területhasználati differencia alapján súlyozva

Jövedelem	Szántó	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Összesen
1000 korona	1285	237	111	148	51	1832
1000 hold	120	19	4,4	30	27,5	201
Korona/hold	10,71	12,47	25,23	4,93	1,85	9,11
Nagybirtokon belüli részesedés %	*50*	*10*		*15*	*25*	*K/h: 7,80*
Kisbirtokon belüli részesedés %	*65*	*10*		*20*	*5*	*K/h: 9,39*

Ténylegesen számított érték nagybirtokra: 7,2 K/h, kisbirtokra: 9,9 K/h

5. táblázat. Különböző birtokhalmazok mérete és termelékenységi mutatói 1910-ben

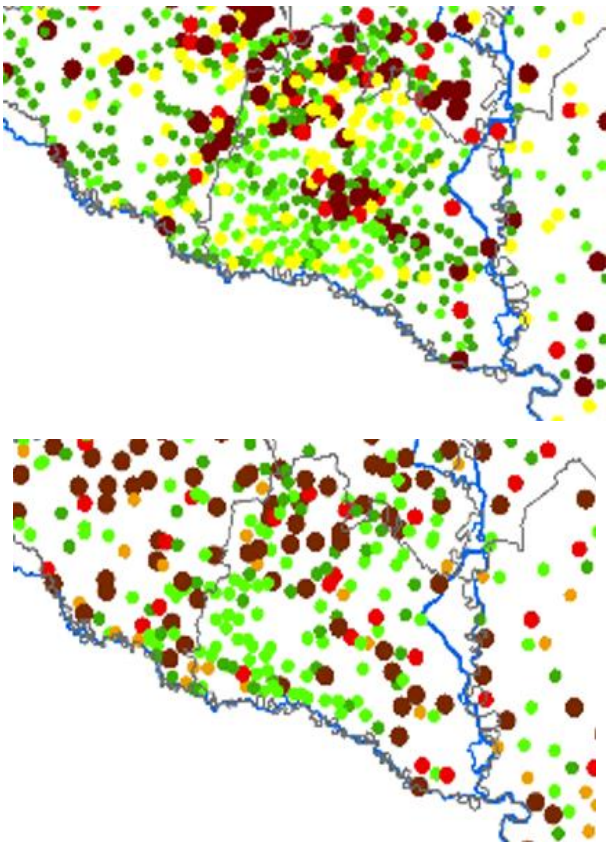
Csoport	Jövedelem / művelt terület (kh)	1 birtokra jutó arany-korona	Birtokméret (kh)
Teljes településállomány 1910	9,41	89,62	10,1
Kisbirtok 1910 (közbirtok nélkül)	11,83	55,40	5,5
Összes nagybirtok (közbirtokkal)	7,11	3910,18	581
Ormánság összes (5622)	*8,49*	*104,41*	*13,18*
Ormánság kisbirtok (közbirtok nélkül)	11,10	66,10	6,35
Ormánság nagybirtok közbirtok nélkül (65-27)	6,58	4509,97	740,42
Ormánság kisbirtok (közbirtokkal)	9,66	73,81	8,00 (1893-ban 11)
Nem Ormánság összesen (15 900)	*9,87*	*84,41*	*8,99*
Nem ormánsági kisbirtok (közbirtok nélkül)	12,64	52,82	4,51
Nem ormánsági nagybirtok (közbirtok nélkül, 111-37)	7,82	6023,74	797,89
Nem ormánsági kisbirtok (közbirtokkal)	11,35	56,38	5,5 (1893-ban 7)

Ugyancsak feltűnő és jelentős, hogy 1910-ben a kisbirtok 1 kataszteri holdra jutó nettó földjövedelme még a közbirtokokkal is magasabb volt, mint a nagybirtoké (10,3 korona 7,8 korona ellenében). Kérdésként merül fel, hogy mi lehetett ennek az oka: valóban nagyobb volt a kisbirtok termelékenysége? Vagy a közbirtok nélküli nagybirtok eltérő területhasználata tehető felelőssé? Hiszen volt földhasználati differencia, tekintve, hogy erdőket szinte alig birtokoltak a kisparasztok: lásd a *3. táblázat* adatait. Ha a földhasználattal súlyozott értékeket használjuk és kiindulási hipotézisként azonosnak tekintjük a két birtoktípus termelékenységét (*4. táblázat*), akkor is hasonló léptékű a differencia az 1 holdra jutó földjövedelmet illetően, tehát leszögezhető, hogy *a kisbirtok és nagybirtok közötti egy holdra jutó nettó földjövedelembeli különbséget részben a területhasználati differencia magyarázza*. Viszont a kisbirtok esetében számított és átlagolt jövedelmi érték közti különbség arra is rávilágít, hogy a kisbirtokon lévő *szántók*, legelők stb. *egy holdra jutó jövedelme semmiképpen sem lehetett kisebb a nagybirtokénál* (amelyről pedig pár oldallal feljebb megállapítottuk, hogy 1865 és 1910 között

növekedett), sőt *talán kicsivel nagyobb is volt*.[332] Tehát az *1. fejezet*ben megfogalmazott 1865-ös álláspont[333] revideálásra szorul: Dél-Baranyában a nagybirtok nem volt termelékenyebb a kisbirtoknál. A kisbirtok problematikája tehát abban rejlett, hogy valóban kicsi volt, hiszen a gazdák kétharmada kénytelen volt agrárbérmunkát vállalni. Az is tény azonban, hogy nem tudjuk, a nettó földjövedelem hány százaléka volt a tényleges termelésnek (azaz a bevételnek), ami pedig a hatékonyság másik mérőszáma lehetne.

Az *5. táblázat*ból jól látható, hogy a nem ormánsági nagybirtok fajlagos és összjövedelme, valamint mérete is nagyobb volt az ormánságiakénál, míg az ormánsági kisbirtok nagy mérete és magasabb összes jövedelme mellett sem mutatott jobb holdankénti nettó földjövedelmet – mint írtuk éppen a közösségi földek hozzászámításából eredő többletföld rosszabb jövedelmezőképessége okán. Ezek nélkül a fajlagos jövedelemtermelés hasonló lett volna egy holdra vetítve, mint a nem ormánsági kisbirtokokon. Végeredményben a legelők megléte a fajlagos hozam romlása ellenére is egyfajta jövedelemtöbbletet szolgáltatott az ormánsági kisbirtokosoknak. Mivel ezek átalakítása – a gazdálkodás intenzifikálása, vagy a szántók kiterjesztése a legelők rovására – 1893–1910 között nem történt meg, feltételezhető, hogy ez nem is lett volna rentábilis az ártéren: a Drávát ugyanis teljesen nem szabályozták a Tiszával ellentétben.[334] Földhasználatváltás és tőke híján ezért mikroszociális stratégiaként vagy az elvándorlás jöhetett szóba (de láttuk, hogy ennek ellenére is jelentős volt a katolikus cselédség betelepítése a térségbe, hiszen a nagybirtok aránya alig változott (statisztikai hibahatáron belül maradt az eltérő viszonyítási alapok miatt), vagy a népesség-szaporulat visszafogása, akár az ormánsági egykézés formájában.

Persze 1935-ig előretekintve láthatjuk, hogy sem a jövedelem (*7. táblázat*), sem a birtokméret nem zuhan tovább drasztikusan a két járásban 1910 után (*6. táblázat*), ami azt jelenti, hogy a népesség-növekedés korlátozása összhangban volt a rendelkezésre álló erőforrások mennyiségével. Azaz, 1910–1935 között – hiába volt már 1910-ben kétharmad az önálló birtokosok között a napszámra kényszerülők aránya – mégsem következett be drasztikus változás. Kérdés, hogy az egyéb jövedelmi lehetőségek (például háziipar) hogyan változtak a mezőgazdasági *niche* beszűkülése (a nagybirtokon való munkavállalás előtérbe kerülése) mellett. Ez ugyancsak befolyásolhatta a Dráva-mellék lakosainak életminőségét.



9. a–b ábra. Az ipart mellékesen űzők számának változása (fent) és a háziiparban foglalkoztatottak számának változása (lent) (1900–1910): a csökkenés zölddel jelölve

Az ipari keresők aránya 1910-ben a Dráva mentén jóval alacsonyabb volt, mint a mecsekalji térségben, és számuk a települések felében csökkent 1900–1910 között. A háziiparban foglalkoztatottak aránya viszont a Dráva menti falvakban magasabb volt 1900-ban, de 1910-re itt is hatalmas csökkenést lehetett mérni, s az ipart mellékesen űzők számára ugyanez volt a jellemző. Az iparvállalatok száma stagnált. Összességében tehát az ipar nem nyújtott stabil, kiegészítő jövedelmet a lakosság számára, a foglalkozási átrétegződésre pedig még kevesebb esély volt.

[332] Tóth Tibor is hasonló következtetésre jut az 1930-as adatok alapján: nagyüzemek (1000 k.h felett) esetén az 1 holdra jutó össztőke 820 P, kisbirtok esetében 1030 P; a nyershozam pedig 136 ill. 150 P, a megtérülési ráta 16,6% (6 év) és 14,6% (7 év). Tóth1983, 29.

[333] *1. fejezet*: 1–2. táblázat.

[334] Remenyik 2002, 54–55.

1935

A két járásban az 1 kataszteri holdra jutó földjövedelem 1910–1935 közötti stagnálása (mely szándékosan nem tartalmazza a közlegelők bevételeit, hiszen a földjövedelmet lerontják, ellenben az alternatív megélhetési formát jelentő állattartás bevételeit illetően sajnos nem indikatívak) azért tekinthető pozitívnak is akár, mert 1910-ben még konjunkturális árak voltak, míg 1935-ben éppen egy depresszióból lábalt ki az agrárszféra. Feltehető tehát, hogy az egy holdra jutó aranykorona–értékek stagnálása valójában az egy holdra jutó volumen növekedésével (q/hold) járt együtt, csak ez a számokban nem tükröződik.

6. táblázat. A kisbirtok kiterjedésének változása a 2 járásban 1893–1935 között

Év	Közösségi föld 1000 kh	Kisbirtokos 1000 fő	Méret (kh) közbirtokkal	Közbirtok kh	Méret (kh) közbirtok nélkül
1893	48	25	**10,2**	1,92	**8,3**
1910	45	24	**7,6**	1,88	**6**
1935	37	20	**9,1**	1,85	**7,3**

7. táblázat. E*gy kisbirtokra jutó átlagos jövedelem*

Év	Jövedelem/kisbirtok közbirtokkal	Jövedelem/kisbirtok közbirtok nélkül	Jövedelem aK / kh (közbirtok nélkül!)
1910	74	68	11,3
1935		74	10,2

8. táblázat. Az ormánsági és nem ormánsági kisbirtokok méretének és termelési mutatóinak változása 1910–1935 között

Terület	Egy kisbirtokra jutó földterület (kh) 1893	Egy kisbirtokra jutó földterület (kh) 1910	Egy kisbirtokra jutó földterület (kh) 1935	1910 jövedelem/ hasznos hold	1935 jövedelem/ hasznos hold	birtokonkénti jövedelem 1910 (zárójelben: közösségi birtokkal)	birtokonkénti jövedelem 1935 (zárójelben: közösségi birtokkal)
Ormánsági kisbirtok	11	9,2 (6,9)*	9,7 (6,7) *	9,66 (11,1) *	9,22 (10,4) *	73 (66)	84 (71)
Nem ormánsági kisbirtok	7	6,77 (5,6) *	7 (5,5)	11,35 (12,6)	10,8 (12,3) *	57 (52)	72 (65)

* közbirtok nélkül mért érték zárójelben

Jól látszik az is, hogy az ormánsági közbirtok jóval nagyobb, de nem produktív (*8. táblázat*). A nem ormánsági kisbirtok 1935-ben is jobb egy holdra jutó kihozatallal rendelkezett, mint az ormánsági, de mivel mérete továbbra is kisebb volt, mint az ormánsági átlag, így átlagos összjövedelem tekintetében elmaradt attól. Összességében az ormánsági kisbirtok mérete 1893–1935 között csökkent, de a jövedelme nőtt, az egy művelt holdra jutó jövedelme pedig stagnált. Ezzel szemben a nem ormánsági területen a kisbirtok mérete stagnált, viszont a jövedelme jobban nőtt, mint az Ormánságban, 1935-ig azonban így is az ormánsági alatt maradt, viszont az egy holdra jutó kihozatal nem romlott és meghaladta az ormánsági értéket. A kisbirtok(os)ok száma 1893–1910 között nem csökkent, az 1910–1935 közötti négyezres csökkenés pedig részben a vizsgálatból kieső két külföldre került és öt másik járásba sorolt település rovására írható. Szintén a birtokaprózódás előrehaladottságára utal, a napszámra kényszerülők 1910-es arányán túl, hogy a két járás birtokosainak 22,5%-a kapott birtokot 1935-ig, de csak átlag 2,42 holdat, ami önálló egzisztenciához nem volt elegendő, csak a megélhetés peremén egyensúlyozó kisbirtokosok esetében szolgálhatott a mérleg nyelveként. Védett birtoknak számított a földterület 4,8%-a, de ezek 25 kataszteri holdas átlagértékükkel jellemzően nem törpebirtokok voltak.[335]

[335] Szilágyi Zsolték baranyai adatbázisából. Az adatbevitel alapja: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi*

Ezek után nézzük meg, hogy hogyan változott a helyzet a nagybirtok kapcsán 1911–1935 között. Az ugyanis az első pillantásra is feltűnő, hogy a nagybirtok területe 111 ezer holdról 96 ezerre csökkent és jövedelme úgyszintén, a korábbi 764 ezer koronáról 689 ezer aranykoronára. A fajlagos adatok stabilitásából látni fogjuk, hogy ez a változás nem elsősorban a birtokfelosztás, hanem inkább a határváltozás és a járások közötti átsorolás miatt következett be. A kimutatott tiszta összjövedelem viszont emelkedett, 1,9 millióról 2,7 millió koronára, így a kisbirtokok össztermelése is 1,1-ről 2 millió koronára emelkedett, igaz, a birtokok összeterülete is nőtt: 105 ezerről 125 ezer kataszteri holdra. A két járás mezőgazdasági területe viszont lényegében stagnált, 216 és 219 ezer holdat mértünk, a határváltozás és a települések más járásba sorolása ellenére. Ebből az következik, hogy a nagybirtokon az egy holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem 8 aranykorona alatt volt, ami 1911-hez képest stagnálást jelentett, míg a kisbirtok esetében (közösségi birtok nélkül) ez 11 aranykoronát ért el, azaz a kisbirtok termelékenysége továbbra is jobb volt a nagybirtokénál, még ha 1911-hez képest enyhén romlott is. 1935-ben a kisbirtok már a földterület 56–57%-át tette ki, emellett 16% volt a közösségi birtok aránya, azaz a kisbirtokosok által használt terület aránya és nagysága 73%-ra emelkedett az 1911 előtti 62–63%-hoz képest. A közösségi nagybirtokok gyakorisága (és nagysága) még nőtt is (1911-ben 11% volt 24 ezer holddal, 1935-re 36 ezer holdat ért el). A világi nagybirtok 22%-os aránya 1911-hez képest 10%-pont feletti csökkenést jelentett, amely lényeges változásnak tekinthető, különösen, hogy a kisbirtok javára történt. Az egyházi nagybirtok aránya 8% volt, ez stagnálást mutatott arányaiban. Új elemként jelentek meg viszont a hitelintézetek 3400 holddal (1,5%) és a vitézi nagybirtokok (a Vitézi Szék nagybirtokai nélkül, tehát magántulajdonban lévő földek) 425 holddal – mint látszik, egyik sem tett szert nagy jelentőségre.

Fontos változás, hogy míg az Ormánságban a nagybirtok részesedése elérte az 50%-ot, miként 1911-ben is (a nagybirtok területe 38 ezer hold körül), addig a nem ormánsági területeken (melynek kiterjedése összességében kétszer akkora volt, mint az Ormánságé, 147 ezer hold) a nagybirtok (közbirtokkal mért) gyakorisága 50%-ról 42% alá esett. Igaz továbbra is kompenzációt jelentett, hogy bár a 100 hold feletti közbirtok nagysága az Ormánságban összességében kisebb volt (14 ezer vs. 23 ezer hold), jelentősége mégis itt volt a nagyobb (20% vs. 15%), s még nőtt is az 1893-as (13 ezer hold) és 1911-es 16 és 14%-hoz képest.

Azaz, az Ormánságban a kisbirtok és közösségi nagybirtok együttesen 50+20%-ot jelentett, míg a mintaterület egészén 56+16%-ot. A differencia nem tűnik lényegesnek.

A kisbirtok arányának a két járásban 1911–1935 között kimutatott növekedése azonban különösen a korábbi korok változásaihoz képest kicsinek tűnik. Megyei szinten a világi birtokosoknál ugyanis az Esterházyak birtokának csak harmada maradt meg 1925-re az 1787-es állapothoz képest, miközben „idegen" nagybirtokoshoz csak elenyésző rész került. Másképpen: 1893-ig az elvesztett birtok nagy része volt jobbágyokhoz került (zömmel 1848 következményeként).[336] Ez a folyamat viszont megállt 1893–1920 között.

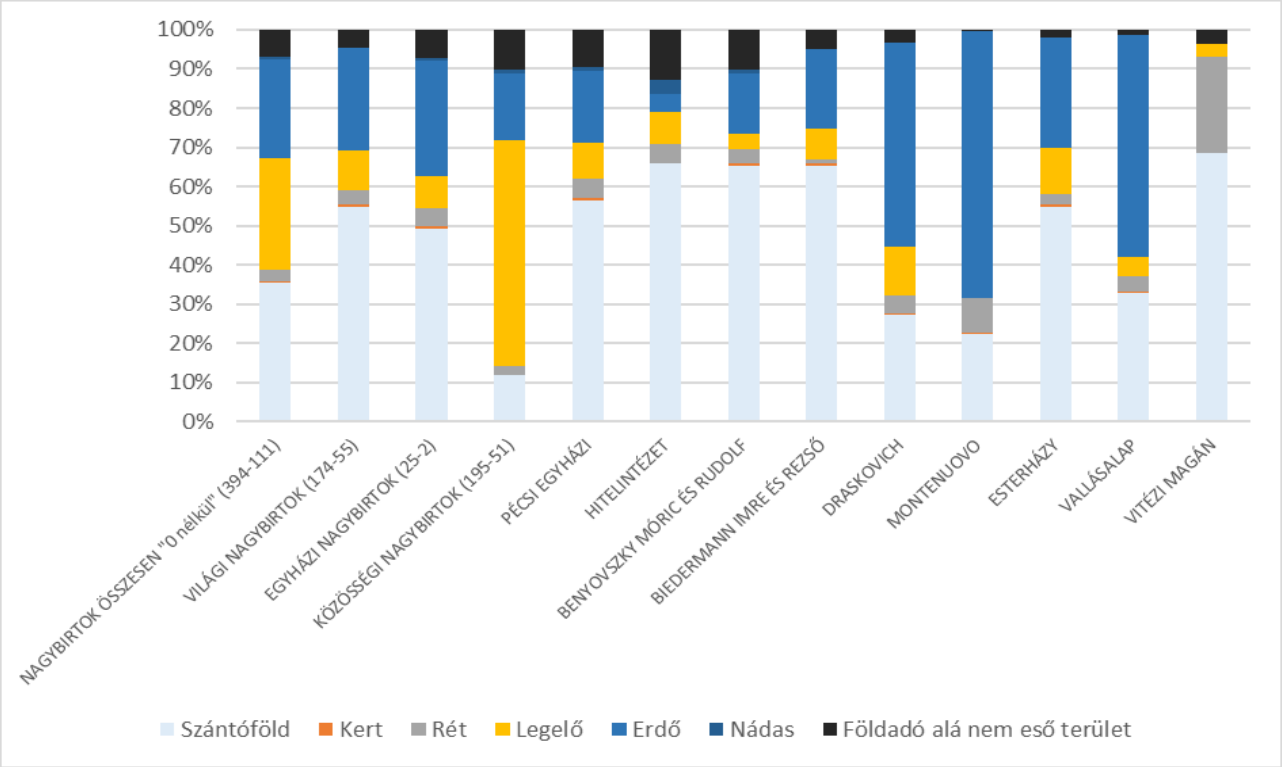
A földhasználat birtoktípusonkénti differenciáit a 10. ábrán mutatjuk be. A nagybirtok esetében a Benyovszkyak és Biedermannok birtokaira továbbra is a szántóföldek dominanciája nyomta rá a bélyeget, annak ellenére, hogy például a Benyovszkyak birtokmérete jelentősen csökkent. A Draskovichok és Montenuovók esetében az erdők markáns szerepe figyelhető meg, ahogy eddig, bár a Montenuovók birtokai jelentős méretcsökkenést mutattak. Megmaradt a Vallásalap és a pécsi káptalan kezében lévő nagybirtokok közötti különbség is. A nagybirtokokon továbbra is alacsonyabb volt a szántók aránya, mint a kisbirtokon. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a szántók szerepének mérsékelt növekedése figyelhető meg a kisbirtokok esetében: arányuk közelítette a 80%-ot, míg 1911-re vonatkozóan 75%-ot mértünk. A világi és egyházi nagybirtokok esetében a szántók aránya továbbra sem haladta meg az 55%-ot (láttuk, hogy 1911-ben a nagybirtokon 50% volt a szántók aránya a közbirtok nélkül).

A növekedés viszonylag limitált értéke jelzi a tájátalakítás korlátait: 1935-re nem volt már felesleges, szántóföldi művelésbe vonható, arra minőségileg érdemes föld. Az ormánsági és nem ormánsági,

adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint.

[336] H. Pálfy 1933, 984.

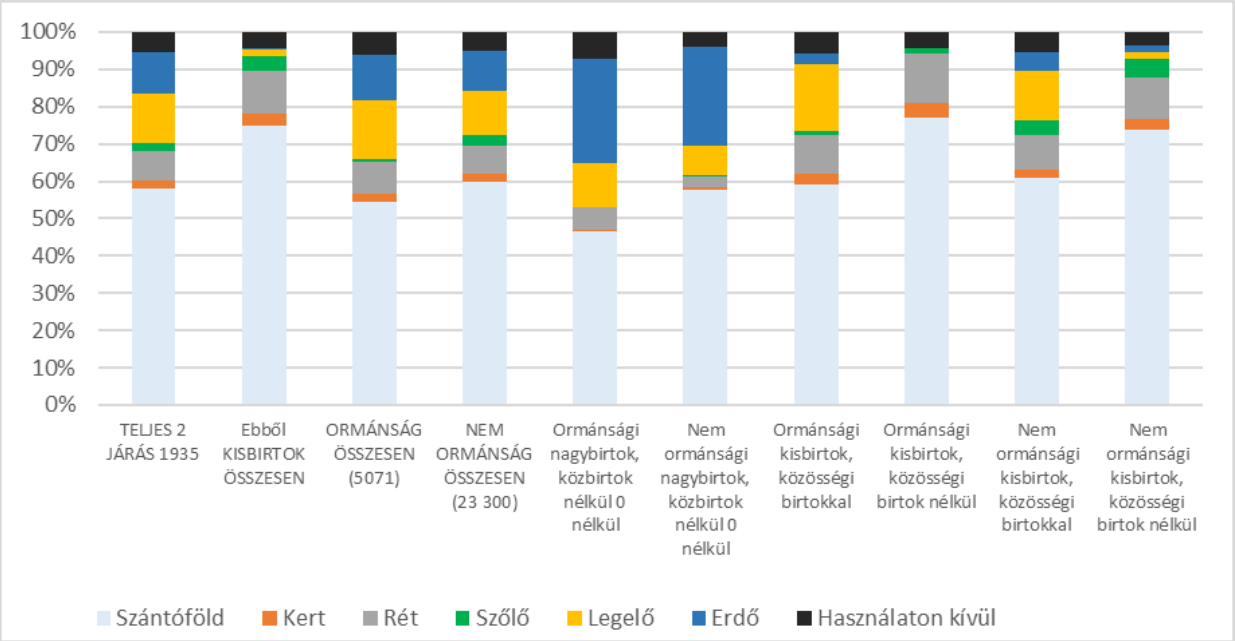
közbirtokokkal számolt kisbirtokok között 1935-re nem találunk különbséget a területhasználatot illetően (*11. ábra*), ehelyett inkább jellemezte differencia a nagybirtokokat, ahol az ormánságiak esetében továbbra is az erdő magasabb százalékos aránya figyelhető meg. 1911-ben még éppen fordított helyzet volt: a nagybirtokok között volt kisebb a differencia és a kisbirtokok között volt nagyobb. 1935-re a kisbirtokon szinte egyáltalán nem volt erdő – nemcsak az Ormánságban, de tőle északra és keletre is a katolikus vidékeken. Míg a területi differenciáltság eltűnt 1935-re, a nagybirtok esetében a vallási különbség továbbra is megmaradt (*12. ábra*). A református vidékeken fekvő nagybirtokokon sokkal jelentősebb volt a legelők aránya, de ebben az értékben a közbirtokok is benne vannak, így nem arról van szó, hogy a katolikus uraságok megakadályozták volna a földek szántóként való kiparcellázását a református vidéken, mintegy fokozva ezzel az elégedetlenséget. Nagyobb legelőn ugyanis több állat tartható, de éppen ennek jövedelmezőségét nem ismerjük forrásaink alapján.



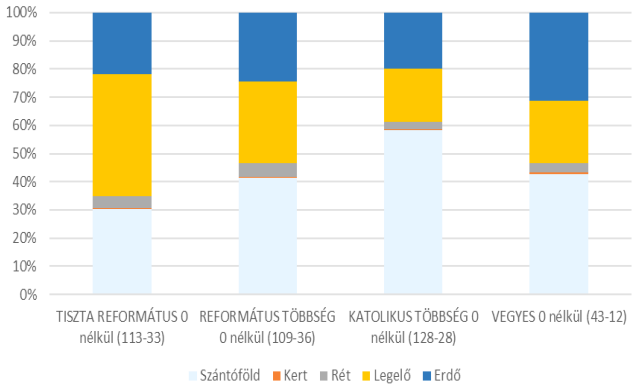
10. ábra. A földhasználat differenciái a különböző birtoktípusok esetén 1935-ben

A területhasználat sajátosságai a jövedelmezőségre is kihatottak (*13. a–b ábra*). 1911-hez képest a világi és egyházi nagybirtok növelni tudta a produktivitását, akárcsak a nem ormánsági nagybirtokok, valamint azok, amelyek református többségű falvaiban katolikus cselédek laktak.[337] Romlott azonban a Montenuovo- és Draskovich-birtokok egy kataszteri holdra jutó nettó földjövedelme, továbbá a római katolikus falvakban lévő nagybirtokoké is. Enyhén csökkent az ormánsági kisbirtoké is, míg a nem ormánságié stagnált. A többi esetben nem mutatható ki jelentősebb változás. A leginkább produktívak a nem ormánsági kisbirtokok voltak. Jelentősen növelték produktivitásukat a Biedermannok és a Benyovszkyak nagybirtokai (9 és 8 korona/kataszteri holdról 10,5–11,5 aranykorona / kataszteri holdra), valamint a pécsi egyházmegye földjei (7-ről 9 aranykorona / kataszteri hold; vélhetően ez is szúrhatta a helyiek szemét), de a nem ormánsági kisbirtok egy kataszteri holdra jutó nettó 11 aranykorona földjövedelmét még így sem érték el. Ez utóbbiaknál feltételezhetően a szőlő okozta a többletet, nem a szántóföldi termelés.

[337] A külterületi lakosság 1930-ban is zömmel katolikus, mint 1911-ben, miközben a megült külterületi helyek száma is nagyobb volt, ami a telepítés folytonosságára utal: 1911-ben 6200/866, 1930-ban 9200/1027 rk/ref. lakost írtak össze 43, valamint 144 helyen.



11. ábra. A földhasználat differenciái a különböző birtoktípusok esetén 1935-ben



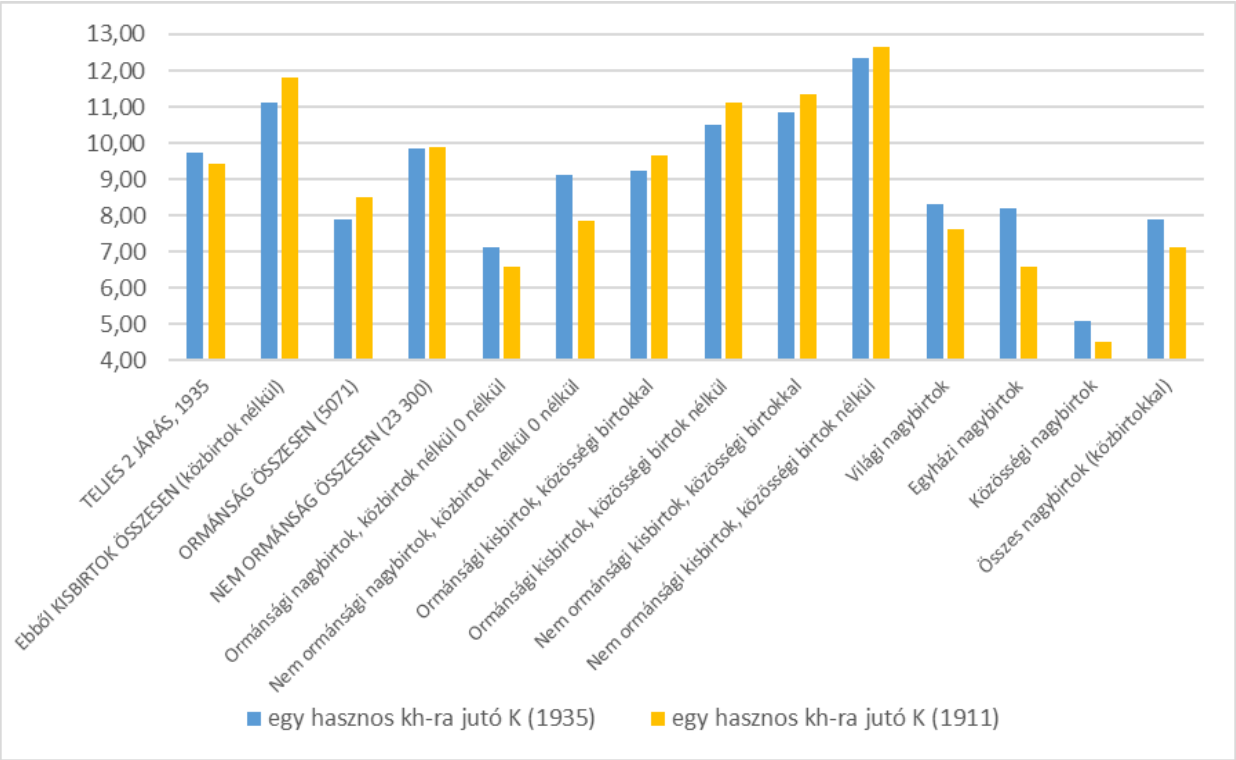
12. ábra. A földhasználat differenciái felekezeti csoportonként 1935-ben a nagybirtokokon

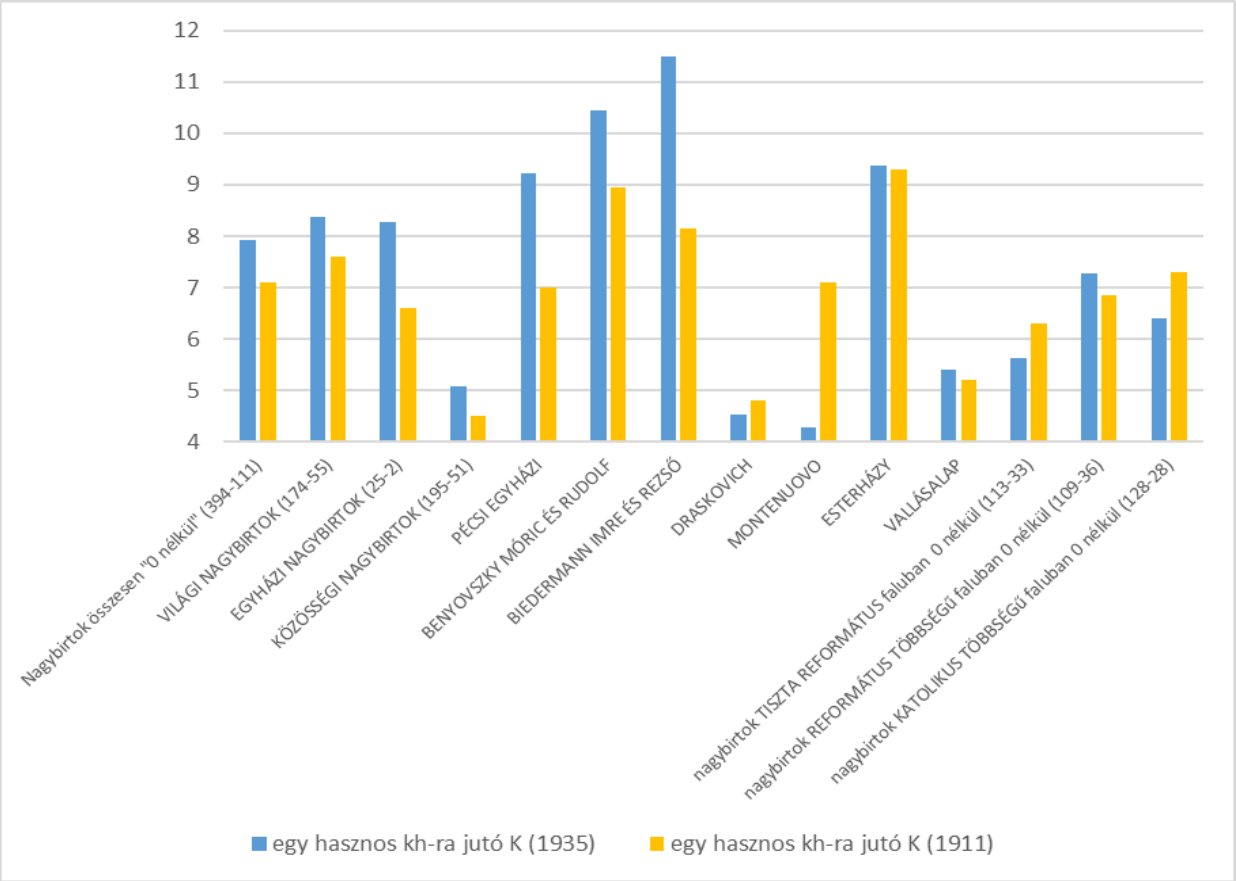
Következő ábránk (*14. ábra*) a birtokméret változását mutatja be 1911–1935 között. Markáns növekedés mérhető a közbirtok nélküli kisbirtoknál, ami vélhetően összefüggésben van a korábban említett földosztással. Mivel azonban mind az Ormánságban, mind a többi területen az abszolút növekedés jóval kisebb, ha a közbirtokot is beszámítjuk, feltehető, hogy nemcsak nagybirtokot, hanem olyan közbirtokot is kiparcelláztak, amelyet valószínűleg eddig is használt a közösség!

Az *15. ábrán* látható az egy birtokra jutó nettó földjövedelem változása. Szinte minden halmazon enyhe emelkedést mérhettünk, egy kivétellel. Látható, hogy az ormánsági és nem ormánsági kisbirtok esetében is enyhe emelkedés mérhető, miközben a nem ormánsági birtokok esetében csökkenés mutatkozik, ami tehát így a nagybirtok rovására írható. Mivel a nagybirtokon az egy holdra jutó jövedelem nem csökkent, az egy birtokra jutó csökkenés csak úgy magyarázható, ha a birtokok kiterjedése redukálódott. És valóban így is volt: az 1911-es 59 ezer holdról 39 ezerre csökkent itt a méret, amelynek a jelentőségét a nagybirtokszám változása sem tudta ellensúlyozni. Ez a megállapítás pedig szükségessé teszi a nagybirtokok átlagos méretváltozásának vizsgálatát.

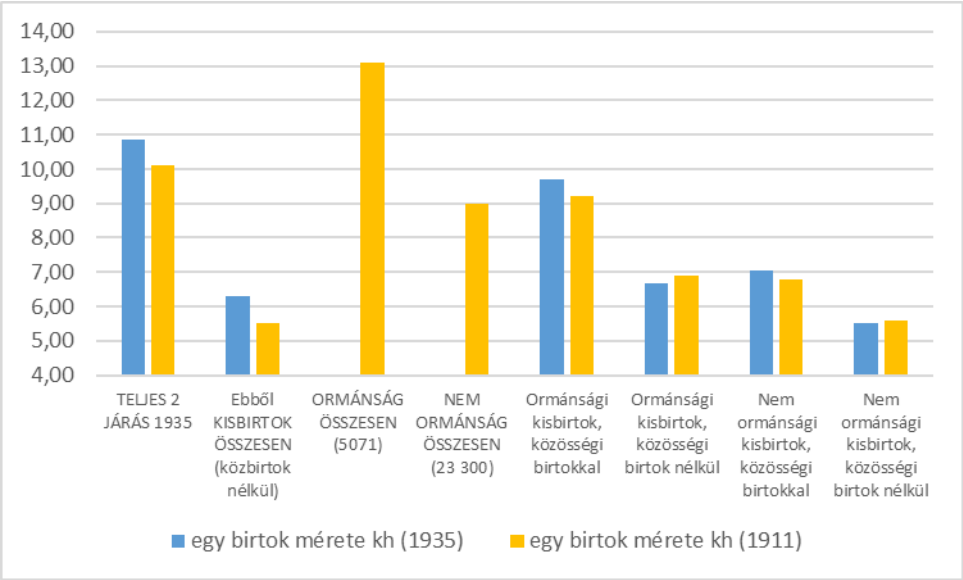
A *16. ábrán* látható, hogy az egy nagybirtokra jutó nettó földjövedelmi értékek markáns csökkenése figyelhető meg a vizsgált csoportoknál. Ez mindenképp magyarázatra szorul, hiszen ezeknek az egy holdra jutó földjövedelme nem romlott. Egyfelől valóban több nagybirtokos birtoknagysága csökkent, de ez önmagában nem teszi evidenssé a birtokszám csökkenését. Van azonban egy másik, statisztikai magyarázatunk is. Mivel az 1935-ös gazdacímtárban – az összeírás eltérő metódusa miatt – az 1–10 holdas birtokok is szerepelnek a vizsgálati halmazban,[338] így az egy birtokra jutó földjövedelem csökkenésének mértéke szinte minden birtoktípus esetében meghaladta a nagybirtok kiterjedésének összesen 10%-os csökkenését.

[338] Az 1911. évi eljárással szemben 1935-ben a birtokost vették alapul, nem a birtokot, így ha valakinek egy faluban csak egy 5–10 holdas részbirtoka volt, feltüntették, mivel az összes birtokmérete így is meghaladhatta a 100 holdat.

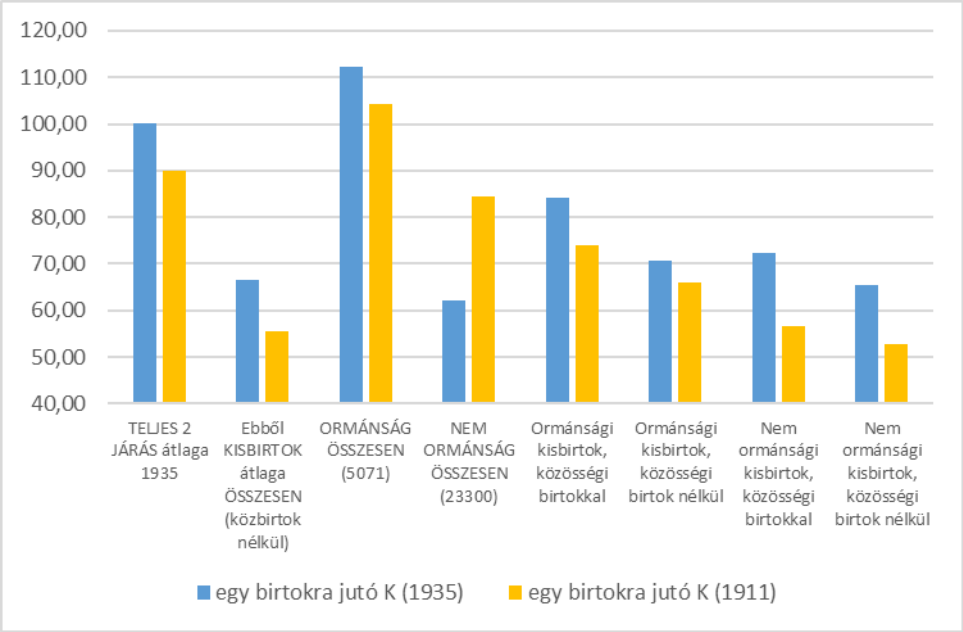




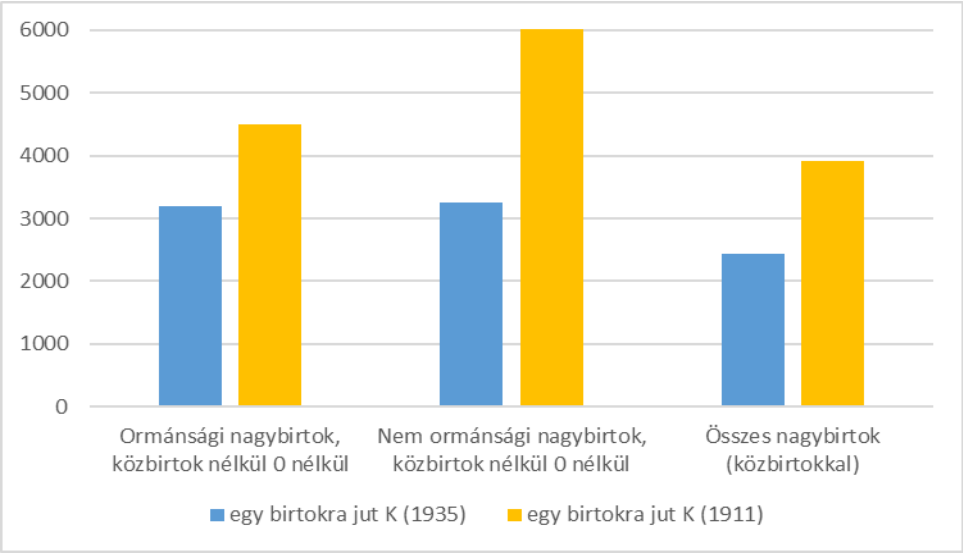
13. a–b ábra. Az egy kataszteri holdra jutó tiszta földjövedelem változása



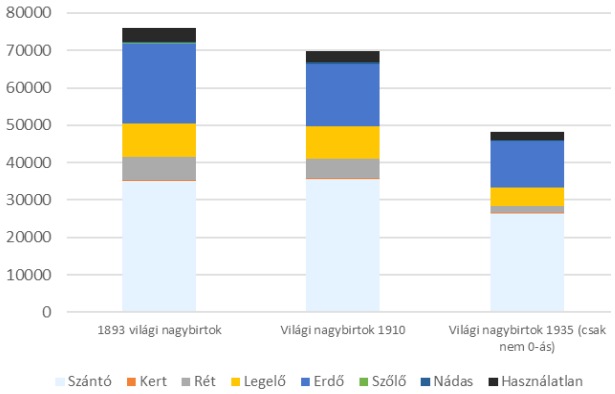
14. ábra. Egy birtok átlagos mérete (kh) és változása 1910–1935



15. ábra. Egy birtokra jutó nettó földjövedelem (aK) 1911–1935 között



16. ábra. Egy birtokra jutó nettó földjövedelem 1911–1935 között a nagybirtokon



17. ábra. A világi nagybirtokok méretének és területhasználatának változása 1893–1935 között

Ezek után célszerű megnézni az egyes birtoktípusok összterületének időbeli változását, még akkor is, ha mindhárom esetben eltérő a teljes halmaz (a viszonyítási alap), és a határváltozás szerepe sem elhanyagolható a nagybirtokok összméretének változásában. (Például Torjánci esetében tételes vizsgálat nélkül nem tudjuk megmondani, hogy mekkora volt a nagybirtokból kiosztott vagy közbirtokból kiosztott föld, illetve a határon túl került föld, amelyet tetéz, hogy az egyes birtokok kontinuitásának beazonosítása is kérdéses).

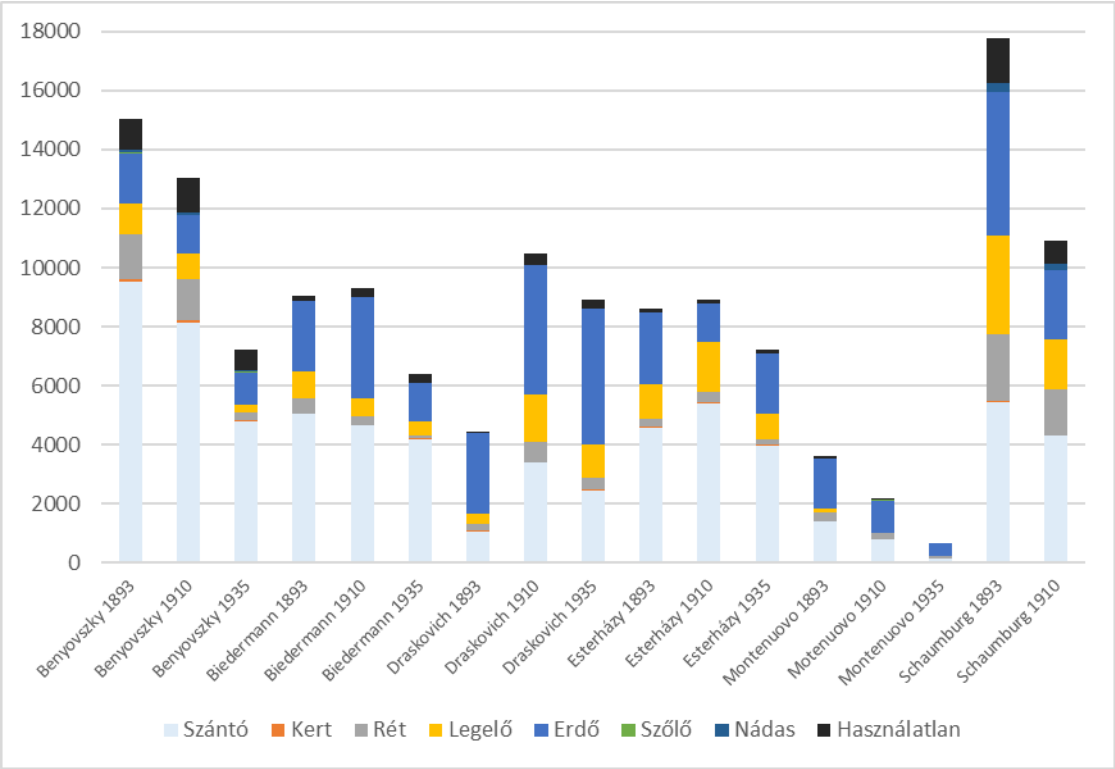
Jól látható a világi nagybirtok, azon belül egyes arisztokraták birtokméretének jelentős, a fent említett elcsatolások és birtokparcellázások miatt bekövetkező csökkenése. Stagnált viszont az egyházi nagybirtok mérete, a szántók aránya pedig kifejezetten növekedett a rétek és erdők rovására – mint írtuk, ennek köszönhető az egy holdra jutó jövedelem javulása.

Területi bontást alkalmazva láthatjuk, hogy míg az Ormánság területén lévő nagybirtok mérete és területhasználata stabil volt, addig a többi területen a rétek kiterjedésének és az összterületnek a csökkenésével emelkedett a szántók aránya, ami itt is megmagyarázza az egy holdra jutó földjövedelem növekedését. Jól látszik az is, hogy a legelők területe és aránya szintén csökken, és a legelők részesedése kisebb volt az összterületből, mint az Ormánságban. Emitt a katolikus telepesek döntően az egyházi nagybirtokon vannak jelen 1911-ben, talán 1–2 kivétellel (*2. és 4. melléklet*).

A harmincas évekbeli politikai diskurzus részeként Baranya, s ezen belül az Ormánság hangsúlyosan szerepelt az antiklerikális érvrendszerben. Láthattuk, hogy az Ormánságban arányában 1935-ben még mindig 12% volt (11 000 hold) az egyházi birtok ami arányaiban nem nött 1893-hoz képest, de kiterjedése jóval nagyobb volt, mint a tőle északra (6000 hold) fekvő járásban. Az egyházi birtokokon több volt az erdő és legelő, mint más nagybirtokokon (Esterházy, Benyovszky) és 1910 előtt alacsonyabb volt a jövedelmük is, éppen a más birtokjelleg miatt. Az ormánsági kisbirtokon az 1 kataszteri holdra jutó jövedelem nagyobb volt, mint a nagybirtokra jutó. Emellett a lakosoknak volt sok közlegelőjük is, a földek 16%-a (ezekkel összesen a földek kétharmada volt kisbirtokosok kezén). Mivel még 1935-ben sem alakították át ezeket a legelőket (rossz fajlagos kihozatallal) mind szántókká, valószínűleg nem is lett volna az rentábilis. Az egyházi birtokokon azonban 1910–1935 között megkezdődött a rétek és erdők átalakítása és nőttek a fajlagos jövedelmek. Ez lett volna az ellenérzések oka? Nos, a helyzet az, hogy az Ormánságban a szántók aránya 1893-ban az egyházi birtokokon volt 4000/10000 kh volt (a teljes területen 7000/17 000, szintén 40%), 1935-ben pedig 4800/11 500, ami 42% (a teljes területen 9200/18 000, 50% felett). Azaz, egyrészt 1893-ban nem volt különbség az egyházi birtokok földhasználatában a két területen, másrészt arányaiban tehát az Ormánságban nem változott a szántó részesedése, területében viszont nőtt. A nem ormánsági egyházi birtokokon viszont 4400/6500 hold volt a szántók aránya, ami 66%-os érték közelében van. Azaz, itt viszont valóban jelentős volt a területhasználat-váltás negyven év alatt (a korábbi 40%-hoz képest) – de nem az Ormánságban.

A mezőgazdasági népsűrűség az Ormánságban országos viszonylatban is alacsony volt 1935-ben. Ráadásul a bérbe adott földbirtokok aránya országosan és Baranyához képest szintén magas (16% felett). Ez akár kedvező jelenség is lehetett volna, a bérbe adott kisbirtok aránya viszont csak 5–10% között volt, a zömöt a nagybirtok tette ki. A Dunántúlon az alföldinél alacsonyabb volt a nap-számosok keresete (de nem sokkal és a nagybirtokon végzett munkát jobban megfizették a kisbirtokon végzettnél). Viszont nem volt munkaerő-túlkínálat (szemben például Békés megyével), de az agrárolló nyílása is előrehaladt 1933-ra (az iparcikkek árindexe 1913-hoz képest 100%-on állt, az agráriumé 60%-on).[339]

[339] Elek 1938, 605–613; Konkoly-Thege 1940, 286–304; Heller 1940, 180–184; Szeibert 1939, 365–381; Szőnyi 1938, 487–492.



18. ábra. A világi nagybirtokok méretének és területhasználatának változása 1893–1911 között II

Összefoglalás

Vizsgálatunkban két dél-baranyai járás gazdálkodását vizsgáltuk meg 1893 és 1935 között. A siklósi és a szentlőrinci járás elemzésének apropóját a térségben fekvő ormánsági régió körüli demográfiai és társadalomtörténeti kérdések adták. A születésszabályozásáról, különösen egykézéséről ismert terület gazdaságtörténeti megközelítésű vizsgálata során a demográfiai átmenetet is felölelő fenti időszakról több ponton is új következtetéseket fogalmazhatunk meg. Az uradalmak külterületi lakott helyein élő római katolikusok vallásilag elkülönülő csoportot képeztek a falvak belterületén élő reformátusoktól. A túlnyomóan római katolikus uradalmak gazdálkodása így főként rájuk épített, ami idővel a települések egy részén megfigyelhető felekezeti arányeltolódással járt. Ugyanakkor a folyamat harmonikus végbemenetelét és a drasztikus, a helyi reformátusok elleni határozott fellépés hiányát jelzi korszakunkban, hogy bár nőtt a katolikusok aránya, ahol addig sem voltak többségben, ott ez idő alatt sem lettek.[340]

A térségben a birtokok mintegy felét a nagybirtokok adták, amelyek zömében világi, kisebb részben egyházi kézen voltak: az Ormánságban a Magyar Királyi Vallásalap és a pécsi káptalan volt a legnagyobb uraság.

Az egyházi birtokok aránya magasabb volt már 1893-ban is, mint a környéken. Lényeges arányváltozás a századfordulót követően sem figyelhető meg, mígnem a trianoni döntést követő határváltozás és a földosztás a nagybirtokot kiterjedésében és jövedelmezőségében némileg visszaszorította. A redukálódás azonban nem járt súlyos aránycsökkenéssel,[341] így elmondható, hogy a korszak egészére vonatkozóan a birtokszerkezet megoszlása terén – egyben igazodva az országos trendhez – nem beszélhetünk lényegi változásról.

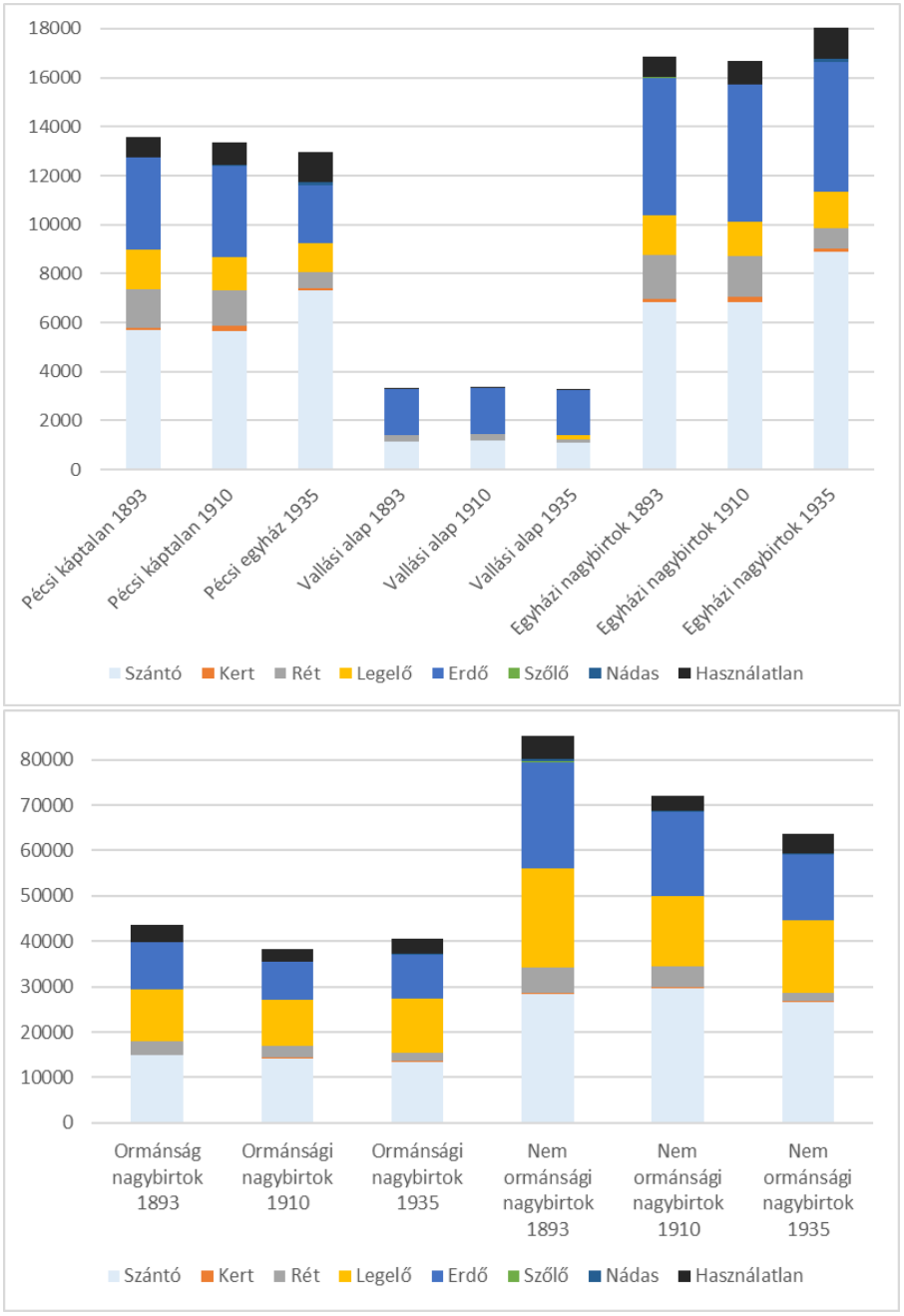
A változatlan birtokstruktúra mellett a földhasználat terén is csak részleges átalakulást konstatáltunk. A nagybirtok és a kisbirtok földhasználata között elsősorban a szántók terén mutatkozik markáns különbség, utóbbiak javára. A közbirtokossági legelők[342] és az uradalmi, különösen egyházi kézen lévő erdők szintén karakterisztikus jegyei maradnak

[340] Bár 17 esetben a település 1910-ig elveszítette felekezeti homogenitását.

[341] Elsősorban a világi nagybirtok esetében volt érezhető aránycsökkenés.

[342] Szerepük az Ormánságban jelentősebb.

a vizsgált időszaknak. A gazdacímtárak nem adnak számot kardinális változásról, még ha voltak is elmozdulások, különösen a kisbirtokok terén. Az eddigieket összegezve tehát nem tűnik meglepőnek, hogy a kortársak szemében miért vált általános érvvé a nagybirtokok fojtó halálgyűrűje, ugyanakkor vizsgálatunk további következtetésekkel is jár.



19. a–b ábra. A világi, egyházi és ormánsági nagybirtokok méretének és területhasználatának változása 1893–1911 között

A nagybirtokok és kisbirtokok jövedelmének vizsgálata ui. jelentősen árnyalja a fentieket. Az 1911-es értékek alapján egyértelműen megállapítást nyert, hogy a dél-baranyai nagybirtokok holdankénti jövedelmezősége nem haladta meg a kisbirtokokét, amely a kisbirtokokon megvalósuló intenzívebb, a kevesebből többet kihozó gazdálkodási magatartást mutat.

A századforduló Ormánságának és környékének vizsgálata a kisbirtoknak a korszakban megfigyelhető termelékenységét hangsúlyozza a nagybirtokkal szemben, egyúttal cáfolja a születésszabályozás gyakorlását a nagybirtokok fojtó hatásával indokló magyarázatokat. A katolikus egyház szerepe nem csökkent 1893–1935 között, a kezükön lévő nagybirtok mérete stagnált (míg a világi nagybirtoké

csökkent a kisbirtok javára), és termelékenysége is javult. Ez elsősorban az Ormánságon kívüli területek szántóvá alakításának, intenzifikációjának köszönhető. A református Ormánságban a katolikus egyházi birtokok aránya nagyobb 1893–1935 között, mint a katolikus vidékeken, és sok a betelepítés is, a demográfiailag hanyatló Ormánságba, de az itteni egyházi nagybirtok és a nem ormánsági nagybirtok területhasználata csak 1920 után kezd eltérni, addig nagyon hasonló, az Ormánságban pedig 1911–1935 között is stabil marad. A világi és egyházi nagybirtok földhasználata eltért (az Ormánságban éppúgy, mint a többi 80 vizsgált faluban), ami elsősorban azt jelenti, hogy az egyházi nagybirtokokon több volt az erdő. Egyedül ezek átalakítása szántóvá, illetve legelővé tétele és esetleges kiparcellázása jöhetett szóba mint többlet-jövedelemforrás (akár az egyháznak, akár a kisparasztoknak), de ennek gazdasági racionalitása nem sok volt. Összességében az ormánsági egyházi birtok ugyan markáns területileg (erősen koncentrálódik az Ormánság közepén) és területhasználat szempontjából is, de az nem igaz, hogy megfojtotta volna a kisbirtokot – nem jobban, mint másutt. Az Ormánságban mérsékelt volt a szántók kiterjedése a nagybirtokon, de ez nem is lett volna feltétlenül rentábilis. Az ormánsági kisbirtok pedig éppen termelékenyebb volt (nettó földjövedelmét / adóalapját tekintve – kérdés persze, hogy mennyire megbízható a statisztika) egy holdon, mint akár az egyházi nagybirtok (ennek részben oka a területhasználati differencia – a kisbirtokon több volt a szántó), vagy a nem ormánsági kisbirtok, ha csupán a szántókat nézzük. Mivel azonban az Ormánságban nagyobb volt a legelők aránya (amelyet akár az állattartásból származó haszon, akár szántóföldi művelésre való alkalmatlansága miatt nem osztottak fel), ennek rosszabb jövedelmezősége rontotta le az egy holdra jutó átlagos fajlagos értéket.[343] Mindennek következtében, az ormánsági kisbirtok nagyobb is volt és összes jövedelme is több volt a nem ormánsági kisbirtokénál. Azt pedig nem tudjuk, hogy a legelő az állattartásban mekkora jövedelmet produkált, mert nincs rá részletes kimutatás. Megyei szinten Baranya állattartása átlag feletti jövedelmet produkált és ennek 80%-a kisbirtokon realizálódott, amely azonban csak a 60–63%-át birtokolta a mezőgazdasági földeknek (legelők esetében ez magasabb volt). Az állattartás jelentősége tehát tagadhatatlan. Összességében az Ormánság helyzete nem annyira rossz, mint azt feltételeztük az egykézés egyik interpretációja alapján, viszont a jóléthez – a tiszaihoz hasonló jellegű Dráva-szabályozás folytatásának elmaradása, a szántók kiterjedésének, a legelők felszámolásának leállása miatt – *szükség lehetett a korábban kialakult egykéző demográfiai magatartás fokozására*. Nem a szegénység miatt, hanem az elszegényedés elkerülése érdekében.[344] Ami ugyanis biztosan tudható: a járulékos jövedelmek közül a kisipar és a háziipar, illetve az ipari mellékfoglalkozások jövedelme jelentősen zuhant 1900–1910 között. Szerb példákból tudjuk, hogy a háziipar egy 3 ha-os kisbirtok jövedelmét akár 5 ha-ra is fel tudta húzni, de még átlag 25%-kal számolva is jelentős kiesést eredményezhetett az említett dekonjunktúra![345]

Az Ormánságban (de szomszédságában is) a kisbirtok átlagos mérete ugyanis éppen az önellátás határán volt (ez kb. 5 ha körül gabonatermelés esetén), viszont nagy volt a szórásuk, előrehaladott volt a társadalmi differenciálódás. Jelzésértékű, hogy 1910-ben a kisgazdák kétharmada kényszerült itt – de a többi nyolcvan faluban is – más birtokán dolgozni, hogy megéljen. Az 1900-as statisztika szerint ez lényegesen kisebb volt (igaz, változott a módszer: *9. melléklet*). Mivel az ipari alkalmazottakat is magában foglaló napszámosok aránya nem változott, világos, hogy a háziipar zsugorodását nem kompenzálta a nagyiparé. Ez tehát általános jelenség a térségben, nem ormánsági sajátság, és

[343] A szántók egy holdra jutó jövedelmezősége már 1850-ben magasabb volt a legelőkénél – már amennyiben a terület alkalmas volt szántónak. Palugyay 1853.

[344] Térképeink alapján Baranyában nem az Ormánság volt a legdinamikusabban növekvő termelékenységű terület. Ha a holdankénti jövedelem nő, de a birtokonkénti csökken, akkor az birtokaprózódást valószínűsít. Ha megnézzük, a csökkenés az Ormánságban kisebb mértékű, mint Barcs vagy a Mecsekalja térségében! (Egy holdra és egy birtokra jutó növekedés főleg a baranyai háromszögben volt.)

[345] Demeter 2016 szerint (Palairet és Savić adatai alapján) a háziipari termelés 70 millió K, a mezőgazdasági termelés 300 millió volt 1900 körül. Azaz a háziipar jelentősége átlag 16%. Mivel a kisbirtokviszonyok az ormánságihoz hasonlóak (van sok 5 ha alatti is – lásd 1935-ös helyzet), így ez a jövedelem az 5 ha alatti birtokok esetében (például kötélverés) a 25–33%-ot is elérhette 1860 körül, ez 1910-re lezuhant (ez utóbbira lásd Savić 1923).

értelmezhetővé teszi a nagybirtok funkcióját a kisparaszti életsorsokban (megjegyzendő, hogy a világi nagybirtokok földhasználata stabil volt, de regionálisan jelentős eltérések voltak az erdők szerepében), illetve az azt ért támadásokat – hiszen a más földjén való munka immár nem alternatíva, hanem kényszerpálya lett.[346]

Irodalom

Andorka Rudolf [1969] 2001: *A dél-dunántúli egyke-kutatások története.* Budapest, 13–29.

Andorka Rudolf [1975] 2001: *Az ormánsági születés-korlátozás története.* Budapest

Andorka Rudolf: *A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. Század).* Budapest, [1981] 2001.

Baranya vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. Évi V. T.-c. Alapján. Budapest, 1914.

Benda Gyula [2001] 2006: A magyarországi család-rekonstitúciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest.

Borsy Judit 2005: Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században. *Honismeret* 2005/ 3.

Demeter Gábor 2016: *A Balkán és az Oszmán Birodalom III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. Század végétől a 20. Század közepéig. Szerbia, Macedónia, Bosznia*. Budapest–Debrecen.

Demeter Gábor 2019: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig. In *Vidéktörténet 2. Területi–társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József – Csikós Gábor. Budapest, 7–69.

Eddie, Scott – Hutter Ingrid – Székely Iván 1990: Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935. *Történelmi Szemle* 1990/3–4.

Eddie, Scott, M. 1996: *Ami „köztudott", az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodás-módjába.* Debrecen.

Elek Péter et al. 1936: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest.

Elek Péter 1938: Magyarország mezőgazdasági népsűrű-sége. *Magyar Statisztikai Szemle* 1938/5–6. 605–613.

Fellner, Friedrich 1916: Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns. *Statistische Monatsschrift,* 485–625.

Heller András dr. 1940a: A munkaadó birtoknagyságának hatása az aratókeresetre és a munkásvándorlásra. *Magyar Statisztikai Szemle* 1940. 3. 180–184.

Heller András 1940b: Munkabérfeltételek és aratási kereslet az 1938. Évi aratási szerződések alapján. *Magyar Statisztikai Szemle* 1940/1. 19–25.

Gyáni Gábor 2001: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest.

Kaposi Zoltán 2013: A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In Gyarmai György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs.

Kaposi Zoltán 2019: *Uradalmak, földbirtokosok és birtok-forgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. Bp., 85–111.

Keleti Károly 1868: *A telekadó és a kataster. Közgazdasági és statisztikai szempontból.* Pest.

Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányo-zásához (1869–1910) / A Historical Geographical Atlas of Hungary for the Analysis of Socio-economic Phenomena (1869–1910). Szerk. Demeter Gábor. Budapest–Debrecen 2020.

Kiss Z. Géza 2000: *Vajszló megújulása. Ormánsági kálvária 1850–1945.* Pécs.

Kolossa Tibor – Puskás Júlia 1978: A 100 kat. holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúra Magyarországon 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* 1978/–4.

Konkoly Thege Gyula dr. 1940: A földhaszonbérletek elterjedése és azok jelentősége Magyarország trianoni területén. *Magyar Statisztikai Szemle* 1940/ 4. 286–304.

Kövér György 1999: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. *Aetas* 1999/1–2.

Kövér György 2001: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisz-tikája: A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. Évi törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenkint. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.

[346] Magyar viszonylatban a megyében magasak voltak a napszámbérek. Lásd: Heller 1940b, 19–25.

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímtár. Szerk. Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.

Magyarország földbirtokosai. Szerk. Bellusi Baross Károly. Budapest, 1893.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Budapest, 1925.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1937.

Magyarországi Gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest, 1911.

Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. Évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat.

Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme. Buda, 1865.

Makkai László 1982: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban. *Világtörténet* 1982/3.

Nagy Mariann 2003: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. Század elején.* Gondolat, Budapest.

Orosz István 1965: A differenciálódás és kisajátítás. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok 2.* Szerk. Szabó István. Budapest.

H. Pálfy Ilona 1933: Baranyavármegye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 1933/12. 972–988.

Palugyay Imre 1853: *Jász-Kún kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása*. Pest.

Perjés Géza 1978: Jelentés az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle* 1978, 11–80.

Perjés Géza 1979: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* VI, 33–109.

Puskás Júlia 1963: A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle* 1963/3–4.

Puskás Júlia – Eddie, Scott – Láncz Margit 1977: Adatbázis az 1911. Évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. *Történelmi Szemle* 1977/2.

Remenyik Bulcsú 2002: A Dráva szabályozása és hajózása. In *Geográfus Doktoranduszok VII. Országos Konferenciája.* Szerk. Farkas György – Zábrádi Zsolt. Budapest, 54–55.

Savić, M. 1923: *Naša industrija i zanati.* Bd. 3. Sarajevo.

Schulze, Max-Stephan 2000: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History* 2000/3. 311–340.

Szeibert János dr. 1939: Mezőgazdasági munkanélküliség, *Magyar Statisztikai Szemle* 1939/4. 365–381.

Szőnyi Gyula 1938: Áralakulás. *Magyar Statisztikai Szemle* 1938/4. 487–492.

Szuhay Miklós 1998: A mezőgazdaság kapitalizálódása, – 1848–1918. In Gunst Péter: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Bp.

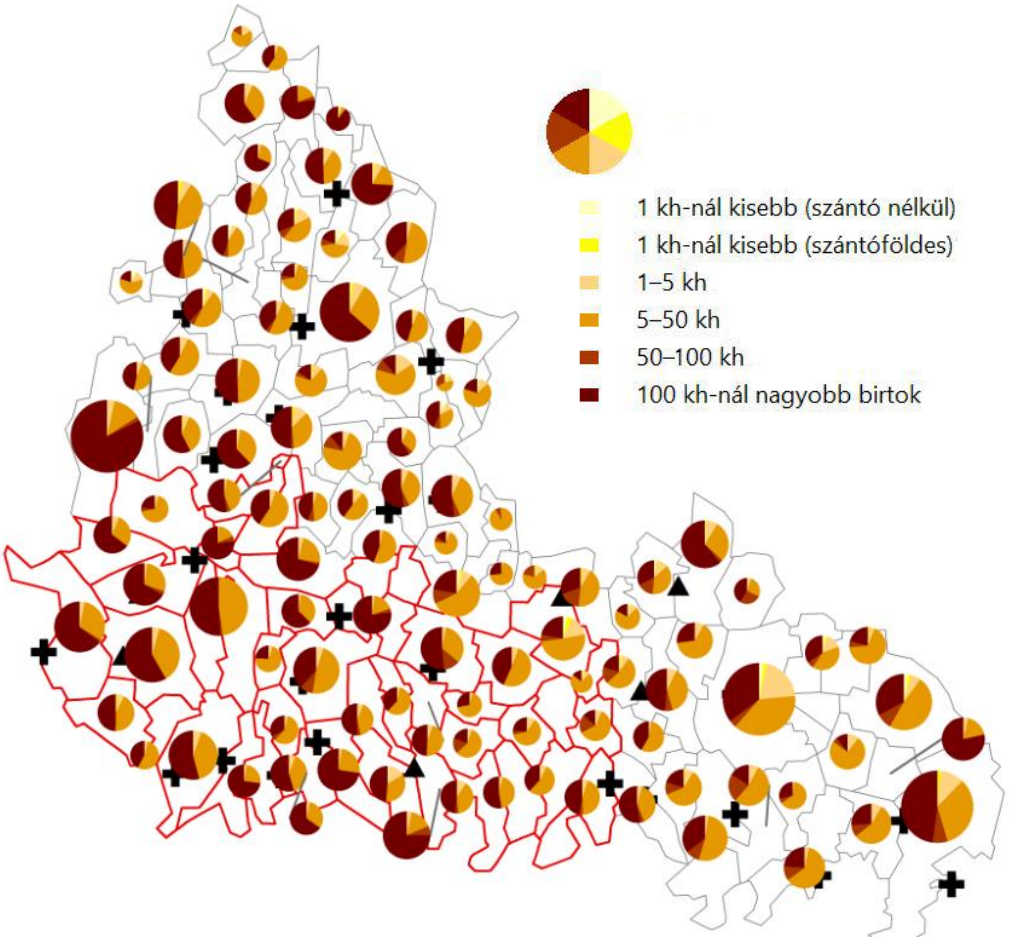
Tomka Béla 2018: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Szerk. Bódy Zsombor Budapest, 47–79.

Tóth Tibor 1983: *A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

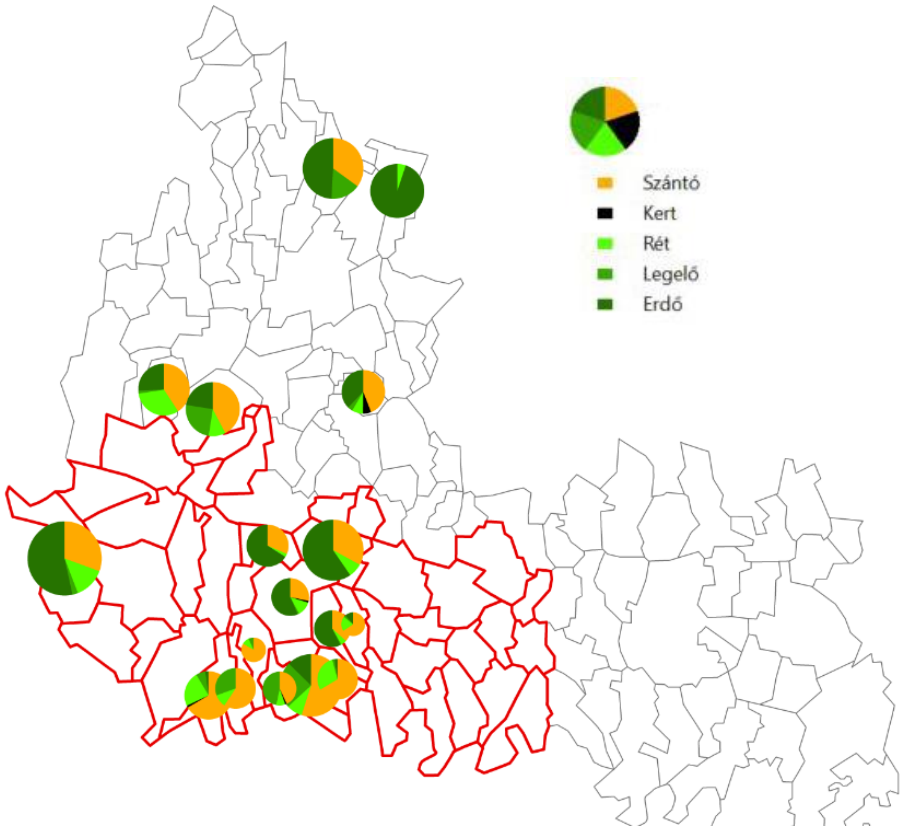
Zentai János 1972: Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 16. Pécs, 199–206.

Zentai János 1978: Baranya megye néprajzi csoportjai. *Ethnographia*, 519–557.

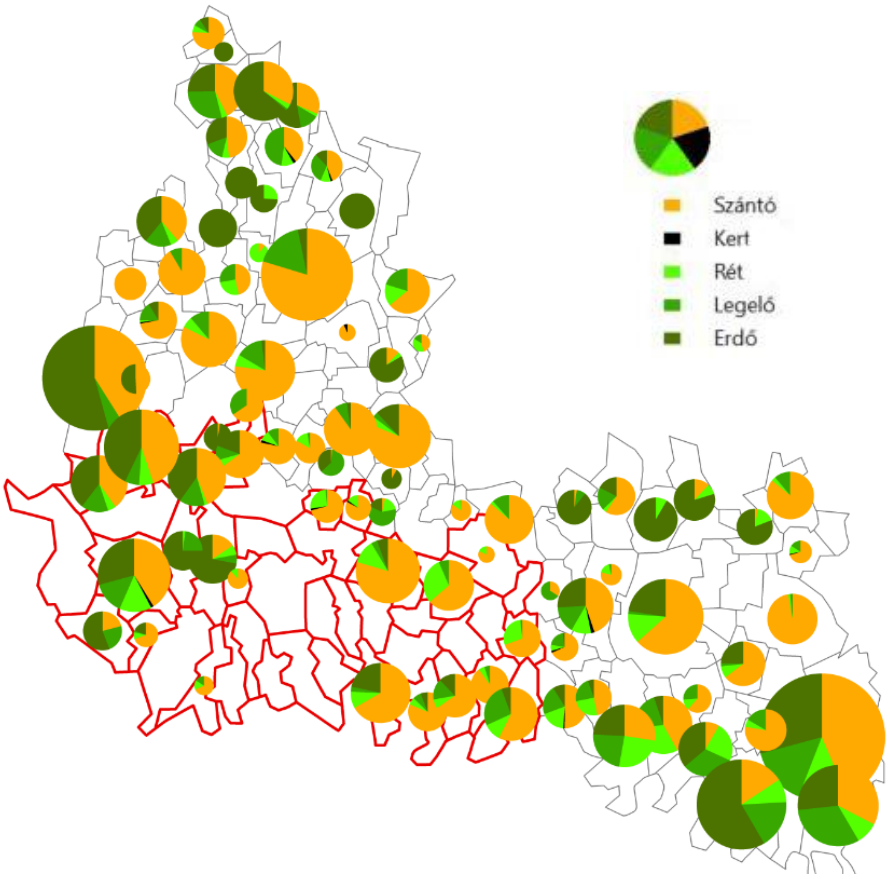
Mellékletek



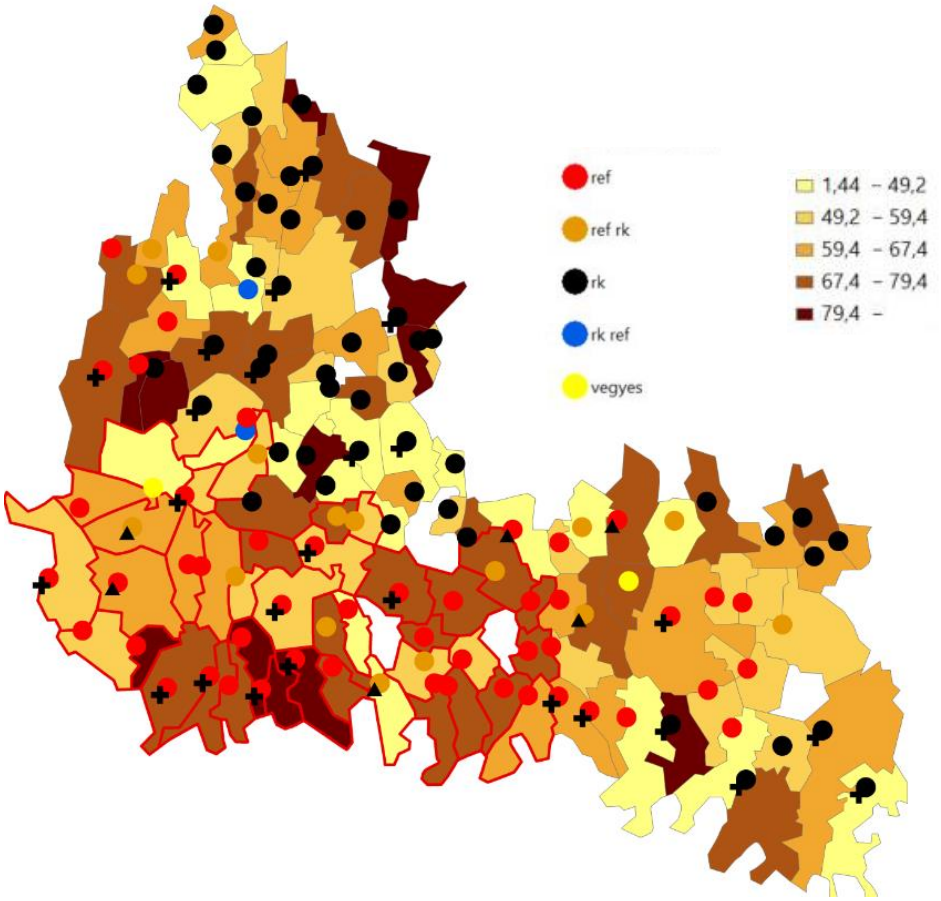
1. számú melléklet. *A különböző nagyságú gazdaságok földterületből való részesedése 1935-ben (fekete kereszttel az 1910-ig történő katolikus telepítések, az Ormánság határa pirossal)*



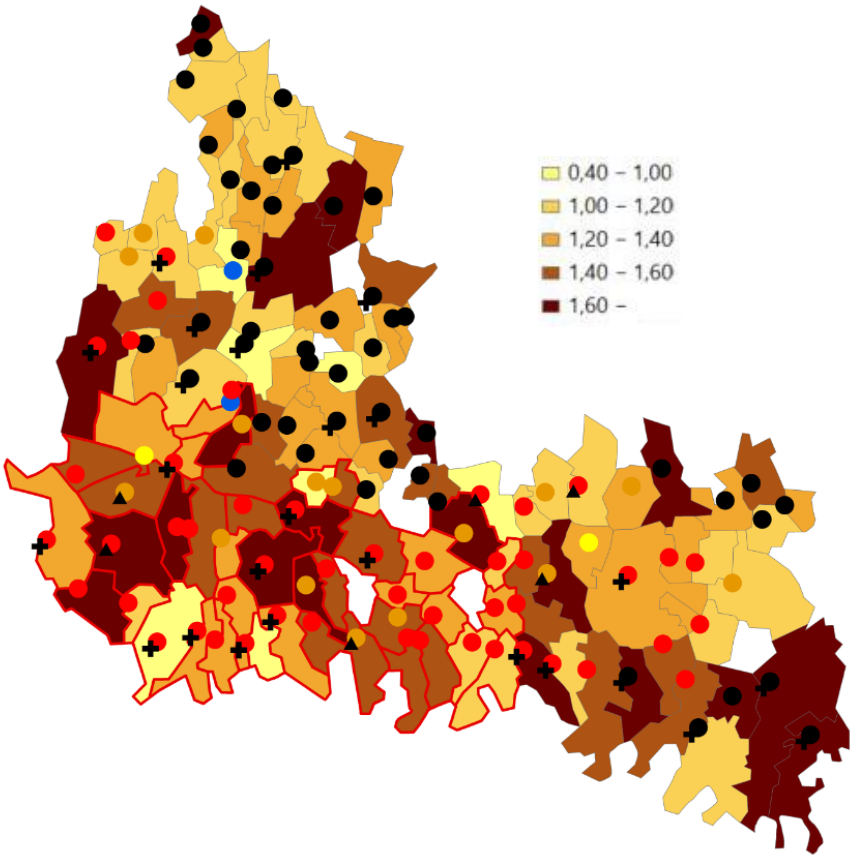
2. számú melléklet. *Egyházi nagybirtok mérete és területhasználata (pirossal az Ormánság) 1893-ban*



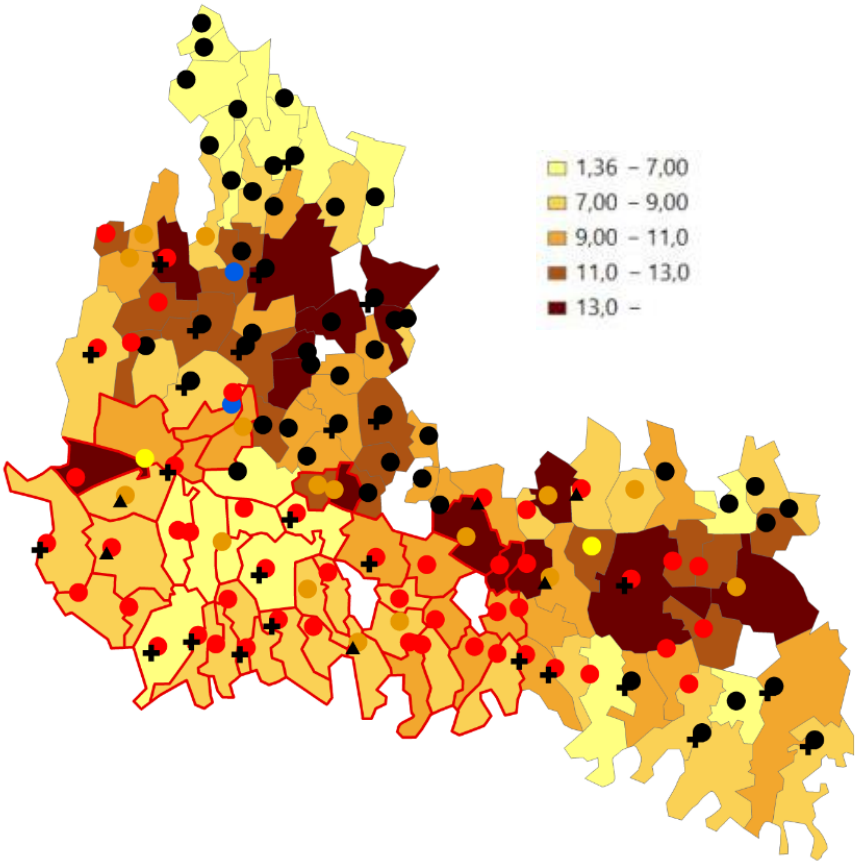
3. számú melléklet. *Világi nagybirtok földhasználata 1893-ban (pirossal az Ormánság határa)*



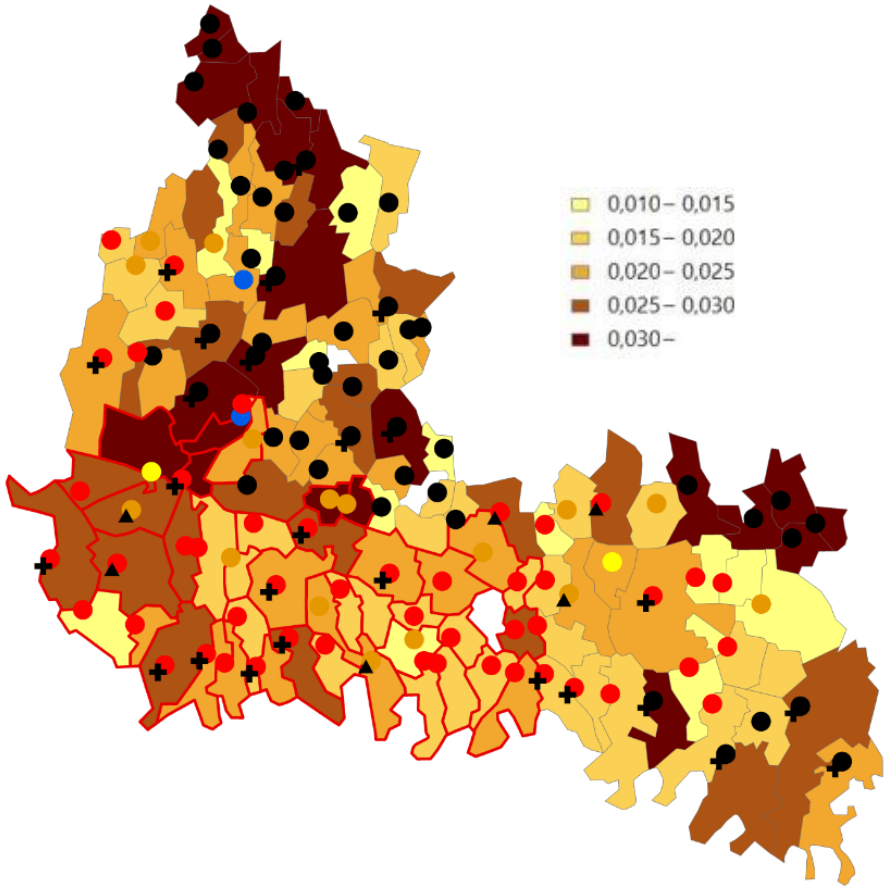
4. számú melléklet. *Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya településenként 1910-ben, a település domináns vallása (kör) és a római katolikus külterületi telepítések a nagybirtokokon (az Ormánságban ezek zömmel az egyházi nagybirtokokon vannak)*



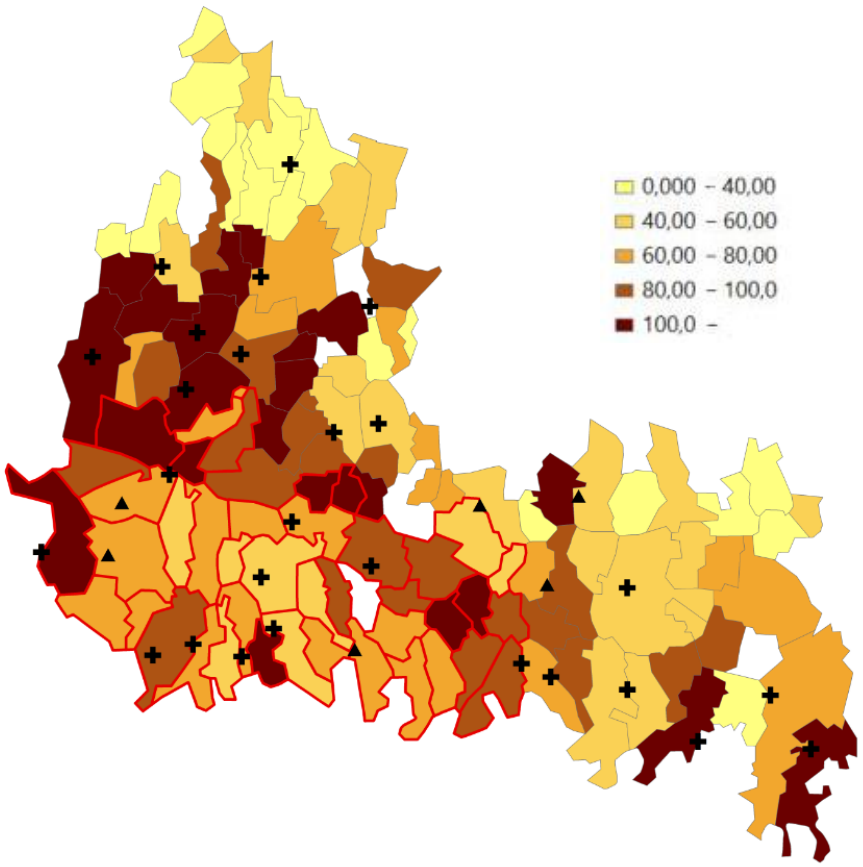
5. számú melléklet. *A birtokok számának gyarapodása 1893–1910 között (1910 birtokív / 1895 gazdaság)*



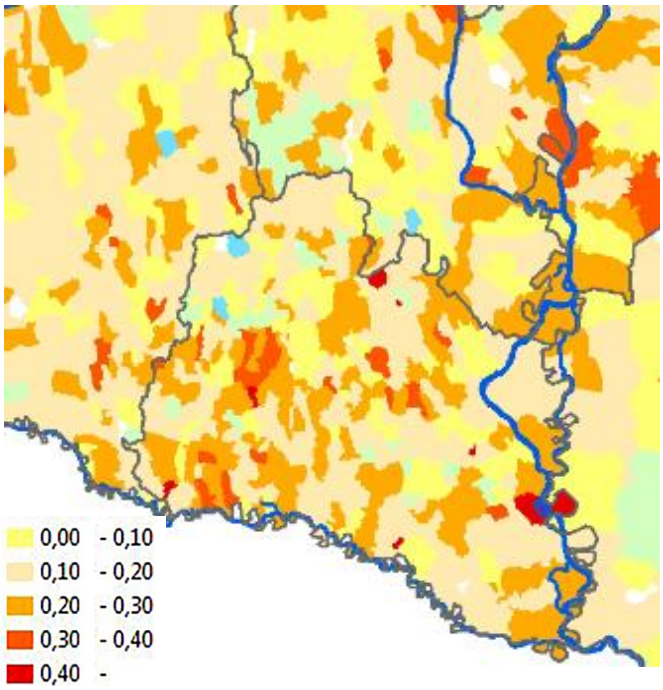
6. számú melléklet. *Egy kataszteri holdra jutó tiszta földjövedelem (K) területi differenciái 1910-ben*

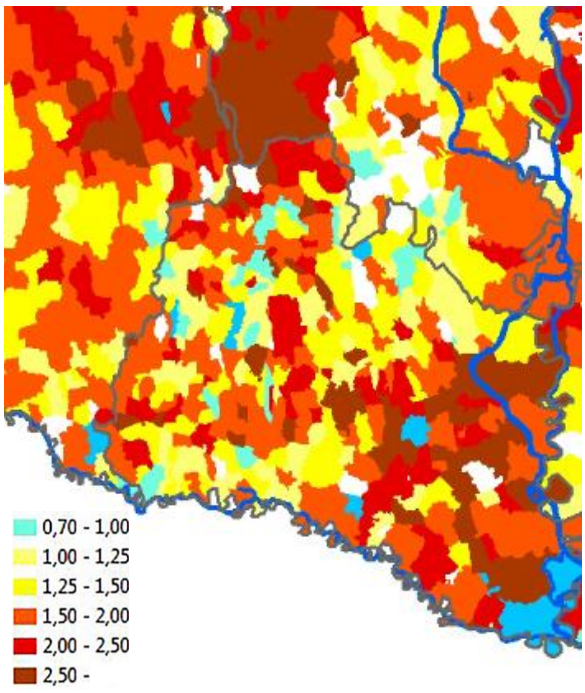


7. számú melléklet. *Születési ráta (és a természetes szaporulat) területi és vallási differenciái 1910-ben (0,01 = 1%)*



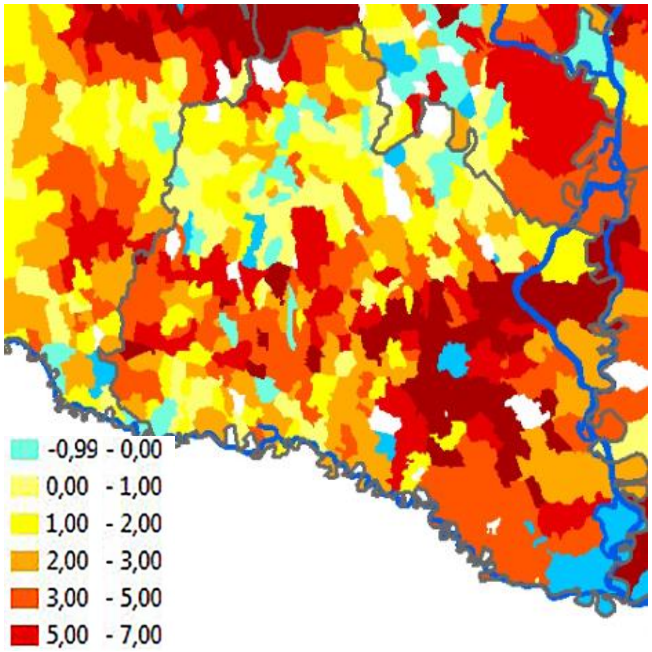
8. számú melléklet. *Egy kisbirtokra jutó nettó tiszta földjövedelem területi differenciái (K) 1910-ben*

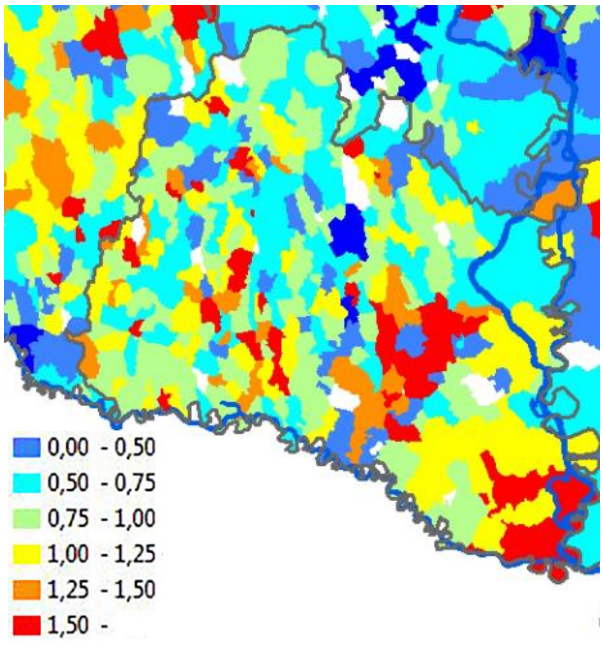




9. számú melléklet. *Napszámra kényszerülő kisbirtokosok arányának változása 1900–1910 között a mezőgazdasági keresőkhöz mérve (1 = 100%)*

10. számú melléklet. *Egy kataszteri holdra (nagy- és kisbirtok együtt) jutó nettó földjövedelem változása 1910/1865*





11. számú melléklet. *Egy kataszteri holdra (nagy- és kisbirtok együtt) jutó nettó földjövedelem változása 1910–1865 (K)*

12. számú melléklet. *Egy birtokra (nagy- és kisbirtok együtt) jutó nettó földjövedelem változása 1910/1865 (K)*

5. Életminőség és jövedelem: Társadalmi-gazdasági–demográfiai viszonyok a nagybirtokon és a kisbirtokon 1900–1940 között és kapcsolatuk a 2000 utáni periferizációs folyamatokkal

A nagybirtok és a kisbirtok termelékenysége – és ezen keresztül az itt élők jövedelmi és fejlettségi viszonyai régóta a magyar történetírás egyik fontos és vitatott alapkérdése. Czettler Jenő a két világháború között a nagybirtok termelékenységi előnyéről ír – mert a nagybirtok a holdankénti kihozatalt (mázsában) tekintve 20%-kal, burgonya esetében 30%-kal jobb mutatókkal bírt a kisbirtokhoz képest.[347] Kerék Mihály ezt cáfolja, kiszámítva, hogy az állattartás a kisbirtokon (amit a legtöbb statisztika viszont nem mért) kompenzálja a nagybirtok egy holdra jutó szemtermelésben (és tiszta kataszteri földjövedelemben) mutatott előnyét.[348] A második világháború lezárulta után megjelenő Zagorov–Végh–Bilimovich kötet balkáni országokat összehasonlító táblázata alapján Magyarországon és Romániában (szemben Görögországgal) a nagybirtok hozama szemtermelés esetén a kisbirtokénál legalább 20–30%-kal nagyobb.[349] Tóth Tibor két világháború közötti, Dunántúlra vonatkozó kutatásai viszont azt mutatják, hogy a kisbirtok szántóföldi hozama a jobb, igaz tőkeereje kisebb és megtérülése némileg lassabb.[350]

Saját, 1914 előtti korra vonatkozó kutatásaink is ellentmondóak: 1865-ben országos kitekintésben, de módszertani okok miatt csak a település- és földállomány 3%-át bevonva a vizsgálatba,[351] a nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme legalább 33%-kal nagyobb volt a kisbirtokon mértnél (*1. fejezet*),[352] míg a földszűkében lévő, demográfiai önszabályozással élő (egykézés) Ormánság ártéri falvaiban viszont a tiszta kataszteri földjövedelem szántón nagyobb volt, mint a nagybirtokon még 1910-ben is (*4. fejezet*). Ugyanekkor a Viharsarokban és a Sárréten újfent a nagybirtok hozamai voltak jobbak (*2. fejezet*). És mivel a tiszta kataszteri földjövedelem a bevétel és a ráfordítás különbsége, így ugyanazon érték eltérő %-os haszonkulcs mellett is elérhető (és fordítva, hasonló %-os haszonkulcs eltérő nettó bevételérték mellett is megvalósulhat, ami a kis- és nagybirtok viszonyára jellemző).

Miklóssy rendszerváltás idején írt összegzése szerint[353] az akkori területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek négy történelmi tényezője között szerepelt a nagybirtok és az agrártúlnépesedés.

A kérdés tehát nem jutott nyugvópontra. Még az sem állítható bizonyosan, hogy *önmagában a jövedelmek alapján* valamelyik üzemforma jobban hajlamosít periferizációra (miközben a mai fejlettség-definíciók nem kizárólag jövedelem-alapúak, hanem más tényezőket is figyelembe vesznek). Van e kérdésnek *két másik vetülete* is.

1. Az a kérdés, hogy a jelenlegi perifériák mennyiben köthetők egykori nagybirtokhoz (vagy éppen ellenkezőleg, kisbirtokhoz), mennyiben tükrözik azok egykori viszonyainak lenyomatát, vizsgálható a társadalmi kategóriák oldaláról is. Azaz, megközelíthető a probléma úgy is (és a két nézőpont nem ekvivalens), hogy vajon a zselléri létforma, mely részben a nagybirtokhoz köthető (mint földnélküli agrárbérmunkás),[354] avagy a telkes jobbágy jelentett-e kedvezőtlenebb kimenetet a

[347] Czettler 1936 (1995), 51. (táblázat).

[348] Bár a szántóföldi termékeket illetően holdanként 2 mázsa gabona és tehenenként 800 liter tej a nagybirtok előnye, de a kisbirtok jóval több állatot tart el, s ez összességében azt jelenti, hogy míg a nagybirtok nyers hozama holdanként 135–167 pengő, addig a kisüzemeké 170–190 pengő. Ráadásul ekkor a magyar kisbirtok már jóval több árut visz piacra, mint a balkáni, akár 60–70%-ot is (szemben a 25–35%-kal), alig elmaradva a nagybirtoktól. Így nem meglepő, hogy az összes piacolt áruból is nagy a kisbirtok részesedése. A tiszta hozam így a kisbirtokon 57–64 pengő, míg a nagybirtokon 31–35 pengő. Kerék 1939, 361–364.

[349] Zagorov–Bilimovich–Vegh 1955, 15–22. és 50.

[350] Tóth 1983, 29.

[351] Csak a birtokszerkezet alapján homogén (csak nagybirtokkal vagy csak kisbirtokkal rendelkező) településeket bevonva.

[352] Demeter 2018, 2019.

[353] Miklóssy 1990, 881–889.

[354] Hangsúlyozandó, hogy a zsellér nem csak földből élhet, volt köztük sok iparűző, éppen ezért szegénynek tekinteni hibás alapvetés. Emellett például a II. József-féle népszámlálás esetében maga a kategória (mely nem tesz különbséget házas és házatlan zsellér között) megnevezése sem azonos azzal, amit ma, vagy más korabeli vizsgálatokban a zsellér fogalmán értettek

periferizáció szempontjából. Az előbbi oldalán ott a feltételezett szegénység, ugyanakkor előny a földhöz kötöttség hiánya, az innovációs készség (ipari átrétegződésre potenciálisan alkalmas munkaerő), az utóbbi oldalán ott a biztos megélhetés (ha nincs birtokaprózódást eredményező demográfiai nyomás), de alacsonyabb innovációs készség, migráció, piacolás, stb. járul hozzá a feltételezések szerint). Ezen feltételezéseket statisztikai módszerekkel azonban mindeddig nem igazolták – még az is lehetséges, hogy az összefüggés ma nem áll fenn, vagy csak 1–1 megyében, regionálisan igaz. Mindezek vizsgálatához szükséges annak ismerete is, hogy 1910-ben és az első világháború után milyen viszonyok jellemezték a kisbirtok és nagybirtok dominálta települések helyzetét, hiszen ha ekkor *nem* mutatható ki összefüggés a fejlettség és birtoktípus/üzemméret között, akkor az esetleges korreláció a 2010-es állapotokkal csakis az 1945 utáni évek eseményeihez köthető, így az eredeti birtokszerkezethez, társadalmi viszonyokhoz nincs közük. (A korreláció ui. önmagában ok–okozati viszonyokat nem mutat.) Ha pedig azt kapjuk eredményként, hogy a mai fejlettségi viszonyoknak nincs köze az egykori nagybirtok–kisbirtok dichotómiához, az viszont még nem jelenti azt, hogy 1880–1940 között az összefüggés a fejlettség és birtokméret között nem létezett volna. Ezt ugyanis felülírhatta az 1945 utáni agrárpolitika is. Éppen ezért a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések helyzetének 1945 előtti vizsgálata is indokolt, nemcsak a jelenlegi fejlettségi kép és az egykori gazdasági viszonyok kapcsolatának megállapítása miatt, de az 1945 utáni gazdaság- és társadalompolitika értékelése szempontjából egyaránt.

2. *A jövedelem önmagában nem feltétlenül minősít egy települést fejlettnek vagy fejletlennek*, hiszen a jólét relatív fogalma számos más tényezőtől is függ, ráadásul a nagybirtok dominálta településeken megtermelt jövedelem jó része nem is a termelők kezébe kerül (az, hogy mennyi marad náluk, külön tanulmányt érne), tehát összevetésre ezért sem alkalmas. Ezért a földjövedelmek (melyek inkább a gazdálkodás minőségére utalnak, mintsem az életmódra) mellett más társadalmi, gazdasági és demográfiai tényezőket is figyelembe kell venni a periférikussá minősítéshez. Így tett Móricz Miklós is a két világ-háború között, aki azt állapította meg, hogy a nagybirtok termelékenyebb, de ez az ott élő lakosság rosszabb életkörülményeivel jár együtt (és ő ok–okozati viszonyt vélt látni ebben).[355]

A „megnyomorító" és „modern, rentábilis gazdálkodást folytató" nagybirtok képe tehát ellentmondásos, további vizsgálatra szorul. A 2015 óta épített GISta Hungarorum adatbázis lehetővé teszi a nagybirtok és kisbirtok dominálta települések gazdasági–társadalmi–demográfiai viszonyainak rekonstruálását, így a Móricz Miklós vizsgálataihoz hasonló kutatás elvégzését 1910-re a különféleképpen csoportosított nagybirtoktípusok és kisbirtokok esetében. Mivel a korszakból különféle fejlettségi mutatók is rendelkezésre állnak (a Szilágyi Zsolt-féle településszintű HDI 1910-ből,[356] a Pénzes János által jelenkori vizsgálatokban alkalmazott[357] TFI 1910-es verziója[358] és a Demeter-féle 1910-es komplex fejlettségi indikátor),[359] így arra a kérdésre is választ lehet adni, hogy volt-e összefüggés a fejlettség és az üzemforma között 1910-ben. Ehhez kigyűjtöttük a nagybirtokok listáját az 1926-os Hantos Gyula-féle összesítésből[360] és az 1897-es gazdacímtárból. Az előbbi a két világháború közti országterületre szolgáltat társadalomstatisztikai adatokat, az utóbbi a teljes országterületet elérhetővé teszi a vizsgálat számára, egy korábbi időpontból. A módszerben is volt különbség, hiszen a Gazdacímtár esetében a nagybirtokokat méret szerint is differenciáltuk. A két eltérő terület és az eltérő módszer lehetővé teszi, hogy minden történeti „olvasat" elemezhetővé váljon. Sőt, az 1935-ös gazdacímtár bevonása további lehetőségeket rejt: egyrészt a nagybirtok összeterületből való részaránya szerint is csoportosíthatók a települések, másrészt vizsgálható a nagybirtok és kisbirtok jövedelemkülönbsége egy holdra vetítve az 1920-as országterületen (így összevethető a más dimenziók mentén, de azonos területen vizsgálódó Hantos-féle összeíráson alapuló kutatással).

Mivel pedig feltételezhető a regionális mintázat eltérése a nagybirtokok kiterjedés, földhasználat és

[355] Móricz 1936, 293-309.
[356] Szilágyi 2022.
[357] Pénzes 2014.
[358] Pénzes 2018.
[359] Az itt használt indikátorokhoz lásd: Demeter 2018.
[360] Hantos 1926.

jogi kategóriák szerinti bontása esetén, ami akár a fejlettséggel való összefüggést is módosíthatja, miként lehetséges az is, hogy a nagybirtok és fejlettség kapcsolata országosan nem, de regionálisan 1–1 megye esetében mutatható ki, így ezen csoportképző tényezők fejlettséghez való viszonyát is megvizsgáltuk a tanulmányban.

Tehát, a vizsgálatsorozatban *három alapforrás segítségével három vizsgálattal* (2 módszerrel és 2 területre) számoljuk ki a nagybirtok és a kisbirtok dominálta települések társadalmi–gazdasági–demográfiai viszonyait és 4 komplex fejlettségi indikátor (1910-re három, 1940-re egy komplex mutató: *1. táblázat*) segítségével a fejlettségi szintet.

Külön részben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a földjövedelmeket tekintve 1910-ben és 1935-ben a kis vagy nagybirtok volt termelékenyebb.

Szintén megvizsgáljuk, hogy a mai fejlettségi viszonyok mutatnak-e összefüggést a nagybirtok és kisbirtok elterjedésével.

Mivel azonban vizsgált korszakunkban a zsellér–telkes jobbágy distinkció már kvázi anakronisztikus (azok az érvek, hogy az 1867 utáni napszámosok, cselédek, napszámra kényszerülő kisbirtokosok hasonló helyzetben vannak, mint a zsellérek voltak 1848 előtt, csak részben elfogadhatók – pl. még a minket érdeklő munkatermelékenység szempontjából sem megfellebbezhetetlen ez az állítás),[361] így összevetettük az 1910-es fejlettségi helyzetet (és a mait is) a 18. századi viszonyokkal is. Azaz, megnéztük egy külön vizsgálatban azt is, hogy az 1786-ban telkes jobbágyok dominálta falvak társadalmi-gazdasági-demográfiai mutatói 1910-ben és 2010-ben mennyiben tértek el az egykori zsellérfalvakétól.

1. *táblázat. A vizsgálathoz használt források kora és területi lefedettsége*

	GCT, 1897 (500 kh)	Hantos 1926	GCT, 1935 (500 kh)
1910-es országterület	x		
1920-as országterület		x	x
méret szerint	x (abszolút méret)		x (arány)
jogi kategória szerint		x	
földhasználat szerint	x	x	

[361] Eddie (1996) szerint a jobbágyfelszabadítás nem vezetett a munkatermelékenység jelentős növekedéséhez.

A Hantos-féle adatsor és az 1910-es társadalmi–gazdasági mutatók kombinációja

A Hantos-féle adatsor és az 1910-es társadalmi-gazdasági mutatók kombinációja alapján lehetőség van megkülönböztetni az arisztokrata, nem arisztokrata nemesi, hitbizomány, városi–állami, egyházi, céges nagybirtokokat, továbbá a szántó dominálta és nem szántó dominálta birtoktesteket. Az 1920-as országterületre számított 1910-es állapotjelző indikátorok alapján a nagybirtok és kisbirtok társadalmi–gazdasági–demográfiai és fejlettségi viszonyait tekintve a következő megállapítások tehetők.

A természetes szaporulat (a 6 évnél fiatalabbak arányát tekintve), szinte minden nagybirtok-kategóriában magasabb volt, mint a kisbirtok dominálta településeken (kiemelkedő volt a nem nemesi és hitbizományi földeken, ahol 1,5–2%-kal nagyobb értéket mérhetünk,[362] mint a kisbirtok dominálta településeken (beleértve a városokat is, ahol köztudottan alacsonyabb volt a természetes szaporulat). A 60 éven felüliek esetében éppen fordított a helyzet, a kisbirtokon volt magasabb az arányuk (8% vs. 9%). Ebből következően viszont a munkaképes korú lakosság aránya hasonló volt mindkét típusban. *A két korosztály hányadosa (öregedési index) a nagybirtokon volt alapvetően kedvezőbb.* A nemesi, hitbizományi, arisztokrata és nem nemesi nagybirtokokon az alfabetizáció 1–2%-kal alacsonyabb volt 1910-ben, mint a kisbirtokon, de 1880-ban még fordított volt a helyzet. Így az alfabetizáció javulása a kisbirtok dominálta tele-püléseken volt nagyobb (5% pont). *A települési vagyon a nagybirtok dominálta településeken erősen szórt és összességében magasabb volt, mint a kisbirtokos településeken* (az 1920 utáni határok között), de például a hitbizományokon a települési vagyon igen kicsi volt, a cégek által birtokolt földeken ugyancsak. *Az állami elvonás, a direkt adó / fő 1910-ben viszont már a nagybirtokon volt nagyobb* (az állami nagybirtok kategóriát leszámítva mindenütt, legalább 20%-kal), a települési bevételt tekintve viszont nem volt jelentős különbség, leszámítva a nem nemesi, nemesi és arisztokrata nagybirtokok környezetében

[362] A különbségeket 2-mintás t próbával ellenőriztük. A továbbiakban – ha másként nem jelöljük – különbségen p=0,05-ös szignifikancia szint mellett érvényes szignifikáns különbségeket értünk.

elterülő településeket, ahol a települési bevételek jelentősek voltak. Ha azonban *az egy főre jutó földjövedelmeket is bevonjuk a vizsgálatba, szinte minden nagybirtokon 50%-kal magasabb fajlagos értéket mérhetünk* (ami nem meglepő, hiszen a földjövedelmet tartalmazó direkt adó is magasabb volt), kivéve az állami nagybirtokokat, melyeken igen alacsony volt a jövedelem. Ha tehát a direkt adók és a föld-jövedelmek 1910-es hányadosát nézzük, *akkor az állami és nemesi földeken kisebb, a céges földeken nagyobb volt az elvonás a fajlagos tiszta föld-jövedelemhez képest.* A birtokméret jövedelemkülönbségének oka egyértelműen az *egy holdra jutó földjövedelemben rejlik, mely minden nagybirtokon szignifikánsabban magasabb volt, mint a kisbirtok dominálta falvakba és városokban*. *Az egy agrárkeresőre (beleértve a napszámost) jutó föld is nagyobb volt a nagybirtokon*, így az egy keresőre jutó jövedelemkülönbség 50% felett volt a legtöbb nagybirtokon (leszámítva az egyházi és állami nagybirtokokat, ahol kisebb volt a differencia a kisbirtokhoz képest e tekintetben). Persze, ennek nagy része nem a termelőnél realizálódott.

A születési ráta összességében hasonló volt a nagybirtokon és kisbirtokon is, leszámítva a kiugró értéket produkáló 40 állami nagybirtokot magas települési fajlagos vagyon, kis direkt adó, és kis települési bevétel, de az egyházinál és kisbirtoknál jobb tiszta földjövedelem/fő értékek mellett. A céges és alapítványi nagybirtokokat leszámítva a mortalitás is nagyobb volt a nagybirtokon, miként a születési ráta is, az állami és alapítványi nagybirtokokat nem számítva. A migrációs nyereség egyértelműen a nagybirtokon volt jelentősebb, akár kétszer–háromszor nagyobb értéket mutatva (az egyházi és állami birtokok voltak a legkevésbé preferáltak),[363] ami azt jelentette, hogy 1910-ben még ezek biztosították a vidéki agrártúlnépesedés levezetésének lehetőségét. A nagybirtokon (a cégest kivéve) alacsonyabb volt a kanyaró, vörheny, szamárköhögés okozta halálozási ráta, de érvényes volt ez a TBC-re is. Ez is meglepő 1910-ben.

A népességszám ugyancsak a nagybirtokon volt nagyobb, a keresők aránya azonban nem. Az ipari keresők aránya eléggé szórt, a tercier keresőké szintén (köszönhetően a nagybirtoknak minősülő városi közlegelőknek). A napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya csak a céges és alapítványi kezelésű nagybirtokon volt alacsonyabb a kisbirtok dominálta térségekben mértnél, a többi esetben nem, ami azért nem meglepő, hiszen ellenkező esetben nem lett volna munkaereje – a napszámosokon kívül – a nagybirtoknak. *A vasúttól mért távolság tekintetében az arisztokrata, a nemesi és az állami (városi) nagybirtokok voltak előnyben a kisbirtokhoz képest* (ami az eddigi ismeretek fényében viszont nem meglepő). 1890–1910 között a nagybirtok vasútállomástól mért távolsága átlagosan jobban, de nem szignifikánsan jobban csökkent a kisbirtok esetében mért csökkenéshez képest. *A lakóházak minősége viszont egyöntetűen a nagybirtokon volt rosszabb – ennek fényében különösen nagyra kell értékelni, hogy a lakhatási viszonyok által befolyásolt betegségek (pl. TBC) mortalitása itt volt kisebb*. Vélhetően ezt az egészségügyi szolgáltatások jobb hozzáférhetősége okozta: *az orvos látta illetve kezelte halottak aránya is a nagybirtokokon volt nagyobb*. A Demeter-féle, több mint *20 tényezőt tömörítő kompozit fejlettségi mutató értéke is egyértelműen a nagybirtokon volt jobb* (beleértve az egyházi és az állami–városi nagybirtokokat is). A Szilágyi Zsolt számolta FHTT (adó)[364] és HDI[365] esetében is igaz ez, bár itt már kisebb a különbség, igaz az indikátorok száma is limitált. Csakúgy, mint a Pénzes-féle fejlettségi mutatónál, ahol viszont még kisebb a különbség a nagybirtok javára, sőt, az egyházi és nem arisztokrata nemesi nagybirtokok esetében a differencia meg is szűnik. Ez utóbbi kompozit mutató tehát a legkevésbé érzékeny a nagybirtok és kisbirtok közötti különbségre, ami nem meglepő tekintve, hogy a felhasznált indikátorok között csak egy agrárjellegű van és maga a mutató elsősorban az ipari differenciára érzékeny (ez pedig nem kap szerepet az agrárbirtokok differenciáltságában) (*2. táblázat*).

Ezt követően nézzük meg, hogy a *jogállás és típus alapú* csoportosítás során az imént tapasztalt különbségek a kisbirtok és nagybirtok dominálta

[363] Nem feltétlenül a vonzerő (munka, esetlegesen jobb életminőség) a magyarázat, hanem, hogy a kisbirtok mint a településhatár része, kötött: új telkeket ekkor már nem lehetett létesíteni, csak aprózódással. Maradt így az elvándorlás. A nagybirtokra eleve szegény tájakról rekrutálódott a népesség (Göcsej, Matyóföld, Szabolcs).

[364] Föld- ház- és társasági adó.

[365] Szilágyi 2018.

települések között hogyan változnak, ha a nagybirtokokat *területhasználat szerint differenciáljuk*. Hantos nem adta meg az erdőterületek nagyságát, így csak a földjövedelemhez hozzájáruló művelési ágak alapján lehet differenciálni, szántó dominálta és rét–legelő–állattartás dominálta nagybirtokok között. De legalább kiderül, hogy az állattartásra berendezkedett nagybirtok lakóinak életminősége (beleértve az alföldi városok közlegelőit is e halmazba, mely az összevetés relevanciáját korlátozza, illetve más viszonyítási rendszerbe helyezi) menynyiben tér el a monokultúrás szemtermelésre alapozó nagybirtokétól.

Az idősek aránya kifejezetten kicsi volt a kizárólag szántó hasznosítású nagybirtok esetében, ami a szántóvető életmód nagyobb igénybevételére utal, a demográfiát illetően a legelő dominanciájú nagybirtokok inkább hasonlítottak a kisbirtokokra (noha földhasználatuk gyökeresen eltért). Az alfabetizáció ugyancsak a szántó dominálta nagybirtokon volt alacsonyabb a kisbirtokon mérhető értéknél. A települési vagyon esetében ilyen differencia nem tehető, ellenben a direkt adó kisebb volt a legelő dominálta nagybirtokon (ami nem meglepő, hiszen a legelők holdankénti hozama kisebb volt a szántókon mértnél, de ez a kisbirtokra jellemző értékre hasonlított. Az egy főre jutó települési bevétel nagyobb volt a szántó dominálta birtokon, mint a legelő dominálta nagybirtokon, s ezeknél még a kisbirtokos településekben is nagyobb volt az egy főre jutó települési bevétel (*2. táblázat*).

A születési ráta és a halálozási ráta a nagybirtokok típusain volt magasabb, a természetes szaporulat viszont a szántó dominálta nagybirtokon volt nagyobb, a legelő dominálta nagybirtok értékei a kisbirtok dominálta települések értékeire hasonlítottak. A migrációs ráta tekintetében nem volt különbség a nagybirtoktípusok között, mind meghaladta a kisbirtokét, így vonzóbbnak bizonyulva. Ráadásul mind a tradicionális betegségek, mind a TBC kisebb részesedéssel szerepeltek a halálokok között a nagybirtokon, a legelő dominálta nagy birtokokon ez még kedvezőbb érték volt, mint a kisbirtokon, függetlenül a nagybirtok eltérő földhasznosításától. A keresők aránya hasonló volt minden típusban, ellenben a direkt adó tiszta kataszteri földjövedelemhez mért értéke a legelő dominálta nagybirtokon kisebb volt, mint a kisbirtokon, vagy a szántó dominálta nagybirtokon, tehát a legeltető nagybirtokon volt a legkisebb az adóteher az ottani földjövedelemhez mérve (az állattartás adóztatásáról nincs adat). Az egy főre jutó földjövedelem a szántó dominálta nagybirtokon volt nagyobb, a legelő dominálta nagybirtok esetében az értékek a kisbirtokon mérhető átlagos jövedelemszintre emlékeztettek. Az 1 holdra jutó földjövedelem pedig még a legelő dominálta nagybirtokon is nagyobb volt, mint a kisbirtokon, a szántó dominanciájú nagybirtokokhoz mérve pedig még nagyobb volt a kisbirtok lemaradása.

Az orvos kezelte holtak aránya a legelő dominálta és szántó dominálta nagybirtokon is magas volt, magasabb, mint a kisbirtokon, a háziipari foglalkoztatottak aránya pedig a legelők dominálta nagybirtokon volt a legnagyobb a három típus közül. A csecsemőhalálozás az országos átlagtól kedvező irányban egyedül azon birtoktípusokon tért el, ahol a szántó és legelő hasonló súllyal szerepelt. A legrosszabb házak a csak legelővel rendelkező pusztákon álltak, de a szántó dominálta nagybirtok értékei sem voltak sokkal jobbak.

Ami pedig a fejlettséget illeti, Demeter (agrármutatókra érzékeny) komplex fejlettségi indexe alapján a szántók dominálta nagybirtok lakossága élt a legkedvezőbb körülmények között, ellenben a HDI alapján a csak legelővel rendelkező nagybirtokok (a volt mezővárosokkal) lakossága élt a legjobban, akárcsak a Pénzes-féle komplex fejlettségi indikátor esetében. A kisbirtok dominálta települések azonban mindhárom mutató esetében sereghajtók maradtak (*2. táblázat*).

Az alfabetizáció legkevésbé a legelő dominálta nagybirtokon javult, ez követte a szántó dominanciájú legelők alfabetizációjának javulása, legkiemelkedőbb volt ez a kisbirtokon (*2. táblázat*).

Ha a mai állapotokkal vetjük össze a helyzetet, akkor a Pénzes János által 2016-ra is kiszámított és az 1910-estől eltérő változóhalmaz hasonlóképpen PCA-val történő szűrése eredményeként előállt Területi Fejlettségi Index (TFI) a volt nagybirtokon magasabb volt az országos átlaghoz képest, de nem kiugróan. Ellenben kifejezetten magas fejlettségi értéket mérhettünk 2016-ban az egykori városi nagybirtokok területén (azaz, az 1910–1920-ban is városi rangú településeken), valamint azokon a volt nagybirtokokon, ahol 1920 környékén a szántó dominanciája mérsékelt volt (50–75% a művelt földekből való részesedése). A többi nagybirtok-

típusnál a TFI 2016-ra kalkulált értéke az országos átlag alatt maradt, vagy nem haladta meg azt. Azaz, a mai fejlettséget tekintve az, hogy 1926-ban hol volt (és hol nem volt) nagybirtok, 2016-ban nem meghatározó – csakúgy, mint 1910-ben a TFI esetében. Ekkor azonban az állami–városi nagybirtokkal bíró települések mellett az 1926-ban céges, a nem nemesi birtokos kezén lévő és a legelő dominanciájú (részben szintén városi – alföldi mezővárosi) nagybirtokok fejlettsége is meghaladta az országos szintet. A Szilágyi-féle 1910-es HDI pedig szinte minden nagybirtoktípuson (pontosabban azok településein) magasabb volt az országos átlagértéknél.

Érdemes megnézni a regionális különbségeket is, azaz, hogy melyik megyében mekkora különbség volt a nagybirtok dominálta települések társadalmi-gazdasági-demográfiai viszonyai és a kisbirtok dominálta települések karakterisztikája között.

2. táblázat. A Hantos-féle 1926-os nagybirtokstatisztika típusainak településein 1910-ben jellemző gazdasági-társadalmi-demográfiai és fejlettségi viszonyok sajátosságai (csoportátlagok)

Csoport	db	6 évnél fiatalabbak aránya, 1910, %	60 év felettiek 1910, %	60év feletti /6 év alatti	Születési ráta, ezrelék, 1901–10	Halálozási ráta, ezrelék, 1901–10	Természetes szaporulat, ezrelék, 1901–10	Tényleges szaporulat, %, 1901–10	Migrációs szaporulat%, 1901–10	Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-a, 1901–10	TBC az összes halál %-ában 1901–10
nem nemesi	33	17,27	8,32	0,50	37,86	24,04	13,82	74,77	60,96	3,86	16,17
arisztokrata	182	16,39	8,10	0,52	37,52	24,08	13,44	73,20	58,99	4,09	14,79
egyházi	51	16,28	8,83	0,57	38,33	25,43	12,90	63,61	50,71	4,36	14,53
állami (városi)	40	15,73	8,17	0,54	35,57	24,96	10,61	91,30	80,70	3,58	15,18
cég	3	19,37	4,98	0,26	41,34	21,12	20,22	68,17	47,95	6,00	11,91
alapítvány	9	15,86	9,03	0,62	35,30	23,68	11,62	98,81	87,19	3,01	16,50
nemesi	13	16,22	8,00	0,59	38,76	25,16	13,60	111,91	96,11	2,61	15,07
örök/hitbizományi	20	17,63	7,59	0,45	39,76	25,16	14,60	68,45	53,85	4,66	15,36
összes nagybirtok	351	16,46	8,20	0,53	37,60	24,44	13,16	75,80	62,16	4,02	14,99
szántó 75% felett	177	16,70	7,90	0,50	37,70	24,20	13,50	77,33	63,83	4,18	15,06
sz: 50–75%	107	16,26	8,26	0,54	37,98	24,69	13,29	72,67	58,06	4,04	14,94
sz: 15–50%	48	15,87	8,93	0,61	36,21	24,18	12,04	76,03	63,99	3,73	15,22
szántó 15% alatt	17	16,62	9,12	0,56	37,84	26,35	11,49	56,04	44,54	3,10	14,37
trianoni ország települései	3392	15,74	9,03	0,62	35,78	23,63	12,15	44,64	31,82	4,74	16,25
nem nagybirtokos települések	3042	15,65	9,13	0,63	35,56	23,53	12,03	41,03	28,31	4,82	16,39

Csoport	1 főre jutó települési vagyon, 1908, K	1 főre jutó direkt adó, 1909, K	1 főre jutó települési bevétel, 1909, K	Keresők aránya, %, 1910	Ipari kereső, 1910, %	Nem agrár és nem ipari kereső %	Írni–olvasni tud 1910, %	Ír–olvas, 1880, %	Alfabetizmus javulása (1880-1910) %	Népesség 1910, fő
nem nemesi	34,09	23,79	8,58	39,09	9,79	16,33	63,43	45,60	17,83	5665,21
arisztokrata	29,72	20,20	7,35	39,27	11,25	15,36	64,84	44,84	20,01	5100,73
egyházi	37,09	19,60	6,97	38,70	9,32	13,33	65,93	45,50	20,43	5408,08
állami (városi)	46,29	10,76	4,19	41,37	17,58	27,70	66,96	49,17	17,79	41761,78
cég	9,86	34,79	5,43	37,56	6,08	9,50	59,44	36,68	22,76	2944,33
alapítvány	41,73	23,45	6,23	40,09	9,12	14,18	67,15	51,70	15,45	9236,22
nemesi	46,74	19,95	8,36	38,00	10,07	12,38	64,09	43,41	20,68	4462,31
örök /hitbizományi	19,96	24,50	6,25	38,07	9,27	15,62	61,83	44,43	17,40	4368,45
összes nagybirtok	33,30	19,82	6,98	39,30	11,30	16,39	64,92	45,53	19,39	9398,59
szántó 75% felett	32,85	21,67	7,68	38,87	10,92	15,67	63,96	44,62	19,34	5453,31
sz: 50–75%	31,58	19,02	6,47	39,34	11,10	16,57	65,09	45,70	19,39	15363,78
sz: 15–50%	38,17	16,95	5,67	40,63	12,22	17,76	67,70	47,20	20,50	10898,00
szántó 15% alatt	35,46	14,25	6,13	39,67	12,57	19,11	66,40	49,98	16,43	9198,47
trianoni ország települései	25,31	16,06	6,44	40,82	10,18	13,61	65,67	42,47	23,21	2362,15
nem nagybirtokos települések	24,38	15,63	6,37	40,98	10,05	13,28	65,74	42,10	23,64	1549,47

	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya %, 1910	Földjövedelem / kereső (K, 1910)	Tiszta kataszteri földjövedelem / fő (K, 1910)	Tiszta kataszteri földjövedelem / k.hold	Tiszta kataszteri földjövedelem / birtok (K, 1910)	Átlagos birtokméret (k.hold, 1910)	Átlagos birtokméret / kereső (k.hold, 1910)	Direkt adó /tiszta kataszteri földjövedelem	Legközelebbi vasútállomástól való távolság (m, 1890)	Vasútállomástól való távolság változása 1890–1910 között m-ben
nem nemesi	64,32	146,00	32,76	12,78	467,44	31,81	11,64	0,73	14226	9141
arisztokrata	62,01	125,54	28,70	10,47	1945,19	275,39	12,35	0,70	9947	4302
egyházi	62,17	95,39	25,05	9,61	124,52	12,74	9,66	0,78	14138	6166
állami (városi)	59,47	96,31	18,88	10,14	4776,94	247,35	10,37	0,57	7891	4991
cég	43,98	258,43	32,44	11,11	5986,46	430,17	20,42	1,07	18282	6722
alapítvány	58,01	127,40	33,31	12,00	263,55	21,74	10,75	0,70	9542	7171
nemesi	63,16	106,85	30,42	9,92	158,80	16,85	11,02	0,66	8090	3012
örök/ hitbizományi	60,43	159,60	31,05	10,93	1222,40	91,68	14,60	0,79	12291	5554
összes nagybirtok	61,66	122,18	27,78	10,57	1757,26	186,64	11,77	0,71	10850	5224
szántó 75% felett	61,62	134,94	29,62	11,45	2812,52	207,23	11,88	0,73	10588	5132
50–75%	62,06	110,88	26,75	10,13	229,04	21,95	11,18	0,71	10804	4857
15–50%	62,26	107,14	24,62	8,89	1865,60	547,23	12,50	0,69	11771	5620
szántó 15% alatt	57,16	111,91	25,85	9,18	109,49	13,41	12,89	0,55	11971	7991
trianoni ország települései	62,98	77,69	21,75	8,82	239,51	28,61	9,85	0,74	11768	4857
nem nagybirtokos települések	63,12	72,53	21,04	8,62	64,30	10,37	9,62	0,74	11870	4813

Nagybirtoktípus	Orvos kezelte holtak aránya (1=100%)	Háziiparral foglalkozók relatív aránya	Csecsemőhalandóság 1901-1910, a halálozásokhoz mérve (1=100%)	Rossz minőségű házak aránya 1910-ben	Demeter komplex fejlettségi indexe	FHTT / fő 1910	HDI 1910-ben Szilágyi szerint	Pénzes-féle Területi fejlettségi index 1910-ben	Pénzes-féle Területi fejlettségi index 2016-ban
nem nemesi	0,86	0,002	0,33	0,64	2,24	11,95	0,42	0,27	0,524
arisztokrata	0,76	0,002	0,34	0,54	1,97	10,37	0,41	0,26	0,548
egyházi	0,74	0,001	0,32	0,68	1,64	8,46	0,41	0,24	0,576
állami (városi)	0,87	0,002	0,31	0,54	1,55	10,60	0,43	0,29	0,616
cég	0,76	0,003	0,39	0,51	2,50	18,32	0,44	0,28	0,479
alapítvány	0,88	0,002	0,31	0,70	2,35	10,91	0,42	0,27	0,531
nemesi	0,73	0,001	0,36	0,81	1,83	9,08	0,40	0,23	0,544
örök/hitbizományi	0,81	0,002	0,35	0,57	2,06	12,97	0,43	0,26	0,518
összes nagybirtok	0,78	0,002	0,33	0,59	1,91	10,45	0,41	0,26	0,588
szántó 75% felett	0,78	0,002	0,34	0,56	2,07	11,11	0,41	0,26	0,547
50-75%	0,78	0,002	0,34	0,63	1,77	9,95	0,41	0,25	0,611
15-50%	0,79	0,001	0,31	0,55	1,78	9,67	0,42	0,27	0,574
szántó 15% alatt	0,81	0,003	0,32	0,67	1,58	9,39	0,43	0,26	0,546
trianoni ország települései	0,48	0,002	0,32	0,46	1,29	7,65	0,38	0,24	**0,568**
nem nagybirtokos települések	0,44	0,002	0,32	0,45	1,22	7,33	0,38	0,24	

Az egész ország területére kiterjedő komparatív vizsgálat az 1897-es Gazdacímtár adatai alapján

Ha az 1897-es Gazdacímtárat (mely a 100 kh feletti birtokosokat tartalmazta) alapul véve megvizsgáljuk, hogy a nagybirtok, azon belül a különböző területhasználat milyen társadalmi–gazdasági mutatókkal járt együtt, akkor az egész ország területére vonatkozóan tudunk következtetéseket levonni, és nem csak az 1920 utáni országterületre. *A 12600 településből nem volt nagybirtok 5576 település területén, ezek komplex fejlettségi mutatója jóval alacsonyabb volt azokénál, ahol nagybirtok is volt*. Egy csoport volt kivétel, azon nagybirtokok, ahol a szántó részesedése 15% alatt maradt, tehát erdő vagy legelő dominálta őket. Kiemelkedő volt a fejlettsége a 75% feletti szántóaránnyal jellemezhető területeknek, ugyanígy a birtok mérete is korrelált a Demeter-féle fejlettségi index értékével. Ezzel szemben az 1910-es TFI nem mutatott lényeges differenciát (*3. táblázat*).

Célszerű tehát megvizsgálni, hogy mely indikátorok felelősek az eltérésekért. A TFI mindössze hat, PCA segítségével szelektált, normalizált változót tartal-

maz, a másik közel kéttucatot. A 6 év alatti népesség arányában 1%-nál nagyobb differencia nem volt mérhető az egyes csoportokban, a 60 év felettiek esetében sem volt ilyen differencia, szemben az előző vizsgálat eltérő alapú csoportosításával! *Az alfabetizáció viszont lényegesen magasabb volt a szántó dominanciájú nagybirtokon* (éppen fordítva, mint a kisebb területre kiterjedő vizsgálat esetén), és a nagyobb kiterjedésű nagybirtokokon is ez volt a helyzet, de ennyire nem kirívóan. Az írni–olvasni tudás javulása 1880–1910 között nem mutatott lényeges differenciát a különböző birtokokon (ez is eltér a korábban tapasztalttól), általánosan 20 %-os volt. *Az orvosi kezelésben részesült elhunytak aránya még itt is magasabb volt, mint a kisbirtokon*, s újfent a 75% feletti szántóarányú és 1000 hold feletti nagybirtokkal rendelkező települések voltak a legkedvezőbb helyzetben eme indikátort tekintve is. *A törvénytelen születések aránya az erdőbirtokokon magas, a szántó dominálta nagybirtokon országos átlag alatti volt*, de lényeges differenciákat nem mutattak az egyes nagybirtoktípusok. Ellenben e 2 nagybirtoktípus volt a legkedvezőtlenebb helyzetben a *csecsemőhalandóság*ot illetően.

3. táblázat. Az 1897-es Gzadacímtár alapján képezett nagybirtokok településeire jellemző 1910-es gazdasági–társadalmi–demográfiai és komplex fejlettségi viszonyok összevetve a kisbirtok dominálta településekkel

Nagybirtok	Eset-szám	Demeter fejlettségi indikátora 1910	Pénzes-féle TFI, 1910	6 évnél fiatalabbak aránya, 1910 %	60 év felettiek aránya, 1910, %	Írni-olvasni tud, 1910, %	Alfabetizáció javulása %, 1880–1910	1 főre jutó települési vagyon, 1909	1 főre jutó direkt adó, 1909
szántó: 75–100%	**1327**	1,611	0,255	16,207	8,612	60,857	22,046	45,147	18,507
szántó: 50–75%	**2120**	0,939	0,242	16,227	8,555	56,398	22,600	28,498	14,966
szántó: 15–50%	**2509**	0,491	0,236	16,199	8,715	51,944	22,285	24,643	12,529
szántó: 15% alatt	**1081**	-0,034	0,237	15,868	8,524	44,390	20,541	32,136	10,515
500 kh alatt	**2215**	0,407	0,237	16,017	9,010	50,505	21,908	35,400	12,143
500–1000 kh	**1308**	0,719	0,240	16,293	8,703	53,434	22,551	30,277	14,214
1000 kh felett	**3559**	0,995	0,245	16,190	8,347	56,065	21,998	28,373	15,274
összes nagybirtok átlaga	**7082**	0,760	0,242	16,155	8,620	53,840	22,072	30,922	14,099
összes település átlaga	**12658**	0,513	0,238	16,022	8,814	51,554	21,774	30,760	12,836
összes nagybirtok nélküli település	**5576**	**0,20**	**0,23**	**15,85**	**9,06**	**48,65**	**21,40**	**30,55**	**11,23**

Nagybirtok	Születési ráta, ezrelék, 1901–1910 átlaga	Halálozási ráta, ezrelék, 1901–1910	Természetes szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga	Tényleges növekedés ráta, ezrelék, 1901–1910	Az előző kettő különbsége, a migrációs ráta	Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában, 1901–1910 átlaga	TBC az összes halálból, %, 1901–1910 á	Népesség száma, 1910
szántó: 75–100%	37,767	24,745	13,022	33,032	19,635	5,310	14,451	2538,281
szántó: 50–75%	37,108	24,535	12,573	41,842	29,112	5,896	14,725	2079,799
szántó: 15–50%	36,468	24,429	12,039	47,841	35,386	6,817	14,424	2058,486
szántó: 15% alatt	35,564	24,467	11,098	54,165	42,217	7,418	13,332	1505,486
500 kh alatt	36,167	24,512	11,655	35,733	23,711	7,045	13,800	1029,685
500–1000 kh	36,811	24,262	12,549	35,840	23,521	6,742	14,186	1142,312
1000 kh felett	37,121	24,635	12,487	52,561	39,432	5,757	14,758	3075,004
összes nagybirtok átlaga	36,765	24,527	12,238	44,209	31,576	6,342	14,353	2078,345
összes település átlaga	36,193	24,496	11,697	39,473	27,664	6,552	14,243	1524,261
összes nagybirtok nélküli település	**35,47**	**24,46**	**11,01**	**33,46**	**22,70**	**6,82**	**14,10**	**820,53**

Nagybirtok	Agrárkeresők aránya, %, 1910	Ipari keresők aránya, %, 1910	1 agrár-lakosra jutó hold, 1910	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, 1910, %	Egy főre jutó tiszta kataszteri föld-jövedelem, 1910, K	Direkt adó / földjövedelem, 1910, K	1 művelt holdra jutó földjövedelem, 1910, K
szántó: 75–100%	75,233	10,838	3,792	58,576	26,704	0,766	12,188
szántó: 50–75%	77,521	9,545	4,061	62,607	20,465	0,841	8,030
szántó: 15–50%	76,692	9,927	4,919	64,366	15,129	1,065	5,295
szántó: 15% alatt	74,494	10,418	7,748	67,700	10,036	1,430	3,005
500 kh alatt	80,281	8,544	4,675	63,832	14,871	1,043	5,927
500–1000 kh	78,172	9,130	4,720	62,497	18,408	0,992	7,210
1000 kh felett	73,161	11,350	5,059	63,136	20,160	0,967	7,774
összes nagybirtok átlaga	76,314	10,063	4,876	63,236	18,182	0,995	7,092
összes település átlaga	78,065	9,326	5,051	65,691	15,734	1,096	6,230
nagybirtok nélküli települések átlaga	**80,29**	**8,39**	**5,27**	**68,81**	**12,62**	**1,23**	**5,14**

Nagybirtok	Írni–olvasni tudók aránya, %, 1880	Vasúttól való távolság (m) 1890	Vasúttól való távolság változása 1890-1910 között	Háziiparral foglalkozók aránya a lakosságból	Orvos kezelte holtak aránya, 1910 (1=100%)	Törvénytelen születések aránya, 1901-1910 átlaga (%)	Csecsemő-halandóság a halálozásokból, 1901-1910	Átlagos birtokméret, hold, 1910
szántó: 75–100%	38,811	12433,872	6230,877	0,002	0,553	8,188	0,325	12,352
szántó: 50–75%	33,798	13113,312	6025,074	0,003	0,444	8,904	0,314	17,429
szántó: 15–50%	29,659	14982,004	6335,515	0,003	0,356	8,902	0,298	19,730
szántó: 15% alatt	23,849	19342,639	9376,996	0,004	0,279	10,953	0,278	55,229
500 kh alatt	28,596	16358,129	7559,275	0,003	0,314	8,649	0,294	11,128
500–1000 kh	30,883	14662,185	6384,290	0,003	0,359	8,743	0,303	12,031
1000 kh felett	34,068	13494,443	6280,535	0,003	0,487	9,475	0,312	34,375
összes nagybirtok átlaga	31,768	14605,778	6699,643	0,003	0,409	9,081	0,305	23,013
összes település átlaga	29,782	15689,294	7141,492	0,003	0,345	9,000	0,298	22,343
nagybirtok nél-küli települések	**27,26**	**17065,45**	**7702,68**	**0,00**	**0,26**	**8,90**	**0,29**	**21,49**

Az egy főre jutó települési vagyon ugyancsak a 75% feletti szántóaránnyal bíró nagybirtokon volt kiemelkedő, miként a direkt adó értéke is, hasonlóképpen az 500 hold alatti nagybirtokok esetében. A többi esetben az egy főre jutó települési vagyon nem volt nagyobb a kisbirtok dominanciájú településeken mért értéknél. Az egy főre jutó direkt adó a nagybirtokon magasabb volt, összefüggésben a területhasználattal és a birtokmérettel. Az elvonás, a földjövedelemhez mért adó nagysága a legnagyobb a legelő/erdő dominálta birtokokon volt, meghaladva a kisbirtok dominálta települések átlagát. Az 500 és 1000 hold feletti nagybirtokok esetében is ehhez képest kicsi volt a direkt adó kataszteri jövedelemhez mért értéke. Az egy főre jutó települési bevétel hasonló volt, kivéve a 75% feletti szántóval rendelkező nagybirtokokat, ahol kiugró értékkel találkozunk.

A 75% feletti szántóval bíró, valamint az 1000 hold feletti nagybirtokon országosan magasabb volt a születési ráta, míg a halálozási ráta esetében differencia nem volt a különböző birtoktípusok között. A migrációs szaporulat kiugró volt viszont az erdő/legelő dominanciájú nagybirtokokon és az

1000 hold felettieken, míg *a szántó dominálta nagybirtokon, meglepő, de országos átlag alatti volt a migrációból származó népességnövekedés aránya*! Kifejezetten magas volt a vörheny, kanyaró, szamárköhögés okozta halálozások aránya a legelő/erdő dominanciájú nagybirtokon és az 500 hold alatti nagybirtokokon, felülmúlva a kisbirtok dominálta falvakban mért átlagot is. A TBC esetében viszont nem volt ilyen markáns különbség – bár itt az előbb említett két birtoktípus némileg kedvezőbb helyzetben volt. *A települések a szántó dominálta és 1000 hold feletti birtokokon voltak a legnagyobbak*, de a kisbirtok dominálta falvak átlag 820 fős létszámát minden típus jócskán felülmúlta, ami a két üzemforma eltérő művelési, kulturális hátterére is utal. A keresők arányában nem volt lényeges különbség, az 1000 hold feletti és szántó dominálta nagybirtokon volt ez a legkisebb, 40%, de alig 2%-kal maradt el a kisbirtok dominálta települések átlagától. *Az ipari keresők aránya a legelő/erdő és szántó dominálta, valamint a nagyméretű nagybirtokokon volt jelentős,* 2% ponttal *felülmúlva a kisbirtokon mért arányt*. A tercier szektor a legelő/erdőtípusú és 1000 hold feletti birtokokon emelkedett ki 1900 körül.

A napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya csak a legelő dominálta nagybirtoktípusban közelítette a kisbirtokos falvakra jellemző magas értéket – értelemszerűen ennek az is oka lehetett, hogy a szántó dominálta ill. kiterjedt nagybirtokon a birtoktalan napszámosok aránya volt magasabb. *Az egy főre jutó földjövedelem mindenütt* – kivéve a legelő/erdő dominálta nagybirtokot – *jelentősebb volt, mint a kisbirtokon, alátámasztva a nagybirtok nagyobb termelékenységét* a földjövedelmeket illetően (az állattartásról nincs adatunk). Az 1000 hold feletti és 75% feletti szántóval rendelkező *nagybirtokok esetében az 1 holdra jutó földjövedelem is kiemelkedően magas volt*, de a többi típus esetében is magasabb volt ez az érték, mint a kisbirtokon, kivéve a legelő/erdő dominálta nagy-birtokokat. *Az 1 főre jutó birtokméret kisbirtok esetében kétszer akkora, 10 ha feletti volt, mint az 1920-as országterületre jellemző átlag* – ez is jelentős differencia volt a két halmaz között, *predesztinálva a Trianon utáni Magyarország problémáit*.

A vasúttól való távolság a szántó dominálta nagybirtok és 1000 hold feletti nagybirtok esetében 4–5 km-rel jobb volt átlagosan, mint kisbirtok esetében (megint leszámítva az erdő- és legelőbirtokokat, ahol közel 20 km-es értékkel találkozunk átlagosan, bár ezek „közeledtek" leginkább a vasútállomásokhoz 1890–1910 között (9 km vs. 6–7 km).

Az 1920-as országterületre kiterjedő vizsgálat az 1935-ös Gazdacímtár adatai alapján

Az 1935-ös gazdacímtár (miként az általunk nem használt 1910-esé is) jelentősége jelen vizsgálatsor szempontjából az, hogy településenként megadva a nagybirtok összterületét és összjövedelmét lehetőség nyílik a kisbirtok termelékenységének megállapítására, amennyiben a nagybirtok összméretét és jövedelmét kivonjuk az 1935-ben a KSH által összeírt települési összjövedelemből és összterületből. Ily módon emellett arra is lehetőség nyílik, hogy a társadalmi–gazdasági sajátosságokat a nagybirtok településenkénti aránya alapján csoportosítva határozzuk meg – az 1920-as határok között. (Az 1897-es vizsgálat ez utóbbit az egész országterületre adta meg). A kettő közti különbség pedig nemcsak az eltérő terület miatt, de a fejlettségi indikátorok egy részének jelentős differenciája miatt sem elhanyagolható. Másképpen, eltérő eredményt és narratívát adhat egy 1897-es és 1930-as adatsoron és országterületen alapuló interpretáció, hiszen a kisbirtok dominálta településeken az átlagos birtoknagyság az 1910-es országterületen még 10 ha, 1920-as országterületen viszont csak 5 ha (ezek jövedelmét persze a minőség és a területhasználati differenciák is befolyásolják). Esetünkben ez azt jelenti, hogy a nagybirtok összes művelt földből való részesedését 1935-ben a 60%, 40% és 20% feletti alcsoportokban is vizsgáltuk.[366] Mintegy 1970 településen találhattunk 500 hold feletti nagybirtokot, 500 településen 100–500 hold között volt a nagybirtok(ok) méretének összege, 275 településen pedig csak 100 hold alatti birtoktest-töredékeket írtak össze. Mintegy 600 településen pedig nem volt nagybirtok. Összességében tehát a települések 56%-án volt 500 hold feletti birtoktest!

Általában elmondható, hogy ott ahol a nagybirtok összterülete meghaladta az 500 holdat, ott a települések termőterületéből való részesedésük átlagosan 60% felett volt, míg ott, ahol nagybirtok töredékkel találkozunk (100 kh alatt, pl. másik

[366] Csak az 500 hold feletti birtokosokat rögzítettük, de több településen is lehetett birtokuk, így 10–20 holdas töredékbirtokok is felvételre kerültek.

település területéről átlógó nagybirtok), ott ez csak 20% (míg az országos átlag 50%). A 100–500 hold közötti nagybirtoknagyság esetén a települések művelt területének 42%-át foglalta el a nagybirtok. Az 1 hold alatti *törpebirtokok aránya* viszont mindhárom típusnál 23–28% között mozgott, és a *legmagasabb ott volt, ahol a legkisebb volt a nagybirtokok mérete a községi termőterületből*.

4. táblázat. A társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok 1910-es értéke a nagybirtokállomány 1935-ös alcsoportjaiban

Típusok	Átlagos halálozás 1901–1910	6 évnél fiatalabb lakosság aránya, % 1910	Írni–olvasni tudók aránya a teljes népességből, %, 1910 (1=100%)	A községi pótadó alapjául szolgáló állami adók összege egy főre (1910, K)	Nyers halálozás 1901–1910 között ezrelékben	Írni–olvasni tudók aránya a 6 éves és idősebbek körében 1910	FHTT/fő 1910 (Szilágyi Zsolt)	HDI 1910 (Szilágyi Zsolt)
ország 3416 települése	0,024	0,149	0,68	12,08	23,64	77,81	7,63	0,38
nagybirtok nélküli 670 település	0,024	0,151	0,68	10,70	22,80	79,35	7,07	0,38

Nagybirtok-típus	Lakosság, 1910	Átlagos halálozás 1901–1910	6 évnél fiatalabb lakosság aránya, %, 1910	írni-olvasni tudók aránya a teljes népességből 1910 (1=100%)	A községi pótadó alapjául szolgáló állami adók összegeegy főre, K, 1909	Nyers halálozási ráta 1901–1910 között, ezrelék	Írni–olvasni tudók aránya a 6 éves és idősebbek körében, % 1910	FHTT/fő 1910 (Szilágyi Zsolt)	HDI 1910 (Szilágyi Zsolt)
500 alatt (502)	900,664	0,024	0,160	0,661	7,177	23,283	78,275	7,344	0,382
500 felett (1969)	3267,898	0,024	0,147	0,686	13,012	24,045	77,125	7,959	0,387
töredék (275)	1103,306	0,022	0,161	0,671	7,092	23,464	78,143	7,157	0,380
Összes település	*2611,682*	*0,024*	*0,149*	*0,683*	*12,388*	*23,845*	*77,440*	*7,765*	*0,385*

Nagybirtok (esetszám)	A nagybirtok átlagos kat. tiszta jövedelme, aK	A nagybirtok holdankénti földjövedelme 1935-ben, aK	1 hold alatti birtokok számaránya 1935-ben (1=100%)	100 hold feletti terület aránya (1=100%)	Összes földbirtok átlagos területe (kh)	Összes földbirtok kat. átlagos tiszta föld-jövedelme 1935-ben, aK	Ebből a kisbirtok átlag-jövedelme 1935-ben, aK	Kisbirtok egy holdra jutó kat. tiszta földjövedelme 1935-ben, aK	Pénzes-féle TFI, 1910	Demeter-féle fejlettség, 1910
500 alatt (502)	2058,86	7,169	0,232	0,422	1409,34	11305,76	9100,36	7,299	0,241	1,214
500 felett (1969)	18926,28	6,643	0,262	0,600	5519,81	47914,89	27483,68	6,184	0,244	1,379
töredék (275)	262,19	7,534	0,277	0,197	1237,12	11149,84	10829,12	4,935	0,239	1,104
Total	14047,961	6,830	0,258	0,526	4317,04	37281,86	22403,28	6,264	0,243	1,321

A *HDI, mint fejlettségi indikátor nem mutatott differenciát e csoportosítás esetén*, és az érték nem tért el a 3416 település átlagos értékétől sem. Ugyanez érvényes az 1910-es TFI-re, míg a Demeter-féle indikátor megint érzékenyebbnek bizonyult. Egyébként *e mutató alapján a trianoni országterület fejlettsége az 1910-es országterület átlagos fejlettségét kétszeresen felülmúlta* (0,52 vs. 1,28, míg a TFI normalizált értékeinek 1910-es átlaga megegyezett, 0,24–0,25 között volt a két országterületen). A települések közül 1935-ben, az *1920-as országterületen azok voltak a legfejlet-lenebbek, ahol töredék-nagybirtokok helyezkedtek el* (100 hold alatt), tehát megint a kisbirtok húzta lefelé az átlagot (1,1), míg az 500 hold feletti nagybirtok esetén 1,37-es, országos átlag feletti értéket mérhetünk, 100–500 hold között pedig országos átlag alattit (1920-as országterületre mérve).

Annak ellenére, hogy a Szilágyi-féle HDI 1910-es értéke nem mutatott differenciáltságot a különböző birtoktípusok esetében, ez még nem zárja ki, hogy egyes komponensei se mutassanak – egymás hatását kiegyenlítő – differenciát. A halálozási ráta nem mutatott különbséget, sem a nagybirtokon belül, sem az országos átlaghoz képest. A hat évnél fiatalabb lakosság aránya is alig 1%-kal volt magasabb a valódi nagybirtokokon, mint a 100 kh alatti (töredék) birtokokon vagy országos viszonylatban. A községi pótadó kivetésének alapjául szolgáló állami adók 1 főre jutó összege viszont kiemelkedő volt az 500 kh feletti nagybirtokon. Az FHTT értéke is itt volt a legnagyobb, az országos átlagot is meghaladó (*4. táblázat*).

A holdankénti földjövedelmekben a korábbiakhoz képest jelentős eltérés látható. A *nagybirtokok egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelme 1935-ben a legkisebb az 500 hold feletti nagybirtok esetében volt*. Ugyanitt a kisbirtok jövedelme is alacsony volt, némileg alacsonyabb a nagybirtokénál, ellenben 100–500 hold között már fordult a helyzet. A nagybirtok tiszta kataszteri földjövedelme 1 holdra vetítve itt ugyan magasabb volt, mint 500 hold felett, de a *kisbirtoké még ennél is magasabb* volt. Ezzel szemben viszont a "töredék" nagybirtokokon a kataszteri földjövedelem meghaladta többi nagybirtok-kategóriában és a kisbirtokon mértet is; *a kisbirtok kataszteri tiszta jövedelme egyébként itt volt a legalacsonyabb (tehát ahol nagybirtok alig volt)*. Igaz, hogy ez az utolsó eset viszont csak 275 települést érintett. Azaz, *a nagybirtok jelenléte a kisbirtok egy holdra jutó tiszta kataszteri jövedelmét tekintve mindenképpen kedvező* (de nincs feltétlenül ráhatása: a jelenségnek az a vitatott nézet is oka lehet, hogy jobb minőségű földeken nagyobb volt a nagybirtok gyakorisága, és így a környezetében lévő kisbirtokok is jobbak voltak).

A 18. század végi társadalomstruktúra és az 1910-es fejlettségi viszonyok kapcsolata, valamint az 1910-es indikátorok sajátosságai az 1848 előtti társadalomkategóriákban

Az előző három vizsgálatban az üzemméret, elsősorban a nagybirtok méret- és földhasznosítás szerinti típusai és jogi kategóriái álltak az elemzés középpontjában. A fejlettségi problémakör azonban közelíthető a birtokméret (üzemforma) mellett más aspektusból, más fogalmi kategóriák alapján, az egyes társadalmi csoportok gyakoriságával, illetve azok hiányával. Ezért ebben a részben megvizsgáljuk, hogy a különféle társadalmi csoportok (zsellérek, telkes jobbágyok[367] és polgárok) 18. századi aránya és gyakorisága miként befolyásolta az 1910-es fejlettségi indexeket és a társadalmi gazdasági mutatók alakulását, továbbá a jelenkori fejlettségi értékek milyen kapcsolatban vannak ezen társadalmi rétegek egykori gyakoriságával.

A csoportátlagok alapján úgy tűnik, *a polgárság 18. századi gyakorisága egyértelműen összefüggést mutatott a később, 1910-ben mért fejlettséggel*, akár a több változón alapuló, agrármutatókra érzékeny Demeter-féle, akár a független változókra redukált, nem agrárcentrikus Pénzes-féle TFI-t nézzük. Mivel e megállapítás érvényes volt az 1786-os komplex fejlettségi index esetében is, leszögezhető, hogy a fejlettségi mintázat mindkét korban kapcsolatban volt a polgárosultság fokával (még akkor is, ha a kategóriák elemszám-eloszlása igen kiegyenlítetlen volt – *5. táblázat*).

A hat év alattiak aránya a már 18. században is polgárosult (urbanizált) területeken *1910-ben is alacsonyabb volt, az alfabetizáció pedig 1910-ben magasabb, mint ott, ahol 1786-ban nem lehetett a polgárság jelenlétével számolni*. A 18. századi jogi státus tehát befolyással bírt a 20. század eleji viszonyokra is. Az egy főre jutó települési vagyon és a települési bevétel nagysága 1909-ben ugyancsak kapcsolatot mutatott a polgárság 18. századi gyakoriságával. A direkt adók esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet, mert a 18. században kiemelkedő polgárosultsággal bíró települések kevesebb direkt adót fizettek 1910-ben, mint a mezővárosi lakosság – bár a polgárok nélküli falvakban mérhető értéknél mindig lényegesen többet. A direkt adók azonban összefüggnek a földjövedelemmel, tehát a tradicionális városok elütő mintázata és a volt mezővárosok 1910-es kiugrása nem meglepő. A direkt adók nagysága a földjövedelemhez képest ismét a legfelső kategóriában volt a legmagasabb, a

[367] Ezek jogi kategóriaként 1848-ban ugyan eltűntek, de a nagybirtokon bérmunkát vállalók halmaza, a cselédek nem, s a földosztás elmaradása miatt a korábbi zsellérek egy része cselédsorba kényszerült. Mivel a nagybirtok mint kategória kontinuus maradt, szemben a társadalmi státus kategóriájával, így az iménti vizsgálatok relevanciája még nagyobb is, mint a zsellér társadalmi státus és periferizáció összefüggését vizsgáló, két évszázadot „áthidalni" próbáló kutatásunk.

többiben hasonló (azaz, az 1786-ban leginkább polgárosult települések esetében volt a legnagyobb az elvonás 1910-ben, ami arra is utalhat, hogy a direkt adót összetevő adótípusok közül itt volt a mezőgazdasági bevételek szerepe a legkisebb, a direkt adóban nagyobb szerepet kaptak a nem agrárjellegű tevékenységek). A demográfiai mutatók közül a természetes szaporulat alacsony volt a korán polgárosult vidékeken, a tényleges szaporulat viszont magas volt 1910-ben, köszönhetően a magas migrációs indexnek. A vörheny, kanyaró, szamárköhögés halálokokból való részesedése csökkent a polgárság 18. századi arányának növekedésével, a TBC viszont éppen fordítva működött.

Az egy agrárlakosra jutó terület nagysága 1910-ben a polgárság településenkénti arányának a növekedésével nőtt, ellenben az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem 1910-ben itt, a 18. században leginkább polgárosult településeken volt a legalacsonyabb (egy keresőre vetítve viszont a legmagasabb), s az egy holdra jutó földjövedelem is az egy kategóriával lejjebbi, 1–2%-os polgársággal rendelkező mezővárosokban volt magasabb. Az alfabetizáció a rurális területeken javult a leginkább, a vasút viszont elsőként a már 18. században is polgárosult településekhez volt legközelebb 1890-ben, miként a törvénytelen születések aránya is itt volt a legmagasabb.

A fentiek alapján elmondható, hogy differenciák leginkább az igazán polgárosult települések esetében voltak láthatók az országos átlaghoz képest. Ez azonban azt is jelzi, hogy ott, ahol kevés volt polgári elem a 18. században, célszerű egy másik szempontrendszer szerint, pl. az agrártermelők bontásával csoportosítva megvizsgálni a lakosság rétegei körében mérhető differenciák alakulását (*5. táblázat*).

Az 1910-es (Demeter-féle) fejlettségi szint a jobbágyság 18. századi arányának növekedésével eleinte nőtt, majd a kezdeti emelkedés után meglepő módon alacsonyabbá vált azon településeken, ahol a jobbágyság aránya 1780-ban kiemelkedően magas volt. Fokozza még a helyzet kuriozitását, hogy a zsellérek 18. századi arányának növekedésével viszont javult az 1910-es fejlettségi mutató csoportátlaga, különösen, ha a házatlan zsellérek lakossághoz mért arányszámát vesszük összehasonlítási alapul. Míg az összes zsellért tekintve a fejlettségi szint az 5% feletti zsellérarány esetében (2030 település) újfent csökkenni kezdett, addig a házatlan zsellérek arányát mérőszámul véve ez a jelenség nem volt megfigyelhető, a fejlettség szigorúan monoton növekedett. Ennek nyilván az is oka lehet, hogy a Demeter-féle fejlettségi mutató az agrárindikátorokra érzékenyebb, a nagybirtokok pedig nagyobb fajlagos jövedelemmel bírtak 1910-ben a kisbirtokoknál, azaz az egykori házatlan zsellérek utódai vagy jobb hozamú nagybirtokhoz kötődő cselédek lettek, vagy pedig átrétegződtek egy másik gazdasági szektorba, és ezt tükrözik az adatok.

A TFI esetében viszont a fenti állítások nem állnak meg, az *1910-es fejlettségi index nem mutatott kapcsolatot sem a jobbágyság, sem a zsellérség 1780-as települési arányával*. Összességében, sarkítva fogalmazva, a kevés zsellér a 18. század végén éppúgy kedvezőtlen jel az 1910-es települési fejlettség szempontjából, mint a kevés jobbágy, vagy a túl sok zsellér. Ellenben a közepes zsellérarány, vagy a házatlan zsellérek magas 18. századi aránya 1910-re nagyobb fejlettséget jelez előre.

Fontos hangsúlyozni, hogy a fejlettségi index, de a többi mutató esetében is települési átlagról van szó, és így egy a település belső differenciáltságáról nem kapunk képet. Az is lehetséges, hogy a település magasabb életszínvonalát eredményező magasabb jövedelem nem jut el a zsellérhez – például egy piacra termelő nagybirtok esetében. Ez esetben tehát a település relatív fejlettsége akár a tömegek nyomorával is együtt járhat. Nem szükségszerű, hogy minden házatlan zsellér utóda 100 év múlva is nagybirtokon szolgáló cseléd legyen,[368] azonban a társadalmi átrétegződés nehezen mérhető, mert az 1910-es statisztika napszámosai az ipari napszámosokat is tartalmazzák és lecsúszókat szintúgy.

Éppen ezért más fajlagos mutatók jóval többet mondhatnak el az egykori zsellérfalvak lakóinak helyzetéről, mint a kompozit fejlettségi indexek, vagy a bizonytalan eloszlási mintát követő jövedelem. *Az egykori házatlan zsellérekkel jellemezhető falvak alfabetizációs szintje például 1910-ben 5–6%-kal magasabb volt a többi csoporténál, s ez 1880-ban is így volt*! *Az orvos látta holtak aránya az egykori zsellérek nélküli településeken volt a legkedvezőtlenebb*! *Az ipari és a tercier keresők*

[368] Szabadabban mozogtak és könnyebben tudtak máshol munkához jutni. Esetleg azért is lehetett nagyobb az arányuk a fejlett településeken, mert ott találtak munkát – akár vándormunkásként. Ez esetben a zsellérség jelenléte ugyan indikáló, de nem okozó tényező.

aránya 1910-ben ugyancsak nagyobb volt azon 800 település esetében, ahol a házatlan zsellér család-fenntartók aránya 1786-ban a teljes népesség 2%-a felett volt. (A többi kategóriára viszont ez nem jellemző ilyen markánsan). Az is sokat sejtet, hogy 1910-ben *az egy főre jutó települési* (nem magán!) *vagyon és települési bevétel e csoportban magasabb volt, mint a többiben, tehát ha 1786-ban nem is volt fejlett ez a településhalmaz, de az 1786–1900 közötti változások eredményeként indikátoraik javulást mutattak, tehát a polgári átalakulásnak bizonyosan nem vesztesei voltak*.

Míg a *jobbágyok 18. századi arányának növekedésével az egy holdra jutó földjövedelem csökkenése tapasztalható 1910-ben*, addig ott, ahol sok zsellér volt 1786-ban, az egy főre és egy holdra jutó földjövedelem is magasabb volt, ami persze a jövedelem belső eloszlásáról, mint írtuk, nem tanúskodik. Az bizonyos, hogy *a napszámra kényszerülő, földjéből megélni nem képes kisbirtokosok aránya ott volt a legmagasabb 1910-ben, ahol már 1786-ban is kiemelkedő volt a házatlan zsellérek aránya*. Ez arra utal, hogy a 18. században is meglévő nagybirtok fennmaradt, beszűkítve a határt, hozzájárulva a birtokos parasztság népességnövekedésből és 1848 utáni földreform féloldalasságából származó deklasszálódásához (*5. táblázat*).

Ha az összes zsellért figyelembe vesszük és arányukat a parasztokhoz–úrbéresekhez, nem az összlakossághoz viszonyítjuk, akkor viszont az 50% feletti, legmagasabb kategória már korántsem mutatja a fenti kedvező jeleket. Mind a fejlettségi, mind az agrártermelékenységi mutatók esnek a korábbi kategóriákban mérhető növekedéshez képest. Ez arra utal, hogy *a zsellérek magas aránya csak akkor jelent kedvező fejlettségi tendenciát 1910 esetében, ha jelentős arányú nem paraszti népesség (esetleg nagybirtok) is volt a településen*. *Ahol azonban a potenciális agrármunkaerő legalább egyharmada nem volt képes megélni a szántóföldi termelésből már 1786-ban sem, ott stagnálás figyelhető meg később is*. Az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem (és az egy főre mérhető is, csak ez nem utal a belső eloszlásviszonyokra) még így is jobb volt, mint azon településeken, ahol 1786-ban csak telkes jobbágyok voltak, zsellérek nem. Ennek azonban a nagybirtok is oka lehetett, mert annak sokszor jobb volt a termelékenysége.

A kérdés tehát, hogy a zsellérség vagy a telkes jobbágyság jelentett-e kedvezőbb helyzetet az átlagos települési fejlettséget illetően, továbbra sem dönthető el feketén–fehéren, hanem a többi körülménytől, a telkes jobbágyok és zsellérek teljes lakossághoz és más rétegekhez mért arányától függött. *Míg ahol a (18. században) magas volt a jobbágyok aránya, ott 1910-ben nagyobb volt a vörheny, kanyaró és szamárköhögés halálokokból való részesedése*, a zsellérek arányának növekedésével azonban ez csökkent. *Az egykori magas zsellérarány viszont magas halálozási települési rátával párosult 1910-ben* (*5. táblázat*).

Azt is érdemes megvizsgálni, hogy a fenti összefüggések vagy azok hiánya hogyan módosulnak, ha az 1920-as országterületre számítjuk ki az indikátorok értékét a fenti társadalmi csoportok esetében, vagy éppen a 2016-os TFI értékeivel vetjük össze a korábbi fejlettségi értékeket és a társadalmi–gazdasági indikátorokat (*6–7. táblázat*).

A 2016-os területi fejlettségi index (TFI)[369] (ami értelemszerűen csak a mai országterületre került kiszámításra) és a polgárság 18. századi aránya között kapcsolat volt. De ugyanez figyelhető meg a házatlan zsellérekben gazdagabb települések esetében is! Ha azonban az összes zsellér települési lakossághoz mért arányát vesszük figyelembe, akkor csak 5–10 és 10% feletti zsellérarány esetében figyelhető meg a TFI növekedése. A telkes jobbágyok esetében sem áll fenn az összefüggés, csak ha arányuk 10% feletti volt a teljes népességből 1780-ban, akkor mérhető átlag feletti TFI érték 2016-ban.

A fenti összefüggés azonban csak az intervallumba sorolt értékek esetén láthatók, a Spearman-féle korrelációs mátrix koefficiensei szinte minden esetben 0,3 alatt maradtak. Azonban még így is meglepő, hogy a mai fejlettségi értékek párhuzamosan mozogtak nemcsak a polgárság, de a házatlan zsellérek arányával is.

Érdekes lehet annak vizsgálata, hogy a többi, így az 1786-os és 1910-es kompozit fejlettségi indikátor milyen kapcsolatot mutatott a TFI-szel és az egyedi indikátorok milyen értékeket vettek fel. A következő oldalakon ezt vizsgáljuk meg részletesen.

[369] Pénzes 2014.

5. táblázat. Az 1786-os összeírás társadalmi csoportjainak intervallumba sorolt gyakorisága és kapcsolata az 1910-es komplex fejlettségi index és az azt alkotó egyedi indikátorok értékeivel

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve 1786-ban	Esetszám	Demeter-féle fejlettségi index 1910	Pénzes féle TFI, 1910	6 évnél fiatalabbak aránya %, 1910	60 év felettiek aránya, 1910, %	A 60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa	Írni/olvasni tud 1910-ben , %	1 főre jutó települési vagyon, 1909, K	1 főre jutó direkt adó értéke K, 1909	1 főre jutó települési bevétel, 1909, K	1 főre jutó direkt adó / tiszta föld-jövedelem
0	5719	0,41	0,23	16,73	8,32	0,54	53,14	15,69	12,20	4,82	0,77
0–%	2518	1,04	0,24	16,20	8,95	0,59	62,41	23,15	14,88	6,28	0,78
1–2%	432	1,34	0,26	16,06	9,05	0,59	65,60	30,50	16,17	6,51	0,78
2% felett	248	1,39	0,29	15,46	8,77	0,59	67,58	49,96	14,21	7,43	1,02
Teljes halmaz	8917	0,66	0,24	16,51	8,54	0,56	56,77	19,47	13,21	5,38	0,78
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve (1786)	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index 1910**	**Pénzes féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya %, 1910**	**60 év felettiek aránya, 1910, %**	**A 60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni/olvasni tud 1910-ben , %**	**1 főre jutó települési vagyon, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó értéke K, 1909**	**1 főre jutó települési bevétel, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó / tiszta föld-jövedelem**
0	367	0,60	0,25	16,69	8,07	0,51	58,05	20,16	12,01	5,13	0,85
0–5%	2177	0,79	0,23	16,71	8,23	0,52	56,11	17,52	13,92	5,62	0,77
5–10%	4006	0,70	0,24	16,34	8,70	0,58	57,30	20,47	13,57	5,50	0,78
10 % felett	1956	0,33	0,23	16,62	8,69	0,57	54,80	18,37	11,24	4,83	0,80
Teljes halmaz	8506	0,63	0,24	16,51	8,55	0,56	56,45	19,22	13,05	5,36	0,78
Összes zsellér aránya a lakossághoz képest	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index 1910**	**Pénzes féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya %, 1910**	**60 év felettiek aránya, 1910, %**	**A 60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni/olvasni tud 1910-ben , %**	**1 főre jutó települési vagyon, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó értéke K, 1909**	**1 főre jutó települési bevétel, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó / tiszta föld-jövedelem**
0	1057	0,32	0,23	16,22	8,84	0,60	54,61	12,31	12,60	4,54	0,82
0–2%	2643	0,65	0,24	16,08	8,93	0,60	56,91	18,19	13,64	5,41	0,80
2–5%	2776	0,74	0,24	16,64	8,37	0,54	57,53	20,71	13,35	5,52	0,77
5% felett	2030	0,63	0,24	17,05	8,17	0,50	55,34	22,13	12,12	5,51	0,77
Teljes halmaz	8506	0,63	0,24	16,51	8,55	0,56	56,45	19,22	13,05	5,36	0,78
Házatlan zsellérek aránya az össz-lakosságból (1785), %	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index 1910**	**Pénzes féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya %, 1910**	**60 év felettiek aránya, 1910, %**	**A 60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni/olvasni tud 1910-ben , %**	**1 főre jutó települési vagyon, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó értéke K, 1909**	**1 főre jutó települési bevétel, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó / tiszta föld-jövedelem**
0	4189	0,55	0,23	16,36	8,62	0,57	55,36	16,27	13,01	5,06	0,80
0–1%	2447	0,63	0,24	16,51	8,55	0,55	56,06	20,37	12,98	5,52	0,78
1–2%	1091	0,75	0,24	16,79	8,31	0,52	58,11	22,63	13,03	5,41	0,76
2% felett	779	0,95	0,24	16,96	8,55	0,53	61,24	26,70	13,55	6,40	0,75
Teljes halmaz	8506	0,63	0,24	16,51	8,55	0,56	56,45	19,22	13,05	5,36	0,78
Összes zsellér aránya a parasztságból, 1786, %	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index 1910**	**Pénzes féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya %, 1910**	**60 év felettiek aránya, 1910, %**	**A 60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni/olvasni tud 1910-ben , %**	**1 főre jutó települési vagyon, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó értéke K, 1909**	**1 főre jutó települési bevétel, 1909, K**	**1 főre jutó direkt adó / tiszta föld-jövedelem**
0	1028	0,32	0,23	16,25	8,83	0,60	54,10	12,54	12,56	4,57	0,83
0–10%	1012	0,54	0,24	15,77	9,18	0,64	57,51	19,80	13,08	5,23	0,80
10–20%	1432	0,48	0,24	16,33	8,69	0,58	55,11	18,23	12,54	5,03	0,80
20–50%	3194	0,82	0,23	16,72	8,43	0,54	58,04	21,15	13,80	5,82	0,76
50% felett	1849	0,67	0,24	16,87	8,13	0,50	55,23	20,21	12,44	5,37	0,79
Teljes halmaz	8515	0,64	0,24	16,52	8,55	0,56	56,40	19,26	13,06	5,37	0,78

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve 1786-ban	Születési ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék	Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék	Természetes szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga	Tényleges szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga	Migrációs szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga	Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában	TBC az összes halálokból, %, 1901–1910 átlaga	Népesség-szám, 1910	Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)
0	37,87	24,46	13,41	39,26	26,03	7,59	13,73	1003,15	2,58
0–%	36,44	23,92	12,52	35,26	22,55	6,16	15,07	1789,90	2,32
1–2%	35,81	22,93	12,88	36,61	23,20	5,49	15,15	2171,34	2,53
2% felett	34,08	23,43	10,65	61,46	50,81	5,56	16,10	4386,16	3,36
Teljes halmaz	37,26	24,20	13,05	38,62	25,60	7,03	14,24	1375,99	2,52
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve (1786)	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Természetes szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Tényleges szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Migrációs szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**TBC az összes halálokból, %, 1901–1910 átlaga**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0	36,98	24,26	12,72	58,13	45,45	6,81	14,53	2033,92	3,90
0–5%	37,90	24,51	13,39	44,16	30,85	6,45	14,11	1640,69	2,36
5–10%	36,97	24,07	12,90	37,45	24,37	6,90	14,33	1279,62	2,26
10 % felett	37,23	24,27	12,96	28,13	15,59	8,22	14,02	879,75	2,06
Teljes halmaz	37,27	24,23	13,03	37,92	24,92	7,08	14,21	1312,62	2,32
Összes zsellér aránya a lakossághoz képest	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Természetes szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Tényleges szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Migrációs szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**TBC az összes halálokból, %, 1901–1910 átlaga**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0	36,33	23,13	13,20	18,34	5,35	8,01	14,41	600,67	2,08
0–2%	36,12	23,83	12,29	30,82	18,49	6,97	14,68	1293,80	2,27
2–5%	37,68	24,41	13,27	41,42	28,07	7,10	14,14	1374,09	2,35
5% felett	38,69	25,09	13,59	52,56	39,16	6,73	13,59	1623,78	2,40
Teljes halmaz	37,27	24,23	13,03	37,92	24,92	7,08	14,21	1312,62	2,32
Házatlan zsellérek aránya az össz-lakosságból (1785), %	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Természetes szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Tényleges szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Migrációs szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**TBC az összes halálokból, %, 1901–1910 átlaga**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0	36,68	23,90	12,78	37,54	24,76	7,20	14,34	1042,06	2,43
0–1%	37,82	24,77	13,05	33,00	19,98	6,89	14,17	1711,99	2,26
1–2%	37,75	24,25	13,50	49,55	35,89	7,36	14,08	1529,32	2,33
2% felett	38,01	24,30	13,71	39,10	25,91	6,71	13,84	1209,56	2,15
Teljes halmaz	37,27	24,23	13,03	37,92	24,92	7,08	14,21	1312,62	2,32
Összes zsellér aránya a parasztságból, 1786, %	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, ezrelék**	**Természetes szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Tényleges szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Migrációs szaporulat ezrelék, 1901–1910 átlaga**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**TBC az összes halálokból, %, 1901–1910 átlaga**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0	36,37	23,14	13,24	18,10	5,08	8,10	14,48	587,68	2,02
0–10%	35,39	23,77	11,62	17,41	5,65	7,29	14,83	1081,13	2,04
10–20%	36,96	24,21	12,75	34,78	22,01	7,67	14,31	1203,31	2,26
20–50%	37,71	24,34	13,37	44,75	31,29	6,82	14,10	1347,97	2,28
50% felett	38,31	24,95	13,36	52,25	39,15	6,41	13,87	1871,67	2,60
Teljes halmaz	37,28	24,24	13,04	38,23	25,23	7,08	14,22	1313,86	2,32

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve 1786-ban	Ipari keresők aránya 1910-ben, %	Tercier keresők aránya 1910-ben, %	1 mező-gazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya 1910-ben %	1 keresőre jutó föld-jövedelem, K, 1910	1 főre jutó föld-jövedelem, 1910, K	1 birtokra jutó átlagos föld-jövedelem, 1910-ben, K	1 hold művelt földre jutó föld-jövedelem 1910-ben, K	Birtokméret 1910-ben, hold	1 keresőre jutó birtokméret 1910-ben
0	9,26	11,93	4,64	67,56	55,63	15,80	69,52	6,15	13,52	11,24
0–%	12,05	14,66	4,81	65,92	69,23	19,13	74,93	7,97	11,13	11,00
1–2%	15,06	17,28	4,61	64,00	82,10	20,79	96,05	8,95	12,10	10,75
2% felett	25,71	29,25	7,62	64,53	100,94	13,94	72,68	7,94	11,77	18,98
Teljes halmaz	10,79	13,44	4,77	66,84	62,01	16,93	72,43	6,85	12,72	11,36
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve (1786)	**Ipari keresők aránya 1910-ben, %**	**Tercier keresők aránya 1910-ben, %**	**1 mező-gazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben**	**Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya 1910-ben %**	**1 keresőre jutó föld-jövedelem, K, 1910**	**1 főre jutó föld-jövedelem, 1910, K**	**1 birtokra jutó átlagos föld-jövedelem, 1910-ben, K**	**1 hold művelt földre jutó föld-jövedelem 1910-ben, K**	**Birtokméret 1910-ben, hold**	**1 keresőre jutó birtokméret 1910-ben**
0	15,86	15,36	5,30	74,54	64,52	14,08	71,04	6,28	11,90	13,41
0–5%	12,09	15,52	4,82	65,89	69,66	18,00	88,01	7,40	12,99	11,55
5–10%	10,02	12,91	4,78	66,17	61,34	17,47	69,35	6,95	12,96	11,49
10 % felett	9,57	11,23	4,60	67,93	48,28	14,05	52,44	5,66	11,92	10,45
Teljes halmaz	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68	11,35
Összes zsellér aránya a lakossághoz képest	**Ipari keresők aránya 1910-ben, %**	**Tercier keresők aránya 1910-ben, %**	**1 mező-gazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben**	**Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya 1910-ben %**	**1 keresőre jutó föld-jövedelem, K, 1910**	**1 főre jutó föld-jövedelem, 1910, K**	**1 birtokra jutó átlagos föld-jövedelem, 1910-ben, K**	**1 hold művelt földre jutó föld-jövedelem 1910-ben, K**	**Birtokméret 1910-ben, hold**	**1 keresőre jutó birtokméret 1910-ben**
0	9,66	10,74	5,01	63,68	51,47	15,29	65,41	5,69	13,97	11,87
0–2%	10,38	13,80	4,92	63,99	60,24	17,07	69,19	6,80	13,62	11,47
2–5%	10,32	13,39	4,73	66,29	63,97	17,44	74,78	7,01	12,43	11,68
5% felett	12,16	13,84	4,51	73,06	61,22	15,81	68,34	6,84	11,15	10,48
Teljes halmaz	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68	11,35
Házatlan zsellérek aránya az össz-lakosságból (1785), %	**Ipari keresők aránya 1910-ben, %**	**Tercier keresők aránya 1910-ben, %**	**1 mező-gazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben**	**Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya 1910-ben %**	**1 keresőre jutó föld-jövedelem, K, 1910**	**1 főre jutó föld-jövedelem, 1910, K**	**1 birtokra jutó átlagos föld-jövedelem, 1910-ben, K**	**1 hold művelt földre jutó föld-jövedelem 1910-ben, K**	**Birtokméret 1910-ben, hold**	**1 keresőre jutó birtokméret 1910-ben**
0	10,33	12,76	4,80	66,07	57,79	16,23	71,18	6,42	13,50	11,56
0–1%	10,67	13,65	4,78	66,71	61,20	16,71	65,43	6,70	11,76	11,04
1–2%	11,08	14,03	4,78	67,95	63,47	17,23	76,39	7,15	12,90	11,52
2% felett	12,20	14,05	4,54	70,12	69,87	18,16	72,85	7,99	10,89	10,94
Teljes halmaz	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68	11,35
Összes zsellér aránya a parasztságból, 1786, %	**Ipari keresők aránya 1910-ben, %**	**Tercier keresők aránya 1910-ben, %**	**1 mező-gazdasági lakosra jutó terület (hold) 1910-ben**	**Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya 1910-ben %**	**1 keresőre jutó föld-jövedelem, K, 1910**	**1 főre jutó föld-jövedelem, 1910, K**	**1 birtokra jutó átlagos föld-jövedelem, 1910-ben, K**	**1 hold művelt földre jutó föld-jövedelem 1910-ben, K**	**Birtokméret 1910-ben, hold**	**1 keresőre jutó birtokméret 1910-ben**
0	9,38	10,76	5,05	63,33	51,09	15,22	65,40	5,66	14,12	11,92
0–10%	10,04	12,73	5,24	64,70	55,97	16,38	66,02	6,35	15,44	11,68
10–20%	9,91	12,69	4,62	66,66	54,29	15,61	60,75	6,25	12,33	10,74
20–50%	10,36	13,70	4,62	66,28	66,22	18,18	74,83	7,50	11,95	11,37
50% felett	12,84	14,86	4,73	71,26	63,47	15,82	74,99	6,66	11,89	11,26
Teljes halmaz	10,67	13,31	4,77	66,88	60,57	16,66	70,30	6,75	12,68	11,34

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve 1786-ban	Írni/olvasni tud 1880-ban, %	Alfabetizációs %-pontos javulás 1880–1910 között	Vasútállomástól való távolság 1890-ben	Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig	Háziiparban foglalkoztatva a lakosságból (1=100%)	Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben	Törvénytelen születések aránya, 1901–1910, evi átlag, %	Csecsemő-halandóság a halottak arányában, 1901–1910, ezrelék
0	29,84	23,30	13679,21	5752,28	0,0032	0,32	7,33	0,32
0–%	39,99	22,42	12404,55	5330,20	0,0025	0,45	6,81	0,31
1–2%	45,16	20,44	12291,67	6169,15	0,0017	0,53	7,33	0,32
2% felett	48,75	18,82	10000,26	5442,44	0,0016	0,71	10,29	0,30
Teljes halmaz	33,98	22,79	13149,73	5644,67	0,0029	0,38	7,26	0,31
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve (1786)	**Írni/olvasni tud 1880-ban, %**	**Alfabetizációs %-pontos javulás 1880–1910 között**	**Vasútállomástól való távolság 1890-ben**	**Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig**	**Háziiparban foglalkoztatva a lakosságból (1=100%)**	**Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben**	**Törvénytelen születések aránya, 1901–1910, evi átlag, %**	**Csecsemő-halandóság a halottak arányában, 1901–1910, ezrelék**
0	34,05	24,00	10576,23	4093,10	0,0020	0,40	7,90	0,31
0–5%	35,47	20,64	11781,01	5016,95	0,0032	0,44	8,04	0,32
5–10%	34,02	23,28	13380,80	5713,81	0,0030	0,36	7,14	0,31
10 % felett	31,01	23,80	15231,01	6693,89	0,0025	0,30	6,72	0,31
Teljes halmaz	33,70	22,76	13275,82	5690,90	0,0029	0,37	7,31	0,31
Összes zsellér aránya a lakossághoz képest	**Írni/olvasni tud 1880-ban, %**	**Alfabetizációs %-pontos javulás 1880–1910 között**	**Vasútállomástól való távolság 1890-ben**	**Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig**	**Háziiparban foglalkoztatva a lakosságból (1=100%)**	**Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben**	**Törvénytelen születések aránya, 1901–1910, evi átlag, %**	**Csecsemő-halandóság a halottak arányában, 1901–1910, ezrelék**
0	31,07	23,54	15187,44	6159,58	0,0026	0,26	5,51	0,31
0–2%	34,13	22,78	14401,77	6414,66	0,0032	0,37	7,23	0,30
2–5%	34,46	23,08	12788,73	5477,57	0,0028	0,39	7,06	0,32
5% felett	33,46	21,88	11480,58	4796,29	0,0026	0,41	8,68	0,33
Teljes halmaz	33,70	22,76	13275,82	5690,90	0,0029	0,37	7,31	0,31
Házatlan zsellérek aránya az össz-lakosságból (1785), %	**Írni/olvasni tud 1880-ban, %**	**Alfabetizációs %-pontos javulás 1880–1910 között**	**Vasútállomástól való távolság 1890-ben**	**Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig**	**Háziiparban foglalkoztatva a lakosságból (1=100%)**	**Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben**	**Törvénytelen születések aránya, 1901–1910, evi átlag, %**	**Csecsemő-halandóság a halottak arányában, 1901–1910, ezrelék**
0	32,68	22,68	13672,45	5691,92	0,0029	0,33	7,16	0,31
0–1%	33,21	22,84	12963,63	5414,11	0,0033	0,40	7,52	0,31
1–2%	35,67	22,43	13309,93	6169,64	0,0023	0,39	6,76	0,32
2% felett	37,92	23,33	12075,79	5884,42	0,0021	0,44	8,21	0,33
Teljes halmaz	33,70	22,76	13275,82	5690,90	0,0029	0,37	7,31	0,31
Összes zsellér aránya a parasztságból, 1786, %	**Írni/olvasni tud 1880-ban, %**	**Alfabetizációs %-pontos javulás 1880–1910 között**	**Vasútállomástól való távolság 1890-ben**	**Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig**	**Háziiparban foglalkoztatva a lakosságból (1=100%)**	**Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben**	**Törvénytelen születések aránya, 1901–1910, evi átlag, %**	**Csecsemő-halandóság a halottak arányában, 1901–1910, ezrelék**
0	30,90	23,19	15586,90	6376,00	0,0027	0,25	5,63	0,31
0–10%	33,73	23,78	15964,95	7578,03	0,0031	0,34	7,03	0,29
10–20%	31,46	23,65	13349,35	5640,28	0,0030	0,34	6,89	0,31
20–50%	35,14	22,90	12676,60	5447,12	0,0029	0,40	7,37	0,32
50% felett	34,30	20,93	11651,59	4863,04	0,0028	0,44	8,68	0,32
Teljes halmaz	33,66	22,74	13309,34	5718,17	0,0029	0,37	7,32	0,31

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve 1786-ban	Távollevők aránya a lakosságból 1785-ben	Nem helyi születésűek aránya a lakosságból 1786-ban	1 úrbéresre jutó szántó m. hold 1786-ban	1 úrbéresre jutó szőlő (kapás) 1786-ban	1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786	Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre (ft), 1786	1 úrbéresre jutó állami adó 1786-ban (ft)	Földminőség (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)	Kulturális infra-strukturális fejlettség (1 = max.)	1786–os komplex fejlettségi mutató
0	0,02	0,01	8,97	0,48	36,49	1,46	5,92	0,43	0,39	–0,39
0–%	0,02	0,02	9,58	0,74	37,73	1,63	7,00	0,37	0,58	–0,15
1–2%	0,02	0,02	9,16	0,45	36,92	1,55	7,57	0,34	0,65	–0,08
2% felett	0,02	0,03	6,47	0,69	27,41	1,02	6,57	0,34	0,73	0,15
Teljes halmaz	0,02	0,01	9,08	0,56	36,61	1,50	6,28	0,40	0,47	–0,29
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve (1786)	**Távollevők aránya a lakosságból 1785-ben**	**Nem helyi születésűek aránya a lakosságból 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szántó m. hold 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szőlő (kapás) 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786**	**Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre (ft), 1786**	**1 úrbéresre jutó állami adó 1786-ban (ft)**	**Földminőség (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)**	**Kulturális infra-strukturális fejlettség (1 = max.)**	**1786–os komplex fejlettségi mutató**
0	0,03	0,02	3,41	0,60	20,11	0,55	5,99	0,41	0,34	–0,33
0–5%	0,02	0,02	7,31	0,65	31,49	1,28	6,50	0,38	0,51	–0,22
5–10%	0,02	0,01	10,14	0,54	40,90	1,75	6,42	0,40	0,49	–0,31
10 % felett	0,02	0,01	9,82	0,47	36,21	1,40	5,74	0,43	0,35	–0,34
Teljes halmaz	0,02	0,01	9,05	0,55	36,51	1,50	6,26	0,40	0,46	–0,29
Összes zsellér aránya a lakossághoz képest	**Távollevők aránya a lakosságból 1785-ben**	**Nem helyi születésűek aránya a lakosságból 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szántó m. hold 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szőlő (kapás) 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786**	**Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre (ft), 1786**	**1 úrbéresre jutó állami adó 1786-ban (ft)**	**Földminőség (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)**	**Kulturális infra-strukturális fejlettség (1 = max.)**	**1786–os komplex fejlettségi mutató**
0	0,02	0,02	12,65	0,32	49,36	2,00	7,71	0,43	0,27	–0,60
0–2%	0,02	0,01	11,26	0,41	43,42	1,84	6,92	0,40	0,50	–0,30
2–5%	0,02	0,02	8,49	0,56	34,57	1,46	6,02	0,39	0,49	–0,25
5% felett	0,02	0,01	5,07	0,85	23,50	0,85	4,88	0,41	0,46	–0,18
Teljes halmaz	0,02	0,01	9,05	0,55	36,51	1,50	6,26	0,40	0,46	–0,29
Házatlan zsellérek aránya az össz-lakosságból (1785), %	**Távollevők aránya a lakosságból 1785-ben**	**Nem helyi születésűek aránya a lakosságból 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szántó m. hold 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szőlő (kapás) 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786**	**Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre (ft), 1786**	**1 úrbéresre jutó állami adó 1786-ban (ft)**	**Földminőség (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)**	**Kulturális infra-strukturális fejlettség (1 = max.)**	**1786–os komplex fejlettségi mutató**
0	0,02	0,02	9,73	0,43	39,05	1,56	6,69	0,42	0,38	–0,40
0–1%	0,02	0,01	8,76	0,68	34,65	1,39	5,76	0,39	0,57	–0,13
1–2%	0,02	0,01	8,17	0,70	33,72	1,47	6,05	0,40	0,52	–0,22
2% felett	0,02	0,02	7,53	0,64	32,69	1,52	6,08	0,37	0,42	–0,33
Teljes halmaz	0,02	0,01	9,05	0,55	36,51	1,50	6,26	0,40	0,46	–0,29
Összes zsellér aránya a parasztságból, 1786, %	**Távollevők aránya a lakosságból 1785-ben**	**Nem helyi születésűek aránya a lakosságból 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szántó m. hold 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó szőlő (kapás) 1786-ban**	**1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786**	**Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre (ft), 1786**	**1 úrbéresre jutó állami adó 1786-ban (ft)**	**Földminőség (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)**	**Kulturális infra-strukturális fejlettség (1 = max.)**	**1786–os komplex fejlettségi mutató**
0	0,02	0,02	12,77	0,30	49,47	2,01	7,72	0,44	0,27	–0,60
0–10%	0,02	0,01	12,53	0,37	46,01	1,91	6,55	0,42	0,48	–0,32
10–20%	0,02	0,01	10,80	0,43	41,94	1,75	6,10	0,41	0,43	–0,37
20–50%	0,02	0,02	8,71	0,62	36,31	1,56	6,38	0,38	0,51	–0,24
50% felett	0,02	0,01	4,25	0,77	19,89	0,67	5,17	0,40	0,48	–0,14
Teljes halmaz	0,02	0,01	9,04	0,55	36,43	1,50	6,25	0,40	0,46	–0,29

A 2016-os TFI intervallumokba sorolt verziója párhuzamosan mozgott a Demeter által 1910-re, kalkulált kompozit indikátorral, de csak a TFI 0,4-es értéke felett. A korrelációs koefficiens értéke viszonylag magas, (legalábbis a többihez képest) 0,36-os volt. Az 1786-os fejlettségi index is párhuzamosan mozgott a 2016-os TFI-szel, bár ugrásszerű javulás a fejlettségi értékekben csak a 0,3–0,4-es TFI osztályban volt.

Azaz, az is kimondható, hogy nagy *általánosságban a 2016-ban fejletlen falvak 1786-ban és 1910-ben is fejletlenek voltak a Demeter-féle index alapján*. A Pénzes (2018) vizsgálatában alkalmazott *1910-es TFI* (mely más komponensekből állt össze, mint a Demeter-féle index, vagy a 2016-os TFI) *esetében viszont nem ez a helyzet*: annak értéke gyakorlatilag stagnált–hullámzott a különböző 2016-os TFI inter-

vallumokban, tehát jelentős differenciálódás történt 100 év alatt.

Az ipari keresők aránya már 1910-ben magas volt a 2016-ban legfejlettebb településeken, a tercier keresőké pedig a következő fejlettségi kategóriákban is. *A napszámra kényszerülő kisbirtokosok 1910-es aránya a 2016-ban legfejlettebb településeken volt a legmagasabb, a mai perifériákon a legkisebb* (azaz, feltételezhető az agrármunkaerő-fölösleg átrétegződése 1945 után és ennek jótékony hatása a fejlettségi viszonyokra, miként az is, hogy e településeken vélhetően nagy volt a nagybirtok aránya, de ezek szétosztása, téeszesítése nem járt együtt hanyatlással). *A vasúttól 1910-ben mért távolság, úgy tűnik, hosszú távon is befolyásolta a fejlettség alakulását* (de 1910-ben is együtt mozgott), míg *a háziiparban dolgozók aránya szintén, de fordított irányban*: ahol 1910-ben nagy volt a háziipari foglalkoztatottak aránya, ott 2016-ban alacsony volt a fejlettség a TFI alapján. (Az itt elmondottak továbbra is az intervallumokba sorolt 2016-os TFI esetében igazak, a korrelációs mátrix koefficiensei nem voltak markánsak).

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy *a periferikus térségek 1910-es és 2000-es elhelyezkedése nem korrelál a 18. századi jobbágy- illetve zsellérfalvak elterjedésével* sem. A két településtípus között pedig, a hipotézisünkkel ellentétben jelentős fejlettségbeli különbségek nem mutathatók ki: az elemzett fejlettségi és egyéb indikátorokat tekintve a zsellérfalvak is mutattak kedvező tendenciákat. Ez arra utal, hogy a bevezetőben kifejtett kettősség mindkét társadalmi csoport esetében érvényesült. A feltételezés, hogy a nagybirtok és a rajta lévő cselédség állapota lenne a vidéki Magyarország elmaradottságának egyik alapoka, a 18. századra nem áll, miként az a feltételezés sem, hogy a zsellérek mobilitása az átrétegződés irányába nagyobb fogékonyságot eredményezett volna ekkor. Összességében a vizsgálatunk megerősíti és kiterjeszti Benda Gyula keszthelyi mikrotörténeti kutatásainak eredményét: a zsellér kategória, mint rendi–jogi helyzet gyakran nem feleltethető meg a tényleges gazdasági–társadalmi pozíciójának.

6. táblázat. A 2016-os területi fejlettségi index intervallumokba sorolt értékei alapján képzett fejlettségi csoportjainak kapcsolata az 1910-es fejlettségi indexekkel és az azokat alkotó egyedi indikátorokkal

TFI intervallumok, 2016	Demeter-féle komplex fejlettség 1910	Pénzes féle TFI 1910	6 évnél fiatalabbak aránya 1910-ben (%)	60 év felettiek aránya 1910-ben (%)	60 év felettiek / 6 év alattiak aránya (%) 1910-ben	Írni-olvasni tud 1910-ben (%)	1 főre jutó települési vagyon 1909-ben (K)	1 főre jutó direkt adó1909-ben (K)	1 főre jutó települési bevétel1909-ben (K)
0–0,3	0,881	0,222	18,810	9,021	0,480	51,631	31,570	13,038	7,265
0,3–0,4	0,451	0,245	14,446	10,207	0,787	59,733	19,760	14,312	5,529
0,4–0,5	1,032	0,238	15,142	9,409	0,691	63,588	22,446	15,730	6,387
0,5–0,6	1,432	0,243	15,843	9,093	0,612	67,274	26,663	16,765	6,608
0,6–1	1,902	0,258	16,453	8,735	0,564	70,305	32,600	17,752	7,928
Átlag	*1,285*	*0,242*	*15,578*	*9,215*	*0,643*	*65,856*	*25,241*	*16,371*	*6,589*

TFI intervallumok, 2016	Születési ráta 1901-1910 közötti átlaga ezrelék	Halálozási ráta, 1901-1910 közötti átlaga ezrelék	Természetes szaporulat 1901–1910 közötti átlaga, ezrelék	Tényleges szaporulat 1901–1910 közötti átlaga, ezrelék	Migrációs szaporulat 1901–1910 közötti átlaga, ezrelék	Kanyaró, vörheny, szamárköhögés az összes halál %-ában 1901–1910, átlag	Tbc az összes halálból 1901–1910 közötti átlag	Népesség 1910-ben	1 mező-gazdasági lakosra jutó hold 1910-ben
0–0,3	34,549	19,194	15,355	94,050	78,695	0,000	13,00	521	3,336
0,3–0,4	33,786	23,212	10,574	6,569	–4,005	4,497	15,35	765	4,427
0,4–0,5	35,498	24,358	11,140	31,581	21,294	4,997	15,21	1433	4,164
0,5–0,6	35,858	23,632	12,226	38,902	26,972	4,720	16,42	1981	4,147
0,6–1	35,614	22,865	12,749	96,586	77,511	3,636	16,58	1923	4,146
Átlag	*35,662*	*23,867*	*11,795*	*39,284*	*27,564*	*4,755*	*15,92*	*1735*	*4,158*

TFI inter-vallumok, 2016	Agrárkeresők, %, 1910-ben	Ipari keresők aránya 1910-ben %	Tercier keresők 1910-ben, %	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya (1910, %)	1 keresőre jutó földjövedelem (K, 1910)	1 főre jutó földjövedelem (1910, K)	1 birtokra jutó földjövedelem 1910-ben (K)	1 holdra jutó földjövedelem (K, 1910)
0–0,3	89,545	5,455	5,000	51,852	30,787	11,641	38,145	4,186
0,3–0,4	81,158	8,113	10,729	58,329	59,648	20,737	77,436	6,766
0,4–0,5	79,087	8,684	12,228	61,489	70,850	22,086	89,275	7,976
0,5–0,6	76,072	9,845	14,083	63,977	80,693	22,709	93,309	9,158
0,6–1	67,069	15,568	17,362	65,453	87,284	21,923	87,015	10,241
Átlag	*76,780*	*9,727*	*13,493*	*62,972*	*76,788*	*22,369*	*90,975*	*8,711*

TFI inter-vallumok, 2016	1880-ban írni–olvasni tud	Alfabetizáció javulása 1880–1910 között (%)	vasútállomástól való távolság 1890-ben (m)	vasúttól való távolság csökkenése 1910-ig (m)	háziiparban foglalkoz-tatottak aránya 1910-ben (1=100%)	orvos kezelte holtak aránya 1901–1910 átlag (%)	törvénytelen születések aránya 1901–1910 közötti átlag (%)	csecsemő-halandóság a halálozásokhoz mérve (%), 1901–1910 átlaga
0–0,3	29,087	22,545	15167,16	0,000	0,002	0,400	16,667	0,300
0,3–0,4	36,705	23,028	16470,81	6199,26	0,011	0,354	11,044	0,295
0,4–0,5	38,993	24,595	13916,45	5952,19	0,004	0,445	7,800	0,318
0,5–0,6	44,558	22,716	11402,86	5099,40	0,001	0,481	5,781	0,319
0,6–1	51,865	18,439	7616,72	2716,51	0,001	0,597	7,715	0,329
Átlag	42,659	23,197	12251,49	5301,78	0,003	0,472	6,817	0,319

TFI inter-vallumok, 2016	1 házra jutó családok száma 1786-ban	Távollevők aránya 1786-ban (1=100%)	Idegenek aránya, 1786-ban (1=100%)	Polgárok aránya 1786-ban (1=100%)	1 úrbéresre jutó szántó (hold, 1786)	1 úrbéresre jutó szőlő (kapás, 1786)	gyalognapra korrigált robot (1786)	Földesúri ajándékok értéke (ft, 1786)	Adó / föld-jövedelem 1910-ben
0–0,3	1,116	0,004	0,009	0,000	13,276	1,069	50,345	3,272	1,120
0,3–0,4	1,216	0,012	0,010	0,001	11,343	0,558	41,247	1,972	0,690
0,4–0,5	1,271	0,016	0,012	0,002	11,088	0,782	41,493	1,882	0,712
0,5–0,6	1,296	0,016	0,014	0,004	10,965	1,045	41,623	1,896	0,738
0,6–1	1,273	0,013	0,015	0,005	11,737	0,452	43,095	1,857	0,810
Átlag	1,283	0,016	0,013	0,003	11,073	0,891	41,666	1,889	0,732

TFI inter-vallumok, 2016	Földminőség (1786, 0,2 a legjob, 1 a legrosszabb)	Kulturális infrastruktúra fejlettsége (1786, 1 = max.)	Összes zsellér aránya a lakossághoz (%, 1786)	Összes zsellér aránya az úrbéresekhez mérve (%, 1786)	Telkes jobbágyok aránya az összes lakosból (1786)	Házatlan zsellérek aránya a népességből (1=100%, 1786)	Fejlettség 1786-ban	Átlagos birtokmé-ret hold (1910)
0–0,3	0,400	0,000	1,096	17,241	5,263	0,011	–0,898	9,113
0,3–0,4	0,419	0,560	1,769	23,352	6,512	0,003	–0,262	12,416
0,4–0,5	0,408	0,582	2,244	26,286	6,491	0,004	–0,238	12,215
0,5–0,6	0,382	0,641	3,474	32,678	6,712	0,007	–0,132	11,127
0,6–1	0,387	0,706	3,907	34,501	6,912	0,008	–0,094	8,852
Átlag	0,393	0,620	2,975	30,045	6,632	0,005	–0,175	11,438

7. táblázat. A 2016-os TFI értékei az 1786-os társadalomkategóriák gyakorisági csoportjaiban

Polgárok aránya a lakosságból % (1786)	TFI 2016	Házatlan zsellérek aránya a lakosságból, 1786, %	TFI 2016	Zsellérek aránya a lakosságból (1786, %)	TFI 2016	Zsellérek aránya az összes úrbéreshez mérve (%) 1786	TFI 2016	Telkes jobbágy az összes lakosból, 1786 (%)	TFI 2016
0 %	0,499	0,000	0,511	0 %	0,504	0 %	0,504	0 %	0,517
0–1%	0,526	0–1%	0,508	0–1%	0,501	0–10%	0,504	0–2%	0,507
1–2%	0,551	1–2%	0,527	1–2%	0,503	10–20%	0,510	2–5%	0,514
2% felett	0,554	2% felett	0,545	2–5%	0,516	20–30%	0,506	5–10%	0,513
Átlag	*0,514*	*Átlag*	*0,514*	5–10%	0,539	30–50%	0,520	10% felett	0,524
				10% felett	*0,547*	*Átlag*	*0,510*	*Átlag*	*0,514*

Irodalom

Czettler Jenő 1936 (1995): Földbirtok-politika. A Kis Akadémia Könyvtára. Bp. Kisfaludy Ny. Sárospatak. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek.* Bp. Akadémiai Kiadó, Püski, „A Jászságért" Alapítvány.

Demeter Gábor 2018: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, Budapest–Debrecen, 145–194.

Demeter Gábor 2019: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig. In *Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József – Csikós Gábor. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 7–69.

Demeter Gábor – Koloh Gábor 2020: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* (61) 1-4. 25–76.

Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán 2021: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* (155) 2. 285–316.

Eddie, Scott, M. 1996: *Ami köztudott az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debreceni Disputa. Debrecen.

Hantos Gyula 1926: *Magyarország nagybirtok-térképe*. (Egy községben, egy tagban legalább 2000 kat. h. mező). Budapest, Földr. Int.

Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi, gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Szerk. Demeter Gábor. Bp. 2020. http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps /

Miklóssy Endre 1990: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. *Magyar Tudomány* (97) (Új folyam 35.), 8. 881–894.

Móricz Miklós 1936: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle* (4) 293–309.

Pénzes János 2014: *Perifériás térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek.* Didakt Kft., Debrecen.

Pénzes János 2018: Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon.* Budapest–Debrecen, MTA BTK TTI, 85–117.

Szilágyi Zsolt 2018: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek,* 47–85.

Szilágyi Zsolt 2022: *Az ismeretlen Alföld*. Budapest.

Tóth Tibor 1983: *A Dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Kísérlet néhány matematikai–statisztikai eljárás alkalmazására*. Akadémiai, Budapest.

Zagorov, Slavcho, D. – Bilimovich, Andrei, D. – Vegh, Jenö 1955: *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1933-45.* Stanford Univ. Press.

6. A mezőgazdasági termelés és a társadalmi–gazdasági jellemzők kapcsolata a természetföldrajzi adottságokkal (1786–1910)

Ismeretes, hogy a vertikális természetföldrajzi adottságok a mezőgazdaság teljesítményére erős befolyással bírnak, így áttételesen akár a társadalom gazdasági, demográfiai jellemzőire is hatással lehetnek. Kérdés, hogy mennyire – feltételezésünk szerint a 19. században, egy agrárdominanciájú társadalomban ez inkább jellemző, mint a maiban,[370] de a determinisztikus kapcsolat már kevéssé valószínű. És kérdés, hogy miként mérhető. A magasság és a társadalmi–gazdasági jellemzők kapcsolatának domborzati térképeken alapuló vizsgálatán túl lehetséges ugyanis más indikátorok előállítása, térképezése és a mezőgazdaság jellegzetességeivel való összehasonlítása. Ennek már Perjés Géza is figyelmet szentelt, aki a település átlagos tengerszint feletti magassága mellett a település alakjának szabályos körtől való eltérését (a szántóföldek elérhetőségének proxyjaként) is felhasználta 1728-ra vonatkozó vizsgálataiban.

A térinformatika eszköztárának bővülésével a kinyerhető indikátorok száma is növekedett, de, jóllehet az itt ismertetett vizsgálatok az adatkinyerés után pár perc alatt elvégezhetők voltak, maga az adatkinyerés a vektoros és a többmillió pixeles raszteres állományok kombinációja miatt napokat vett igénybe.

Jelen elemzés elsősorban a digitális domborzatmodellekből térinformatikai módszerekkel deriválható morfometriai paraméterekre fókuszál, tehát számos természetföldrajzi szempontvól fontos indikátort (pl. vízhatás, talaj humusztartalma) nem vizsgál. A vizsgálat során az SRTM-ből és DSM-ből pixelenként kinyerhető morfometriai alapadatokat az 1910-es településhálózat poligonos vektorrajzával fedettük és az egyes poligonon belülre eső pixelek morfometriai paramétereinek átlagértékét és szórását kiszámoltuk mind a 12548 településre. A legidőigényesebbnek a lejtőszög kalkulációja bizonyult.

A morfometriai paraméterek közül így nyertük ki a minimum, a maximum és az átlagos tengerszint feletti magasságot, továbbá a magasság szórását. A maximum és minimum differenciájának 1 km^2-re jutó értékét kiszámítva megkaptuk az egyes településekhez tartozó átlagos relatív relief értéket. Az adott területen érvényes erózióbázis felett mért átlagmagasság[371] és a magassági értékek szórásának hányadosaként megkaptuk a relief településen belüli változatosságának nagyságát. A komplex agromorfometriai indikátor kiszámításához a harmadik bemeneti mutató a délies (140–220 fok) és északias (320–340 fok) kitettségű lejtők gyakoriságát (illetve e kettő hányadosát) ábrázoló térkép volt. A negyedik típusú indikátor a 0–17 és 45–90 fok közötti meredekségű lejtők településen belüli %-os arányát (pontosabban e két gyakorisági érték hányadosát) mutatta be. Az ötödik változó a települések kerület/terület aránya volt Perjés indikátorát utánozva. Az öt indikátort végül – agráralkalmassági szempontok szerint kategorizálva – egyesítve, a terület morfológiai (földminőség nélkül kalkulált) agráralkalmasságát bemutató kompozit térképet szerkesztettünk az 1910-es évre (és lévén ezek konzervatív tulajdonságok, 1786-ra is érvényesnek tekinthetjük őket) (*1–8. ábra*).

Milyen az így kirajzolódó kép és mennyire relevánsak a kiválasztott indikátorok? Világos, hogy a változók összetétele eleve nem elsősorban a síkvidéki területek osztályzását teszi lehetővé, így azok tömegesen magas pontértéket kaptak. A dombságok és hegyvidékek esetében azonban már lényegesen jobban differenciál a komplex morfometriai mutató az agráralkalmasság szempontjából. A korrelációs mátrix ugyan több esetben közepes (olykor ellentétes irányú) erősségű kapcsolatot jelzett a változók között, de a származtatott indikátorok és alapindikátorok között ez már ritkább volt: elsősorban a magassági szórás vagy terjedelem és más változók kapcsolatára volt érvényes az erősebb kapcsolat. A PCA a variancia 80%-ának megtartása mellett az indikátorokat 3, a variancia értékek alapján (29–25–25%) azonos értékű főkomponensbe osztályozta: önálló főkomponenst alkotott a átlagmagasság és a szórás hányadosa (nem meglepő módon erősen negatív korrelációt mutatott vele a legmeredekebb lejtőkategória

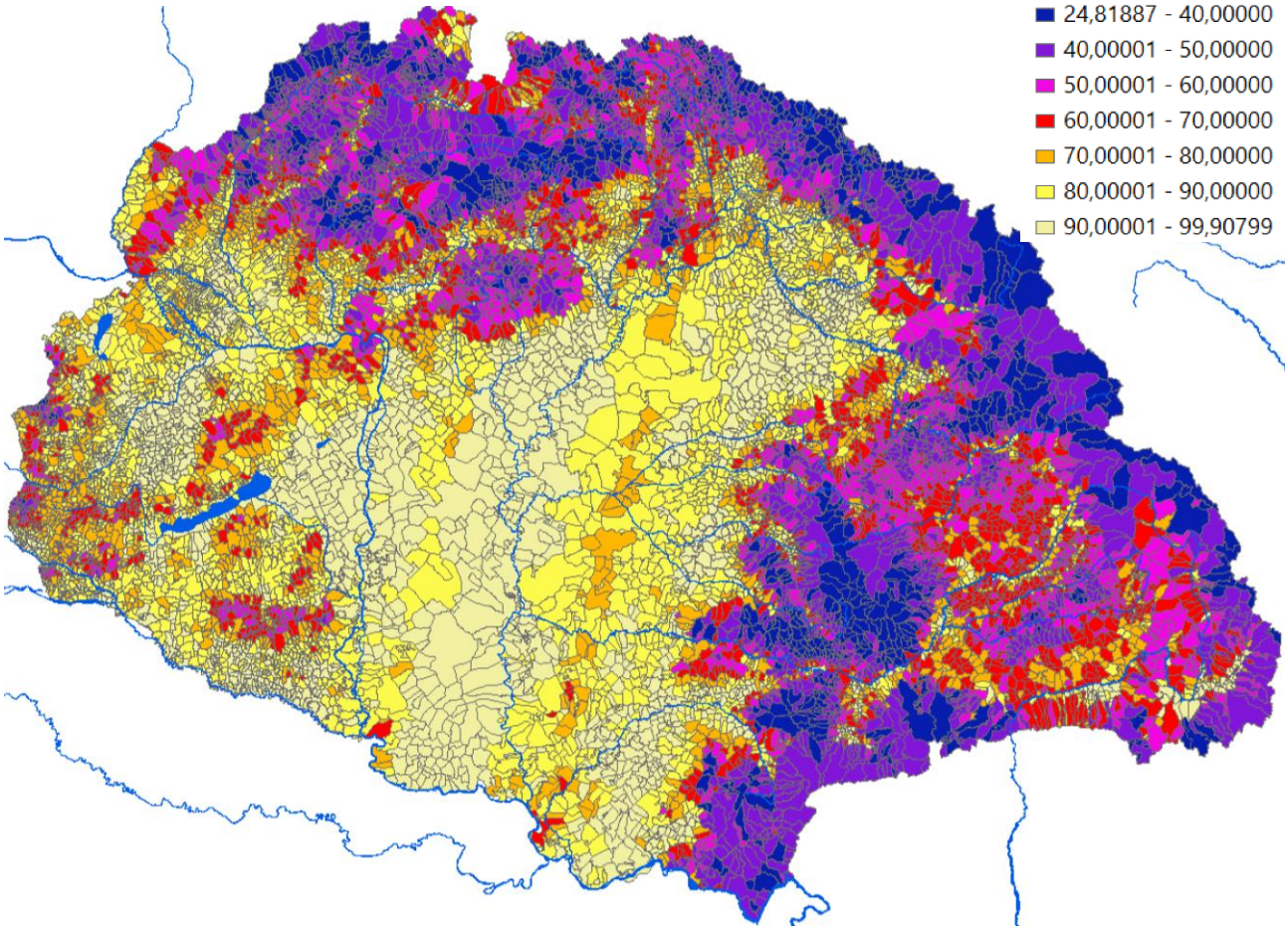
[370] Például a mai perifériák vegyesen kötődnek sík- és hegyvidékekhez. Bonyolítja a helyzetet az egyes növények eltérő termőhelyigénye. A dombvidéken magas hozamot utató szőlő és a búza különösen jó példa erre.

[371] Az átlag és minimum érték különbsége.

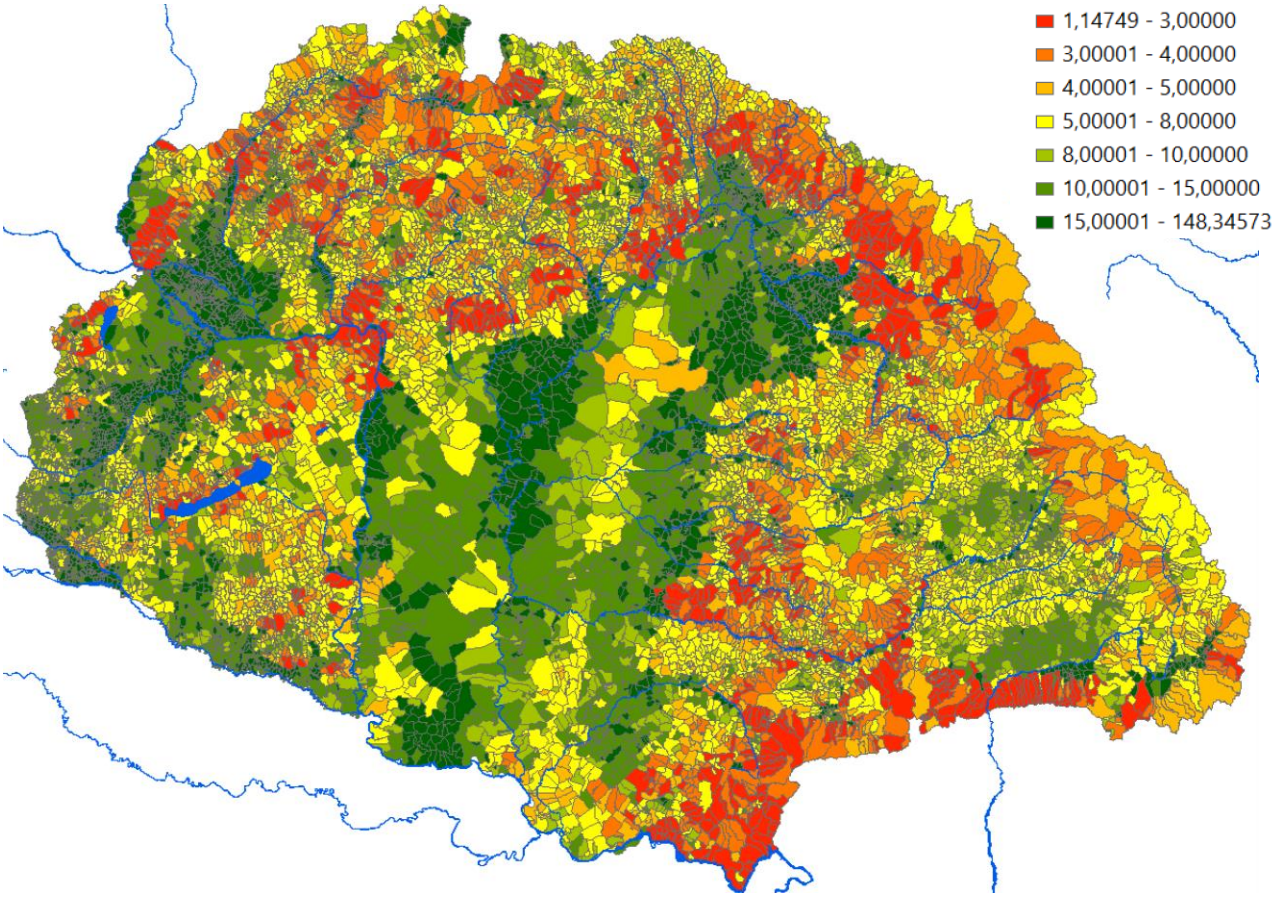
gyakorisága), mely így egymaga magyarázta a teljes variancia 25%-át, míg a relief és a települések alakja egyazon csoportba kerültek. Ugyanígy egy csoportba került, de ellentétes előjellel az északias és délies lejtők arányát bemutató indikátor, és – noha ez nem volt szük-ségszerű – hasonló mintát mutatott a sík és legmeredekebb területek arányát bemutató két indikátor is.

1. táblázat. A vizsgálat során használt morfometriai paraméterek egymással való kapcsolata (korreláció)

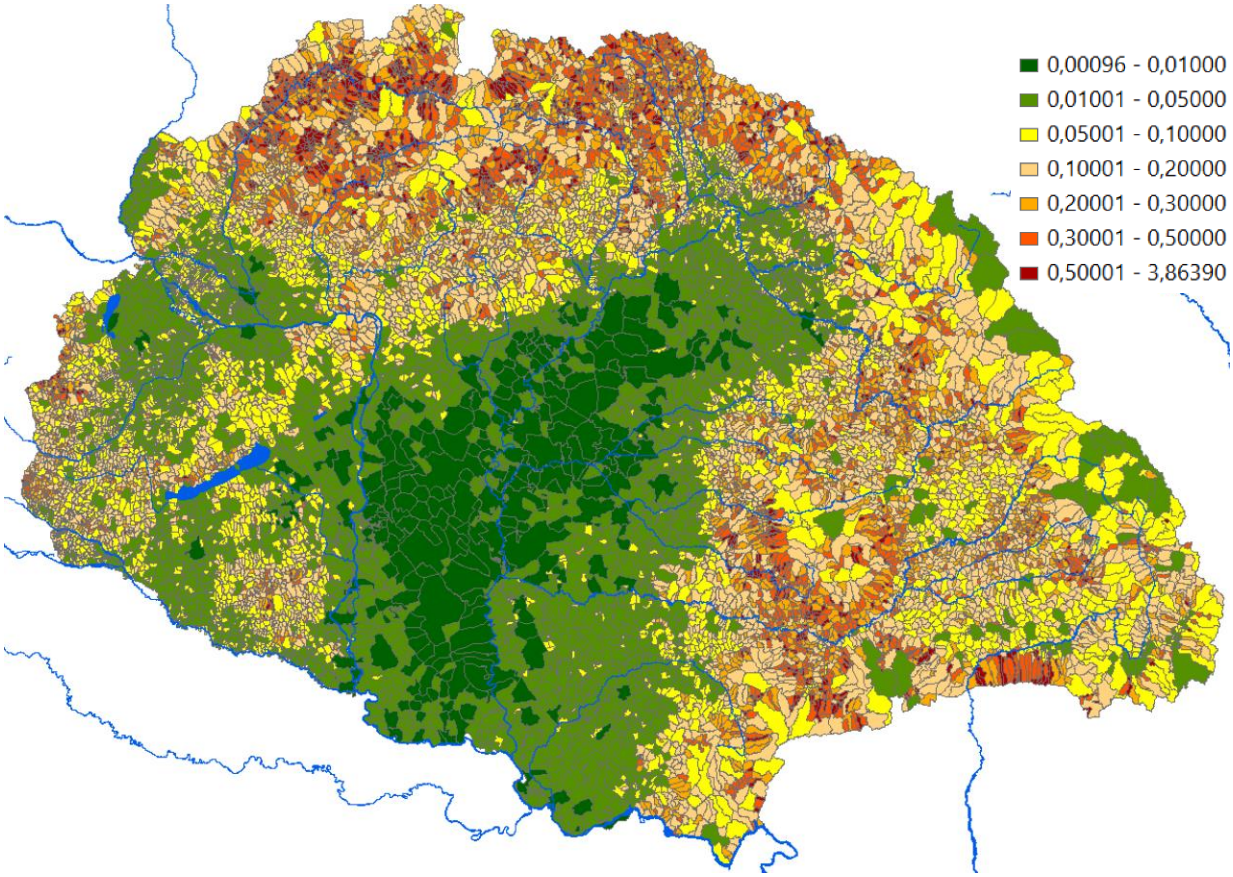
	Délies kitettségű lejtők gyakorisága	45 foknál meredekebb lejtők gyakorisága	Északias kitettségű lejtők gyakorisága	Magassági terjedelem / terület	Kerület/terület	Magassági átlag/szórás	*Magassági terjedelem*	*Magassági szórás*
délies kitettségű lejtők gyakorisága	1	–0,165**	–0,607**	0,000	–0,006	0,020*	*–0,015*	*–0,025**
45 foknál meredekebb lejtők gyakorisága	–0,165**	1	0,156**	0,347**	–0,091**	–0,335**	*0,715***	*0,697***
északias kitettségű lejtők gyakorisága	–0,607**	0,156**	1	–0,044**	–0,046**	0,079**	*0,015*	*0,020**
magassági terjedelem/terület	0,000	0,347**	–0,044**	1	0,623**	–0,202**	*0,289***	*0,330***
kerület/terület	–0,006	–0,091**	–0,046**	0,623**	1	0,200**	*–0,228***	*–0,175***
magassági átlag/szórás	0,020*	–0,335**	0,079**	–0,202**	0,200**	1	*–0,501***	*–0,514***
magassági terjedelem	*–0,015*	*0,715***	*0,015*	*0,289***	*–0,228***	*–0,501***	*1*	*0,974***
magassági szórás	*–0,025**	*0,697***	*0,020**	*0,330***	*–0,175***	*–0,514***	*0,974***	*1*



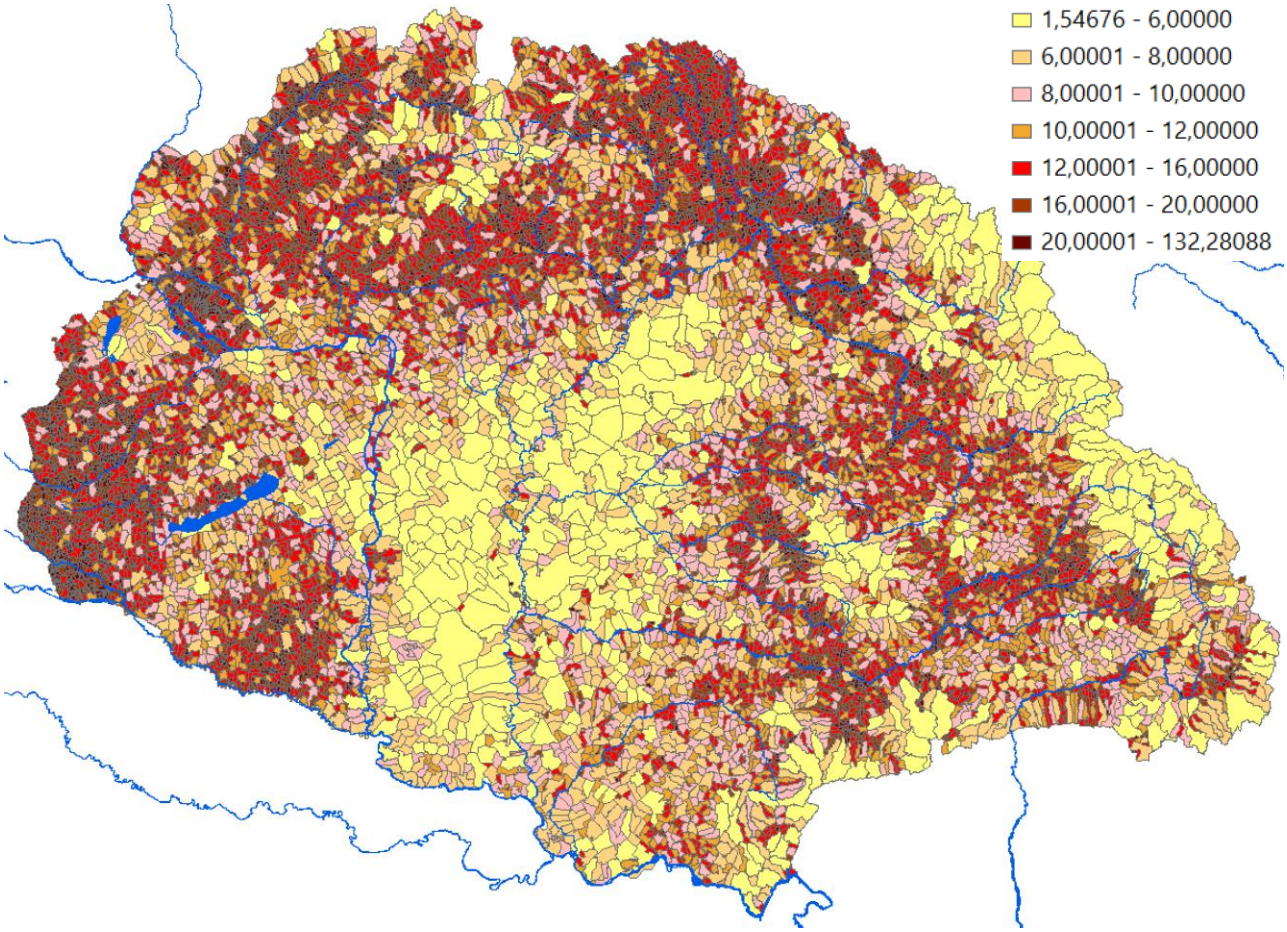
1. ábra. A 17 foknál kevésbé meredek lejtők településenkénti gyakorisága



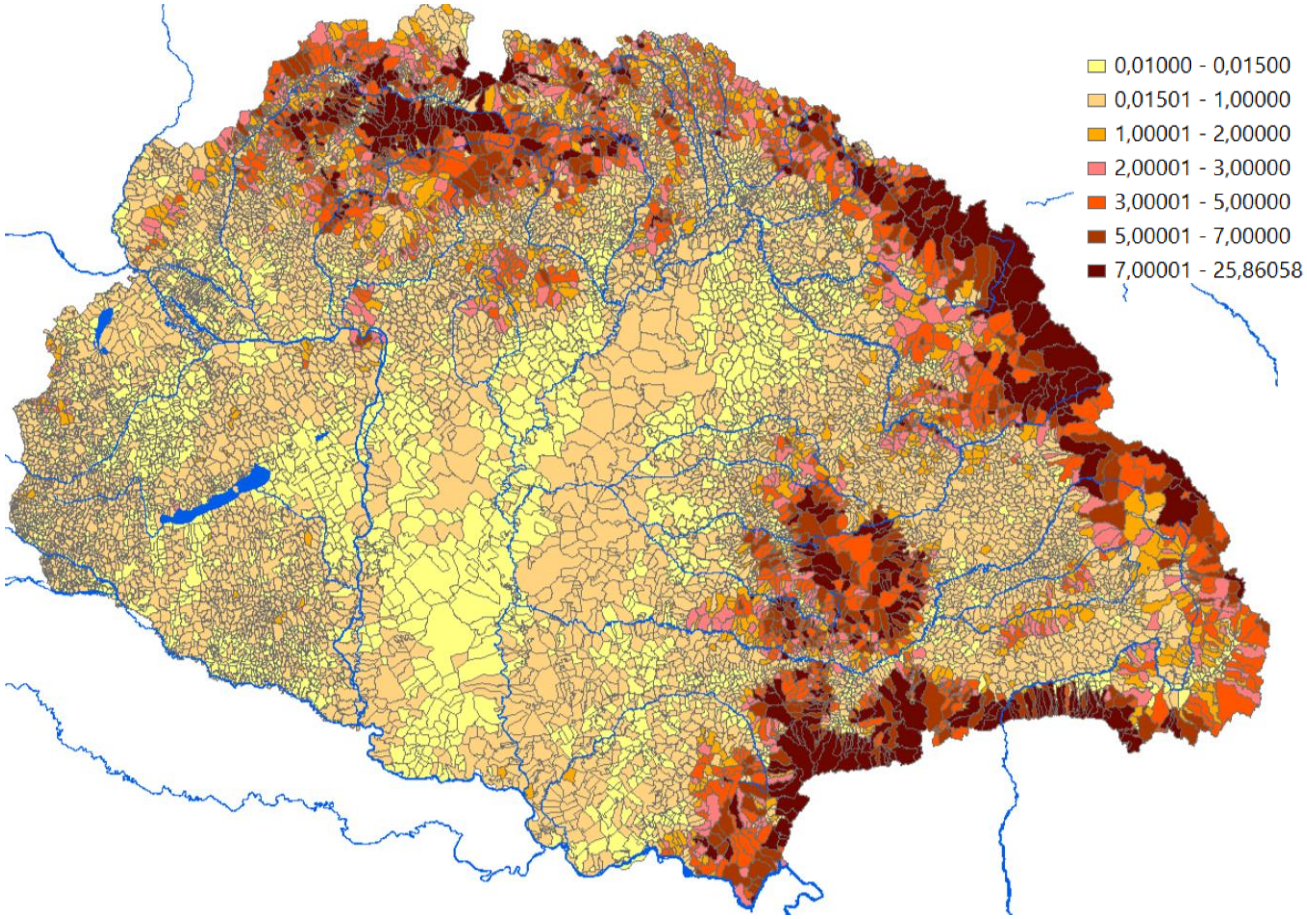
2. ábra. A táj tagoltsága I. A települési átlagmagasság és a magasság szórásának hányadosa



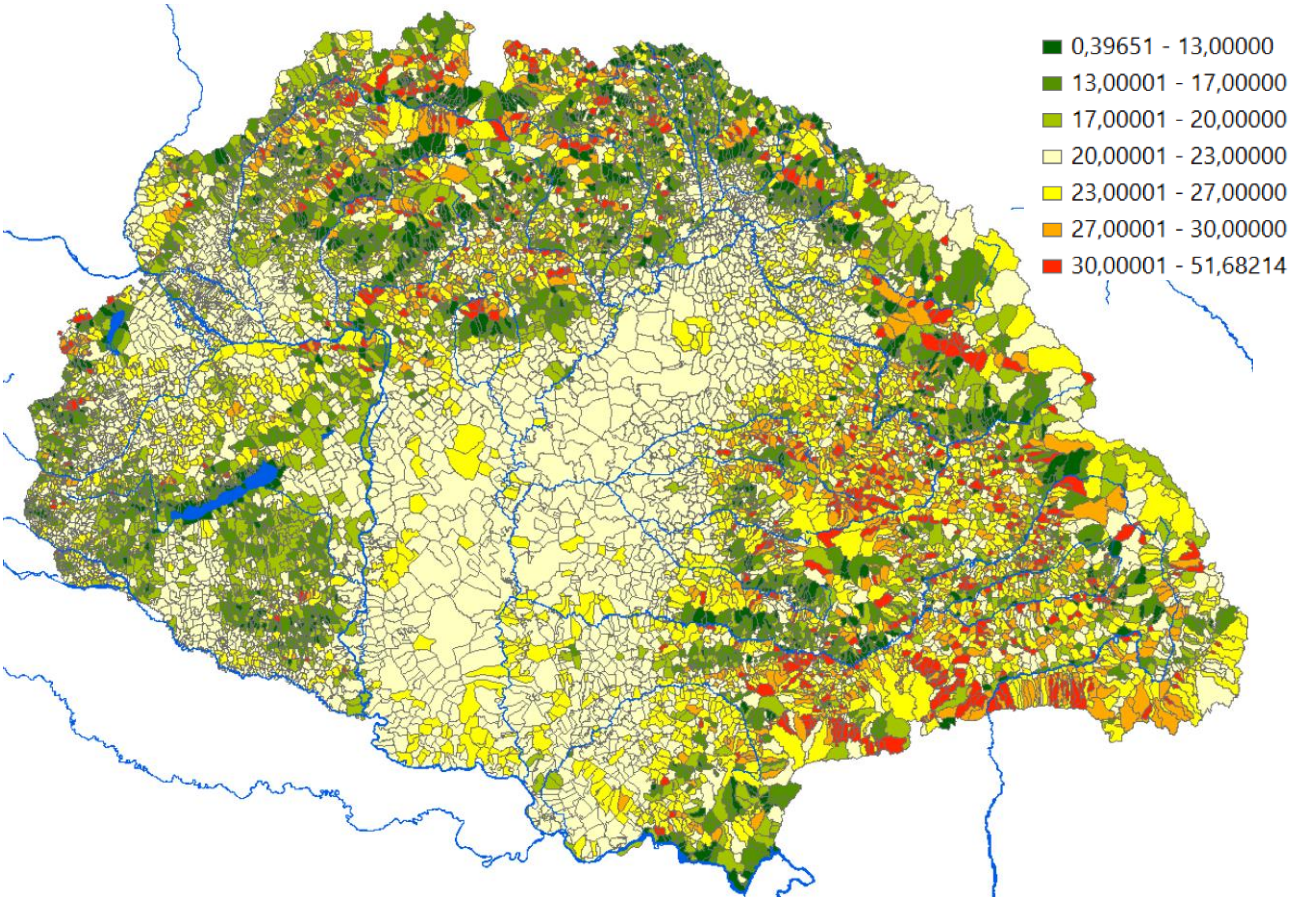
3. ábra. A táj tagoltsága II. A települési maximum és minimum magasságértékek területegységre jutó különbsége



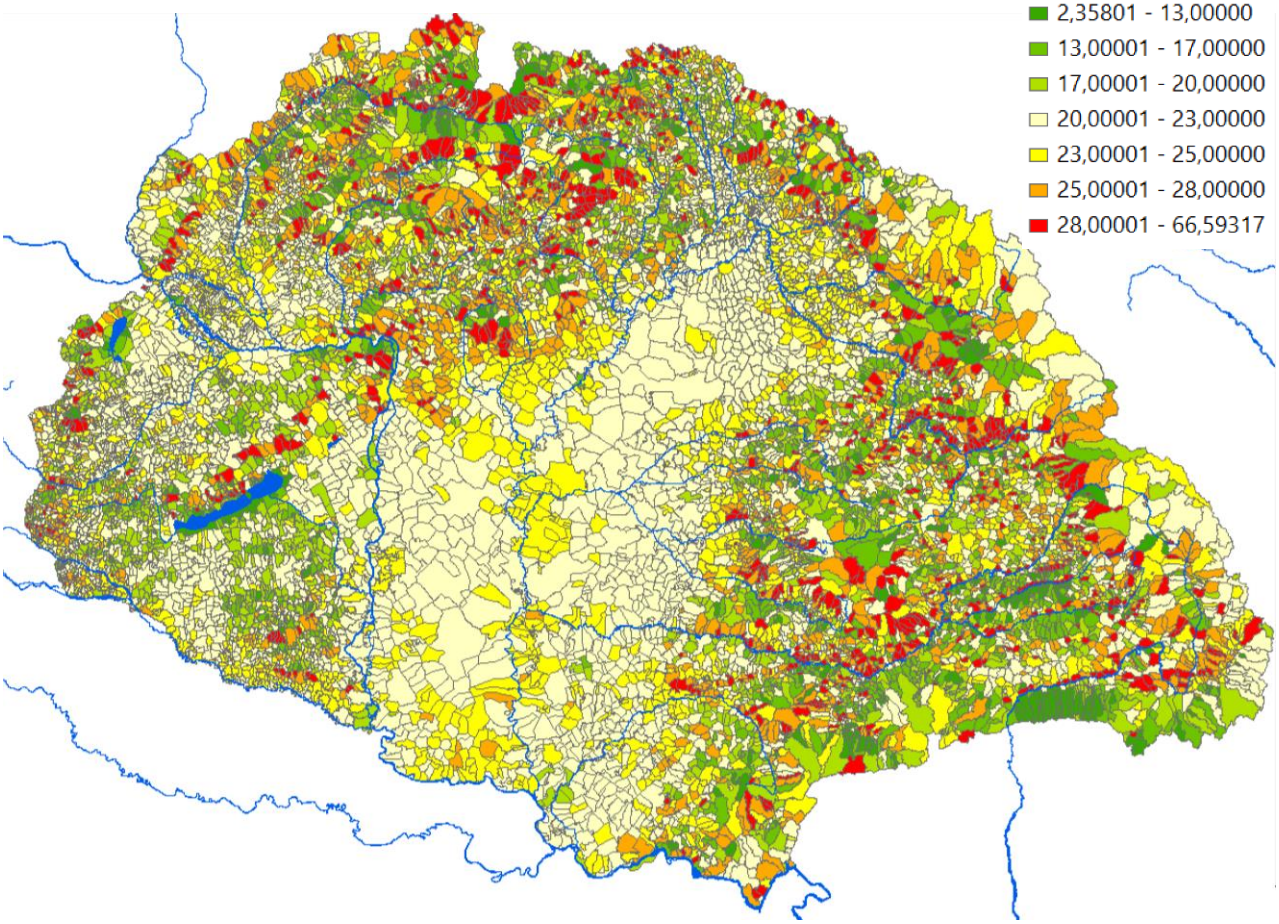
4. ábra. A településhatár hossza a település területéhez képest



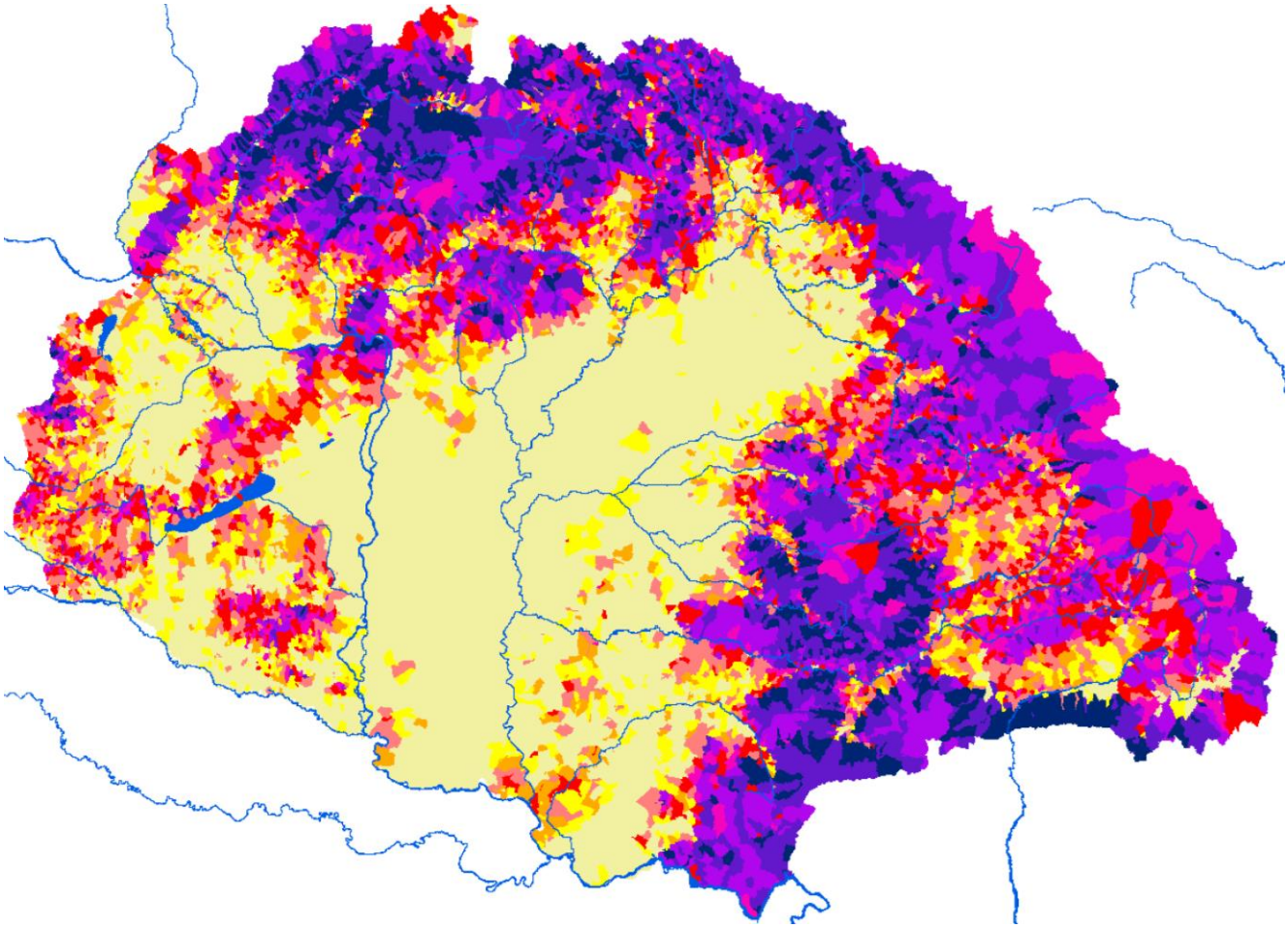
5. ábra. A 45 foknál meredekebb lejtők településenkénti átlagos gyakorisága



6. ábra. Az északias kitettségű lejtők gyakorisága településenként



7. ábra. A délies kitettségű lejtők gyakorisága településenként



8. ábra. Magyarország településeinek komplex agromorfometriai alkalmassága

Ezt követően megnéztük, hogy a fenti morfometriai indikátorok mutatnak-e kapcsolatot a fejlettséggel (1910-es TFI,[372] Demeter-féle komplex fejlettségi index),[373] a földjövedelemmel és a népességszámmal. Ezzel azt akartuk ellenőrizni, hogy az előző fejezetben többször is említett TFI valóban az iparra érzékenyebb-e (ez esetben nincs erős korreláció) vagy pedig, erős kapcsolat esetében az ország még nem haladta meg a természetföldrajzi adottságok determinálta agrárország szintjét.

A területi fejlettségi index 1910-ben egyetlen egyedi morformetriai paraméterrel (és a komplex értékkel) sem mutatott korrelációt, miként a népességszám sem. Ebből következően sem a lélekszámot, sem az összfejlettséget nem határozták meg a morfometriai adottságok (más tényezők, mint pl. a víz közelsége éppen számításban jöhetett, de ezt nem vizsgáltuk.) Az egy holdra jutó földjövedelem adatok sem mutattak erős korrelációt a morfológiai adottságokkal, *a sík területeket* (0–15 fok közötti lejtők) leszámítva: itt ugyanis *az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem* (r=0,608)*, az egy holdra jutó szántójövedelem és az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem is erősebb korrelációt mutatott a 0,5-ös értéknél*. Sem a szőlőjövedelem, sem az erdőjövedelem nem korrelált erősen a relieffel, vagy a meredek lejtők részarányával (sőt, sík területen erősebb volt kapcsolat, miként a legelők és a sík területek esetében is, ami nem meglepő tekintettel arra, hogy az északi hegyek és a nem délies lejtők nem jöhetnek szóba szőlőtermelés szempontjából, miközben meredekek lehetnek). Érdekes jelenség, hogy *1910-ben erős kapcsolat volt a legelő és szántójövedelmek között is (r 0,5 felett), tehát a legelők háttérbe szorulása nem indokolható önmagában a szántók jobb jövedelmezőségével*. Az egy holdra jutó összjövedelemmel is ez a két agrárkomponens korrelált a legerősebben, az egy főre jutó agrárbevétellel szintúgy. Az egy holdra jutó nettó kataszteri földjövedelem és az egy főre jutó

[372] Pénzes 2018.

[373] A vizsgálat során felhasznált indikátorok zömére lásd: Demeter 2018.

jövedelem között is erős (0,7 feletti) volt a korreláció, tehát a népsűrűség 1910-ben még nem változtatta meg döntően az agrárjövedelemi viszonyokat (*2. táblázat*).

2. táblázat. A mezőgazdasági jövedelmek és a fejlettség kapcsolata a morfometriai paraméterekkel 1910-ben (Erdéllyel)

	Területi Fejlettségi index (Pénzes 2018)	Népesség 1910	Nettó földjövedelem egy holdra 1910-ben	Erdők nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Szőlők nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Szántók nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Legelők nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Rétek nettó földjövedelme egy holdra 1910-ben	Nettó földjövedelem egy főre 1910-ben
délies kitettségű lejtők gyakorisága %	0,016	0,005	0,022*	0,009	– 0,005	0,007	0,001	0,004	0,006
északias kitettségű lejtők gyakorisága %	– 0,013	0,010	– 0,005	0,012	– 0,106**	0,002	0,030**	– 0,025**	– 0,012
átlagmagasság / szórás	0,066**	– 0,015	0,264**	0,280**	– 0,073**	0,191**	0,250**	0,040**	0,167**
relatív relief	– 0,119**	– 0,082**	– 0,309**	– 0,287**	– 0,124**	– 0,284**	– 0,285**	– 0,071**	– 0,343**
kerület/terület	– 0,074**	– 0,111**	0,044**	– 0,061**	– 0,108**	– 0,003	– 0,026**	0,056**	– 0,119**
45–90 fok közötti lejtők gyakorisága, %	– 0,062**	– 0,017	– 0,384**	– 0,298**	– 0,103**	– 0,301**	– 0,279**	– 0,136**	– 0,304**
0–15 fok közötti lejtők gyakorisága, %	0,180**	0,057**	0,608**	0,455**	0,239**	0,500**	0,474**	0,167**	0,496**
komplex agrármorfometriai index	0,062**	0,170**	0,130**	0,101**	0,059**	0,107**	0,105**	0,004	0,113**
fejlettségi index (Pénzes - TFI)	1	0,140**	0,315**	0,178**	0,215**	0,298**	0,212**	0,094**	0,353**
jelenlevő népesség	0,140**	1	0,087**	0,068**	0,076**	0,070**	0,049**	0,016	– 0,001
egy holdra jutó nettó földjövedelem, 1910	0,315**	0,087**	1	0,538**	0,383**	0,709**	0,601**	0,224**	0,711**
egy holdra jutó nettó erdő-jövedelem, 1910	0,178**	0,068**	0,538**	1	0,213**	0,465**	0,417**	0,132**	0,455**
egy holdra jutó nettó jövedelem szőlőből és gyümölcsből, 1910	0,215**	0,076**	0,383**	0,213**	1	0,302**	0,231**	0,207**	0,285**
egy holdra jutó nettó szántóföldi jövedelem, 1910	0,298**	0,070**	0,709**	0,465**	0,302**	1	0,507**	0,209**	0,567**
egy holdra jutó nettó legelő jövedelem 1910-ben	0,212**	0,049**	0,601**	0,417**	0,231**	0,507**	1	0,145**	0,493**
egy holdra jutó nettó rétjövedelem, 1910	0,094**	0,016	0,224**	0,132**	0,207**	0,209**	0,145**	1	0,164**
egy főre jutó nettó földjövedelem, 1910	0,353**	– 0,001	0,711**	0,455**	0,285**	0,567**	0,493**	0,164**	1

A szántójövedelmek és sík területek aránya közti korrelációs koefficiensek viszonylag magas értékei miatt az 1865-ös jövedelmek és a morfometria kapcsolatát is megvizsgáltuk – vajon csökkent, vagy nőtt a korreláció a természetföldrajzi elemek és a termelés értéke között? (Igaz, az erdélyi földjövedelemadatok 1865-ös hiánya miatt ez korlátozott lehetőséget kínál az összehasonlításra. Ezért az 1910-es indikátorok és a morfometria kapcsolatát az Erdély nélküli országterület 9560 településére is újraszámoltuk: *3. táblázat*).

3. táblázat. A mezőgazdasági jövedelmek és a fejlettség kapcsolata a morfometriai paraméterekkel Erdély nélkül (1865 és 1910)

	Területi fejlettség indexe, 1910 (Pénzes 2018)	Népes-ség 1910	Nettó föld-jövedelem egy holdra 1910-ben	Erdők nettó jövedel-me egy holdra, 1910	Szőlők nettó jövedel-me egy holdra, 1910	Szántók nettó jövedelm e egy holdra, 1910	Legelők nettó jövedel-me egy holdra, 1910	Rétek nettó föld-jövedelme egy holdra, 1910	Nettó föld-jövedelem egy főre, 1910	Nettó föld-jövede lem 1 holdra, 1865	Nettó föld-jövedelem 1 birtokos-ra, 1865
Délies kitettségű lejtők, %	0,023*	0,007	0,019	0,010	–0,005	0,004	–0,003	0,001	0,007	0,030**	–0,005
Északias kitettségű lejtők, %	–0,015	0,015	0,039**	0,044**	–0,075**	0,040**	0,071**	–0,011	0,021*	0,042**	0,013
Átlagos magasság / szórás	–0,130**	–0,079**	–0,337**	–0,301**	–0,086**	–0,285**	–0,293**	–0,063**	–0,352**	–0,225**	–0,046**
Relatív relief	–0,076**	–0,114**	0,001	–0,096**	–0,117**	–0,028**	–0,052**	0,046**	–0,135**	0,003	–0,048**
kerület /terület	0,061**	–0,015	0,330**	0,292**	–0,083**	0,242**	0,279**	0,037**	0,217**	0,200**	0,017
45–90 fok közötti lejtők, %	–0,090**	–0,020*	–0,387**	–0,281**	–0,093**	–0,295**	–0,276**	–0,121**	–0,314**	–0,282**	–0,026*
0–17 fok közötti lejtők, %	0,189**	0,057**	**0,582****	0,430**	0,166**	0,455**	0,445**	0,134**	**0,476****	**0,403****	0,049**
Komplex agrármorfo-metriai index	0,062**	0,170**	0,121**	0,094**	0,049**	0,094**	0,095**	–0,004	0,103**	0,078**	0,023*
Területi Fejlettségi Index	1	0,129**	0,344**	0,196**	0,223**	0,313**	0,219**	0,093**	0,391**	0,236**	0,036**
Népesség 1910	0,129**	1	0,084**	0,063**	0,073**	0,062**	0,042**	0,013	–0,004	0,063**	0,008
Nettó földjövede-lem 1 holdra 1910-ben	0,344**	0,084**	1	0,509**	0,336**	0,661**	0,565**	0,193**	0,701**	**0,553****	0,074**
Erdők nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,196**	0,063**	0,509**	1	0,175**	0,423**	0,384**	0,105**	0,428**	0,330**	0,065**
Szőlők nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,223**	0,073**	0,336**	0,175**	1	0,239**	0,188**	0,162**	0,234**	0,386**	0,025
Szántók nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,313**	0,062**	0,661**	0,423**	0,239**	1	0,456**	0,176**	0,521**	0,443**	0,062**
Legelők nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,219**	0,042**	0,565**	0,384**	0,188**	0,456**	1	0,116**	0,454**	0,386**	0,061**
Rétek nettó földjövedelme egy holdra 1910-ben	0,093**	0,013	0,193**	0,105**	0,162**	0,176**	0,116**	1	0,137**	0,135**	0,000
Nettó földjövedelem 1 főre, 1910	0,391**	–0,004	0,701**	0,428**	0,234**	0,521**	0,454**	0,137**	1	0,403**	*0,140***
Nettó föld-jövedelem 1865-ben 1 holdra	0,236**	0,063**	0,553**	0,330**	0,386**	0,443**	0,386**	0,135**	0,403**	1	0,088**
Nettó földjöv. 1865- ben 1 birtokosra	0,036**	0,008	0,074**	0,065**	0,025	0,062**	0,061**	0,000	0,140**	0,088**	1

Az látható, hogy *az 1865-ös holdankénti bevételek nem mutattak kiemelkedő kapcsolatot az 1910-es értékkel* (r=0,55), tehát jelentős területi átrendeződés történt fél évszázad alatt. *Még inkább érvényes ez, ha az egy főre, vagy tulajdonosra jutó nettó agrárjövedelmek településenkénti értékeit vetjük össze a két időpontból* (r=0,15). De vajon ez a természetföldrajzi körülményektől való erősebb függetlenedésnek köszönhető, azaz a technológia, a globális áringadozások, termékoptimalizálás szerepének növekedésében keresendő az ok?

4. táblázat. Spearman-féle rangkorreláció (sok nem normáleloszlású változó miatt) a komplex fejlettségi indexet (Demeter 2018) meghatározó indikátorok és a morfometriai paraméterek között

	Csecsemő-halálozás a halálozások-hoz mérve (1901–1910)	Törvénytelen születések aránya, 1901–1910	Orvos látta halottak aránya, 1901–1910 átlaga	Háziiparban foglalkoz-tatottak aránya a lakossághoz mérve	Vasúttól való távol-ság 1890-ben (m)	Alfa-betizáció, 1880, %	1 holdra jutó földjöve-delem 1910-ben	1 főre jutó földjöve-delem 1910-ben	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya
délies kitettségű lejtők aránya	–0,007	0,006	0,049**	0,023*	0,005	0,015	0,020*	0,005	–0,031**
közig. terület kerülete m-ben 1910	–0,031**	0,158**	0,241**	0,224**	0,036**	0,084**	0,003	0,135**	–0,094**
átlagos tszf. (m)	–0,246**	0,059**	–0,410**	0,043**	0,237**	–0,349**	–0,778**	–0,652**	0,114**
minimum tszf. (m)	–0,221**	0,037**	–0,390**	0,010	0,231**	–0,321**	–0,708**	–0,618**	0,072**
maximális tszf. (m)	–0,254**	0,075**	–0,389**	0,073**	0,218**	–0,350**	–0,775**	–0,644**	0,148**
terjedelem (m)	–0,234**	0,104**	–0,339**	0,117**	0,181**	–0,338**	–0,710**	–0,559**	0,162**
területegységre jutó relief (m)	–0,141**	–0,082**	–0,441**	–0,092**	0,089**	–0,310**	–0,531**	–0,549**	0,220**
kerület/terület	0,046**	–0,173**	–0,188**	–0,199**	–0,075**	–0,018*	0,048**	–0,103**	0,128**
tszf. medián (m)	–0,241**	0,058**	–0,414**	0,039**	0,239**	–0,349**	–0,777**	–0,648**	0,106**
tszf. szórás (m)	–0,241**	0,085**	–0,366**	0,092**	0,179**	–0,338**	–0,722**	–0,576**	0,182**
átlagmagasság /szórás (m)	0,161**	–0,085**	0,208**	–0,094**	–0,064**	0,210**	0,418**	0,307**	–0,202**
45 fokosnál meredekebb lejtők aránya	–0,170**	0,071**	–0,325**	0,093**	0,163**	–0,304**	–0,652**	–0,518**	0,145**
északias kitettségű lejtők aránya	0,004	0,098**	–0,021*	0,058**	–00,015	–0,091**	–0,011	–0,021*	–0,003
17 foknál lankásabb lejtők aránya	0,188**	–0,062**	0,424**	–0,055**	–0,204**	0,388**	0,754**	0,612**	–0,143**
komplex morfometriai indikátor	0,179**	–0,025**	0,419**	–0,030**	–0,141**	0,344**	0,671**	0,584**	–0,212**

A kapcsolat a morfometriai paraméterek és az 1910-es, valamint 1865-ös nettó földjövedelem-adatok között a szűkített országterületen sem volt kiemelkedő, azonban 1865–1910 között *erősödött a kapcsolat a földjövedelem és a sík területek gyakorisága esetében, tehát az alföldeken éppen a természetföldrajzi adottságok kihasználásának javulása felé mozdult el a helyzet, s nem pedig az agrárium természetföldrajzi adottságoktól való függetlenedése felé* (*3. táblázat*)! A technológia és a termékoptimalizálás szerepe ugyan így nem mérhető direkt módon, de ezek is a meglévő erőforrások optimális kihasználása felé hatottak (és nem a morfológiai adottságoktól való függetlenedés felé). Mivel az egyéb tényezőktől való függetlenedés (vízhatás, talajviszonyok) nem mérhetők, így a fenti, a morfológia kapcsán tett megállapítás lényegében arra szorítkozik, hogy a dombvidéki területek hozamát

nem sikerünt felhozni az alföldi területek hozamához (a különbség nem csökkent).

Noha ok–okozati viszony aligha feltételezhető, kíváncsiságból megvizsgáltuk, hogy a morfometriai mérőszámok és a társadalmi–gazdasági–demográfiai adottságok között volt-e mérhető erősségű kapcsolat 1910-ben. Tettük ezt azért, mert a Demeter-féle fejlettségi index esetében a fejlettség fordítottan volt arányos az átlagos (maximum, medián) tengerszint feletti magassággal, tehát az index az alföldi területeket fejlettebbnek jelezte. (Ez a Pénzes féle TFI-szel csak 0,45-ös korrelációt mutatott, attól jellegében erősen eltért, a korrelációs viszonyok alapján és kialakítása alapján egyaránt. Indexünk a mezőgazdaságra, a TFI inkább az iparra és a társadalom egyéb aspektusaira – pl. települési bevételek – érzékeny, így hegyvidéki területeket is fejlettnek jelöl, ami magyarázza a gyengébb korrelációt.) (*4–6. táblázat*)

Kérdés, hogy ez milyen komponenseknek köszönhető. A komplex morfometriai indikátor értékével szintén együtt mozgott a fejlettség értéke (míg a Pénzes-féle, ipari fejlettségre érzékenyített TFI ezzel nem korrelált), noha az említett magassági indikátoron túl csak a 0–17 fokos lejtők gyakorisága mutatott 0,5 feletti korrelációt. Az 1910-es komplex fejlettségi mutató kialakításában szerepet kapó indikátorok közül egyedül az egy főre ill. egy holdra jutó földjövedelem kapcsolata volt erősnek mondható a tengerszint feletti magassággal (és a relieffel is), továbbá a kis lejtőszögű lejtők gyakoriságával (miként az előző vizsgálatban), és így magával a komplex morfometriai mutatóval is. A többi morfometriai paraméterrel nem volt erős kapcsolat kimutatható, miként a többi társadalmi–demográfiai indikátor értéke sem függött a környezeti adottságoktól, egy kivételt leszámítva, az egy főre jutó direkt adók értékét, mely azonban részben a tiszta kataszteri földjövedelmen nyugodott. Az összefüggés erőssége azt bizonyítja, hogy a többi direkt adótípus szerepe elenyésző volt a teljes direkt adó értékében – a direkt adó értéke tehát leginkább az agrárfejlettség proxyja (kivéve a városoknál, amit az előző fezetet is bizonyított).

5. táblázat. Spearman-féle rangkorreláció (sok nem normáleloszlású változó miatt) a komplex fejlettségi indexet (Demeter 2018) meghatározó indikátorok és a morfometriai paraméterek között (folytatás)

	Egy mezőgazdasági lakosra jutó földterület, 1910	Tercier keresők aránya, 1910,%	Ipari keresők aránya, 1910, %	Mezőgazdasági kereső, 1910, %	Keresők aránya, 1910, %	Tbc az összes halálból, %, 1901–1910	Kanyaró, vörheny szamárköhögés a halálokok %-ában,	Tényleges növekedési ráta, 1901–1910 átlaga	Migrációs szaporulat, ezrelék, 1901–1910 átlaga	Természetes szaporulat, ezrelék 1901–1910 átlaga
délies kitettségű lejtők aránya	–0,025**	0,024**	0,013	–0,022*	–0,008	–0,014	–0,016	0,003	0,003	–0,004
közig. terület kerülete m-ben 1910	0,342**	0,250**	0,210**	–0,236**	–0,033**	0,017	–0,067**	0,091**	0,098**	–0,100**
átlagos tszf. (m)	0,322**	–0,116**	–0,184**	0,123**	0,131**	–0,203**	0,218**	–0,011	–0,004	–0,108**
minimum tszf. (m)	0,229**	–0,142**	–0,194**	0,145**	0,131**	–0,190**	0,204**	–0,028**	–0,022*	–0,091**
maximális tszf. (m)	0,359**	–0,074**	–0,153**	0,085**	0,121**	–0,204**	0,219**	0,012	0,020*	–0,121**
terjedelem (m)	0,405**	–0,021*	–0,117**	0,042**	0,090**	–0,188**	0,204**	0,041**	0,050**	–0,122**
területegységre jutó relief (m)	0,022*	–0,208**	–0,231**	0,200**	0,092**	–0,162**	0,209**	–0,045**	–0,045**	–0,007
kerület / terület	–0,331**	–0,186**	–0,117**	0,152**	0,032**	–0,012	0,062**	–0,081**	–0,088**	0,097**
tszf. medián (m)	0,318**	–0,122**	–0,189**	0,129**	0,130**	–0,200**	0,217**	–0,014	–0,008	–0,103**
tszf. szórás (m)	0,383**	–0,046**	–0,134**	0,063**	0,103**	–0,187**	0,205**	0,027**	0,036**	–0,125**
átlagmagasság / szórás (m)	–0,305**	–0,035**	0,034**	0,019*	–0,056**	0,103**	–0,125**	–0,064**	–0,073**	0,109**
45 fokosnál meredekebb lejtők aránya	0,377**	–0,014	–0,100**	0,025**	0,065**	–0,166**	0,209**	0,015	0,020*	–0,054**
északias kitettségű lejtők aránya	–0,019*	–0,012	–0,009	0,016	–0,021*	–0,028**	00,004	0,040**	0,042**	–0,023*
17 foknál lankásabb lejtők aránya	–0,348**	0,109**	0,212**	–0,133**	–0,077**	0,186**	–0,236**	–0,007	–0,010	0,039**
komplex morfometriai indikátor	–0,271**	0,095**	0,165**	–0,102**	–0,080**	0,180**	–0,233**	–0,002	–0,006	0,044**

6. táblázat. Spearman-féle rangkorreláció (sok nem normáleloszlású változó miatt) a komplex fejlettségi indexet (Demeter 2018) meghatározó indikátorok és a morfometriai paraméterek között (folytatás)

	Születési ráta, ezrelék, 1901–1910 átlaga	Halálozási ráta, ezrelék, 1901–1910	Települési bevétel egy főre, 1909	1 főre jutó direkt adó 1909	1 főre jutó települési vagyon, 1909	Írni/olvasni tudók aránya, 1910, %	60 év felettiek aránya, %, 1910	6 év alattiak aránya, 1910	Demeter fejlettségi indexe, 1910
délies kitettségű lejtők aránya	0,017	0,022*	–0,014	–0,002	–0,005	0,006	–0,014	–0,009	0,017
közig. terület kerülete 1910	0,011	0,141**	0,144**	0,135**	0,252**	0,031**	–0,007	–0,074**	0,172**
átlagos tszf. (m)	–0,033**	0,090**	–0,337**	–0,574**	–0,211**	–0,355**	0,045**	0,038**	–0,559**
minimum tszf. (m)	–0,030**	0,075**	–0,323**	–0,544**	–0,207**	–0,324**	0,063**	0,051**	–0,535**
maximális tszf. (m)	–0,033**	0,107**	–0,329**	–0,564**	–0,196**	–0,358**	0,019*	0,026**	–0,542**
terjedelem (m)	–0,019*	0,126**	–0,286**	–0,493**	–0,156**	–0,352**	–0,015	0,007	–0,471**
területegységre jutó relief (m)	–0,015	–0,013	–0,342**	–0,486**	–0,343**	–0,277**	–0,014	0,075**	–0,495**
kerület/terület	–0,018*	–0,147**	–0,130**	–0,099**	–0,252**	0,034**	0,010	0,073**	–0,124**
tszf. medián (m)	–0,031**	0,089**	–0,337**	–0,571**	–0,213**	–0,355**	0,046**	0,041**	–0,561**
tszf. szórás (m)	–0,035**	0,106**	–0,302**	–0,509**	–0,181**	–0,342**	0,002	0,004	–0,491**
átlagmagasság / szórás (m)	0,044**	–0,072**	0,164**	0,276**	0,085**	0,203**	0,039**	0,041**	0,260**
45 fokosnál meredekebb lejtők	0,017	0,095**	–0,276**	–0,451**	–0,204**	–0,325**	–0,053**	0,049**	–0,440**
északias kitettségű lejtők aránya	0,030**	0,076**	0,018*	–0,027**	0,055**	–0,104**	–0,021*	0,016	–0,056**
17 foknál lankásabb lejtők aránya	–0,021*	–0,086**	0,349**	0,546**	0,277**	0,400**	0,050**	–0,069**	0,544**
komplex morfometriai indikátor	0,002	–0,056**	0,332**	0,512**	0,284**	0,342**	0,045**	–0,060**	0,512**

Ezt követően azt elemeztük, hogy az 1780-as évek végének gazdasági mutatói kapcsolatban álltak-e a morfometriai paraméterek értékével. Vajon a tengerszint feletti magasság és a komplex fejlettségi mutató között ekkor is volt kapcsolat? Milyen társadalmi–gazdasági indikátorok korrelálnak a természetföldrajzi indikátorokkal; mennyire determinálták a földrajzi adottságok a társadalmi felépítmény karakterisztikáját? A morfometriai paraméterek és a 18. század végi indikátorok között azonban nem volt értelmezhető a kapcsolat, a kerület/terület és az 1786-os komplex fejlettségi mutató kivételével, ahol r= –0,31-es érték mérhető. *Azaz, minél elnyúltabb a település alakja, annál fejletlenebb*, *ami zömmel a hegyvidéki településekre jellemző.* Ezt már Perjés is feltételezte, ezért szerepelt nála is egy hasonló változó. R=0,22-es korreláció volt mérhető a lankás lejtők gyakorisága és a földminőség között, hasonló erősségű, de fordított kapcsolat volt a természetbeni szolgáltatások és az átlagmagasság között. A földminőség és a magasság között szintén hasonlóan gyenge volt a kapcsolat, s jellemző, hogy az alföldi talajokat kedvezőbb kategóriába sorolták. A kulturális fejlettség is a sík Alföldön volt magasabb a gyenge korrelációs koefficiens alapján. *Az 1786-os komplex fejlettségi értékszámok településenkénti értékei egyébként nem korreláltak egyik 1910-es komplex fejlettségi értékszámmal sem, ami arra utal, hogy teljesen eltérő struktúrát reprezentáltak*.

Ha a vizsgálatba bevonjuk az *1720-ból* rendelkezésre álló csekélyebb számú (5400) nyomásra vonatkozó és termékenységi adatot, ezek egyike sem mutatott értelmezhető korrelációt a morfometriai paraméterekkel, ellenben *a 20. század eleji egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelemmel r=0,3 körüli korrelációs koefficiens mutatható ki*. A 19. század közepi értékkel viszont már gyengébb a kapcsolat, r=0,16 (*7–8. táblázat*).

7. táblázat. A morfometriai paraméterek és az 1786-os komplex fejlettségi indexben szerepet kapó indikátorok kapcsolata

	Rossz minőségű házak aránya, 1910	1 házra jutó családok száma 1786-ban	Távollevők aránya 1786-ban	Nem helyi lakosság aránya 1786-ban	Polgárság aránya 1786-ban	Telkes jobbágység aránya 1786-ban	Házatlan zsellérek aránya 1786-ban	Szántó / földműves (úrbéres), 1786-ban
délies kitettségű lejtők aránya (%)	–0,048**	0,016	–0,030*	–0,006	0,006	–0,012	0,004	0,010
átlag tszf. magasság (m)	0,165**	–0,054**	0,147**	0,011	–0,010	0,150**	–0,015	–0,065**
területegységre jutó relief (m)	0,052**	–0,083**	0,166**	0,068**	–0,032**	0,137**	–0,001	–0,095**
kerület /terület	–0,062**	–0,073**	0,138**	0,099**	–0,040**	0,075**	–0,003	–0,074**
tszf. medián (m)	0,173**	–0,055**	0,147**	0,009	–0,013	0,152**	–0,017	–0,062**
átlag tszf. m / szórás (m)	0,029*	0,080**	0,080**	0,030**	–0,022	–0,019	–0,016	0,134**
45 foknál meredekebb lejtők aránya (%)	0,122**	–0,043**	0,061**	0,007	–0,005	0,107**	0,008	–0,126**
északias kitettségű lejtők aránya (%)	0,051**	0,022	0,026*	–0,006	–0,007	0,009	0,014	0,025*
17 foknál lankásabb lejtők aránya	–0,105**	0,103**	–0,050**	0,004	0,011	–0,140**	0,002	0,134**
komplex morfometriai indikátor értéke	0,090**	0,028*	–0,054**	–0,048**	–0,008	–0,044**	0,003	0,092**

	1 földművesre (úrbéresre) jutó szőlő (kapás)	1 földművesre jutó igásnapra korrigált robot	Természetbeni szolgáltatás (ajándék) egy úrbéresre	Földminőség, 1786	Kulturális fejlettség (iskola+pap), 1775	Komplex fejlettségi index 1786-ban
délies kitettségű lejtők aránya (%)	0,035**	–0,001	–0,032**	–0,022	0,035**	0,072**
átlag tszf. magasság (m)	–0,123**	–0,152**	–0,233**	0,205**	–0,153**	–0,052**
területegységre jutó relief (m)	–0,080**	–0,087**	–0,153**	0,154**	–0,309**	–0,200**
kerület /terület	–0,065**	0,046**	0,015	0,039**	–0,400**	–0,313**
tszf. medián (m)	–0,127**	–0,150**	–0,232**	0,214**	–0,160**	–0,061**
átlag tszf. m / szórás (m)	–0,137**	0,151**	0,083**	–0,050**	–0,036**	–0,074**
45 foknál meredekebb lejtők aránya (%)	–0,112**	–0,130**	–0,192**	0,159**	–0,120**	–0,062**
északias kitettségű lejtők aránya (%)	–0,061**	0,001	–0,018	–0,018	0,007	0,003
17 foknál lankásabb lejtők aránya	0,065**	0,158**	0,197**	–0,237**	0,219**	0,127**
komplex morfometriai indikátor értéke	0,011	0,016	–0,031**	–0,003	0,183**	0,149**

8. táblázat. A morfometriai és 1910-es termelési paraméterek kapcsolata az 1720-as termékenységgel és a nyomással

	Termékenység nyomással együtt, 1720	Nyomások száma, 1720	Földminőség 1786
1 kat. holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem K-ban 1910-ben	0,262**	0,011	-0,239**
1 kat. holdra jutó tiszta kataszteri szántó jövedelem K-ban 1910-ben	0,234**	0,023	-0,252**
földminőseg 1786	-0,159**	-0,139**	1
1 kat. holdra jutó tiszta kataszteri erdő-jövedelem K-ban 1910-ben	0,209**	0,011	-0,194**
1 kat. holdra jutó tiszta kataszteri szőlő jövedelem K-ban 1910-ben	0,008	-0,037	-0,062**
egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem K-ban 1910-ben	0,268**	0,080**	-0,233**
egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri rétjövedelem K-ban 1910-ben	0,072**	0,005	-0,066**
egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem Ft-ban 1865-ben	0,160**	0,005	-0,265**
egy birtokosra jutó tiszta kataszteri földjövedelem Ft-ban 1865-ben	0,012	-0,005	-0,003
északias kitettségű lejtők aránya	0,048**	0,007	-0,029*
egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri legelő jövedelem K-ban 1910-ben	0,227**	0,004	-0,211**
kerület / terület	-0,102**	-0,074**	0,029*
relatív relief	-0,184**	0,051**	0,197**
45 foknál meredekebb lejtők gyakorisága	-0,164**	0,038**	0,201**
délies kitettségű lejtők gyakorisága	0,014	0,007	-0,021
szórás / átlagmagasság	-0,136**	0,035*	0,021
magassági terjedelem	-0,153**	0,071**	0,162**
magasság szórása (érdesség)	-0,151**	0,079**	0,148**
15 fok alatti lejtők gyakorisága	0,258**	-0,031*	-0,291**
átlagos magasság	0,143**	0,130**	-0,179**
komplex morfometriai indikátor	0,086**	0,006	-0,035*

** p=0,01 szignifikanciaszinten.

Irodalom

Demeter Gábor 2018: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, Budapest–Debrecen, 145–194.

Pénzes János 2018: *Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat*. In Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon.* Budapest–Debrecen, MTA BTK TTI, 85–117.

7. A falusi és városlakó parasztság életminőségének és egészségi állapotának különbségei 1930 körül Debrecen térségében

Bevezetés – egy vizsgálat és társadalmi-politikai háttere

Noha a magyar mezőgazdaság teljesítménye a dualizmus korában jelentősen javult és az egy agrárkeresőre jutó kihozatal az 1870-es 140 koronáról 200 korona fölé nőve 1910-re felülmúlta a balkáni államokét (miközben az egy főre jutó termőterület Magyarországon nem is nőtt),[374] amelyekkel közel azonos szintről indult (akár nagybirtokon, akár kisparaszti parcellákon alapuló gazdálkodást folytattak azok),[375] mindez azonban egy fokozottan monokultúrássá váló, csökkenő diverzitáson s csak részben intenzív gazdálkodáson alapuló, a külpiaci árak és kereslet meghatározta növekedés volt, melyet polarizált birtok- és társadalomszerkezet jellemzett. A rendszer fenntarthatóságát ugyan erősítette, hogy – noha 1920 után elvesztek a korábbi piacok – magas maradt a gabona ára, de 1929-ben ennek is vége szakadt, ami minden agrárcsoport számára nagy megrázkódtatást jelentett. A két világháború közötti retorikában viszont mind a kormányzat, mind az ellenzék kulcsszerepet tulajdonított a nemzetfenntartó attribútummal felruházott parasztságnak, miközben[376] – a szomszédos térségekkel ellentétben – igazán jelentős földreformra nem került sor, bár a kulturális színvonal (igaz, ideologikus töltésű) emelkedése tagadhatatlan.

E sok kettősség közepette joggal merül fel a kérdés, hogy a valós helyzetet mi illusztrálja jobban: ha a parasztság helyzetére vonatkozóan a gazdasági világválság idején más csoportok helyzetéhez mért életkörülményeiből és egészségi állapotából kiindulva vonunk le következtetést, vagy pedig a makro- és mikrogazdasági (vásárlóerő, eladósodottság stb.) helyzet s a kormányzati erőfeszítések (földosztás, exporttámogatás, iskoláztatás stb.) értékelését helyezzük központba. Az általunk választott első megközelítés egyértelműen a kor falukutatóinak szociologizáló szemléletéhez áll közelebb. Megközelítésünk nem volt idegen az államtól sem: léteztek ugyanis olyan tömeges vizsgálatok, melyek állami támogatást elveztek, s a fenti kérdéseket firtatták. Ilyen volt Neuber Ede főorvos debreceni egészségügyi vizsgálatsorozata 1930–1937 között, amely egybeesett a falukutató mozgalom debreceni fellendülésével is.[377] Bár az előbbi esetben az alapcél egészségügyi jellegű volt és nem az életminőségre irányult, a lokális kezdeményezésként induló vizsgálatsort a kormányzat – jelentőségét felismerve – hamar felkarolta, akárcsak a debreceni falukutató mozgalmat. A két – egyetemi koordinálású – mozgalom kölcsönhatásaként (valamint legalább ennyire a kor orvosi vélekedései alapján) az egészségügyi állapot mellett a lakhatási viszonyok vizsgálatára is sor került Neuber részéről.

A fentiek alapján a történész kutató számára egy – a magyar történetírásban marginálisnak számító csoporton, gyerekeken végzett – egészségügyi felmérés akár komoly társadalomtörténeti (agrártörténeti) relevanciával is bírhat. A tanulmányban elemzendő források kontextusba helyezése szempontjából fontos tudni, hogy a háttérben egy új népegészségügyi koncepció születésének lehetünk tanúi, miközben az (orvos)tudomány és a társadalompolitika összefonódása is tanulmányozhatóvá válik. Az 1933-tól miniszteri biztossá avanzsáló

[374] Lásd az első fejezetet. Míg 1870 körül a magyar mezőgazdaság egy főre jutó termelése 140 korona volt (Ausztriáé 117) Schulze szerint, miközben a Balkánon ehhez hasonló vagy ennél magasabb érték volt ekkor mérhető, de míg 1910-re a magyarországi érték elérte a 200 koronát, a balkáni nem lépte túl a 150 (Szerbia), 170–180 (Bulgária) koronás értéket. Schulze 2000, 311–340.

[375] Magyarország Balkánhoz képest javuló agrárteljesítményének oka nem feltétlenül az *egy hektárra jutó termelés értéke*, hiszen az például Bulgária és Magyarország esetében közelített egymáshoz, s nem is *a termelt mennyiség kalóriatartalma* – azaz minősége (ebben Magyarország alulmaradt a szomszédokkal szemben) –, hanem az, hogy Magyarországon összességében *egy mezőgazdasági munkásra átlag több terület jutott, azaz nagyobb volt a munkaerő-hatékonysága.* (1. fejezet)

[376] „…Herczeg Ferencnek szavai, aki egyik fajegészségügyi munkám ismertetése alkalmából írta: » A nemzetnek nemcsak legnagyobb, de egyetlen gazdasága a magyar nép. Ez a pompás, emberséges, munkabírásban, férfias erényekben és művészi képességekben kiváló parasztság bizonyára a világ földműveseinek elitjéhez tartozik.«” Neuber 1937, 46.

[377] Bartha 2010, 43–57. A közelmúltban mintegy harminc faluszociográfia jellegű szakdolgozat került elő a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének Könyvtárából, melyek feldolgozása folyamatban van.

Neuber[378] elképzeléseinek felkarolása a kormányzat részéről viszonylag hamar megtörtént. De korábban sem súlytalan személy: egyetemi tanár 1921–1938 között, 1932-ben rektor, 1927-től képviselő a felsőházban a debreceni egyetemi oktatás részéről, majd vizsgálatai hatására a „lex veneris" kidolgozója, 1938-tól (Pestre költöztével) akadémikus, majd Corvin-koszorút kap.[379]

A vizsgálatnak a komoly orvosi–szakmai visszhang mellett[380] *a társadalmi elfogadtatására is súlyt helyeztek*, hiszen maga Neuber is leírja, hogy különösen az elit vonakodott az adatszolgáltatástól.[381] Annak ellenére, hogy Neuber vizsgálata eleinte nem a parasztságot, mint társadalmi réteget célozta meg (először Debrecent mérte fel), későbbi kutatásai – érzékelve a korszellem igényét, illetve a kormányzati támogatás megszerzésének esélyét növelendő – kifejezetten ebbe az irányba mozdultak el.[382]

A társadalomtörténész és a szociológus számára egy ilyen jellegű forrás akkor értékes, ha az a betegségek diagnosztizálásának módszerein és a betegség előrehaladtának jelzésén túl egyéb indikátorokat is tartalmaz, így (1) lehetőség nyílik egyéb változók mentén a csoportképzésre és a csoportok egymással való összevetésére, vagy (2) egy hasonló struktúrájú, de későbbi időpontból származó vizsgálattal való összevetésére, vagy (3) esetleg azonos időpontból, de eltérő helyszínről származó felvételezések komparatív elemzésére. Neuber Ede debreceni egészségügyi vizsgálatsorozata, korlátokkal ugyan, megfelel e peremfeltételeknek: adatait nemcsak szisztematikusan rendezte (megkönnyítve utólagos kiértékelésüket), de (igaz, szigorúan csak orvosi oldalról) maga is elemezte tudományos publikációiban. Előbb hat éven át vizsgálta a debreceni elemi iskolák diákjait (a kritikus esetekben a szüleiket is), majd kiterjesztette kutatásait előbb az elsős egyetemistákra, ezután kormányzati támogatással az összes debreceni egyetemi hallgatóra,[383] végül pedig a vármegye Vitézi Rendbe tartozó vidéki gyermekeire. Így összességében 10,000 elemi iskolás, 3000 egyetemista diákról és 947 vidéki földműves (vitézi) gyermekről volt eltérő mélységű adata az 1930–1937 közötti periódusból. Azzal, hogy orvosként Neuber több–kevesebb szisztematikussággal az egészségügyi állapot mellett a szociális, higiénés és lakhatási viszonyokra is gyűjtött adatot, az óvodákban, iskolákban és védőnői szolgálatokban máig bevett gyakorlatot alapozott meg.[384] Erre esetében nem e mutatók társadalmi relevanciájának elismerése miatt (Neuber nem vizsgálta a társadalmi rétegek közötti differenciákat), hanem a kor orvosdiagnosztikájában vallott nézetek miatt került sor (kockázati faktorok).

A kutatási célunk nem Neuber alapkoncepciójának („a hat éves gyerek törvényileg iskolaköteles – írja Neuber –, de vajon iskolaképes-e egészségileg?")[385] megméretése, vagy mérési eredményeinek újravalidálása más módszerekkel, még csak nem is az általa kiválasztott indikátorok relevanciájának vizsgálata – bár az egészségről való korabeli gondolkodásmód befolyásolta a felmért tényezőket, változókat is –, sokkal inkább annak társadalmi és területi vetületeinek mélyebb elemzése. Neuber nemcsak a társadalmi differenciákkal nem foglalkozott, de az iskolák közötti különbségekkel sem, pedig az előbbi a társadalom vertikális, az utóbbi horizontális tagozódásának mintázatát (szegregációs lehetőségeit) mutatja meg. Ő elsősorban a különböző egészségügyi vizsgálatok kereszttáblás lekérdezéseinek elemzésére fókuszált.[386] A vizsgá-

[378] *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012.*. 2012, 67., 210., 221.

[379] Az 1940. évi VI. tc-ben sikerül elérnie célját, a kötelező iskolai szűrés bevezetését, a fertőző betegek iskolába kerülésének megakadályozása céljából.

[380] BielekTibor: Reflexiók Dr. Neuber Ede *Elemi iskolások egészségügyi vizsgálata* c. közleményéhez (*Orvosi Hetilap* 1931. 39. 958–960.) című munkájában megfogalmazott kritikája nyomán kezd Neuber a diagnosztikától a szociális körülmények összeírása felé fordulni. Neuber 1933, 373–378.; A vizsgálatsort Szegeden Petrányi Győző átveszi és kivitelezi. *8 Órai Újság* 1935. szeptember 15. 2.

[381] Neuber 1937, 46. Tőle függetlenül a kormánypárti *Est* is általános jelenségként ír erről. *Az Est* 1930. november 26. 7.

[382] A vidéki vizsgálat beszámolóját maga Horthy Miklós is végighallgatta. Neuber 1937.

[383] *Az Est* 1935. december 20. 9. beszámol arról, hogy kormányzati döntés tette ezt kötelezővé.

[384] 1960-ban még az olvasói hozzászólásokban is idézik az egészségügyi törzskönyv kapcsán az 1931-es vizsgálatát, tehát valóban maradandót alkotott. *Orvosi Hetilap* 1960. 35. 1255. (Levelek a szerkesztőhöz).

[385] Neuber 1933, XIX.

[386] Például a tbc-fertőzöttség felismerését testi tünetek, bakteriológiai indikáció és röntgenfelvétel alapján, s hogy ezek mennyire erősítik egymást – mivel ez tisztán orvosi kutatási kérdés, ennek relevanciáját kompetencia híján nem firtatjuk.

latok rendszeressé tétele mellett érvelő Neuber szerint a szűrés és megelőzés csökkenti a társadalmi kockázatot (és a költségeket). Neuber tanév eleji és tanév végi vizsgálati eredményeinek összevetése szerint ugyanis a tbc-fertőzések jelentős része nem otthon, hanem az iskolában történik, amire az ülésrend rekonstrukciója adott alapot – az új fertőzöttek az eredmények szerint a régiek fizikai környezetében ültek. Vizsgálatai hatására rövid távon is jelentős és pozitív irányú változás állt be a diákok egészségi állapotában: míg az elsős elemisek 43%-a volt bélférges 1930–1931-ben, ez egy év múlva már csak 23%, aztán 15%-os volt.[387] A bélférgességet ugyanis korábban egyáltalán nem vizsgálták, az általa okozott tünetegyüttes alapján vérszegénységre vagy idegességre gyanakodtak, pedig a férgesség kihatott a tanulmányi eredményekre is. A tbc-t és szifiliszt hordozó szülők gyerekeiken keresztül történő kiszűrése hatására a tbc-fertőzött elsős elemista diákok aránya a közel 30%-ról 20%-ra esett a hat év alatt foganatosított rendelkezéseknek köszön-hetően.

A *debreceni elemisek* vizsgálata során arra kerestük a választ, hogy (1) megfelelő-e a változóstruktúra Neuber egészségügyi–higiéniai kérdéseinek felvetéséhez és megnyugtató megválaszolásához (a tbc-t, szifiliszt tekintve jók-e a szelektált kockázati tényezők), azaz kimutatható-e a változók és a tuberkulózis abundanciája közötti összefüggés; (2) volt-e a parasztság és más társadalmi rétegek között különbség a Neuber gyűjtötte egészségügyi, lakhatási stb. mutatókat tekintve (ezt korábban, de nem ilyen részletességgel vizsgálta Timár Lajos is).[388] (3) Volt-e területi mintázata a jelenségeknek, volt-e különbség a debreceni iskolák társadalmi beágyazottsága között? (Megfordítva: pusztán az egészségügyi és lakhatási mutatók értékei alapján mekkora valószínűséggel lehetséges megmondani egy adott személyről, hogy mely társadalmi réteg tagja?) (4) A legfontosabb: a debreceni birtokos gazdák gyermekei, a debreceni agrárproletárok gyermekei, az egyetemre eljutó paraszti származású diákok és Hajdú vármegye Vitézi Rendbe tartozó vidéki földbirtokosainak gyerekei között volt-e szignifikáns egészségügyi–lakhatási differencia? (5) Mekkora eséllyel vett részt a felsőoktatásban a paraszti származású diákság és milyen egészségi állapotban került oda?[389]

Az *egyetemi diákság* vizsgálatát Neuber (statisztikai szempontból hibásan) azért tartotta szükségesnek, mert a debreceni egyetemi hallgatók jó része Debrecenből verbuválódott, így lehetőség nyílt az elemi iskolásokra vonatkozó vizsgálatok későbbi életfázisban mérhető eredményekkel való összevetésére. De mivel nem ugyanazokról az egyénekről van szó, akik az általános iskolai vizsgálatokban szerepeltek, s jelentős részük nem is debreceni, a minta jelentősége szerintünk éppen abban áll, hogy egy, a debreceni társadalomtól területi és társadalmi rekrutációját illetően is eltérő, erősen szelektált csoport egészségi állapotáról[390] – a majdani értelmiségéről – nyerhettünk információkat, amellett, hogy megvizsgálhattuk a társadalmi szelekció és fixáció jelenségét.

A *Hajdú vármegyét* felölelő vidéki vizsgálatának jelentőségét az adja, hogy az állam felé egyrészt lojális, a rendszer támogatójaként tekintett, másrészt a paraszti elitet[391] is reprezentáló Vitézi Rend gyermekeinek egészségi állapotának felvételezésével a vidék–város dichotómia bemutatása mellett a parasztságot az állam támaszaként, erőforrás-utánpótlásként értelmező, Neuber által is osztott[392] állami ideológia megméretését is lehetővé teszi.

Nem kívánjuk minősíteni Neuber politikai meggyőződését, továbbá ideológiai megnyilatkozásai őszinteségét, és az őt ért eszmeáramlatokat sem, csak idézetein keresztül röviden utalunk rá, mint kutatása szellemi–politikai mátrixára. Szóhasználata,

[387] Neuber 1937, 24

[388] Timár 1986, 83–165.; Timár 1990. Timár nem vizsgálja a differenciák térbeliségét (iskolák) és a csoportok belső differenciáltságát sem.

[389] És végül egy módszertani kérdés, amire itt nem térünk ki: volt-e különbség az egészségügyi és lakhatási mutatók között (azaz, a lakásviszonyok mindig párhuzamosan mozogtak-e az egészségi állapottal)?

[390] Itt szociális helyzetre vonatkozó adatrögzítés nem történt.

[391] Látni fogjuk, hogy a vitézi rend elitjellege kapcsán a kifejezés inkább az elit vidékképére utal, mintsem tényleges gazdasági–társadalmi helyzetükre.

[392] „Igen természetes, hogy a vitézek gyermekeit is a lehető leggondosabb egészségügyi védelemben kell részesítenünk, hisz ők is hivatottak apjuk nyomdokain haladva Hazánk oltalmazóivá válni. Éppen ezért a vitézi rendben gondoskodásnak és megfelelő propagandának, felvilágosításnak, népnevelésnek is kellene eziránybanfolynia, hogy a jövő nemzedék egészsége tulajdonképpen már a házastárs megválasztásánál kezdődik, általában a házassággal." Neuber 1937, 46.

mint például „egészségügyi sorozás", „egészségügyi kataszter" az etatista és nemzet- és fajvédővé váló korszellemet tükrözi.[393] A 19. század végén a tbc-ről és szifiliszről még azt tartották, hogy nemcsak a környezeti ártalmak révén, hanem genetikusan is öröklődik. Ez csak annyiban igaz, hogy várandós szifiliszes anya átadhatta a kórokozót a magzatnak. Neuber éppen ezeket az eseteket szerette volna kiszűrni. Metaforáit lehet ugyan erősnek nevezni (mikor például az iskolás diákokat karámokban lévő állatokkal állítja párhuzamba),[394] de alapvetően igaza van akkor, amikor azt írja, hogy az önrendelkezési jogra való hivatkozás az egészségügyi szűrővizsgálatról való távolmaradás indokaként tarthatatlan,[395] a csoportérdek egyrészt ezt felülbírálja, másrészt a kötelező védőoltások gyakorlata már megtörte ezt a szemléletmódot.[396] A szifilisz terjedésének megakadályozására írt indoklása már kifejezetten etatista hangnemet üt meg, a dehumanizálás egyre erősebben jelentkezik szemléletében.[397]

Neuber kifakadása az államkassza megterheléséről és az állam szempontjából hasznavehetetlen beteg gyermekekről abból fakad, hogy a korban a szifilisz „rejtőzködő betegség" volt, vizuális jelei csak előrehaladott stádiumban voltak egyértelműek (a kezdeti kelések után az ún. második szakasza tünetmentes volt). A szifiliszt okozó baktérium egy 19. századi mutációnak köszönhetően képessé vált a központi idegrendszer megtámadására is, ezért bénulást és elmebetegséget eredményezett a legvégső stádiumban. A tébolydák lakóinak fele ezért szifilisztől szenvedő paralízises elmebeteg volt a 19. század végén.[398] Noha Neuber idejében a genetikai öröklődés elmélete már túlhaladott álláspont volt, a szifilisz még 1930-ban sem volt mindig sikerrel gyógyítható: bár kórokozóját azonosították 1905-ben és 1910-ben kijött a Salvarsan, az igazi áttörést a Penicillin 1943-as megjelenése hozta el. 1910 előtt pedig leginkább higannyal és arzénnel kúrálták a szifiliszt, mely a gazdaszervezetet legalább annyira károsította, mint a kórokozót, haj- és foghullást és tályogot, fekélyt okozva a bőrön.[399]

A másik általa középpontba helyezett kór, a tuberkulózis a korszak népbetegsége volt.[400] A korabeli orvostudomány gondolkodásmódja a tuberkulózis terjedését segítő tényezőkről meghatározta a Neuber vizsgálatában felvett életkörülményekre utaló változókat is (lakásméret, ágyak száma, padlózat nedvességtartalma, vízellátás, szennyvízelvezetés stb.). Jellemző, hogy Neuber orvosként tudatosan kerülte az ebből levonható társadalmi következtetéseket, noha a gyermekek gondviselői-

[393] A fajelmélet és a fajnemesítés (eugenika, mesterséges szelekció) gondolata Francis Galtontól, Charles Darwin unokatestvérétől ered, annak természetes szelekcióra vonatkozó tanai alapján. Magyarországra a polgári radikálisok lapja, a *Huszadik Század* oldalain érkezett meg. Tehát eredendően nem a széljobb karolta fel, hanem a társadalom programozásában hívő szociológus-mérnökök láttak benne lehetőséget egy egészségesebb társadalom kiépítésére. Szécsi 2019, 161.

[394] „…nemcsak nálunk Magyarországon, hanem a jóval tehetősebb külföldi államok nagy részében is az *állatvédelem mai nap némely tekintetben jóval előrébb van*. Rámutattam ugyanis arra, hogy melyik józaneszű földesúr, vagy gazda tenné meg, illetve engedné meg azt, hogy újonnan vásárolt, egészségügyileg még át nem vizsgált állatait olyan karámba tereljék, amelyikben régebben vásárolt egészséges állatállományát tartja. Ez ellen bizonyára tiltakoznék, mert félne attól, hogy régebbi, egészségesnek talált állatait az újabbak megfertőzhetnék. Az I. oszt. elemi iskolás tanulókat pedig lelkiismeret, szeretet és előzetes vizsgálat nélkül terelik be a karámba…, ahol igazán csak a Gondviselés védheti meg őket a syphilistől, tuberculosistól, vagy egyéb fertőző betegségektől." Neuber 1933, XIX–XX.

[395] Ti. a nem teljes körű vizsgálat értelmetlenné teszi az egész szűrést, hiszen potenciális fertőzőforrások maradnak ki belőle.

[396] Neuber 1933, XIX. A trachoma éppen ilyen, korábbi, célzott akciótervek révén tűnt el: Neuber már egyetlen esetet sem talált. Neuber 1933, XV.

[397] „A syphilissel fertőzött anya tehát tovább szüli syphilises gyermekeit s ezáltal nemcsak saját egészségét pusztítja, hanem nyomorék gyermekeknek ad életet, főleg azonban károsítja az államot, mert az életben maradt vérbajos gyermekek semmiesetre sem válhatnak az állam támogató pillérjeivé és adófizető polgáraivá, hanem többnyire klinikai, kórházi ágyakba kerülnek s az államháztartás számára súlyos tehertételt jelentenek." Neuber 1933, VII.

[398] Szécsi 2019, 156–158.

[399] Szécsi 2019, 160.

[400] Debrecenben vezető halálok. A debreceni Auguszta szanatórium igazgatójának 1925-ös nyilatkozata szerint egyedül Debrecenben 9–10 ezer gümőkóros beteg élt. *A Debreceni Egyetem,* 210. Az intézmény 1914-ben éppen azért nyílt meg, hogy elhelyezzék a sok tüdővészest – a Munkásbiztosító Pénztár adatai szerint minden 10. biztosított tbc-s beteg Debrecenben és környékén fordult elő 1910 előtt. *Az Auguszta Szanatóriumtól a Kardiológiai Klinikáig. Debrecen 1914–2000.* http://debkard.hu/bemutatkozas/tortenet.html (letöltés: 2020. június 20.).

nek foglalkozását felvette és társadalmilag klasszifikálta is őket a korban érvényes statisztikai beosztás szerint! Hogy mennyire más megközelítést, szemléletmódot alkalmaz vizsgálata szemben a miénkkel, arra egy példa: míg Neuber következtetése az, hogy a rossz fogazattal bírók testsúlya kisebb (ami valóban így van), a miénk viszont az, hogy az egészségesebben táplálkozó, kevesebb cukrot bevivő debreceni parasztság fogazata jobb, mint például az altiszteké, középrétegeké.

Az adatbázis

Az általános korfelfogás bemutatása után nézzük meg, milyen tényezőket vizsgált Neuber. Az 1930–1932 közötti általános iskolai vizsgálatok 1900+1615 esetet jelentettek: s ez a halmaz már a város egész társadalmát jól reprezentálta. Az alapadatok rögzítését (gyermek neve kódolva, születési ideje, neme, gondviselő foglalkozása, a gyermek iskolája, ami alapján a lakókörzetre is lehet megállapítást tenni) követték az általános higiéniai viszonyokra utaló megjegyzések: tisztaság, tetvesség, bolhacsípés, adenopathia.[401] Neuber szerint az általános nyirokcsomó-duzzanat, a rossz fogazat, sérült hallás a luesz jelei lehetnek, ezért vette be őket a vizsgált változók közé. Ezt követően a tbc-re utaló tünetegyüttesek következtek, amelyek egy része a mai orvostudomány szerint is jelzésértékű lehet – bár az általános elhanyagoltság ismérvei éppúgy lehetnek (scabies, lingua scrotalis, scrophulodermia, caput quadratum, impetigo, favus, rhagadok a száj körül, mellkason tágult vénák). A röntgenvizsgálatok azért kerültek be Neuber diagnosztikai módszerei közé, mert a tüdőtuberkulózist ezzel lehetett jól kimutatni (amiből viszont logikusan következik, hogy a tbc más testrészt is megfertőzhetett). Neubernél a tbc-fertőzöttek (30%) kétharmada, azaz, vizsgált diákok 20%-a szenvedett tüdőtuberkulózistól, s ötödük aktív tbc-s volt, azaz fertőzőképes. A felületi jegyek kutatása és röntgenvizsgálat mellett a szifilisz és tbc esetében Kahn- és Moro-tesztet is végeztek minden alanyon. Történt nőgyógyászati, bőrgyógyászati és látásvizsgálat is, a kritikus esetekben felvették a szülők és testvérek anamnézisét is, sőt berendelték őket kivizsgálásra is. A második vizsgálatsorozatban (1931–1932) a kvantifikálható testmagasság, testsúly és pulzusszám is rögzítésre került.[402]

Az egészségügyi mutatókat követték a lakhatási jellemzők, mint a szobák száma, a bennük élő lakosság száma, a pincelakások száma, az egyéb helyiségek száma, a lakótér mérete, a szellőzést biztosító ablakok száma, az ablakok mérete, az ágyak száma, a padlózat anyaga, nedvessége. 1931-től a csatornázottság (piszkos vagy tiszta emésztőgödör, öblítéses WC), a kutak állapota (rossz, jó vagy vezetékes víz), a kert vagy udvar megléte is rögzítésre került.

Az elsőéves egyetemistákra vonatkozó 1936-os felvételezés[403] egészségügyileg részletesebb, társadalmi ismérveket tekintve hiányosabb volt. Volt például neurológiai, belgyógyászati vizsgálat, vércsoport-meghatározás, vizeletvizsgálat.

Ugyanakkor sem higiéniás, sem lakhatási, sem infrastrukturális adatok nem állnak rendelkezésre. Miután vizsgálatát az állam felkarolta és 1936 után kötelezővé tette, végül 3000 főről kapott „biológiai katasztert", hogy célját, a pályaválasztók egészségügyi szelekciójának indokoltságát alátámassza.[404] Ezzel párhuzamosan a Vitézi Szék felkérésére elkezdődött a jól körülhatárolt, Neuber által is „zárt és szelektált"[405] csoportnak tekintett Vitézi Rend gyermekeinek „nemzetvédelmi célokat"[406] szolgáló felmérése. 1936–1937-ben több mint 900 gyermek vizsgálatára került így sor Hajdú vármegye területén, de a szociális körülményeket tekintve ez sem volt annyira részletes, mint az elemisek felmérése.

Az eredeti adatbázis struktúrája miatt lehetőség nyílt nemcsak Neuber fókuszának megváltoztatására, de az alapváltozókból új fajlagos, majd komplex változókat is képezhettünk.[407] Szakmai szempontból

[401] Az *adenopathia* a nyirokcsomók megnagyobbodását jelenti, amely gyulladás, tumor vagy fertőzés következtében alakul ki. Neuber szerint a luesz egyik indikációs szövődménye lehet.

[402] E mutatók csak a növekedési fázis befejeztével adnak valóban értelmezhető eredményt, hatéves korban legfeljebb tájékoztató jellegűek.

[403] Neuber 1936.

[404] Neuber 1937, 2–3.

[405] Neuber 1937, 5.

[406] Neuber 1937, 6.

[407] Így került sor a padló nedvességének, a vízellátásra és a szennyvízelvezetésre vonatkozó oszlopok egyesítésére egy összevont infrastrukturális mutatóban (egyszerű aggregálással a 4 esetben mért 0, 1 intervallum így 0, 5 intervallumra bővült). Ugyanígy a lakótér helyett az egy főre jutó lakótér, az ágyak és személyek száma helyett az egy ágyban alvó személyek száma, az ablakok száma vagy mérete helyett pedig a szellőzési felületre jutó lakótér indikátorként való alkalmazása tűnt helyesebbnek. Végül

a fajlagos adatok használatát indokolta, hogy maga Neuber is hivatkozott e tényezőkre, mint egészségügyi kockázatot jelentőkre, noha számításokat nem végzett velük, de jelentőségüket felismerte.

Debrecen

Vizsgálati időszakunkban a nagy világválság okozta növekvő elvándorlás miatt az egyébként 8,8 ezrelékről 6,6 ezrelékre mérséklődő természetes szaporulat vált elsődlegessé a népességnövekedést tekintve.[408] Így nem meglepő, hogy 1940 körül Debrecen lakosságának még mindig mintegy fele autochton, helyi születésű volt, legfeljebb a Mendöl-féle debreceni városövezetek[409] között vándorolt. A születési arányszám az országos átlagot ekkor felülmúlta, a nagyvárosokénál évi 7 ezrelékkel magasabb volt, ami elsősorban a paraszti életforma fennmaradásának köszönhető: Debrecenben még 1940-ben is 25% volt az agrárszférában dolgozók részesedése a keresők között, így a 19 év alatt kötött házasságok aránya is magasabb volt a nagyvárosinál.[410] A világháború utáni halálozás körében a tbc vezetett Debrecenben: 1933-ban az összes elhunyt 11%-át adva, míg a rákban elhunytak aránya 7,1%,[411] a fertőző betegségekben elhunytaké 6,6%![412]

A városképet meghatározta, hogy 1930-ban a lakóházak hetede még mindig zsúp-, zsindely- vagy nádfedelű volt, 44%-uk pedig vályogból vagy döngölt földből épült, miközben Győrben a kő- és téglaházak aránya elérte a 88%-ot. A földszintes házak domináltak. Közművesítés csak a belvárosban volt előrehaladott: vezetékes vízzel csak a lakóházak harmada rendelkezett a külterületet is beleértve (miközben a fúrt kutak fele rossz vízminőséget produkált), míg Győrben ugyanez 88%, Pécsett 75% volt. 1931-ben az épületek negyedében nem volt sem gáz, sem villany: 1936-ban Budapesten a lakások 37%-a volt ellátva gázzal, Győrben 22,8%, Miskolcon 9,7%, Debrecenben 6,5%. 1937-ben a város 286 km-nyi útjának csak fele volt kiépített.[413] Mindezek megmagyarázzák, hogy míg 1910-ben Szilágyi Zsolt HDI számításai szerint Debrecen a legfejlettebb húsz térség között volt, addig 1930-ra kikerült ebből a pozícióból, nyugati, északi és keleti vonzáskörzete pedig mindkét évmetszetben a legrosszabb 30%-ban helyezkedett el.[414]

A fent írtakat több esetben tovább színezték a város övezetes felépítéséből adódó különbségek. Az övezetesség jól kirajzolódott a tercier szektorból élők arányát tekintve, vagy a földbirtoknagyság alapján, vagy akár az iparosok megoszlása alapján (az alfabetizáció mértékében viszont nem figyelhető meg), sőt olykor az övezeteken belül is mintázatok jelennek meg (*1–3. ábra*). A részesbérlők a környező Erdőségben és a Mezőségben domináltak, a nagybirtokosok aránya a belvárosban volt a legnagyobb, de a 10–50 kh közötti birtokosok aránya is elérte minden belvárosi körzetben az 50%-ot. (Igaz, a belvárosban az agrárkeresők aránya a 10%-ot sem érte el összességében.) A 10 kh alatti birtokosok aránya inkább a belső kertségekben volt magasabb, igaz, ott az agráriumból élő összlakosság száma még a belvárosinál is alacsonyabb volt. A házak építőanyagát tekintve csak a külső kertségek sajátosságai térnek el lényegesen a városétól, a tetők esetében pedig csak a külső kertségek nyugati fele, valamint az Erdőség és a Mezőség mutatott sajátosságokat (az előbbi a vákáncsosok jelenléte miatt). A vallási megoszlást tekintve figyelemre méltó, hogy a belváros déli és nyugati felében a reformátusok már csak relatív többséget alkotnak, de ennek nem a katolikusok betelepülése az oka, hanem a zsidóság magas belvárosi koncentrációja. (A belváros nyugati felében ez elérte a 30%-ot, ami nagyobb lokális koncentráció, mint a Szent Anna utca környéki

pedig az összevont infrastrukturális mutatókból, az egy főre jutó lakótérből és az egy ágyra jutó lélekszámból egy *kompozit* változó kialakítására is sor került.

[408] 1910 körül a növekedés zöme még migrációs eredetű: a születési arányszám ugyanis 25 ezrelék körüli volt, míg vidéki, szintén református környezetében 35–45 ezrelék. A környezeténél alacsonyabb, 17–22 ezrelék körüli halálozás miatt a város lakossága tíz év alatt 15%-kal nőtt.

[409] Timár 1986, 84. Az M. Kir. Stat. Hivatal népszámlálásának 1930-as kötete is követi ezt a felosztást.

[410] Timár 1986, 88–89.

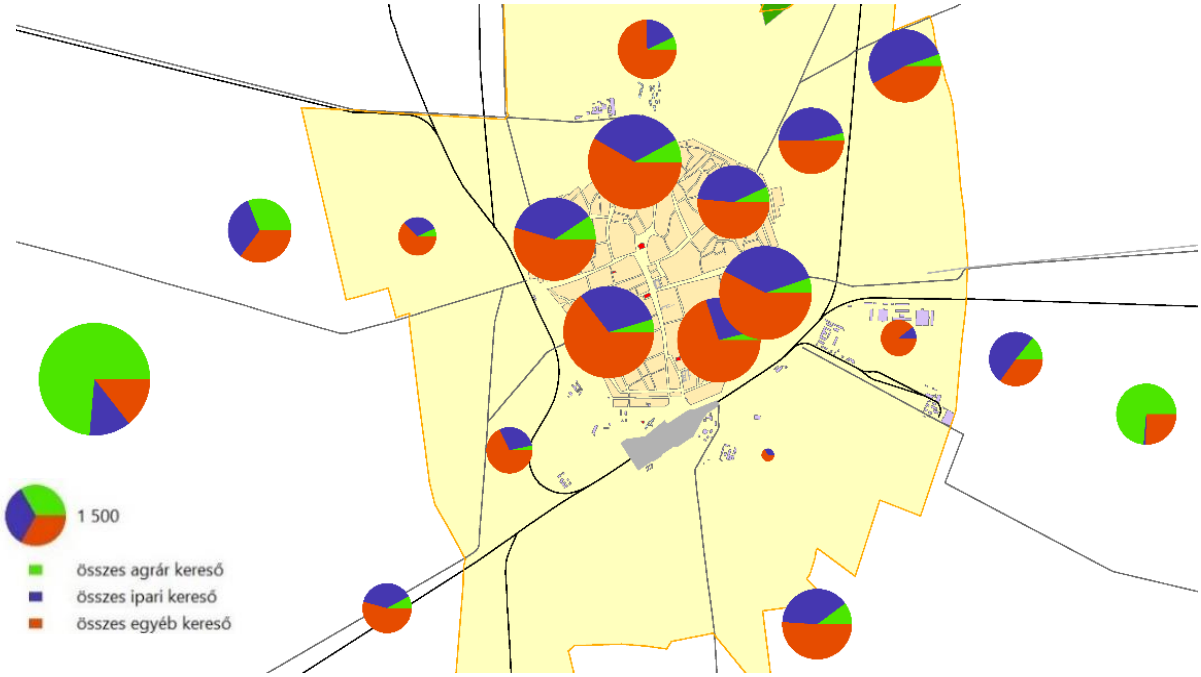
[411] A rákban meghaltak aránya 1910-ben 20 ezrelékkel magasabb volt a városban, mint vidéken, ami részben a jobb diagnosztikával is magyarázható.

[412] Timár 1986, 91. Húsz évvel korábban a halálozási arány összetevői közül a vörheny, kanyaró, szamárköhögés mint tradicionális halálokok kifejezetten alacsony részesedést mutattak (1–5% között), szemben a tbc-vel, melynek részesedése már ekkor is elérte a 15%-ot (itt a vidék – Érmellék – volt kedvezőbb helyzetben, mely a város demográfiai forrásaként funkcionált jelentős elvándorlástól sújtva).

[413] Timár 1986, 85.

[414] Szilágyi 2018, 301. 1941-ben ugyanez a helyzet.

katolikusoké. A katolikusok aránya a Szent Anna utca környékén (a név alapján nem meglepően), a MÁV-telepen és a Tócó-völgyben volt a legmagasabb, de a 33%-ot egyik helyen sem haladta meg.

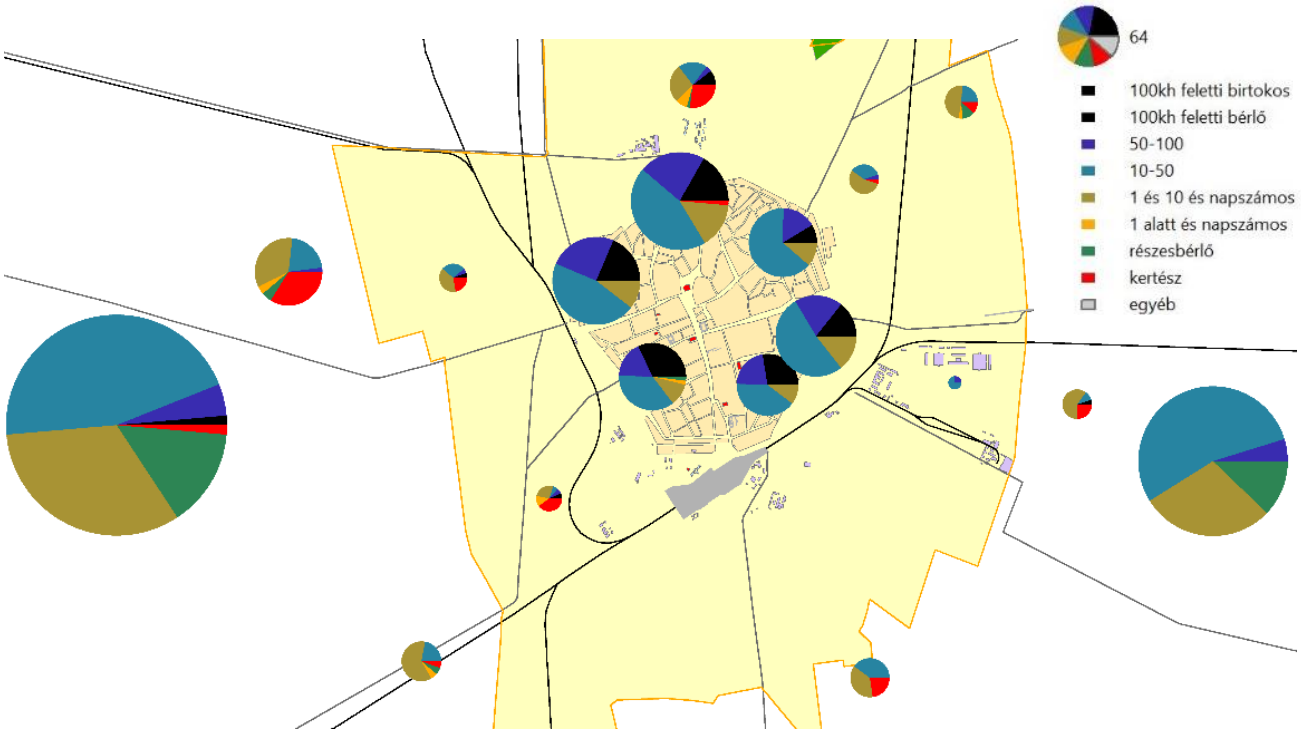


1. *ábra. A keresők szektorális megoszlása Debrecen körzeteiben 1930-ban (legvilágosabb árnyalattal az agrár, legsötétebbel az ipari keresők; a hat belső kör a belváros hat körzetét, a következő hat a belső kertséget, a külső hat a külső kertséget szimbolizálja; a két szélső diagram az erdőség és a mezőség)*

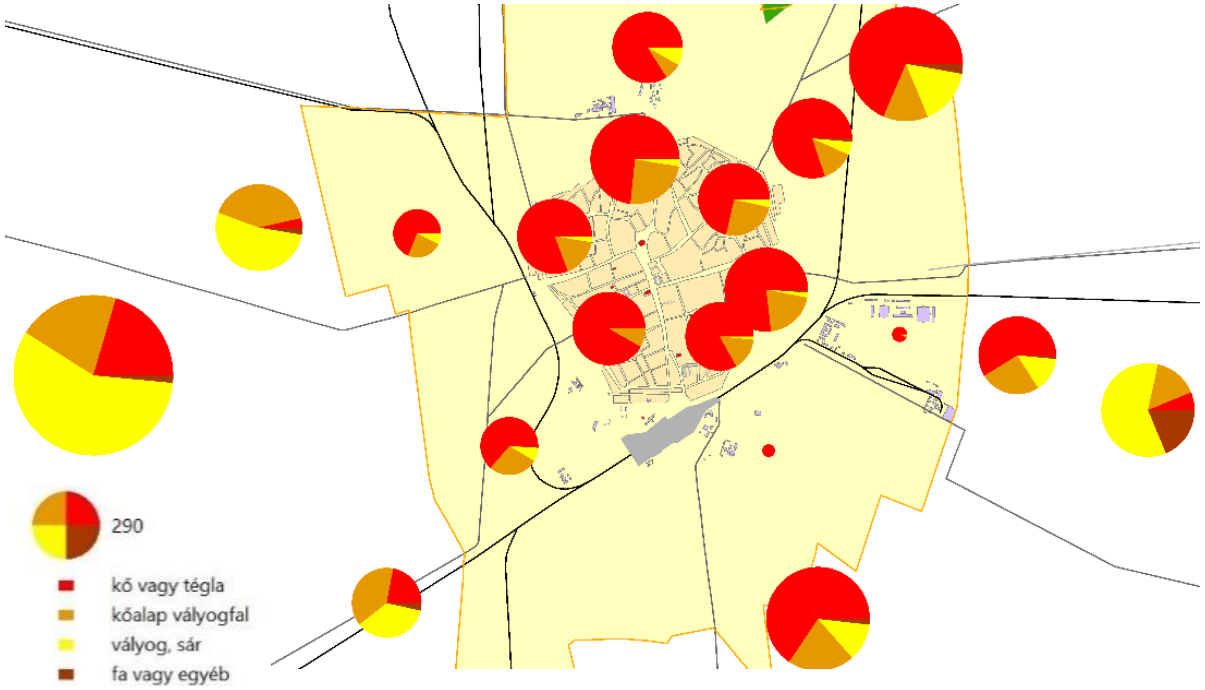
Az 1–3. ábra az 1930. évi népszámlálás alapján készült. *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint*. Budapest 1932 (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet); *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok*. Budapest 1934 (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 86. kötet); *Az 1930. évi népszámlálás. IV–V. rész. A népesség foglalkozása a főbb demografiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok viszonyai. Részletes demografia és a lakóházak és lakások adatai.* Budapest 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 96. kötet)

A város külső övezeteinek jelentőségére utal, hogy 1930-ban ezt a 18 km^2 kiterjedésű területet 44 ezer ember lakta, míg a 4 km^2-es városmagban 51 ezer ember élt, de itt csupán 7% volt a mezőgazdasági keresők aránya (a városi átlag 25%). Ezt az iskolák társadalmi rekrutációjáról szóló vizsgálataink is megerősítették (*4. ábra*) – bár teljesen homogénnek még a MÁV-telepi iskola sem tekinthető.

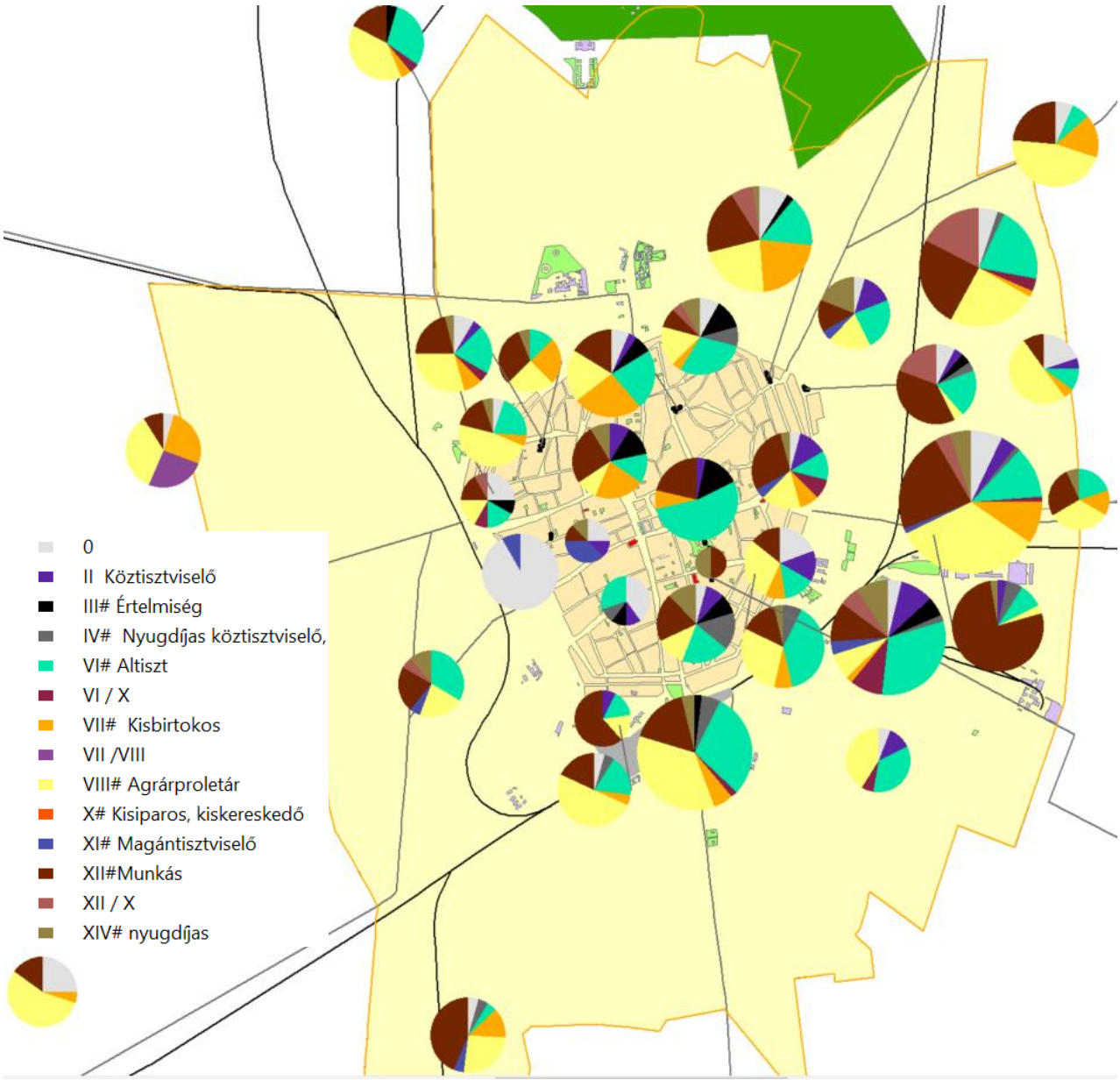
Az iskolában, mint a társadalmi reprodukció színterén mért társadalmi megoszlás némileg eltért a keresők körében mért arányoktól a csoportonkénti eltérő reprodukciós ráta miatt, s ez az oktatás minden szintjére igaz volt. A kisiparosok az általános iskolában és a polgáriban voltak felülreprezentáltak, az értelmiség mindenütt, kivéve az általános iskolát (azaz, jóval nagyobb eséllyel tanultak tovább). Az agrárproletárok csak az elemiben, az altisztek viszont a polgáriban is felülreprezentáltak, sőt az egyetemi arányuk is megfelelt a társadalmi arányuknak, miközben 1910–1930 között arányuk a középiskolákban is nőtt (az iparosoké pedig csökkent, s a polgáriba terelődtek át). A kisbirtokosok aránya ugyan csökkent a középiskolákban 1910 után, de ez a keresők között mért arányukhoz képest nem volt alacsonyabb, sőt az egyetemi arányuk Debrecenben felül is múlta társadalmi súlyukat. A nem mezőgazdasági munkások ugyancsak a polgáriban tudták növelni súlyukat az általános iskolában mért részesedésükhöz képest (*5. ábra*). (A keresők és iskolások összetétele közötti nagy különbség oka, hogy a keresőknél a kisiparosok segédei a nem mezőgazdasági munkások alá kerültek besorolásra, tehát a keresőknél a kisiparos címke valójában az önálló kisiparosnak felel meg).



2. *ábra. Az agrárkeresők megoszlása körzetek szerint birtoknagyság és foglalkoztatás alapján 1930-ban*



3. *ábra. A házak építőanyaga Debrecenben körzetek szerint 1930-ban (legsötétebbel jelezve a faházak)*

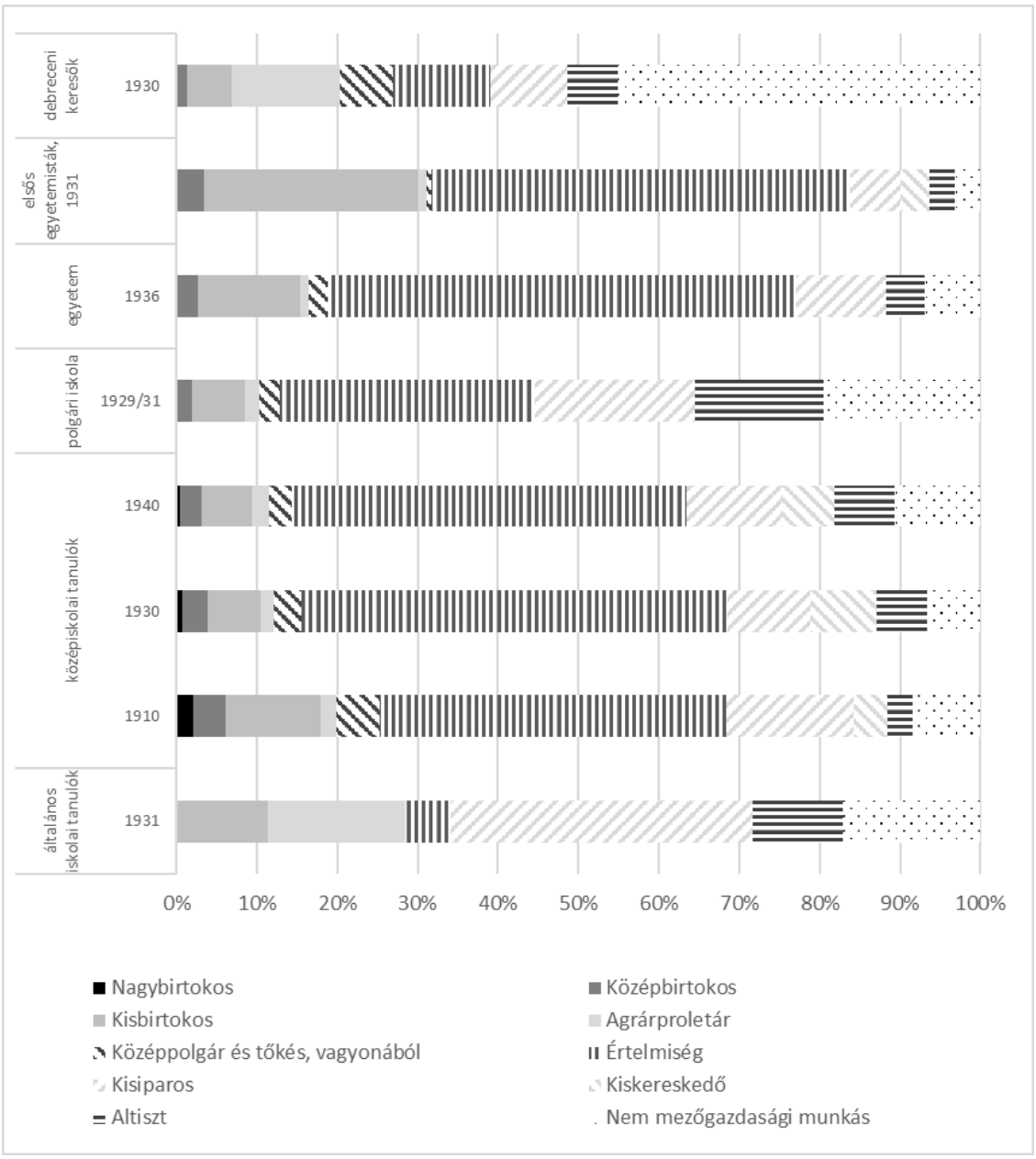


4. *ábra. Az elsős elemisek szülei társadalmi megoszlásának iskolánkénti differenciái Debrecenben 1931–1932-ben* Az M. K. Stat. Hivatal által a korban használatos klasszifikációt vettük alapul, amelyet Timár Lajos is használt, de emellett létezett egy részletesebb, a foglalkozáscsoportokon belüli hierarchiával számoló beosztás is. Forrás: Neuber 1933.

A higiéniai-lakhatási helyzet és az egészségi állapot kapcsolata

A teljes adatbázis szerint a 3522 diákból 466 minősült piszkosnak (13%), 1046 volt tetves (30%), 853 szenvedett adenopathiában (25%) és 402 diákon találtak bolhacsípést a két év alatt (11,5%). A diákok 20%-a egynél több higiéniai defektussal rendelkezett, közel felük pedig jó általános állapotú volt. A tetvesség a lányok esetében egyenesen 50%-os volt, a fiúknál csak 12%. Neuber ezért levágatta volna vállig érőre a lányok frizuráját (Eton-frizura). Timár helyesen érzékeli, hogy a tisztasági viszonyokban a város alulfejlett közművesítése is komoly szerepet játszott: az agrárproletariátusban mért 45% feletti tetvesség részben a 4%-os közművesítés eredménye. Az egyszobás kereskedő-családoknál a közművesítettség aránya ugyanis 39%, az összes kereskedőt tekintve pedig csaknem 60%, és így csak a diákok 9%-a volt „fertőzött”.[415] A munkásoknál 28%, az iparosoknál 25% volt a hajtetű gyakorisága, a vízvezetékkel rendelkező háztartások aránya pedig 34% volt (ami viszont rámutat arra, hogy a csatornázottság javulása nem eredményez egyenes arányban javuló higiéniás állapotokat).

[415] Timár 1986, 92.

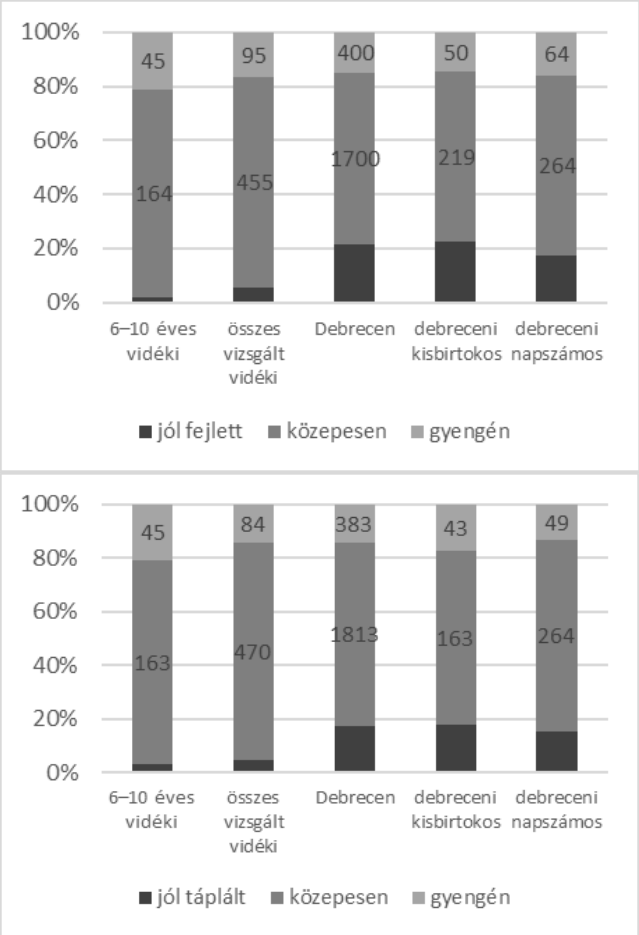


5. *ábra. Az egyes társadalmi rétegek reprezentációja a keresők és a különböző iskolák között* Timár 1986, 147–149. és Neuber 1933, 1936 és 1937 adatai alapján.

A testi *fejlettséget* (*6. ábra*) illetően Debrecenben több mint 810 elsős elemista diák (6–7 éves korosztály) esetében nem volt adat, a maradék körülbelül 2700 diák kétharmada, mintegy 1700 diák közepesen fejlettnek minősült (65%), 400 gyengén fejlett (15%), 576 (20% felett) jól fejlett volt. A közel 1000 vizsgált vidéki agrárlakos esetében 582 gyerekre volt adat és 77%-uk tartozott a közepesen fejlett kategóriába, gyengén fejlett pedig 16 és (6–10 éves korosztályra redukálva) 21%-uk volt. Ez a városi gyerekek között 15%, tehát hasonló érték volt, ellenben a debreceni elsősök között jóval több volt a jól fejlett (2% vs. 20%). Ez az állítás akkor is igaz, ha a debrecenieket a kisbirtokosokra és agrárnapszámosokra szűkítjük: mindkét városi agrárcsoport kedvezőbb adottságokkal bírt, mint a vidékiek.

A *tápláltságot* illetően Debrecenben 829 diák esetében nem jegyeztek fel semmit, 1700 diák volt közepesen táplált (66%), 463 diák volt jól, 377 gyengén, 113 mérsékelten táplált (16,6%). A vidéki parasztság arányait tekintve a rosszul tápláltak aránya hasonló, de a jóltápláltak aránya a városban magasabb, még az agrárproletárok körében is (annak ellenére, hogy a vidéki vizsgálat már a világválság után zajlott). Ami a *testalkatot* illeti, a

vidéki kisbirtokosság a debreceni birtokos parasztságnál, agrárnapszámosoknál és a városi átlagnál is rosszabb értéket mutatott az aszténiások 20% feletti arányával, ez ugyanis Debrecenben 10–13% között ingadozott a vizsgált csoportokban.



6. *ábra. Testi fejlettség és tápláltságbeli különbség a debreceniek és vidéki kisbirtokosok között Neuber felvételezése alapján*[416]

A *röntgen* a diákok több mint fele (2050 eset) esetében eltérést mutatott a normálistól Debrecenben, míg a vidéki parasztság esetében (minden korosztállyal számolva) ez csak 35% volt.[417] Debrecenben ennél lényegesebben kedvező értéket csak az értelmiség körében mérhetünk, a kisbirtokosoknál pedig 35%, az agrárproletároknál 40% feletti volt ez az érték, tehát a vidéki helyzet nem volt lényegesen jobb e tekintetben. Az egyetemisták esetében ez 25% volt, a paraszti származású egyetemisták között közel 30%-os.

Neuber a debreceni tanyai (agrár) tanulók körében jellemző, a belvárosiaknál jobb *fogazatot* („csak" 53%-nak volt rossz foga – a gyerekek rendszeres fogászati–iskolaorvosi ellátásban ekkoriban még nem részesültek –, míg a „városiak" között ez 73% volt) a több nyers táplálléknak és gyümölcsöknek tulajdonította (*8. ábra*).[418] Érdekes módon e kedvező helyzet a vidéki parasztságra már nem érvényes, a vitézi rendbe tartozó parasztgyerekek több mint 80%-a rendelkezett fogproblémával, és csak 5%-uk esetében történt orvosi korrekció. Az egyetemisták esetében a problémás fogazat aránya már a 90%-ot is meghaladja (még a paraszti származásúaknál is). A debreceni paraszti származású kisiskolásokat tekintve viszont jóval kedvezőbb a helyzet, mert a kisbirtokosok közel 40%-ának, az agrárnapszámosok majdnem 50%-ának ép volt a fogazata, miközben a városi átlag alig 33% volt!

Tuberkulózis városban és vidéken

A halálozást tekintve a tbc vezetett Debrecenben, így nem meglepő kitüntetett szerepe Neuber vizsgálataiban. A Moro-teszt a két év alatt 953 diáknál volt különböző mértékben pozitív (több mint 25%, ami fertőzöttséget, nem pedig betegséget vagy fertőzőképességet jelent). A pozitív esetek harmada súlyos reakciót mutatott (+++ vagy annál több). A hatéves vizsgálatsorozat alatt azonban ez az érték 20% körülire mérséklődött, amit Neuber részben a szűréseket követő kezelések sikerének tudhatott be. Szomorú tapasztalata volt az, hogy a Vitézi Rend gyermekeinél jóval magasabb volt a fertőzési arány (27%), mint Debrecen *egészében* hat év tapasztalata alapján (*7. ábra*).

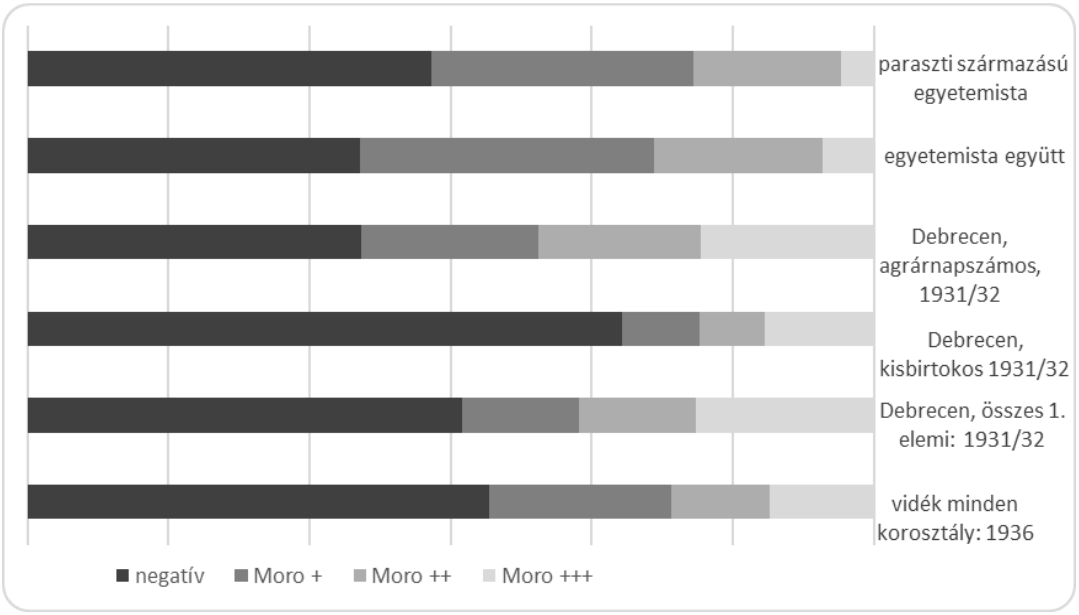
„Ez a körülmény csak úgy magyarázható, hogy Debrecenben jobbak a közegészségügyi viszonyok, mint a falvak és a községek legtöbbjében… A tuberculosis ama betegségek egyike, amely elsősorban függvénye a socialis helyzetnek, közegészségügyi-, lakás-, stb. viszonyoknak. Falvainkban vályogból épült szellőzetlen ablakú, vizes, penészes lakások vannak, rendesen egy szobában lakik az egész család, csatornázás nincs, viszont sok a por és piszok, a táplálkozás mennyiségileg sem kielégítő, minőségileg pedig rendszerint egyoldalú, érthető tehát, hogy a tuberculosis jobban pusztít itt, mint a

[416] A 6–8. ábra forrása Neuber 1933, 1936, 1937.

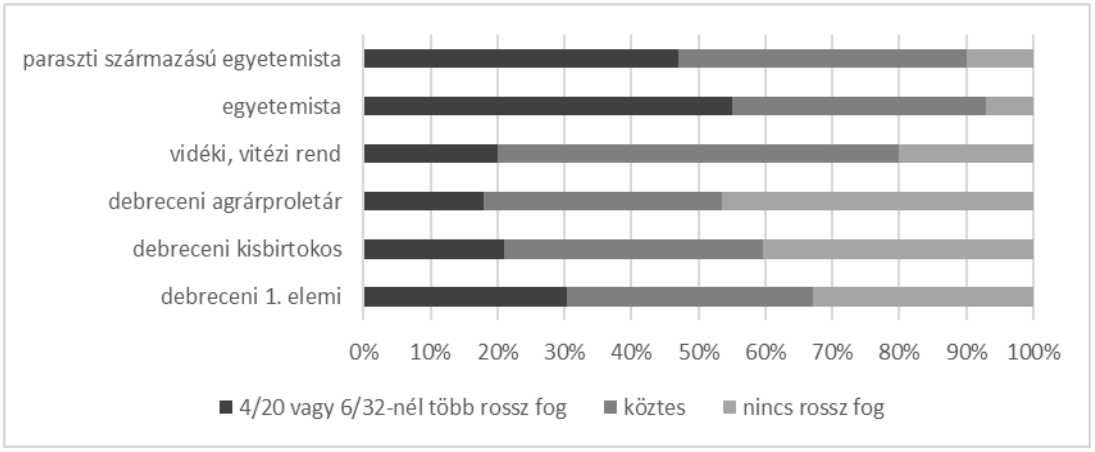
[417] Neuber 1937, 22. Itt nemcsak tbc-re, hanem bármilyen egyéb betegségre, eltérésre vonatkoztatva.

[418] Timár 1986, 92.

nagyvárosban, ahol a közművek inkább kielégíthetik a magasabb színvonalú közegészség-ügyi igényeket és ahol a vitézi gyermekek socialisan is jobb körülmények között élnek... Ha közelebbről betekintünk e viszonyokba, behatóbban tanulmányozzuk a szociális helyzetet, kiderül, hogy Tiszacsegén, ahol a legtöbb a tbc-és fertőzés, legszegényebbek a vitézek. Egy szoba-konyhás vályoglakásokban laknak. Adókedvezményben is csak a legesettebb szegények részesülnek…"



7. ábra. A pozitív Moro-tesztek aránya a vidéki vitézi társadalomban, az egyetemisták körében, a városban és a városi parasztság körében



8. ábra. A fogazat állapota a vidéki vitézi társadalomban, az egyetemisták körében, a városban és a városi parasztság körében

1. táblázat. A testalkat differenciái a vidéki vitézi rendből származó gyerekek és debreceni diákok körében

	6–10 éves vidéki	Összes vizsgált vidéki	Debrecen: összes elsős	Debreceni kisbirtokos	Debreceni napszámos
normális	165	472	1566	186	265
aszténiás (kórosan sovány)	50 (26%)	110 (20%)	160 (10%)	28 (13%)	31 (10%)

Forrás: Neuber 1933 és 1937 adataiból szerkesztve.

„Esetleg adókedvezményekkel lehetne ösztökélni a több szobás lakások építését; vályog, amit a földmives rendszerint maga vet ki, nagyobb ház építését sem drágítja meg. Költségessé az építkezést a faszerkezetek (tető, ajtó, ablak) teszik. A vályog ellen elvileg nem lehet kifogást emelni, mert rendszerint jól szárad, ellenben megszüntetendő anomália a szellőzetlenség, a kis ablakok rendszere, ami annak

folyománya, hogy télen fűtő anyag nincs és ami van (szalma, trágya) szintén drága. Az alföldi földmives előszeretettel húzódik meg egy szobában (ahol a kemencéje áll), akkor is, ha van több… Helytelen és egészségügyileg elítélendő eljárás ez, ami erkölcsi szempontból is visszás és káros…"[419]

A falusi házakról írt kép igaz, de vajon valóban köze van a tuberkulózis nagyobb elterjedtségéhez? Még az sem magától értetődő, hogy a tanyavilágban súlyosabb legyen a tbc mortalitása, mint a városban. Dániában például 1926-ban a fővárosban magasabb volt a tbc mortalitása (8 fő 10 000 lakosra), mint a vidéki tanyákon, ahol viszont a szórás volt nagyobb (5–12 fő/10 000 lakos).[420] A lakókörülmények Debrecenben alapvetően jobbak voltak (*2. táblázat*), mint a megye rurális részein, de e tényezők döntő szerepének ellentmond, hogy közművesítés terén a debreceni parasztság sem állt jól (lásd később). Viszont az ottani kis- és középbirtokosok (1–10 és 10–50 kh) körében mégis 20% alatti volt a tbc-fertőzöttség, ami jobb, mint a helyi köztisztviselők körében mért arány, akik pedig kedvezőbb lakókörülményekkel bírtak, és jobb volt a vidéki birtokosok esetében mértnél is. A kisbirtokosok esetében tapasztalható viszonylag pozitív képpel ellentétben az agrárnapszámosok körében már 30% feletti volt a tbc előfordulása az első vizsgálati években.[421] A kis- és középbirtokosok kedvezőbb helyzete annak köszönhető a parasztságon belül és más rétegekkel való összevetésben is, hogy a kiépítettebb belvárosban a jómódú paraszti rétegek éltek (*3. táblázat*).

A vidék és város között fennálló differenciára van még statisztikai magyarázat is: Debrecenben a tbc-fertőzöttség aránya csak az utolsó években esett le, a kezelések felismerésének szükségessége után. Addig az érték legalább olyan magas volt, mint vidéken, ahol 1936-ban éppen csak megkezdődött a felmérés, így tehát ott nem is foganatosíthattak semmilyen kezelést, ezért a különbség.

Újravizsgálva Neuber adatait, különös tekintettel a tbc kockázati körülményeire, megállapítottuk, hogy több esetben téved (például pincelakások). Összesen két Neuber-féle tényező, az ablakméret és a lakás nedvessége mutatott szignifikáns különbséget a tuberkulózis gyakoriságát illetően. A tbc gyakoriságának városi mintázata ugyanis inkább a város talajvíztérképével vág egybe, és nem vág egybe sem a talajtérképpel, sem a településföldrajzi övekkel, sem a társadalmi csoportok térbeli mintázatával.[422] Az egyes indikátorok és a tbc közti gyenge korreláció arra utal, hogy a helyzetért nem egyetlen, jól körülírható tényező tehető felelőssé. A tuberkulózis gyakorisága igazából több tényező kedvezőtlen együttállása, szélsőértékeinek együttes előfordulása esetén növekedett meg.

Timár Lajos társadalmi rétegekre lebontott kutatásai (Neuber a társadalmi csoportokat nem vizsgálta) már inkább több kapcsolatot találtak a tbc elterjedése, a lakhatási körülmények és a társadalmi státusz között. Az agrárproletárok 98%-a egyszobás, 70%-uk földes padlózatú lakásban lakott, körükben az aktív és aktív–inaktív tbc-sek aránya egyaránt másfélszerese volt a városi átlagnak (6,1% vs. 4,2%; 41% vs. 29,5).[423] A kereskedők esetében is átlag feletti, 4,7% volt az aktív tbc-sek aránya (de itt a családméret kicsi, átlag 4 fő, az agrárproletároknál 6 fő), a munkásoknál 5,4% (és az utóbbiak 90%-a ugyanúgy egyszobás lakásban lakott, mint az agrárproletárok, de 4,7 fős átlagos létszámmal). Úgy tűnik tehát, hogy ***az aktív*** *tbc esetében a családméret, a padló minősége és a lakásméret együttesen tehető felelőssé a kialakult kedvezőtlen helyzetért* (a korrelációs koefficiens r=0,83; *9. ábra*). Az *inaktív tbc* esetében azonban már csak 0,4-es r-értéket mérhetünk! Például annak ellenére, hogy a városi gazdálkodók szinte minden paramétere rosszabb volt a köztisztviselőkénél, mégis kedvezőbb volt körükben a tbc abundanciája, míg a gazdálkodókhoz hasonló életkörülményekkel rendelkező iparosok és altisztek kategóriájában pedig nagyobb volt a tbc gyakorisága. Úgy tűnik, a szabad térben végzett fizikai munka és a jobb táplálkozás talán ellenállóbbá tette e réteget. Így az itt közölt *10. ábra* az egyes csoportok életszínvonalának különbségeiben mérhető differencia ábrázolására jobb példa, mint a betegségnek való kitettségük indikátora.

[419] Neuber 1937, 18.

[420] Szarvas 1931, 1222. (1931. december 31.)

[421] A paraszti származású egyetemisták körében pedig ugyanolyan volt a helyzet, mint vidéken (igaz, jobb, mint a többi egyetemista körében).

[422] Neuber 1933, 9. ábra.

[423] Timár 1986, 90–92.

2. táblázat. *A lakhatási körülmények különbsége Debrecen és Hajdú vármegye között 1930-ban*

	Szobák száma	Szoba / lakás	Gáz a szobákban, %	Villany a szobákban, %	WC a lakásban	Nem döngölt földpadló	Lakó / szoba
Hajdú vm.	63061	1,5	0	6%	1% alatt	23%	2,8
Debrecen	45925	3	5%	30%	33%	75%	2,5

	Lakások	Fürdőszoba	Pincelakás	Vezetékes víz van	Fürdőszoba, %	Pincelakás, %	Vezetékes víz, %
Hajdú vm.	40777	436	1	112	1	0	0
Debrecen	14609	2749	763	5141	19	5	35

	Kút van	Nincs kút	Kút 100–500 m távol	Kút messzebb, mint 500 m	Nincs kút, %	Kút 100–500 m, %	Kút (%) messzebb, mint 500 m,
Hajdú vm.	10320	30454	17960	4805	75	59	16
Debrecen	9401	5208	1922	365	36	37	7

	Árnyékszék	Árnyékszék nincs	Ebből zárt árnyékszék	Nyitott árnyékszék	Ebből zárt vízöblítéses	Árnyékszék nincs, %	Nyitott árnyékszék, %
Hajdú vm.	32999	7775	223	32739	214	19	99
Debrecen	12452	2157	9348	3104	9308	15	25

Forrás: *1930. évi népszámlálás 1.* 162–165.; *2.* 176–177.; *4–5.* 370–375. alapján.

3. táblázat. Az egyes paraszti rétegekbe tartozók száma és gyakorisága lakóhely szerint

Réteg	Belváros és belső kert (fő)	Külső kert (fő)	Erdőség és mezőség (fő)	Erdőségben, mezőségben él az adott rétegből, %	Erdőségben, mezőségben élők megoszlása, %	Belvárosban és belső kertben él az adott rétegből, %	belvárosban és belső kertben élők megoszlása, %
50 kh felett	341	3	101	22,7	6,3	76,6	37,4
10–50 kh	416	52	767	62,1	48,0	33,7	45,6
1–10 kh	138	94	505	68,5	31,6	18,7	15,1
1 kh alatt és részesbérlő	17	17	225	86,9	14,1	6,6	1,9

Forrás: *1930. évi népszámlálás 2.* 176–177. alapján.

4. táblázat. Egészségügyi problémával küszködő lakosság aránya vidéken és Debrecenben korcsoportonként

Korcsoport	5 év alatt	6–10 év	11–15 év	16–20 év	21–25 év
Város	27,2	33,3	39,6	50,5	33,3
18 vidéki falu	29,3	44,1	44,5	51,2	53,3

Forrás: Neuber 1937. Összesítve a vidékiek betegségeit, 145%-ot kapunk a különböző területeken, ami azt jelenti, hogy a populáció tagjai átlagosan 1,5 problémával bírtak.

Ha a városi lakosság vizsgálatát a parasztságra szűkítjük a tbc kapcsán, akkor tulajdonképpen a korábban vázolt kedvezőtlen vidéki kép a várositól nem is rosszabb.[424] Sőt, míg a városban az agrárproletárok, valamint napszámra kényszerülő kisbirtokosok körében 50% feletti volt a tbc-érintettség, a vidéki (és városi) kis- és középbirtokosok gyermekei körében ez egyaránt „csak" 25%-os volt. Ugyanakkor az egyetlen mérőszám, amiben a vidék egyértelműen kedvezőbb képet sugall a várossal szemben, az a testsúly és testmagasság: a 6 éves korosztályban a vitézi gyermekek testsúlya a debreceni elsős elemisekéhez képest a fiúknál 1,4 kg-mal nagyobb, testmagasságuk 4 cm-rel magasabb. *A paraszti „elit" tehát inkább ránézésre, termetre imponálóbb fajta – míg életmódjában, egészségi állapotában ez már egyáltalán nem tükröződik, ami inkább a falukutatók álláspontját*

[424] A város és vidék között mérhető, korábban általánosságban a tbc kapcsán említett különbség (20% és 27%) a teljes halmazon alapult.

látszik alátámasztani még a kormányzati vizsgálatok szerint is.

Összegzésképpen: a szifilisz gyakoriságát kivéve a *vidék szinte minden betegséget tekintve megelőzte* a várost, korcsoporttól függetlenül (és az életkor előrehaladtával a helyzet csak romlott), mint erre az összesített *4. táblázat* is utal. A „dekadens várost" (és Debrecen jó példa, mert a tbc mellett tífuszjárvány is tombolt itt 1932-ben, ami a korban már nem gyakori) megmentő „romlatlan vidékről" a vezető elitben élő (inkább vágy)kép éles ellentétben volt a valósággal.[425] A fenti tapasztalatok alapján a következőkben az életkörülményekre utaló mutatók eloszlásvizsgálatát mutatjuk be.

Életkörülmények

A lakhatási körülmények nemcsak az egészségi állapot indikátorai lehetnek, de a társadalmi státuszé is. 1926-ban Belgrádban például egy hivatalnokcsaládra 2,6 szoba jutott, egy kereskedőcsaládra 2,4, egy munkáscsaládra pedig 1,8.[426] Debrecenben ez 1932-ben egy munkáscsaládra 1,12 (összes helyiség: 2), kereskedőknél 1,2 (2), a hivatalnokoknál pedig 2 (3,6). Ez nem jelenti azt, hogy Belgrád jobb életminőséget biztosított: 1935-ben a belgrádi kislakások 40%-a egészségtelen volt. A szobaszámmal szemben az egy főre jutó légtér alapján már Debrecen mutatott jobb helyzetet. Belgrádban 1933-ban a munkásnegyedekben 5–9 m^3 légtér jutott egy emberre egy-, illetve kétszobás lakás esetén.[427] Debrecenben az átlagos 5 fős család és 50 m^3 mellett egy főre 11 m^3 jutott (a mellékhelyiségek adatai ebben nincsenek benne). Szerb vidéken viszont több volt a kétszobás lakás. (Mindez arra is int, hogy körültekintően kell eljárni az indikátorok választásánál.)

Ami a lakhatási körülményeket illeti (*11–15. ábra*), a városi agrárproletárok között volt a legnagyobb a családlétszám 1930–1932 között (5,5 fő felett), de a kisbirtokosok gyermekei is hasonlóan nagy családban éltek. A nagybirtokosok gyerekeinél[428] viszont a családlétszám (4 fő) ennél lényegesen kisebb volt – a köztisztviselők és értelmiségiek családméretre hasonlított (míg a tőkések és járadékosok családmérete még ettől is kisebb, 4 fő alatti volt). Az átlagos szobaszám az agrárproletárok gyerekei esetében alig haladta meg az egyet (hasonlóan a munkásokhoz és a kisiparosokhoz), a kisbirtokosok esetében minden harmadik családnak volt két szobája, míg a nagybirtokosok esetében viszont mindenkinek, hasonlóan a köztisztviselőkhöz, de a listavezető értelmiségi átlag alatt maradva (2,3). Az ágyak számát önálló változóként kalkulálni nem érdemes, de a hasonló családmérettel és szobaszámmal rendelkező rétegekkel való összevetésben már értelmet nyer: az agrárproletárok és kisbirtokosok esetében egy ágyra átlag két ember jutott (hasonlóan a munkásokhoz, a kisiparos-kiskereskedők esetében viszont kedvezőbb volt ez az arány), a nagybirtokosoknál mindenki külön ágyban feküdt (még az értelmiség esetében sem volt ez így).

A fenti mutatók alapján például nehéz lenne különbséget tenni a kisbirtokosok és agrárproletárok életminősége között. De ha a higiéniai viszonyokkal kombináljuk, akkor világossá válik, hogy a tetvesség és a bolhacsípés gyakorisága és a mosdatlanság, a hasonló családméret és szobaszám ellenére is nagyobb az agrárproletárok körében (40, 50 és 30% vs. 20, 25, 25%). Míg a munkások (és kiskereskedők-kisiparosok) esetében a bolha és tetű hasonló elterjedtséggel bírt, mint az agrárproletároknál, a mosdatlanság már lényegesen ritkább volt körükben, miként az altisztek gyerekei körében is. (Érdemes tehát a vízellátottságot is megvizsgálni esetükben.) A nagybirtokosok gyerekeinél pedig ilyen eset nem fordult elő.

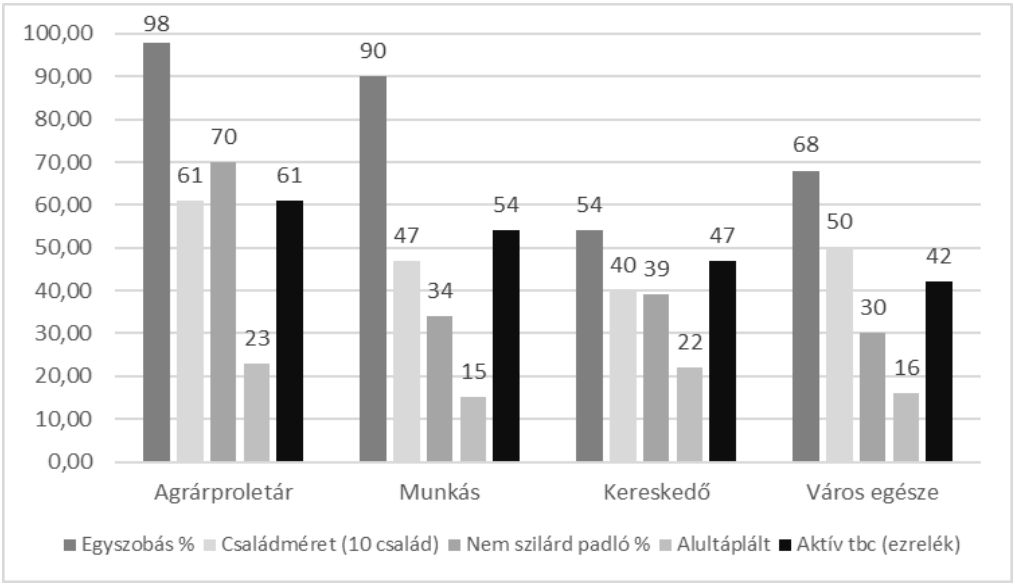
Önmagában még a lakótér nagysága sem differenciálja igazán a rétegeket: az agrárproletárok, munkások és nyugdíjasok lakótere 50 m^3 alatt volt (de 45 m^3 felett), viszont az értelmiséget leszámítva a többi réteg esetében sem haladta meg a 60 m^3-t. (Ez szinte megkülönböztető jegye volt e rétegnek akkoriban.) Másképpen, *a (háló) lakótér társadalmi csoportoktól függetlenül hasonló méretű volt, kis szórás jellemezte, különbség a szobaszámban és a mellékhelyiségek számában volt inkább. Így az egy főre jutó területnagyság differenciáiért tehát a családméret különbségei tehetők felelőssé elsősorban*. (A magántisztviselők családmérete például átlag 3,5 alatt volt.)

[425] A kormányzat is felismerte a problémát: 1926-ban 12 új tüdőbeteg-gondozót nyitottak meg.

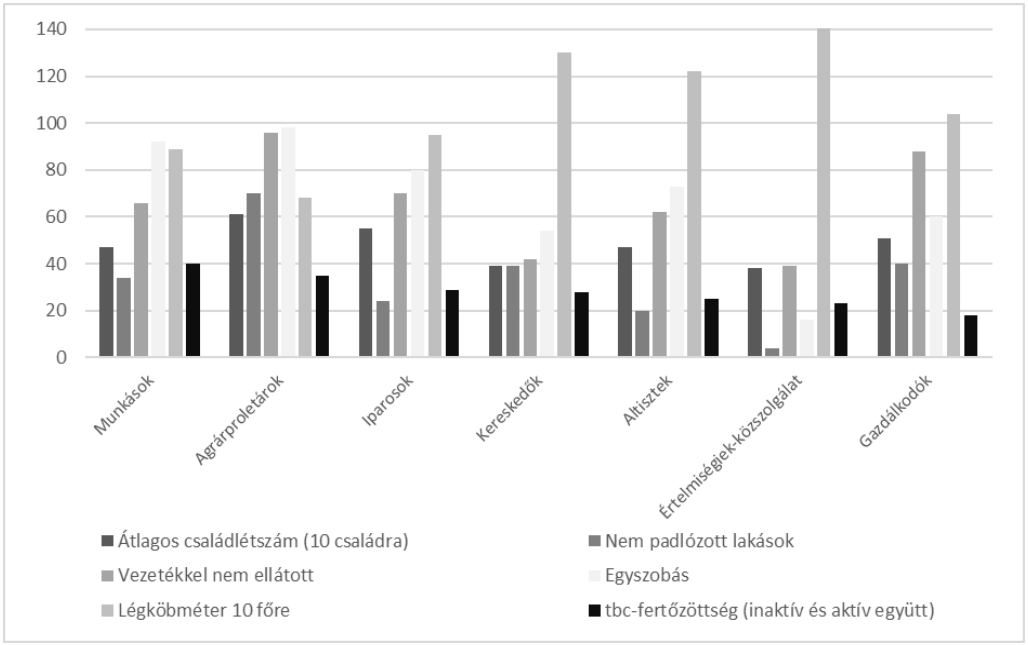
[426] Demeter 2016, 1004. lábjegyzet.

[427] *Rezultati službene ankete socijalno–higijenskij prilika malih i radničkih stanova.* Beograd 1933, 417.

[428] A halmaz statisztikailag nem releváns, mert csak 3 családot jelent az általunk vizsgált 2 évben.

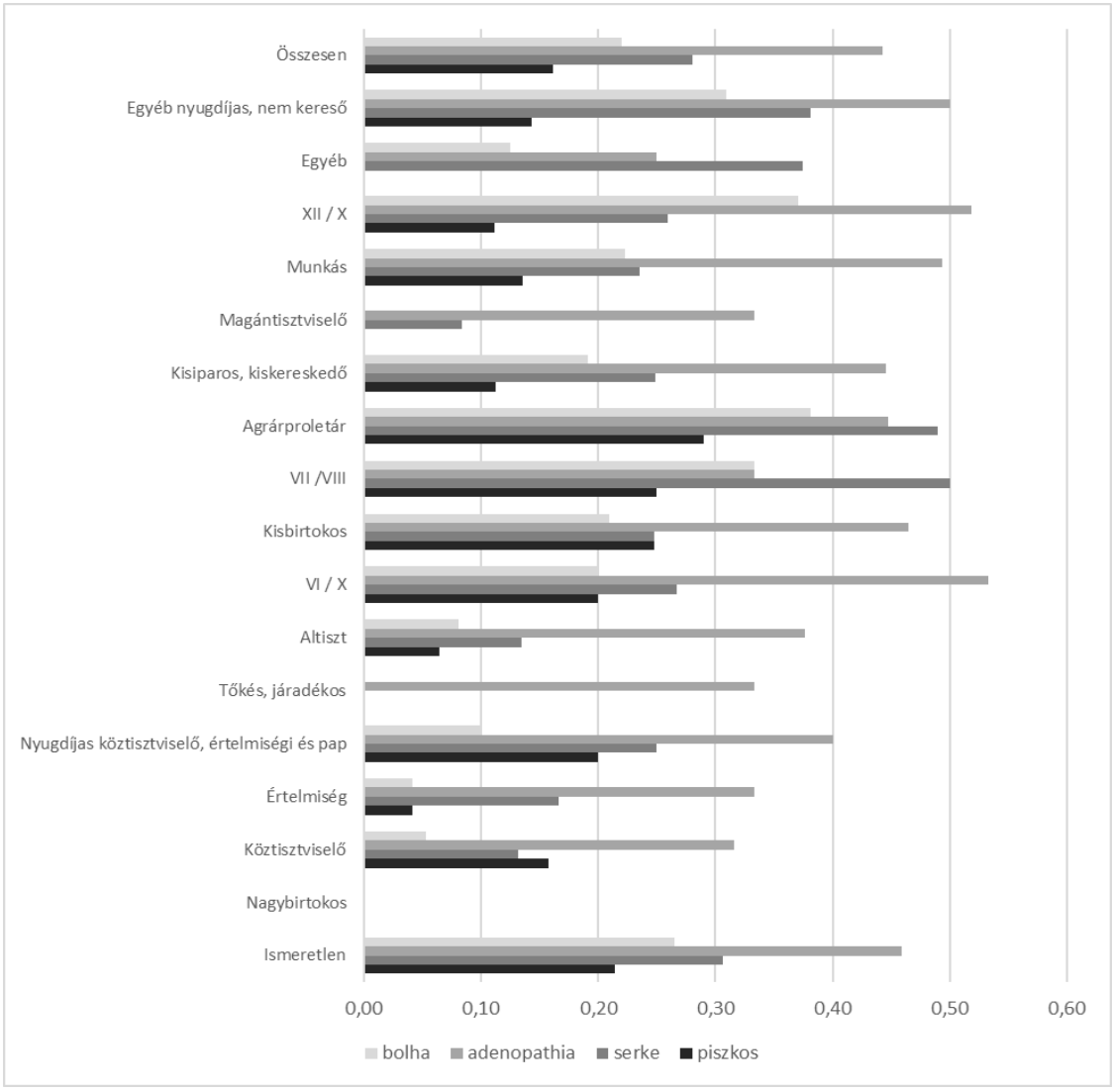


9. ábra. Összefüggés a lakhatási körülmények és az aktív tbc társadalmi rétegek közti gyakorisága között



10. ábra. Összefüggés a lakhatási körülmények és az aktív+inaktív tbc társadalmi rétegek szerinti gyakorisága között

A nagybirtokosoknál minden háztartásban jó volt a szennyvízkezelés /-elvezetés (bár az értelmiség és köztisztviselők esetében magasabb volt a vízöblítéses WC-k aránya – erre az 1, azaz 100% feletti értékek utalnak), sőt kúttal és vezetékes vízzel is rendelkezett minden háztartás, de a szennyvízelvezetés a többi paraszti rétegnél sem volt markánsan rosszabb (ami inkább arra utal, hogy a nagybirtokosok sem jártak ebben élen a város egészét tekintve). Az ivóvízellátásnál már megfigyelhető némi differencia a három réteg között (ezúttal a kisiparos–kiskereskedő rétegek helyzete is jobb a parasztokénál, de a munkásságé hasonlóan kedvezőtlen), de a lényegi különbség inkább a padlózat nedvességtartalmában volt. Míg a nagybirtokosoknál a padlózat száraz volt minden esetben, addig a kisbirtokosoknál ez 80%, az agrárproletároknál pedig 70% alá esik (miközben a munkások, kisbirtokosok–kiskereskedők esetében ez ugyancsak hasonló). A kerttel és udvarral is rendelkező lakóházak aránya a nem földből élő rétegek esetében volt inkább kiemelkedő (értelmiség, köztisztviselők, altisztek). Azaz, minél inkább a föld adta a megélhetését egy csoportnak, annál kevésbé volt valószínű, hogy városi lakókörnyezetében ezekre hangsúlyt helyezett volna.



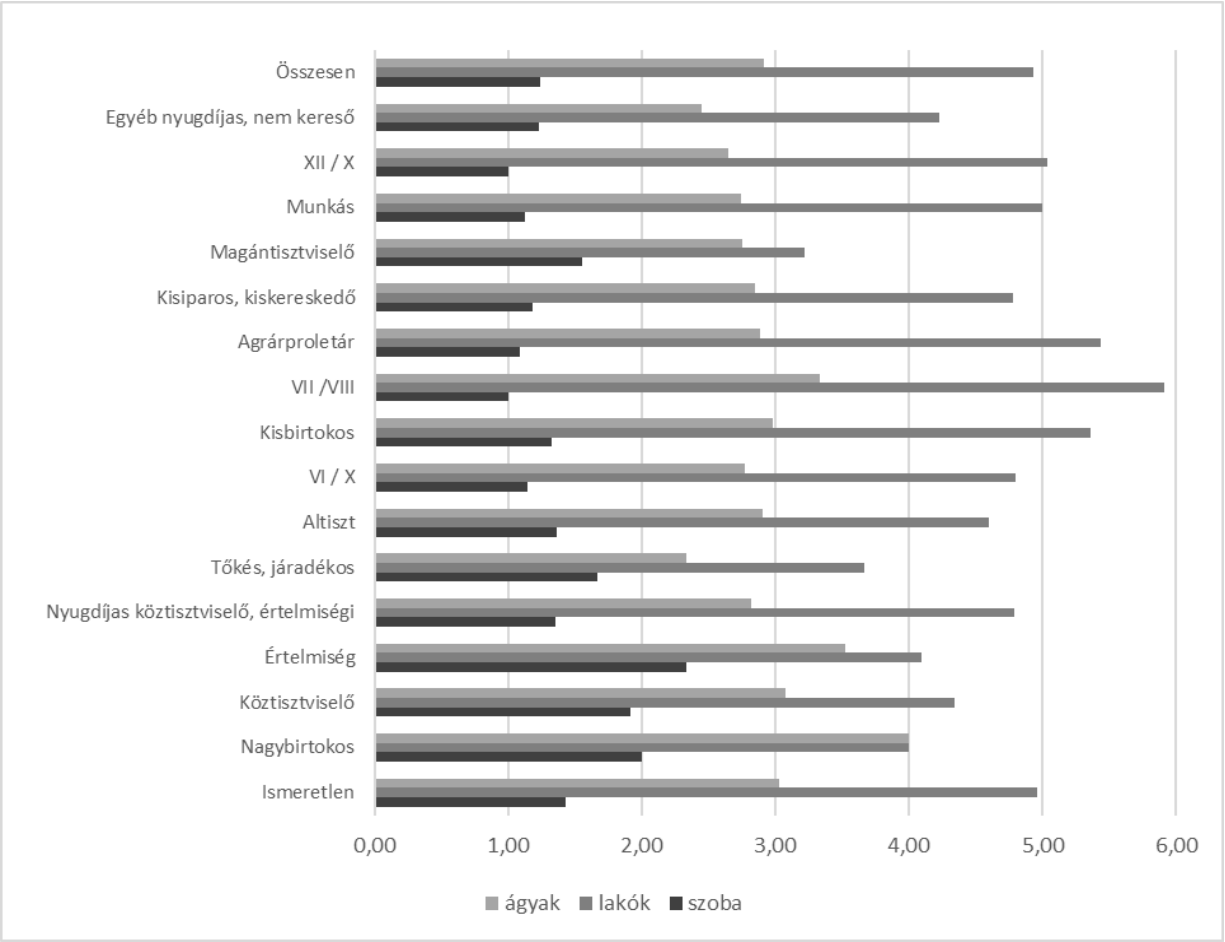
11. ábra. A higiéniás viszonyok különbségei az egyes társadalmi rétegek között a debreceni elsős elemis diákok körében 1931/32-ben (1=100%) Neuber 1933 alapján

A jobb elkülönítés, a csoportképző sajátosságok megismerése, továbbá a tbc kockázati tényezőinek jobb megismerése érdekében a kétváltozós deskripció mellett megkíséreltük tipizálni a társadalmi rétegeket előb a városi átlagon felüli és az aluli indikátorértékek előfordulásának száma alapján, majd pedig klaszterképzéssel; végül a szórásértékek alapján a társadalmi csoportok belső homogenitását is megvizsgáltuk. Több esetben ugyanis a közép- és alsóbb társadalmi rétegeknél az indikátorok átlagértékei között nem volt szignifikáns differencia!

A városi átlagnál magasabb és alacsonyabb indikátorértékek gyakorisága sokkal jobban elkülönítette a társadalmi rétegeket, és ez alapján a köztük lévő hierarchia is vizsgálható volt – nem mellékesen *megerősítve a társadalmi klasszifikáció során sokszor alkalmazott kategorizálás mögött rejlő hierarchikus szemlélet realitását*. A társadalmi rétegek közötti kapcsolat jellegének meghatározásához azonban először redukálni kellett a változók számát. A klaszterképzés előfeltétele, hogy a változók száma kisebb legyen az esetszámnál (és normáleloszlást mutassanak).[429] Ezt követően korrelációs mátrixot készítettünk a maradék változók közötti kapcsolat feltárásához, a redukció további lehetőségeit kutatva.

Az első szűrés után a vizsgálati halmazban maradó változók között sok esetben volt erős (r = 0,5 felett, meghaladva a véletlen valószínűség határértékét) a korreláció. A testsúly és a magasság összefüggött a szobaszámmal, míg az ablakméret a kompozit infrastrukturális mutatóval (noha az nem tartalmazta), a helyiségek számával, és fordított kapcsolatban állt az egy ágyra jutó lakók számával.

[429] Először azoktól az egyedi mutatóktól szabadultunk meg, melyekből összevont indikátorokat is képeztünk, így kiestek a higiénia és az infrastruktúra egyedi mutatói.



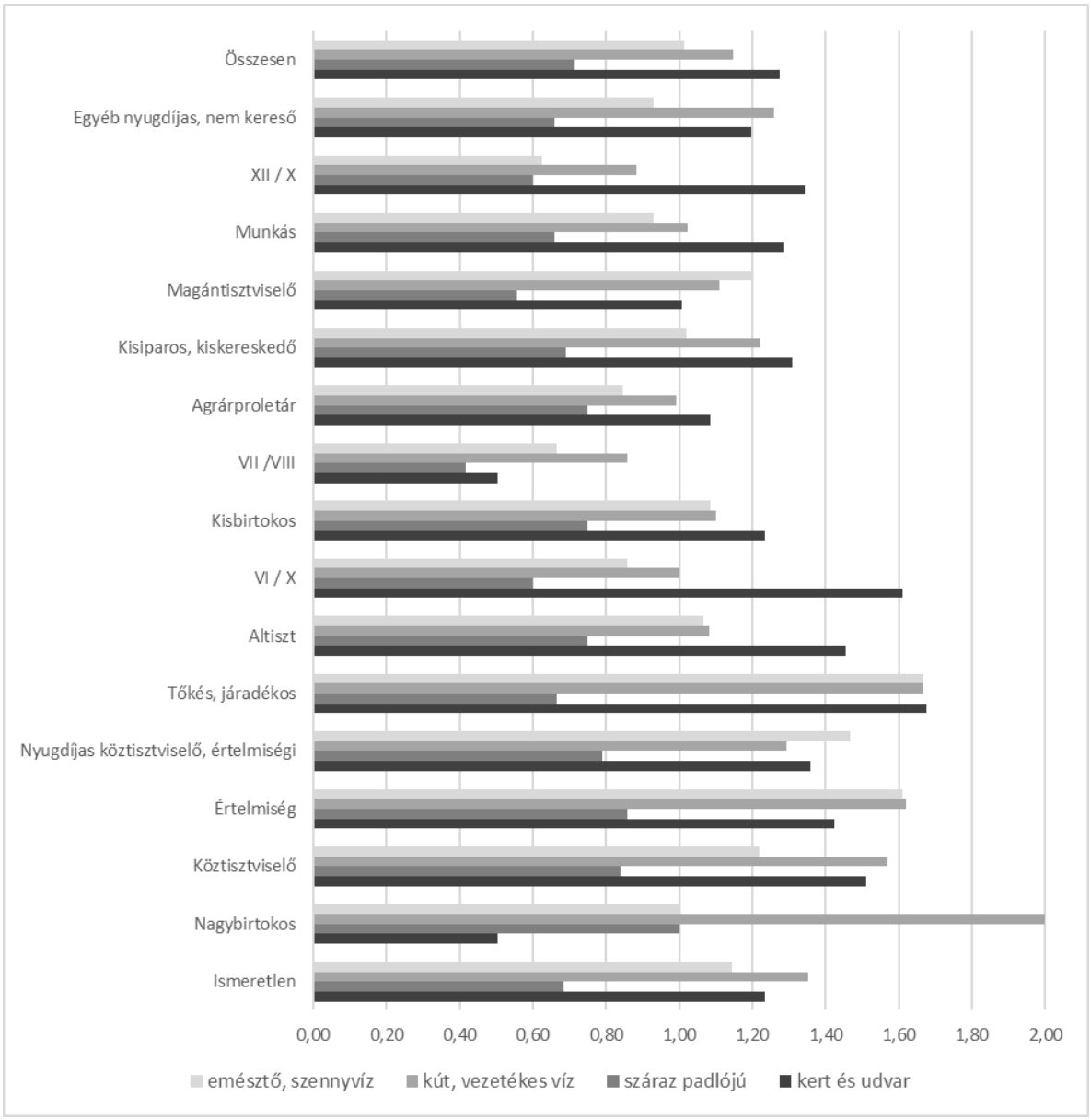
12. ábra. A lakhatási körülmények különbségei társadalmi rétegenként a debreceni elsős elemis diákok körében 1931/32-ben Neuber 1933 alapján

Az egy lakóra jutó tér fordítottan viszonyult az egy ágyra jutó lakószámhoz (minél nagyobb az egy lakóra jutó tér, annál kevesebben alszanak egy ágyon). A kompozit mutató értéke összefüggött a lakók higiéniás viszonyaival (miközben ezeket nem tartalmazta), és értelemszerűen az infrastrukturális mutatókkal is (ezeket viszont tartalmazta). A higiénia az átlagos lakószám és az egy ágyra jutó lakók számának növekedésével társadalmi rétegenként romlott, az ablakméret növekedésével pedig javult. Az ágyak számának növekedésével a fogazat állapota is kedvezőbb képet mutatott, *a tbc pedig nem korrelált egyetlen változóval sem*. A lakók számának (családméretnek) növekedésével egyértelműen romlott a lakóhelyi infrastruktúra minősége, ami arra utal, hogy a korban a nagyobb család már nemcsak a jólét és a nyomor együttes indikátora, mint Sátoraljaújhelyen 1870-ben,[430] hanem egyértelműen az utóbbié.[431]

Ezek után nem meglepő, hogy a PCA mindössze 5 főkomponensbe sorolta be a változókat, s ezek közül a tbc gyakorisága egymaga alkotott egyet, ami rámutat, hogy kapcsolata a többi tényezővel nem írható le egyszerű bilaterális korrelációs kapcsolatként. Az ablakméret és a szellőztetési index (egy ablakra jutó szellőztetendő légtér), továbbá az egyesített infrastrukturális mutatók alkották a negyedik „ősváltozót". A testsúly és testmagasság együtt a harmadik főkomponenst alkotta, de a szobaszám is ide került. Az első, az adatszerkezet varianciáját leginkább magyarázó csoportba pedig a fajlagos mutatók, a kompozit komfortfokozat mutatója és az őket alkotó egyedi változók nyertek besorolást (ami arra is utal, hogy az előbbi kialakításakor módszertanilag helyesen jártunk el).

[430] Demeter – Bagdi 2016.

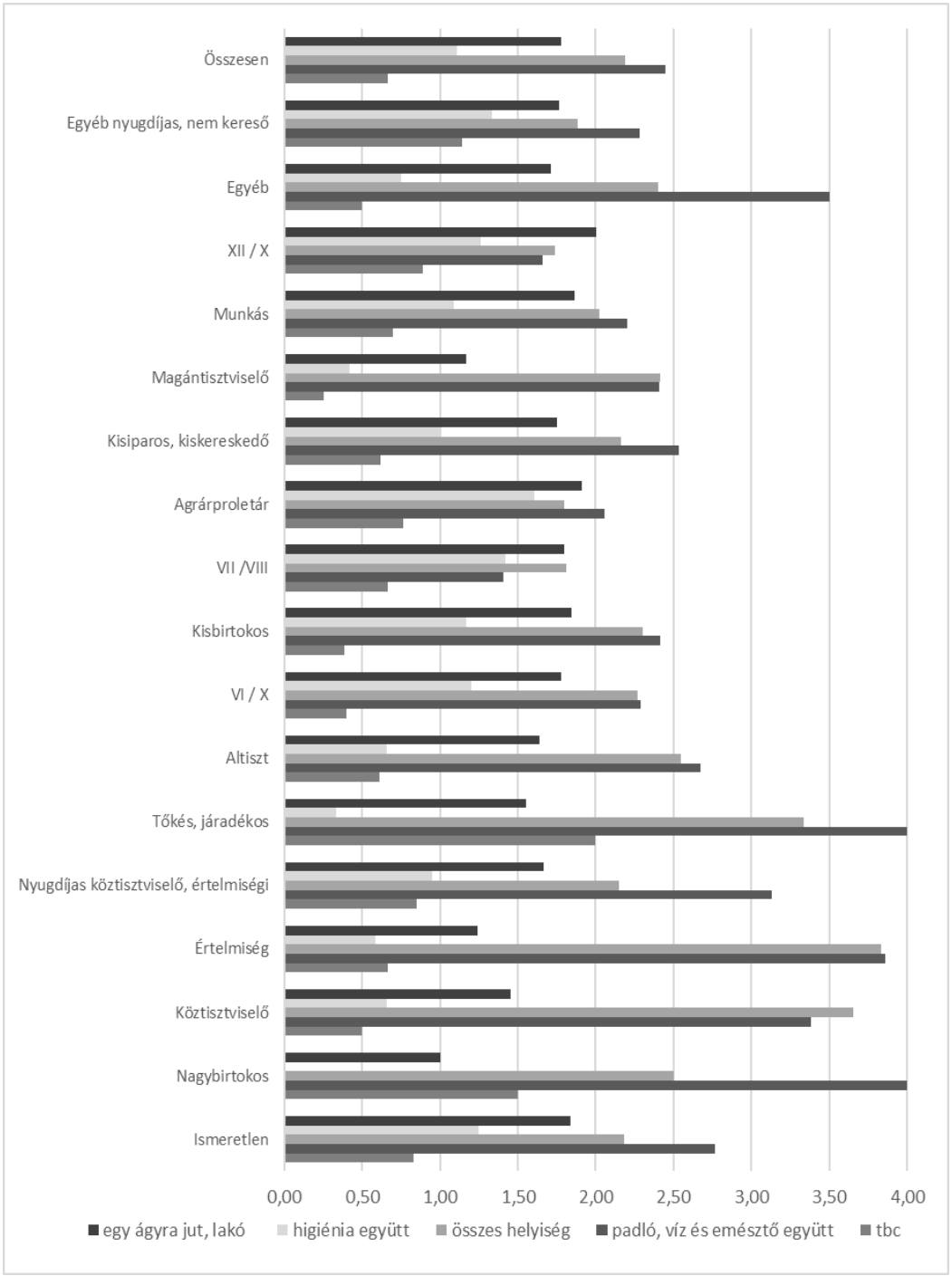
[431] Ez nem evidens. Ha iskolánként csoportosítjuk az adatokat, akkor más értékek jönnek ki, ha pedig egyáltalán nem alkalmazunk csoportképzést, akkor több esetben nem mérhető erős kapcsolat a fent felsoroltakhoz képest.



13. ábra. Az infrastruktúra társadalmi rétegek közötti különbségei a debreceni diákság körében 1931/32-ben (az 1 feletti értékek annak köszönhetők, hogy az emésztő, kert és kút esetében 0-1-2 értéket vettek fel a változók, tehát az elvi maximum =2), Neuber 1933 alapján

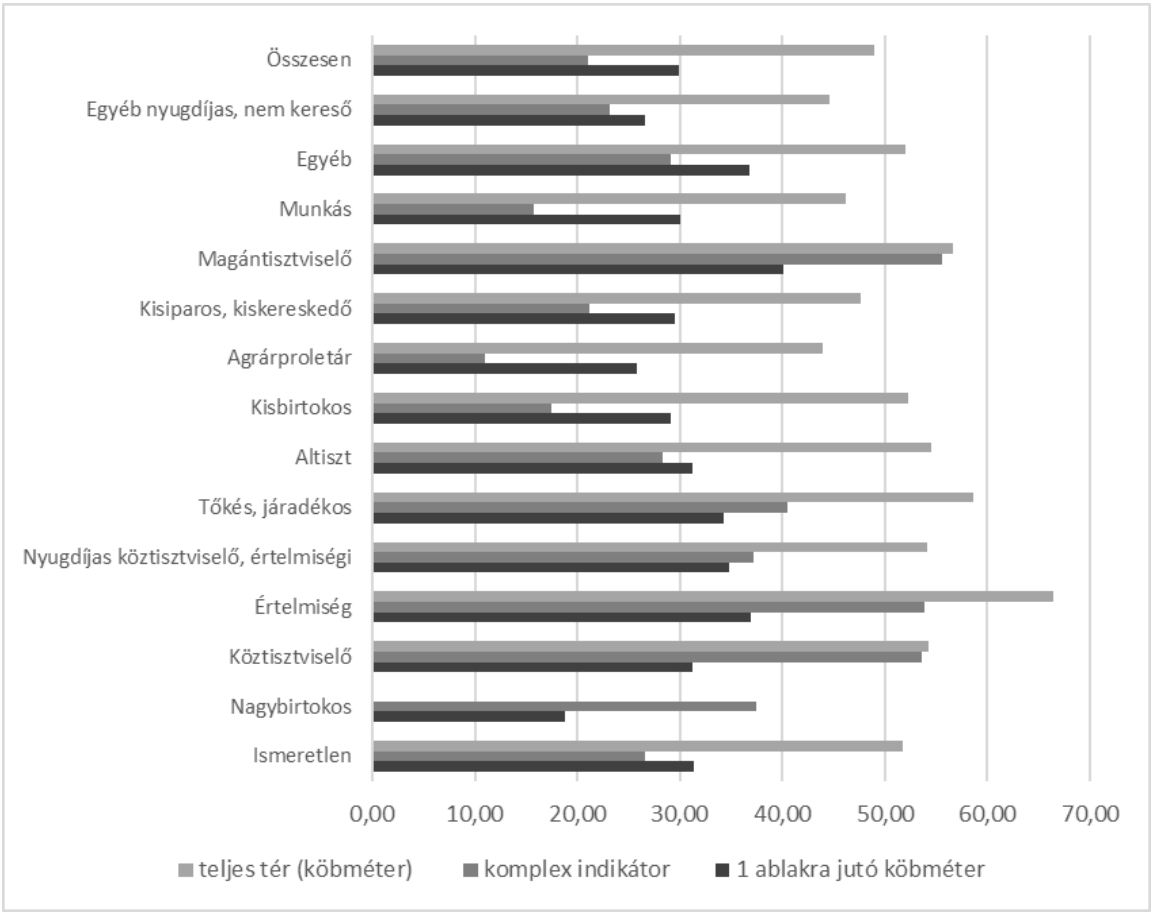
A független változók azonosítása után került sor a klaszteranalízisre, meghatározandó a társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyát. Az ezt illusztráló dendrogram (*16. ábra*) alapvetően három nagy csoportba sorolta a korábban bemutatott társadalmi rétegeket (a bizonytalan vagy kettős besorolású eseteket nem számítva). Az első csoportba tartoztak a magántisztviselők, köztisztviselők és értelmiségiek gyerekei – tehát azok a csoportok, ahol alacsony volt a (városi átlagértékhez mérten) kedvezőtlen indikátorok száma. A másik csoportot a munkások, agrárproletárok, kisiparosok és kiskereskedők gyerekei alkották, de ide tartoztak a nem klasszifikált, ismeretlen esetek is. E halmaznak is volt közös tulajdonsága: magas volt a városi átlag alatti értéket mutató indikátorok száma és alacsony a kedvező mutatók száma. A harmadik csoport jellegét tekintve az előbbi kettő között helyezkedett el, itt hasonló volt a kedvező és kedvezőtlen tendenciákat reprezentáló mutatók száma. Meglepő, de ide tartoztak a kisbirtokosok gyerekei is az altiszteké mellett. Az agrárszférában tehát a szociális–lakhatási–egészségügyi mutatók alapján el lehetett különíteni 3 réteget, a legelső csoportba sorolandó (azonban elenyésző esetszáma miatt nem reprezentatív) nagybirtokossággal együtt. A klaszteranalízis során

képződött csoportok tehát egyben hierarchikus, létminőségbeli differenciákra utaló csoportok is (amellett, hogy a dendrogramon egymáshoz közel lévő rétegek hasonló lakhatási sajátosságokkal rendelkeznek akár eltérő szektorális besorolásuk ellenére is).

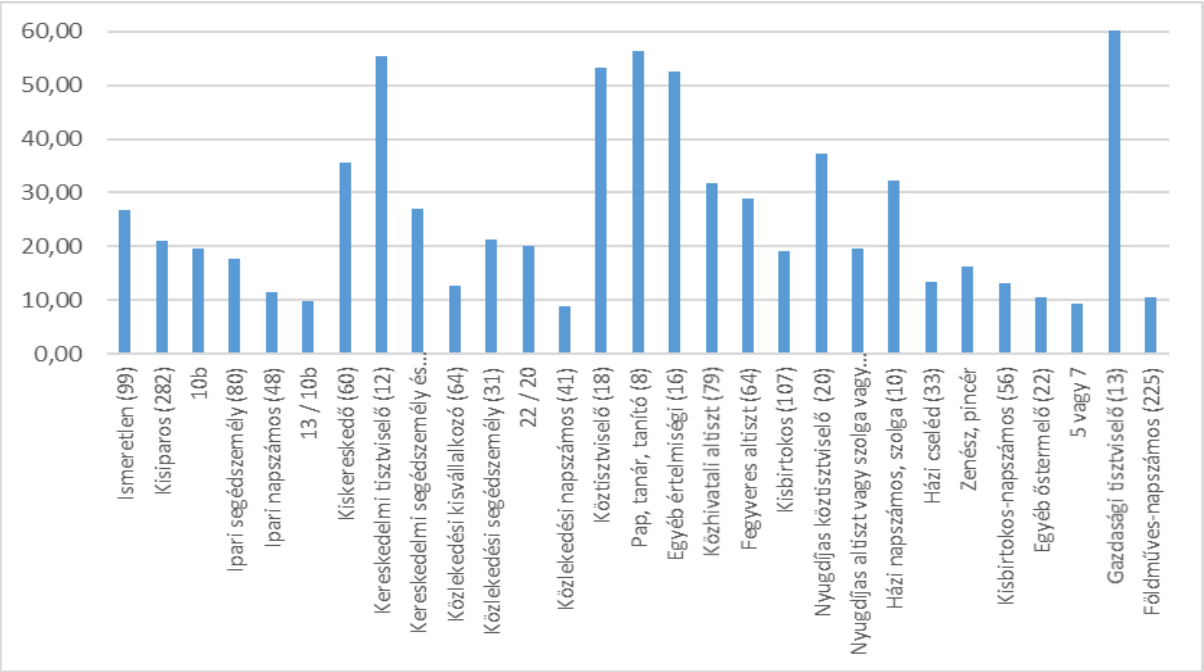


14. ábra. A tbc gyakoriságának/súlyosságának[432] kapcsolata a higiéniai viszonyokkal, infrastruktúrával és életkörülményekkel Debrecenben 1931/32-ben Neuber 1933 alapján

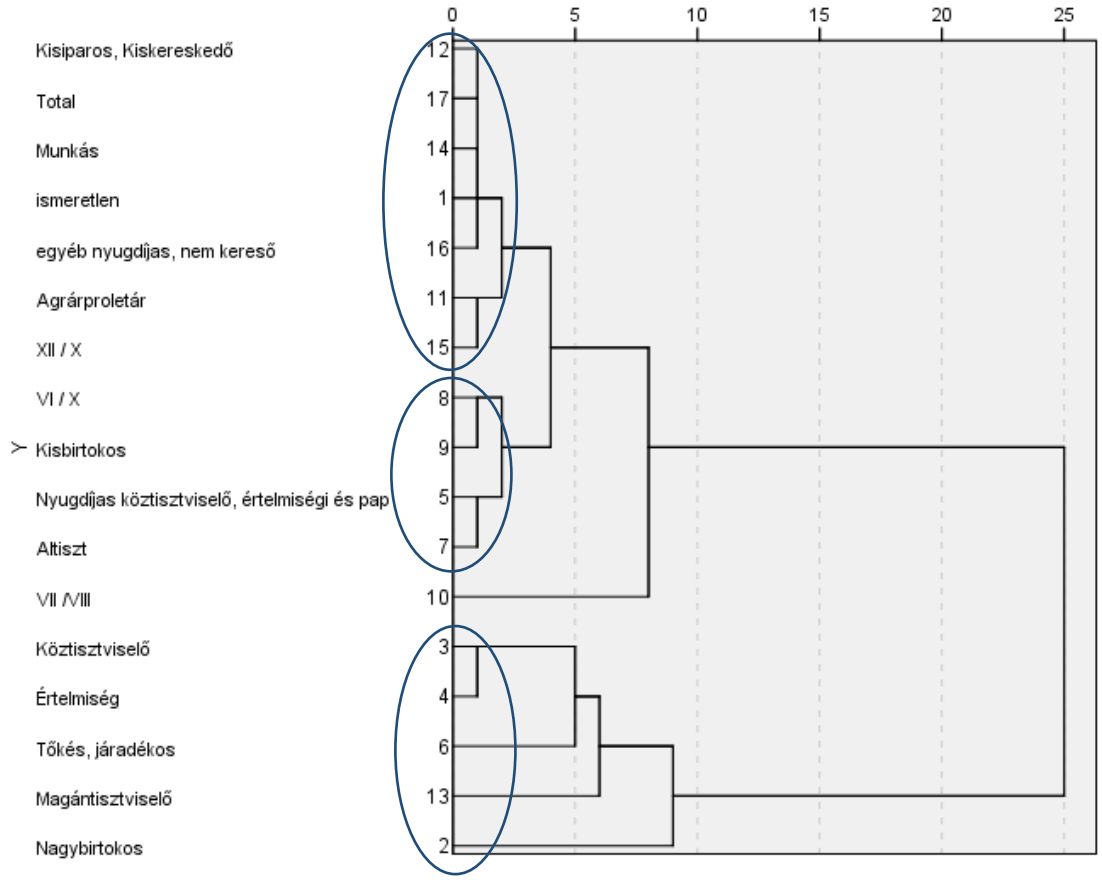
[432] Az előfordulások mellett a Moro-tesztre adott reakció hevességét is belekalkuláltuk, ezért magasabb az érték szinte minden esetben az 50%-nál. Tehát nem egyszerűen igen-nem típusú abundancia-adatok.



15. ábra. A lakhatási körülmények differenciái a társadalmi rétegek között a debreceni elsős elemista diákok körében 1931/32 (a komplex indikátor az összesített infrastruktúra, az egy főre jutó légtér és az egy ágyra jutó lélekszám kombinációjából áll össze) Neuber 1933 alapján.



17. ábra. A komplex, infrastrukturális fejlettséget is tartalmazó mutató értékének foglalkozáscsoportok (részletesebb klasszifikáció) szerinti differenciái Debrecenben 1931/32-ben Neuber 1933 alapján (zárójelben a csoport létszáma)

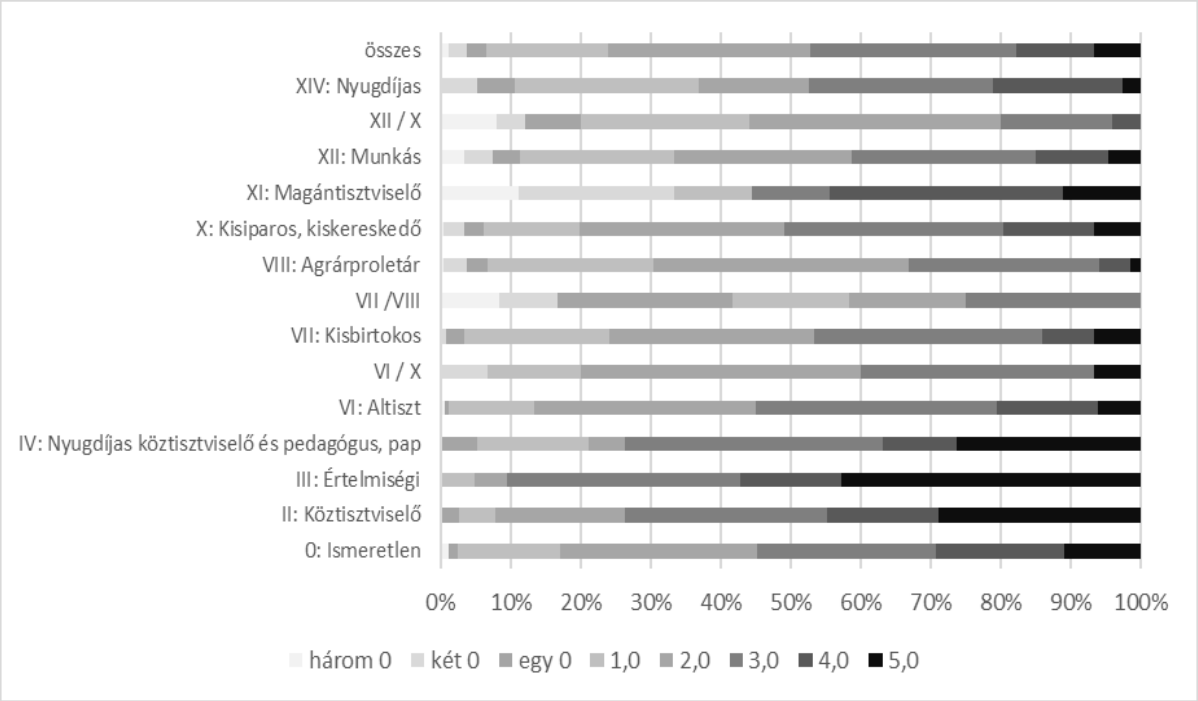


16. ábra. A klaszteranalízis eredménye: a társadalmi csoportok közötti kapcsolat erőssége Debrecenben 1931/1932-ben (a kedvező értéket felvevő mutatók számával kombinálva hierarchikus csoportképzésre is alkalmas osztályozás; a római számok a kevert csoportokat jelzik)

A fent elmondottak azonban nem jelentik azt, hogy az adott társadalmi réteg életminősége homogenitást mutatott. Egyrészt ez függ a társadalmi csoportképzés módszerétől is. Mi az M. K. Stat. Hivatal által a korban használatos klasszifikációt vettük alapul, amelyet Debrecenről írt könyvében Timár Lajos is használt, de emellett létezett egy részletesebb, a foglalkozáscsoportokon belüli hierarchiával is számoló beosztás (*17. ábra*). Ha ez utóbbi alapján vizsgálódunk, akkor például a parasztság és a kisiparos–kiskereskedő réteg közötti csekély különbség is eltűnik, mert az utóbbi csoport egymástól adottságaiban jelentősen eltérő csoportokat foglal magában (a kiskereskedők mutatói kedvezőbbek, mint a kisiparosokéi – így az utóbbiak hasonlítanak a munkásokra és a kisparasztságra).

Szintén árnyalja a képet, ha az átlag helyett megvizsgáljuk a szórást, amely a belső differenciáltságot illusztrálja. Az agrárproletárok és munkások között például éppúgy voltak súlyosan elhanyagolt gyermekek, mint a nyugdíjas értelmiségiek gyerekei között, sőt az arányuk is hasonló volt. Az értelmiségiek között arányaiban ugyanannyi volt a Moro-tesztre adott legsúlyosabb reakció (8%), mint az agrárproletárok között, csak az utóbbiaknál 62% nem mutatott pozitív reakciót, az értelmiségnél 75%. A különbségek elsősorban akkor válnak nagygyá, ha halmozzuk az indikátorokat – így például az értelmiség körében a legrosszabb infrastruktúrával rendelkező lakás is eléri a közepes szintet (1 pont felett), míg az agrárproletároknál csak 70%-uk. Ugyanígy az infrastruktúra és zsúfoltság (az egy főre jutó légtér és egy ágyra jutó lakos kombinációja) alapján számolt komplex mutató esetében az értelmiségiek 90%-a lakott közepesnél jobb körülmények között, míg az agrárproletároknál ez 10%, a kisbirtokosoknál alig 20% volt. De az értelmiségnél ugyanúgy volt 9–11 m^3/fő (átlagos) légterű lakás, mint a kisbirtokosoknál és agrárproletároknál (sőt, a gyakorisága is hasonló volt), csak éppen a kisbirtokosoknál az ennél kisebb kategória is markáns volt, az értelmiségnél viszont nem. Másként megfogalmazva, a csoportok belső differenciáltsága miatt egyes indikátorok esetében az átmenetiség

dominálta a kategória-határokat, nem a markáns differenciák (*18. ábra*). Más esetekben viszont, mint például az egy ágyra jutó lélekszám esetében éppen a markáns csoportközi differenciák váltak hangsúlyossá (az értelmiségiek és köztisztviselők felénél minden lakó saját ágyban aludt: ez a munkásoknál, agrárproletároknál és kisbirtokosoknál egyaránt 10–10% alatt volt, az altiszteknél, kisiparos–kiskereskedőknél és nyugdíjasoknál pedig csak 20% felett). Így ezek a markáns eloszlású indikátorok határozzák meg a komplex mutatók értékeiben fellépő különbséget is.



18. ábra. Az összesített infrastrukturális háttér (padlózat, szennyvíz, ivóvíz) társadalmi rétegenkénti különbségei és belső differenciáltsága Debrecen egyes elemi iskoláiban 1931–1932-ben az elsős elemisek adatai (Neuber 1933) alapján

Az elsős elemisek szüleinek *társadalmi megoszlását* bemutató diagram alapján (*4. ábra*) egyértelműen elkülöníthető néhány társadalmi réteg iskola-preferenciája. Kiemelkedő volt a munkások aránya Dombostanyán, Ondódon és a MÁV Műhelytelepi elemiben, s a korban létező lokális szegregációt támasztja alá, hogy az egyik Ispotály utcai épületben / osztályban is magas volt arányuk – különösen a másik iskolában mérthez képest, ahol viszont az agrárproletárok aránya volt közel 50%. Hasonlóképpen magas volt az agrárproletárok részesedése a városperemi köntösgáti és szikgáti iskolákban, a tanyasi fancsikai iskolában és Macson, az egyik nyilastelepi épületben/osztályban. Ezzel szemben a kisbirtokosok dominanciája volt megfigyelhető a másik ondódi iskolában (ezek egymástól messzebb is voltak, mint például az Ispotály utcai osztályok, tehát itt nem intézményen belüli szegregációról volt szó), viszonylag népes réteg volt ez a másik égtáj perifériáján, Macson és Nagycserén is, de a kertségi Homokkertben és a belváros szívében a Dóczy utcai elemiben is, a Diószegi úti iskolában pedig szinte minden elsős ide sorolható. A kisbirtokosok aránya északon sokkal magasabb volt, mint délen, de ez sem a talajtani differenciákkal, sem a Mendöl-féle városövezetekkel nem volt párhuzamos (viszont párhuzamosságot mutat Neuber tbc-térképével). Az agrárproletárok csak a belvárosból és a speciális iskolákból (MÁV) hiányoztak, egyébként 25–50% közötti aránnyal szinte minden kertségi és tanyasi iskolában jelen voltak, tehát sem övezetek, sem égtáj, sem talajminőség, területhasználat szerinti preferencia nem mutatható ki körükben. Magas volt az altisztek aránya a Dóczyban, Homokkertben és a Miklós utcán, míg például József Királyi Herceg iskolából és a Simonffyból, ahol a zsidóság felülreprezentált, e réteg teljesen hiányzott, de ugyanígy a külterületi iskolák egy részéből is, így Macsról, Ondódról, Köntösgátról vagy Pallagról, Nagycserén viszont nem volt elhanyagolható az arányuk. A Szent Anna utca egyik tagintézményében sokkal magasabb volt az altisztek gyerekeinek aránya, mint a másik-

ban, s ugyanígy a szegregáció a görögkatolikus Vígkedvű Mihály úti iskola osztályai/épületei között is megfigyelhető volt. A Csapókertben, az Eötvös utcán, a Szent Anna egyik épületében és a Szoboszlói utcán a nyugdíjas szülők aránya volt magas. Az értelmiség a Miklós utcai, Füvészkert utcai, Dóczy utcai és Eötvös utcai iskolában volt felülreprezentált a városi átlaghoz képest.

A *vizsgálatot megfordítva* az látható, hogy egyes rétegek a város mely területein dúsultak fel leginkább. Így az agrárproletárok jelentős része a köntösgáti vagy nyilastelepi elemi első osztályába járt, míg a napszámra kényszerülő kisbirtokosok gyermekei elsősorban a macsi, szikgáti és nyilastelepi iskolában voltak nagy számban. Az önálló kisbirtokosok gyermekei legnagyobbrészt a Diószegi utcai elemiben és Ondódon tanultak. Az értelmiségen a Dóczy úti, az Eötvös utcai, a Füvészkert, a Szent Anna utcai elemi, a Rákóczi utcai elemi és a Varga utcai elemi osztozott, a köztisztviselők gyermekei a csapókerti iskolában, Halápra, valamint a (katolikusok) a Szent Anna utcára jártak iskolába. Az altisztek gyermekei egyenletesen oszlottak el (a Mikepércsi úti elemi, Dóczy úti elemi és Szent Anna utcai elemi 15–17 fővel áll az élen), és ugyanez jellemezte a kisiparosok–kiskereskedők gyermekeinek területi mintázatát is (Csapókert, Csonka utca, Nyilastelep, Szent Anna utcai iskola). A munkások gyermekei a MÁV Műhelytelepi iskolába és a nyilastelepi elemibe jártak nagyobb számmal, igaz, e két intézmény csak 20%-át adta az összes munkásgyereknek, tehát az eloszlás az ő esetükben elég kiegyenlítettnek tekinthető.

Konklúzió helyett

A kirajzolt diagramok és kartogramok alapján egyértelmű, hogy a városban 1930-ban *jelentős társadalmi és földrajzi különbségek voltak mérhetők* mind az egészségi állapot, mind a higiénia, mind a lakhatás területén (ami az iskolán belüli szegregációban éppúgy jelentkezik, mint az övezetek közötti differenciákban), de a tényezők közötti a viszony tisztázása nem könnyű. Egyértelmű, hogy a *nagycsalád inkább a szegénység és egészségi deficit szinonimája* lett, mint a jólété, szemben 1870-nel. Mivel a lakásméret növekedése és az egy főre jutó terület között korreláció állt fenn, ez arra utal, hogy a *társadalmi differenciálódás előrehaladott volt* (azaz a nagy lakásokban viszonylag kevesen laktak). A tanyasi és kertségi iskolák diákjainak életminősége jócskán eltért a városi átlagtól, de *a vidéki földművesek helyzete is rosszabb volt a debreceni parasztságétól*. Egészségügyi, higiéniai és lakhatási mutatói alapján a debreceni *parasztság társadalmilag már eléggé differenciált* volt, erre utal a klaszteranalízis dendrogramja. Járulékos tanulság, hogy *a kor statisztikai irodalmában használt társadalmi kategóriák nemcsak különbözőséget írnak le, hanem hierarchiát* (minőségi eltérést) is tükröztek, legalábbis Neuber egészségügyi–higiéniai–lakhatási mutatói alapján bizonyosan. *Ha az egyedi eseteket társadalmi kategóriákba soroljuk, akkor sokkal egyértelműbbek az összefüggések a mutatók között, mintha iskolákba sorolva korreláltatnánk őket, vagy csoportképzés nélkül a 3000 esetet vizsgálnánk* egy korrelációs mátrixszal. Ez is a társadalmi differenciák jelentőségére utal. Az egészségügyi helyzet társadalmi alapon történő kategorizációját Neuber annak idején elmulasztotta. Az említett korreláció egyfelől arra utal, hogy az iskolák társadalma még kevésbé homogén, mint a társadalmi csoportoké (melyek szintén nem egyveretűek). Azaz, *az iskola* (a felekezeti iskolák léte ellenére) *inkább lehetővé teszi az eltérő élethelyzetek találkozását, mintsem redukálja*. Másfelől a korrelációs vizsgálatok arra is rámutattak, hogy Neuber mutatói és a tbc között nem volt egyértelmű összefüggés (akár csoportosítjuk az egyedi adatokat és úgy korreláltatjuk őket, akár nem), tehát *a tbc-nek való kitettség növekedéséért nem tehető egyetlen faktor felelőssé*: *több tényező kedvezőtlen konstellációja kellett a társadalmi viselkedésmód differenciái mellett*. Erre *a különböző élethelyzetből érkező diákok iskolai érintkezése* (mely lehet, hogy más társadalmi és fizikai térben kisebb valószínűséggel valósul meg) komoly kockázati tényezőként rakódott. (Az iskolák kasztosítása, társadalmi homogenizálása, de a tankerületek megszüntetése sem merült fel megoldásként).

Irodalom

Bartha Ákos 2010: Egyetemi falukutatás a két világháború között Debrecenben. *Gerundium* (1) 43–57.

A Debreceni Egyetem története, 1912–2012. Szerk. Orosz István és ifj. Barta János. Debrecen 2012.

Bielek Tibor 1931: Reflexiók Dr. Neuber Ede *Elemi iskolások egészségügyi vizsgálata*. *Orvosi Hetilap* 1931/39. 958–960.

Demeter Gábor 2016: *A Balkán-félsziget és az Oszmán Birodalom III*. Budapest.

Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2016: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben*. Debrecen–Budapest.

Neuber Ede 1933: A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból az 1931/32. tanévben. *Orvosi Hetilap* 1933/18. 373–378.

Neuber Ede 1933: *A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból*. Budapest, 1933

Neuber Ede 1936: *A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem I. éves hallgatóinak egészségügyi átvizsgálása*. Budapest.

Neuber Ede 1937: A hajduvármegyei vitézek gyermekei-*f* nek egészségügyi átvizsgálása az 1936–1937. évben. *Orvosi Hetilap* 1937/50. (különlenyomatként: 1–48.)

Schulze, Max-Stephan 2000: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History* 2000/3. 311–340.

Szarvas András 1931: A meteorológiai-, lakás-, és talajviszonyok és a tbc az Alföldön. *Orvosi Hetilap* 1931/52. 1931. december 31.)

Szécsi Noémi 2019: *Lányok és asszonyok aranykönyve. Szépség, egészség, termékenység és szexualitás a 19–20. század fordulóján*. Budapest 2019.

Szilágyi Zsolt 2018: Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések.* Szerk. Demeter Gábor – Szulovszky János. Budapest–Debrecen.

Timár Lajos 1986: Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága. In *Debrecen története IV.* Debrecen, 83–165.

Timár Lajos 1990: *Vidéki városlakók*. Budapest.

8. Tuberkulózis, tetű és pöcegödör.

Iskolások higiéniai–egészségügyi állapotának és lakókörülményeinek társadalmi–területi differenciáltsága Debrecenben a nagy gazdasági válság idején

Tanulmányunkban (módszertani megfontolásoktól és történeti érdeklődéstől egyaránt vezérelve) azt kívánjuk megvizsgálni, hogy milyen társadalomtörténeti jellegű következtetések vonhatók le egy szisztematikus alapossággal elvégzett, a kortársak által reprezentatívnak tekintett, közel egy évtizeden át tartó, országos jelentőségű (a maga nemében első, és később is hivatkozási alapul szolgáló), de lokális jellegű és elsősorban egészségügyi célzattal készült felmérés adataiból, mely a debreceni új városfejlesztési koncepcióba (1930-), valamint az országos, tbc- és nemibetegség-ellenes küzdelembe való illeszkedése révén és a falukutató mozgalom nekilendülésével számos helyi és országos szintű politikai elképzeléssel fonódott össze, így jócskán túlmutatott egy egészségi felvételezés érdeklődési területén.

Neuber Ede debreceni klinikai főorvosként (1921–1938), 1930–1937 között orvostársaival egyetemben[433] több éven át vizsgálta a debreceni elemi iskolák elsős diákjainak egészségi–higiéniai és lakhatási viszonyait egy rendkívül széles körű (sajnos nem mindig azonos mélységű) változóstruktúrát kialakítva, eleinte az egyetem és a városvezetés, majd később a központi kormányzat támogatásával. Kutatásait kiterjesztette az elsős egyetemistákra először önkéntes alapon, majd 1935–1936-tól miniszteri rendelettel az összes debreceni egyetemi hallgatóra (1935/36), végül pedig Hajdú Vármegye Vitézi Rendbe tartozó *vidéki paraszt*gyermekeire (1937). Így összességében 10 ezer elsős elemis, 3000 egyetemista diákról és 947 vidéki gyermekről publikált táblázatos formában (eltérő mélységű) adatokat az 1930–1937 közötti periódusból, melyeket orvosi szemszögből elemzett is (*1. ábra*).[434]

[433] Debreceni éveiről lásd: Mudrák 2017, 24–33. Egy húsz fős orvosgárda és 8–10 ápoló- és védőnő dolgozott a keze alá. Neuber 1933, előlap.

[434] Neuber 1931, 1933, 1936, 1937. 1938-ban Nékám Lajos nyugdíjba vonulása után Neubert nevezték ki a Pázmány Péter Tudományegyetem professzorává, így elhagyta Debrecent. *Magyarország*, 1938. június 19. Nékám professzor utóda – Neuber Ede a debreceni egyetem tanára.

A forrás

A tanulmányban elsősorban az *elsős elemisekre* vonatkozó vizsgálat első két évének (1930/31 és 1931/32) adatait (két csaknem teljes elsős évfolyam) vettük vizsgálat alá,[435] olykor kiegészítve–összevetve a vidéki és egyetemi vizsgálatok adataival, eredményeivel.[436]

A következtetések relevanciája szempontjából fontos, hogy a 3520 elemis a százezres lakosságú város társadalmát elég jól reprezentálja.[437] Az eredeti adatlapon az alapdatok rögzítését (*gyermek neve és lakcíme sifrírozva,*[438] *születési ideje, neme, gondviselő foglalkozása, a gyermek iskolája*, ami alapján a lakókörzetre is lehet megállapítást tenni) követték az általános higiéniai viszonyokra utaló megjegyzések (végig németül!): *tisztaság, tetvesség, bolhacsípés*. Ezt követően a tbc-re utaló tünetegyüttesek következtek (pl. *adenopathia*),[439] amelyek egy része a mai orvostudomány szerint is jelzésértékű – bár az általános elhanyagoltság ismérvei éppúgy lehetnek. A *Röntgen-vizsgálatok* azért kerültek be a diagnosztikai módszerek közé, mert a tüdőtuberkulózist ezzel lehetett jól kimutatni (a tbc más testrészt is megtámadott, de például a csípőtuberkulózis nem volt fertőzőképes). Neubernél a fertőzöttek (akik a vizsgált halmaz 30%-át tették ki) kétharmada, azaz vizsgált diákok 20%-a szenvedett tüdőtuberkulózistól, s ötödük fertőzőképes (aktív) volt. A szifilisz és tbc esetében *a felületi jegyek*

[435] A vidéki és városi parasztság rétegződésére és állapotára, továbbá az egyetemisták és elemisek egészségi–lakhatási viszonyainak különbségére lásd Demeter – Magyarosi – Bagdi 2021.

[436] Neuber eltérő időpontban, eltérő célcsoportokon végzett vizsgálatai nem mindig ugyanazt a szempontrendszert tartalmazzák, így az egyetemistákra, vidékiekre és elemisekre vonatkozó vizsgálatainak összevetési lehetőségei korlátozottak. Neuber 1936 és Neuber 1937.

[437] Lásd a *6. táblázat* adatait. Azzal a megszorítással, hogy az egyes társadalmi rétegek eltérő reprodukciós rátája miatt a keresők megoszlása nem feltétlenül egyezik az elemiben mérhető társadalmi arányszámokkal sem.

[438] A jelkulcs nem áll rendelkezésünkre. A kódolás iskolai értesítők és címtárak segítségével történő feloldása a jövő feladata.

[439] Neuber szerint a nyirokcsomóduzzanat, továbbá a rossz fogazat, sérült hallás a luesz fizikai kísérőjelei lehetnek, ezért bevette őket a vizsgált változók közé.

kutatása és röntgen mellett a kórokozó jelenlétét kimutató *Kahn- és Moro-teszt*et is végeztek minden alanyon.[440] A fogazatot szintén megvizsgálták.[441]

A második évi vizsgálatsorozatban (1931/32) már a kvantifikálható *testmagasság, testsúly és pulzusszám*[442] is rögzítésre került a vércsoport mellett. Történt *nőgyógyászati, bőrgyógyászati és látásvizsgálat* is (ezeket itt nem elemeztük), a kritikus esetekben felvették a szülők és testvérek anamnézisét is és berendelték őket kivizsgálásra![443]

A jól strukturált egészségügyi–higiénés mutatókat követték (immár ömlesztve) a lakhatási jellemzők, mint a *szobák száma, a lakók száma, a lakás jellege (pincelakás vagy föld feletti), az egyéb helyiségek száma, a lakótér mérete,*[444] *az ágyak száma, a padlózat anyaga és nedvessége*. 1931-től kiegészítette ezt a *csatornázottság* (piszkos vagy tiszta emésztőgödör, öblítéses WC), *a kutak állapota* (rossz, jó kút vagy vezetékes víz), *a kert vagy udvar megléte*, az *ablakok száma és mérete*, stb.[445]

Mivel a felmérés a betegségek diagnosztizálásának módszerein és állapot-felvételezésen túl egyéb indikátorokat is tartalmaz, lehetőség nyílt *új változók* képzésére, így Neuber vizsgálati fókuszának megváltoztatására. Így került a lakótér helyett az *egy főre jutó lakótér*, az *egy ágyban alvók száma* indikátorként való alkalmazása tűnt helyesebbnek („zsúfoltsági indexek").[446] A *fajlagos* adatok használatát indokolta, hogy publikációiban maga Neuber is hivatkozott ezen kockázati tényezőkre, noha számításokat nem végzett velük.[447]

Kutatási célok

Célunk nem elsősorban Neuber alapkoncepciójának („*a hat éves gyerek törvényileg iskolaköteles, de vajon iskolaképes-e egészségileg?*")[448] megmérete-se, vagy mérési eredményeinek újravalidálása más módszerekkel, és nem is az általa választott indikátorok relevanciájának vizsgálata – bár az egészségről való gondolkodásmód befolyásolta a mért tényezőket – hanem a vizsgálatsor általa negligált *társadalmi és területi* összefüggéseinek elemzése.[449]

Alapvetően a következő kérdésekre fókuszáltunk:

(1) Megfelelő-e a Neuberék által felvett változóstruktúra a tbc és szifilisz kockázati tényezőinek azonosításához, azaz kimutatható-e a változók és a tuberkulózis jelenléte közötti összefüggés. (2) Milyen jellegűek voltak a társadalmi rétegek közötti különbségek a Neuber gyűjtötte egészségügyi, lakhatási, stb. mutatókat tekintve? (3) Milyen területi mintázatot mutatott a debreceni iskolák társadalmi beágyazottsága? (Elvileg lehetne akár mozaikos). (4) Milyen területi mintázatot mutattak az egyészségügyi, lakhatási indikátorok? (5) Mennyire volt homogén egy-egy osztályközösség társadalmi szempontból, illetve a Neuber által felvett indikátorokat tekintve? (6) A lakásviszonyok párhuzamosan mozogtak-e az egészségi állapottal?

A kiértékelés során előbb meghatároztuk a *teljes halmazra* jellemző átlag- és szórásértékeket, melyek az összehasonlítás alapját képezték. Ezután a különböző *mutatók*ból képzett *csoportok átlagait* és *szórás*át vetettük össze egymással.

---

[440] A luesz és tbc-fertőzöttség felismerésének valószínűsége testi tünetek, bakteriológiai indikáció és röntgenfelvétel alapján Neuber számára kutatási kérdés volt. A bakteriológiai indikáció adta a legmegbízhatóbb eredményt. Az egyetemistáknál 88 fizikai tünet nélküli esetben hozott a bakteriális indikáció pozitív eredményt, ugyanígy 88 negatív Röntgen-felvételhez társult pozitív Moro-teszt! Lásd: Neuber 1936. A Moro-teszt azt mutatta ki, hogy az alany találkozott-e már a tbc kórokozójával, tehát a pozitív minta nem azt jelentette, hogy az illető fertőző (és így a közösségre veszélyes), vagy hogy a kórokozó szervi károsodásokat okozott!

[441] A tbc-re hajlamosító tényezők közül Neuber a táplálkozást nem vizsgálta, csak a lakhatást – a fogazat állapota *proxy*ként utalhat a helyzetre.

[442] Ezek csak a növekedési fázis befejeztével adnak valóban értelmezhető eredményt, 6 éves korban csak tájékoztató jellegűek.

[443] Neuber 1933, VII.

[444] Az 1931–1932-es vizsgálatban ez m^3-ben kifejezve, korábban m^2-ben. Neuber csak az *alvás céljára* (is) szolgáló szobák méretét adja meg!

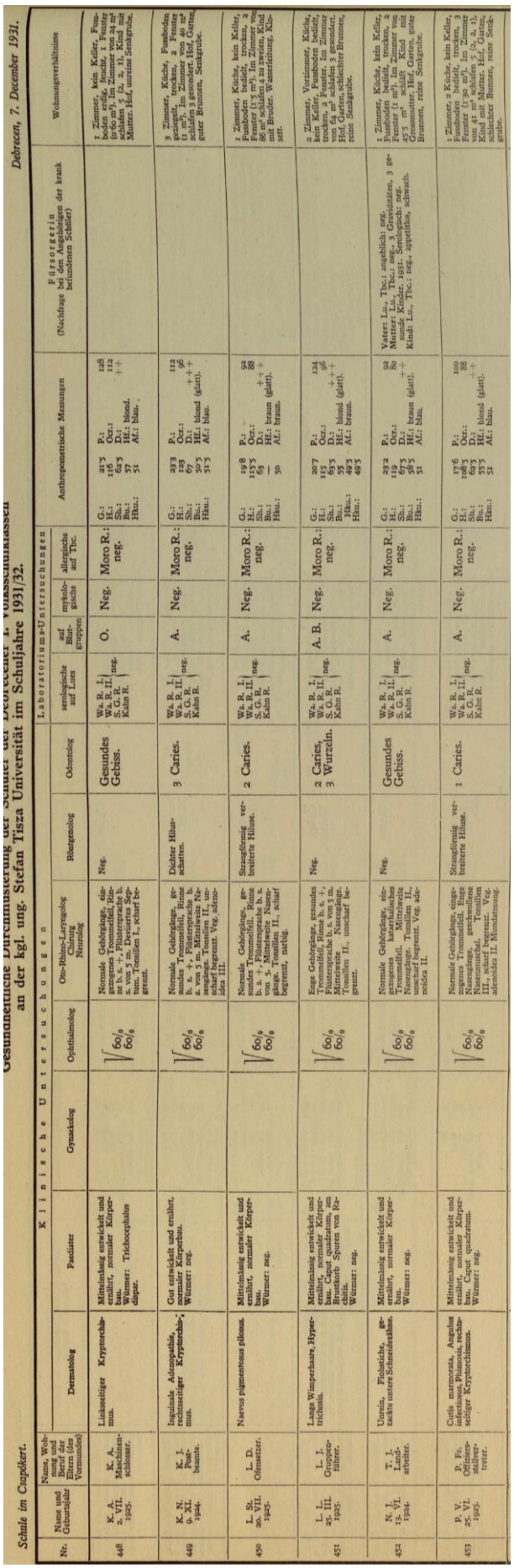
[445] Ezért ezekre csak 1612 adatunk van.

[446] Ez utóbbi a fényviszonyokat és a páratartalmat is meghatározta.

[447] Az egy főre jutó hálótér és az egy ágyban alvó személyek számának összevonásával (hányadosuk) és az említett *komplex infrastrukturális* mutatóval összeszorozva egy még összetettebb, a lakás *komplex komfortfokozatára* utaló változót is kialakítottunk.

[448] Neuber 1933, XIX.

[449] A szemléletbeli különbség érzékeltetésére egy példa: míg Neuber következtetése az, hogy a rossz fogazattal bírók testsúlya kisebb (ami valóban így van), a miénk az, hogy az egészségesebben táplálkozó, de kevesebb cukrot bevivő debreceni parasztság fogazata jobb, mint a jobb egyéb életfeltételek (pl. higiénia) között élő altiszteké és köztisztviselőké.



Gesundheitliche Durchmusterung der Schüler der Debrecener I. Volksschulklassen an der kgl. ung. Stefan Tisza Universität im Schuljahre 1931/32.

Schule im Csapkert. Debrecen, 7. December 1931.

Nr.	Name und Geburtsjahr	Name, Wohnung und Beruf der Eltern (des Vormundes)	Klinische Untersuchungen: Dermatolog	Paediater	Gynäkolog	Ophthalmolog	Oto-Rhino-Laryngolog Chirurg. Neurolog	Röntgenolog	Odontolog	Laboratoriums-Untersuchungen: serologische auf Lues	auf Blutgruppen	mykologische	allergische auf Tbc.	Anthropometrische Messungen	Fürsorgeerin (Nachfrage bei den Lehrerinnen der krank befundenen Schüler)	Wohnungsverhältnisse
448	K. A. 2. VII. 1925.	K. A. Maschinenschlosser.	Linksseitiger Kryptorchismus.	Mittelmässig entwickelt und ernährt, normaler Körperbau. Würmer: Trichocephalus dispar.		✓ 60% 60%	Normale Gehörgänge, die grauen Trommelfell. Rinnesche Probe: Knochenleitung > Luftleitung. Nase: r. Vest. s. von 5 m. Devierte Septum. Tonsillen I., scharf begrenzt.	Neg.	Gesundes Gebiss.	W. R. I. II. S. G. R. Kahn R. neg.	O.	Neg.	Moro R.: neg.	G.: H.: Bl.: Ba.: Hku.: 215 125 57 51 P.: Oc.: D.: Hf.: Af.: 128 112 ++ blond. blau.		1 Zimmer, kein Keller, Fussboden erde, feucht, 1 Fenster (0.60 m²). Im Zimmer wo 24 männliche Personen leben, ist auch die Mutter. Hof, unreine Senkgrube.
449	K. N. 9. XI. 1924.	K. J. Post-beamte.	Inguinale Adenopathie, reichseitiger Kryptorchismus.	Gut entwickelt und ernährt, normaler Körperbau. Würmer: neg.		✓ 60% 60%	Normale Gehörgänge, graue Trommelfell, Rinne: b. l. +, Hörweite: b. s. a. von 5 m. Mittelweite Nasenatmung. Tonsillen II., unscharf begrenzt. Veg. adenoiden III.	Dichter Hilusschatten.	3 Caries.	W. R. I. II. S. G. R. Kahn R. neg.	A.	Neg.	Moro R.: neg.	G.: H.: Bl.: Ba.: Hku.: 293 129 60 505 515 P.: Oc.: D.: Hf.: Af.: 112 96 ++ blond (glatt). blau.		3 Zimmer, Küche, Fussboden gedeckt, trocken, 2 Fenster (1 m²). Im Zimmer wo 40 männliche Personen leben, ist auch die Mutter. Hof, Garten, unreine Brunnen, Senkgrube.
450	L. St. 20. VII. 1925.	L. D. Ofensetzer.	Naevus pigmentosus phaeus.	Mittelmässig entwickelt und ernährt, normaler Körperbau. Würmer: neg.		✓ 60% 60%	Normale Gehörgänge, graue Trommelfell, Rinne: b. l. +, Hörweite: b. s. a. von 5 m. Mittelweite Nasenatmung. Tonsillen II., scharf begrenzt, narbig.	Strangförmig verbreiterte Hilusse.	2 Caries.	W. R. I. II. S. G. R. Kahn R. neg.	A.	Neg.	Moro R.: neg.	G.: H.: Bl.: Ba.: Hku.: 198 113 55 — 50 P.: Oc.: D.: Hf.: Af.: 93 88 ++ braun (glatt). braun.		1 Zimmer, Küche, kein Keller, Fussboden bedielt, trocken, 2 Fenster (1.3 m²). Im Zimmer wo 8 männliche Personen leben, ist auch die Mutter. Wasserleitung, Klosett.
451	L. L. 25. III. 1925.	L. J. Gruppenführer.	Lange Wimperhaare, Hypertrichosis.	Mittelmässig entwickelt und ernährt, normaler Körperbau. Caput quadratum. am Brustkorb Spuren von Rachitis. Würmer: neg.		✓ 60% 60%	Enge Gehörgänge, gesundes Trommelfell, Rinne: b. l. +, Flüstersprache: b. s. a. Mittelweite Nasenatmung. Tonsillen II., unscharf begrenzt.	Neg.	2 Caries, 3 Wurzeln.	W. R. I. II. S. G. R. Kahn R. neg.	A. B.	Neg.	Moro R.: neg.	G.: H.: Bl.: Ba.: Hku.: 207 115 55 495 495 P.: Oc.: D.: Hf.: Af.: 124 96 ++ blond (glatt). braun.		2 Zimmer, Vorzimmer, Küche, kein Keller, Fussboden bedielt, trocken, 2 Fenster. Im Zimmer wo 10 männliche Personen leben, ist auch die Mutter. Hof, Garten, schlechter Brunnen, reine Senkgrube.
452	N. J. 13. VI. 1924.	T. J. Landarbeiter.	Urtica, Flöhstiche, besonders unteren Schenkelhälfte.	Mittelmässig entwickelt und ernährt, normaler Körperbau. Würmer: neg.		✓ 60% 60%	Normale Gehörgänge, ziemlich graue Trommelfell. Mittelweite Nasenatmung. Tonsillen II., unscharf begrenzt. Veg. adenoiden II.	Neg.	Gesundes Gebiss.	W. R. I. II. S. G. R. Kahn R. neg.	A.	Neg.	Moro R.: neg.	G.: H.: Bl.: Ba.: Hku.: 232 119 55 595 51 P.: Oc.: D.: Hf.: Af.: 92 80 ++ braun (glatt). blau.		1 Zimmer, Küche, kein Keller, Fussboden bedielt, trocken, 2 Fenster (1 m²). Im Zimmer wo 4 männliche Personen leben, ist auch die Mutter. Hof, Garten, unreine Brunnen, reine Senkgrube.
453	P. Fr. Ofensetzerlehrling.	Cutis marmorata, Angulus infectiosus. Reichseitiger Kryptorchismus.	Mittelmässig entwickelt und ernährt, Rachitis. Schwerer Körperbau. Caput quadratum. Würmer: neg.			✓ 60% 60%	Normale Gehörgänge, eingezogene Trommelfell. Rinne: beiderseits +. Nasenatmung, geschwollene Nasenmuschel. Tonsillen III., scharf begrenzt. Veg. adenoiden III. Mundatmung.	Strangförmig verbreiterte Hilusse.	1 Caries.	W. R. I. II. S. G. R. Kahn R. neg.	A.	Neg.	Moro R.: neg.	G.: H.: Bl.: Ba.: Hku.: 176 108 55 555 51 P.: Oc.: D.: Hf.: Af.: 100 88 + blond (glatt). blau.		1 Zimmer, a Küche, kein Keller, Fussboden bedielt, trocken, 3 Fenster (1.50 m²). Im Zimmer wo 11 männliche Personen leben, ist auch die Mutter. Hof, Garten, schlechter Brunnen, reine Senkgrube.

1. ábra. Egy oldal Neuber elemi iskolásokra vonatkozó felvételezéséből (Neuber 1933)

(Sok változó szűk intervallumskálán mozgott, így korrelációs vizsgálatba nem volt bevonható). Majd megvizsgáltuk az átlag- és szórásértékeket az egyes *társadalmi kategóriák*, illetve az egyes *iskolák* esetében (a társadalom területi tagolódását bemutatva), végül az *egyes csoportok belső differenciáltságát* is elemeztük.[450] A társadalmi klasszifikációnál a Statisztikai Hivatal korabeli kategóriáit alkalmaztuk, melyeket Tímár Lajos is. Az elemzésekhez SPSS és ArcGIS szoftvereket használtunk.

A vizsgálat társadalmi és politikai háttere

Mi indokolta és mit tette lehetővé egy ilyen nagyszabású vizsgálatsorozat kivitelezését? A lokális kezdeményezésként indult felvételezés a körülmények hatására nyert országos támogatást (Neuber 1933-ban miniszteri biztos lesz).[451] Maga a tömeges szűrés orvosi szempontból nem új jelenség: Neuber professzora, Nékám Lajos is végzett hasonló vizsgálatokat,[452] viszont a Neuber által végzett kutatásnak sajnálatos aktualitása volt: ő kor rettegett fertőző betegségeinek, a szifilisznek és a tbc-nek a hátterét kutatta. Az előbbit a nemi betegségek specialistájaként[453] azért, mert „rejtőzködő" betegség volt.[454] A tuberkulózis pedig országosan a halálozások közel 13–15%-át okozta 1930-ban, ezzel első helyen állt.[455] A tbc Debrecenben is tarolt: 1910 előtt a Munkásbiztosító Pénztár adatai szerint minden 10. biztosított tbc-s beteg Debrecenben és környékén fordult elő, kezelésükre épült fel az Auguszta szanatórium 1914-re. Igazgatójának nyilat-

[450] Jelen írásban természetesen nem tudunk mindre azonos mélységben kitérni.

[451] Orosz–ifj. Barta 2012, 67, 210, 221.

[452] Nékám Lajos 1895 és 1898 között az összes fővárosi iskolás gyermeket megvizsgálta gombás betegségek után kutatva. Neuber 1931, 497–503.

[453] Nevéhez köthető az aranyvegyületek gyógyításban való felhasználása.

[454] A szifilisz vizuális jelei csak előrehaladott stádiumban voltak egyértelműek (a kezdeti kelések után a 2. szakasza tünetmentes volt). A szifiliszt okozó baktérium az idők során képessé vált a központi idegrendszer megtámadására is, így a tébolydák lakóinak fele a 19. század végén szifilisztől szenvedő paralízises elmebeteg volt. Bár kórokozóját azonosították 1905-ben és 1910-ben kijött a Salvarsan, az igazi áttörést a Penicillin 1943-as megjelenése hozta el. Szécsi 2019, 156–161. Neuber a gyerekeken keresztül próbált információhoz jutni a szülőket illetően, hiszen egy 6 éves szifiliszes biztosan a szülőtől kapta el a betegséget. Neuber 1931, 497–503.

[455] Szél 1930, 346.

kozata szerint 1925-ben egyedül Debrecenben 9–10 ezer gümőkóros beteg élt és a városban ez volt a vezető halálok.[456] A tbc Neuber figyelmébe a korai vizsgálatait ért kritika,[457] majd az 1932-es debreceni tífuszjárvány hatására került. Ez utóbbi a városvezetést a közműhálózat fejlesztésére és az új városrendezési tervvel (1930-ban elkészült Borsos József főmérnök új helyrajzi térképe is) összefüggésben egy általános felmérésre ösztökélte, melyhez Neuber kutatásai és az egyetem infrastruktúrája kapóra jöttek. Ezért is került bele a második felmérésébe a lakhatási viszonyok, így pl. csatornázottság kérdése.[458] A város pénzzel és eszközökkel támogatta Neuber kutatásait,[459] mely ennek hatására egyre szélesebb körű lett, és elérte a kormányzat ingerküszöbét is,[460] amelyet ekkor szintén foglalkoztatott a tuberkulózis okozta helyzet súlyossága.[461] Az akció 1935-ben Vásáry István polgármester bukásával ideiglenesen lendületét vesztette,[462] így a későbbiekben Neuber az egyes (immár szűkített) célcsoportokat, az egyetemistákat és a Vitézi Rend gyerekeit önkéntes alapon, később pedig már állami felhatalmazással vizsgálta. A vizsgálatok folytatásához hozzájárult ekkorra már erős, részben apjától örökölt[463] társadalmi beágyazottsága is. 1929-ben az összes választó listáján (nem egyéni körzetben) debreceni képviselővé választják, de előtte 1927-től már felsőházi tag,[464] kutatásainak támogatói között tudhatta Károlyi Gyulánét és Popovics Sándort is.[465] 1936-tól az Országos Közegészségügyi Tanács tagjaként a „lex veneris" kidolgozója.[466] 1937-es beszámolóját maga a kormányzó, Horthy Miklós is végighallgatta.[467] Hóman Bálint az 1938-ban akadémikussá választott[468] Neuber tevékenységét (egyetlen orvosként) Corvin-koszorúval jutalmazta.[469]

A tbc hátterének kutatásában nem Neuber vizsgálata volt a legelső. Fellépte előtt – éppen állami iniciatívára – már megvizsgáltak közel 10 ezer embert az Országos Közegészségügyi Intézet jóvoltából, sőt, a pre-tbc-s[470] egyének elkülönítése az iskolás közösségtől megtörtént (szabadtéri oktatásban részesültek). Ennek a vidéki közösséget érintő vizsgálatsornak a tanulságaiból Neuber is profitált,[471] de a városi helyzet annyiban más volt, hogy nem volt mód a fertőzött diákok elkülönítésére,[472] kizárásukra pedig a részben Neuber neve fémjelezte 1940. évi VI. tc. életbe lépéséig nem is volt lehetőség.[473]

Budapesten kívül *a városokban rendszeres iskolai szűrés* Neuber fellépése előtt valóban nem volt. A

[456] Czuriga – Édes (http://debkard.hu/bemutatkozas/tortenet.html) és Orosz – ifj. Barta, 210.

[457] Bielek 1931, 958–960. Neuber első vizsgálatában a tbc kockázati tényezői nem szerepelnek, azaz felmérése nem a megelőzést segítette, csak helyzetfeltáró volt.

[458] *Debreczeni Újság*, 1932. október 4. Óriási arányokat ölt Debrecenben a tífuszjárvány.

[459] A város és az egyetem közti együttműködés keretében kedden és pénteken ingyen villamos vitte és hozta a gyermekeket a vizsgálatra a Klinikára. *Debreczeni Újság*, 1930. november 7. 7.; és 1930. november 28. 4.

[460] 1926-ig a kormány 12 tüdőbeteggondozót létesít az országban. Két államtitkár lement Debrecenbe, hogy megnézzék, miként zajlik Neuber vizsgálata. *Debreczeni Újság*, 1932. március 19. 4.

[461] Alföldön 100.000 lakosra vetítve több mint 200 tuberkulózis okozta haláleset jutott, ami Bulgária, Lengyelország és Finnország adataival egyezett meg. *8 Órai Ujság*, 1934. október 28. 6. A Halál a Nagy Magyar Alföldön. A BCG-vel éppen csak ekkoriban kezdtek kísérletezni. Hangsúlyozandó, hogy a magyar helyzet ekkor inkább a balkánival mutatott párhuzamokat.

[462] Debrecen a Speyer bankháztól 900 ezer dolláros kölcsönt, még a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Banktól 725 ezer pengős függőkölcsönt vett fel az 1920-as évek végén kifejezetten városfejlesztési céllal.

[463] Ezredorvos apja Bánffy Dezső kormányfő párbajsegéde volt 1899-ben. *Budapesti Hírlap*, 1899. január 4. A miniszterelnök párbaja.

[464] Az egyetem képviseletében. Vojnovich Géza és Neuber professzor a felsőházban. Az Est, 1937. december 8. 8.

[465] *Az Est,* 1934. szeptember 21; 1936. június 2.

[466] *Az Est*, 1938. június 24. 9.

[467] Neuber, 1937b, 1237–1255.

[468] Vértes 2002, 184–189.

[469] Ehhez hozzájárult politikai nézeteik azonossága is. Büky 2015, 122.

[470] A vírussal találkozott, de nem fertőző és tünetmentes egyének. Csak azok fertőznek, akiken már kitört a betegség, a látensek nem. Az intézkedések során sokan kecskét is kaptak a kecsketej jótékony hatása miatt. Ez utóbbi azonban a tbc ellen nem véd. Inkább arról van szó, hogy úgy vélték, a tej egészséges és sok családnak nem volt tehene, másrész a szarvasmarhát a tbc közvetítőjeként tekintették (valójában csak egyik speciális fajtájával fertőződhet meg).

[471] Bielek 1931, 958–960.

[472] Az országban csak két iskolaszanatórium működött az 1930-as években: a Svábhegyen és Szentgotthárdon. Neuber, 1937, 20.

[473] Neuber 1931, 497–503.

vizsgálatsor jelentőségét bizonyítja az orvosi–szakmai visszhangon túl az,[474] hogy a kormányzat nemcsak támogatta (mivel az önkéntes vizsgálat során sokan – főként az elit – vonakodtak az adatszolgáltatástól,[475] nehezítve a szűrést, ezért kormányzati rendelettel kellett azt kötelezővé tenni),[476] de a vizsgálat társadalmi elfogadtatására is súlyt helyezett. Neuber kezdeményezéséről Az Est cikkei mellett maga Herczeg Ferenc írt dicsérőleg.[477]

A felvételezés egybeesett a gazdasági válság elmélyülésével, s párhuzamosan jelentkezett az arra adott, más típusú társadalompolitikai reakciókkal. Debrecenben ekkor kap fontos szerepet kapó a falukutató mozgalom:[478] Neuber felvételezése már csak ezért sem állt meg az egészségi állapot feltérképezésénél. Erre azonban részéről nem e mutatók társadalmi jelentőségének elismerése miatt (nem volt célja a társadalmi rétegek és oktatási intézmények közötti differencia felmérése), hanem a kor orvosdiagnosztikájában vallott nézetek miatt került sor (kockázati faktorok). [479]

Vélekedése szerint a kötelező[480] szűrés racionális, csökkenti a társadalmi kockázatot és költségeket:[481] vizsgálatai során éppen arra hivatkozik, hogy a hírhedt szembetegséget, a trachomát is így számolták fel az Alföldön egy korábbi akcióprogram keretében.[482] Debreceni felmérései hatására pedig már rövidtávon is pozitív irányú változás állt be a diákok egészségi állapotában: míg az elsős elemisek 43%-a volt bélférges 1930/31-ben, később ez csak 15%-ra esett.[483] A tbc-t és szifiliszt hordozó szülők gyerekeiken keresztül történő kiszűrése és kezelése járulékos eredmény volt,[484] miközben a tbc-fertőzött elsős elemista diákok aránya a közel 30%-ról 20%-ra esett a 6 év alatt foganatosított rendelkezéseknek köszönhetően.[485]

Összességében a vizsgálat jelentősége túlmutat a helyi szinten: Neuber *az óvodákban, iskolákban máig bevett gyakorlatot alapozott meg*.[486] A felvételezés *egy új népegészségügyi koncepció születéséről tanúskodik.*

---

[474] Hasonló vizsgálatokra debreceni kollégái között: Bősze 1932, 1149–1150. Szegeden a gyerekgyógyász Petrányi Győző vette át a tömeges szűrés módszerét. Szegeden a tbc mortalitása a londoni háromszorosa volt. *8 Órai Újság,* 1934. október 25. 6. És: Alföldi városok a tuberkulózis ellen. *8 Órai Újság*, 1935. szeptember 15. 2. Bekapcsolódott a programba Hódmezővásárhely, Derecske, Gyula és Pécs is. Neuber 1933, VII.

[475] Ez korábban is általános panasz volt. Debrecenben az összes iskolásgyermeket orvosilag megvizsgálják. *Az Est*, 1930. november 26. 7. A külföldön is alkalmazott önkéntes vizsgálat nem örvendett nagy népszerűségnek, inkább a stigmatizálástól, mint az egyetemről való kizárástól való félelem miatt. Giessenben csak a diákok 8%-a jelentkezett az önkéntes vizsgálatra, Freiburgban pedig 470 a több mint 3000-ből 1923-ban. Némileg javult az arány, amikor a betegsegélyezést és a diákpénztárból való juttatásokat az egészségügyi vizsgálaton való részvételhez kötötték. Neuber 1937.

[476] A debreceni egyetemi vizsgálatot Hóman Bálint 1935-ös rendelete tette kötelezővé, a leckekönyv dékáni aláírásának előfeltételeként meghatározva a vizsgálaton való részvételt.

[477] Neuber 1937, 46. Herczeg „egészségügyi szabadság–harcnak" aposztrofálja. Csiky 1934, 253–256.

[478] Bartha 2010, 43–57. A korból 30 szociografikus jellegű munka került elő a DE Földrajzi Intézet Könyvtárában őrzött szakdolgozatok közül!

[479] A rossz lakhatás és a fertőző környezet melletti harmadik exogén faktort, *a táplálkozást* a tbc kapcsán Neuber nem vizsgálta, proxyként talán a fogazat állapota utalhat rá.

[480] Sokan tiltakoztak ez ellen az önrendelkezési jogra hivatkozva. Neuber úgy érvel, hogy az oltások is kötelezők és ezt nem vonják kétségbe. Neuber maga „egészségügyi sorozásnak, egészségügyi kataszternek" nevezte a felvételezést. A „lex veneris" kidolgozása során a 70 nemibeteg-gondozó intézet létesítése mellett javasolta a *házasság előtti kötelező* orvosi vizsgálatot. *Az Est* 1938. június 24. 9.

[481] *„A syphilissel fertőzött anya tehát tovább szüli syphilises gyermekeit s ezáltal nemcsak saját egészségét pusztítja, hanem nyomorék gyermekeknek ad életet, főleg azonban károsítja az államot, mert az életben maradt vérbajos gyermekek … többnyire klinikai, kórházi ágyakba kerülnek s az államháztartás számára súlyos tehertételt jelentenek."* Neuber 1933, VII.

[482] Neuber 1933, XV.

[483] A férgesség kihatott a diákok teljesítményére és idegállapotára is. Neuber 1937, 24.

[484] Neuber egyik fő célja ez volt: a szülők 80%-a ui. nem is tudott saját betegségéről. Neuber 1931, 497–503.

[485] A gyermekek vizsgálata a terjedés megelőzésének és az állapot súlyosbodásának megakadályozása szempontjából volt releváns: a mortalitás a 20 év feletti korosztályokban 20 ezrelék feletti volt, míg 18 év alattiak esetében 10 ezrelék alatt maradt. Szél 1940, 555–567. A halandóság az élők számához mérve az 1918-as országos 3,5 ezrelékről 2 ezrelékre esett 1938-ra.

[486] 1960-ban még az olvasói hozzászólásokban is idézik az egészségügyi törzskönyv kapcsán az 1931-es vizsgálatát. *Orvosi Hetilap*, 1960/35, 1255.

A teljes vizsgálati halmaz általános jellemzői

Mivel viszonyítási alapként szolgál a társadalmi rétegenkénti vagy iskolánkénti vizsgálathoz, nem érdektelen ennek bemutatása. A 3520 elsős elemis diák fele jó általános állapotú volt, 466 minősült *„piszkosnak”* (unrein: 13%), 1046 volt tetves (30%) és 402 diákon találtak bolhacsípést (11,5%): 20%-uk egynél több higiéniai problémával rendelkezett. A tetvesség a lányok esetében egyenesen 50%-os volt, a fiúknál csak 12%: Neuber ezért levágatta volna vállig érőre az iskolás lányok frizuráját (Eton-frizura).[487] Tímár helyesen érzékeli, hogy a tisztasági viszonyokban a város gyér közművesítése komoly szerepet játszott: [488] az agrárproletariátusban mért 45% feletti tetvesség a rétegre jellemző mindössze 4%-os közművesítést tükrözi. A kereskedőcsaládoknál a közművesítés már csaknem 60%, itt a diákok mindössze 9%-a volt tetves. A munkásoknál 28%, az iparosoknál 25% volt a hajtetű gyakorisága, a vízvezetékkel rendelkező háztartások aránya pedig 34%.[489] A diákság 16%-a rendelkezett WC-vel, s a bélféreggel fertőzöttek csak 4%-a került ki közülük.

A *tápláltság*ot illetően Debrecenben 1700 diák volt közepesen (66%), 463 diák volt jól, 377 gyengén, 113 mérsékelten táplált. *A jóltápláltak aránya a városban magasabb volt még az agrárproletárok körében is, mint vidéken*. A vidéki kisbirtokosság soraiban az *aszténiás*ok[490] aránya 20% felett volt, Debrecenben ez 10–13% között ingadozott a kisbirtokosok és agrárproletárok körében egyaránt.[491]

A *szennyvízkezelés* módjáról csak a második, a város által is kiemelten támogatott, felmérés érdeklődött (1612 eset). WC mindössze a diákok lakhelyeinek 10%-ában volt, több mint 66%-a rendelkezett emésztőgödörrel, de csak 784, azaz 50%-uk volt tisztának minősített.[492] Ugyanez érvényes a *vízellátásra*: 20%-ra nincs adat, a lakások 50%-ában kúttal oldották meg a vízszolgáltatást, de ezek negyede rossz minőségű volt. A házak 15%-a esetében a kút 100 m-nél nagyobb távolságra volt a háztól. Vezetékes vízzel a vizsgált háztartások negyede rendelkezett. Teljes közműhálózat csupán a lakások 10%-ában létezett, de mivel további 260 háztartásban volt vezetékes víz, így a közműolló nyílása nagy környezetterhelést jelentett.

A *padló minőségének* szintén nagy jelentőséget tulajdonított Neuber. Kollégái a 3520 lakóhelyből 926 esetben (közel 25%) minősítették a padlót nedvesnek, egészségtelennek.

A fenti három infrastrukturális ismérv összesítése alapján a lakások közel 20%-a minősült megfelelőnek, míg csaknem fele igen hiányos infrastruktúrával bírt. A lakások közel fele mind *udvarral, mind kerttel* rendelkezett, ötöde viszont egyikkel sem.

Ami a *lakásméret*et illeti: a 3520-ból 106 elsős diák pincelakásban élt (3%). Nem lakófunkciójú pincéje még 400 lakásnak volt – télen sokan húzódtak ide egészségtelen körülmények közé fűtési gondok miatt: 18 000-re volt tehető azon családok száma, akik önerejükből képtelenek voltak elég tűzifához jutni.[493] Az átlagos szobaszám 1,3 szoba volt, 1-nél több hálóhelyiség csak az esetek 20%-ában fordult elő. Az 1931/32-es évfolyam elsősei esetében a hálóterület átlagos nagysága 50 m^3 körül volt (a mellékhelyiségek nélkül), ez egybeesik a módusszal is (kb. 270 eset). Az egy főre jutó légtér átlaga 11 m^3/fő, de kb. 800 lakásban ez kisebb volt, s mindössze 550 esetben nagyobb.[494] Ez az aszimmetria jelentős társadalmi egyenlőtlenségekre utal. Ami a zsúfoltság másik mutatóját illeti, egy lakásban átlag 2,9 ágy volt, ami, tekintetbe véve az 5,17 fős lakásonkénti átlaglétszámot, azt eredményezte, hogy az ágyak több mint felén legalább ketten aludtak. Ez így egészségügyi kockázatot jelentett. Összességében a lakások ötödében volt 1 körül az egy ágyra jutó lakosok száma. A 4 fős háztartások domináltak, de a 6 főnél népesebb háztartások száma még így is elérte a 600-at, az összes lakás 20%-át.

[487] Neuber 1933, XIV.

[488] Vezetékes vízzel Debrecenben a lakóházak összesen egyharmada rendelkezett, míg Győrben ugyanez 88%, Pécsett 75% volt. Tímár 1986, 85.

[489] Tímár 1986, 92.

[490] Kórosan gyengének, erőtlennek, soványnak minősítettek. Az aszténiát (bár lehet lelki eredetű is), betegségekkel hozták összefüggésbe.

[491] Neuber 1933 és 1937 összevetéséből.

[492] Higiéniai szempontból a pöcegödörnek legalább 10 m-re kellett lennie a kúttól, és 6–8 hetenként teljesen ki kell üríteni. Darányi 1939, 223–224.

[493] MNL HBmL VI. 226. M.kir. Erdőhivatal, Debrecen iratai 3. k. A város éppen miattuk döntött úgy, hogy folytatja az Erdőspuszta erdősítését, s ennek köszönhető az életkörülményeikről elhíresült „vákáncsosok” megtelepülése a területen.

[494] Belgrádban 1933-ban a munkásnegyedekben 5-9 m^3 légtér jutott egy emberre 1 és 2 szobás lakás esetén. *Rezultati* 1933, 417.

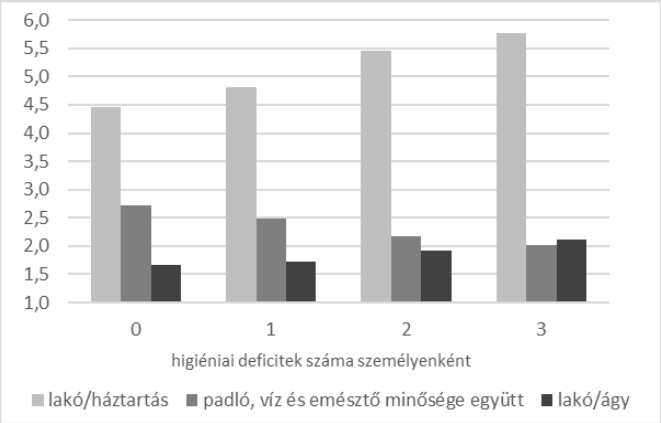
A szociális-egészségügyi mutatók egymással való kapcsolata

Statisztikai elemzéseink szerint a Neuber-féle változók közül *a tbc előfordulása nem korrelált sem a higiéniai viszonyokkal, de egymagában más alapváltozóval* sem. Ez akkor sem változott, ha iskolánként vagy társadalmi csoportonkénti aggregáltuk az értékeket és így vetettük össze. A gyenge korreláció arra utal, hogy a tbc terjedése nem magyarázható egyetlen körülménnyel. A korrelációs vizsgálatok korlátozottsága miatt[495] ezért a továbbiakban inkább csoportátlagokat vetettünk össze.

A *„tiszta" és nem tetves gyerekek* (általában) nagyobb házban laktak, mint a piszkos és tetves diákok (átlag 2,25 helyiség a 1,85-tel szemben). A háztartásméret viszont a piszkosaknál és tetveseknél jóval nagyobb volt (5,7 vs. 4,7 fő),[496] tehát az egy főre jutó légtér is kisebb volt körükben (9,4 m^3 vs. 12 m^3). Mivel az ágyak számában viszont nem volt különbség (átlag 2,9), ez rá is mutat a higiéniás problémák forrására (vö. *2. ábra*). A nem tetves gyerekek átlagosan 1,5 cm-rel magasabbak voltak, viszont rosszabb volt a fogazatuk (a cukorban gazdagabb táplálkozásmód miatt – a rossz fogazat nem a szegénységből eredő elhanyagoltság mutatója, hanem éppen a jólét indikátora; ui. csak a gyerekek 5%-ánál kezelték a fogproblémákat).

A Neuber által *sovány*ként definiált diákok (123 fő) esetében a pozitív Moro-teszt érezhetően gyakoribb, bár a csoport létszáma kicsi. A *tbc-gyanús*nak tekinthető diákokat összevetve a nem fertőzött diákok halmazával a röntgen-anomáliák és a nedves padló gyakoriságát (25% alatt vs. 33 % felett) leszámítva nem mutatható ki különbség közöttük.[497]

A szobaszám növekedésével, a lakók száma csökkent (5-ről 3,3-ra). Így *az egy lakóra jutó átlagtér növekedése mellett az egy ágyra jutó lakosok száma átlag 1,8-ról 1,1-re esett:* a jóléti indikátorok együtt mozgása (vö. *1. táblázat*) jelentős társadalmi különbségek meglétére enged következtetni.[498] Ugyanígy viselkedtek a *vízvezetékkel és WC-vel* bíró házak, itt a tisztaság is nagyobb fokú volt.



2. ábra. A higiénés deficit (0=nincs probléma; 3=minden negatív tényező[499] *jelen van) kapcsolata az egy ágyra jutó lakószámmal, a háztartás nagyságával és az infrastrukturális fejlettséggel Debrecen elsős elemista diákjainál 1931/32-ben.* Forrás: Neuber 1933 adataiból.

Négy fő feletti családméret esetén már *átlag alatti volt a vízellátás és csatornázottság színvonala*, s *a testhigiénés mutatók szintén romlanak*: 10-ről 20%-ra ugrik a „piszkos" gyerekek aránya 6 fős család esetén, s 30% fölé 7 fős háztartás esetén. A tetvesség gyakorisága 2 fős családban 15%, 5 fő felett pedig meghaladta a 30%-ot. Az *ágyszám* önmagában nem utal arra, hogy egy lakás nagy, vagy zsúfolt, viszont lehetővé tette a csonka családok kiszűrését.[500] A lakhatási viszonyokat jellemző *komplex mutató* értéke az *egyágyas lakások* esetében átlag feletti volt, *a hátrányos családi helyzet tehát nem mindig jelentett rossz lakhatási körülményeket* is. Ugyanakkor az itt mért magasabb tbc-érintettség miatt a *jó lakáskörülmények nem jelentettek automatikusan jobb egészségi állapotot*!

A tbc kockázati tényezői

Neuber a nem egészségügyi jellegű változókat azzal a feltevéssel válogatta össze, hogy azok magyarázó

[495] Mint írtuk, több változó igen–nem értéket vett fel.

[496] A nagyobb családra mosni is nehezebb volt, így a piszkosság és családméret közötti összefüggés nem meglepő.

[497] És fordítva is igaz: A nedves *padlójú* (a lakások 30%-ában) épületekben a tbc gyakorisága nagyobb (és kisebb ablakmérettel járt, a pincelakások aránya itt magasabb volt, és gyakoribb volt a bolhacsípés is).

[498] Ti. elképzelhető lenne, hogy a szobaszámmal együtt nő a lakószám is, s így az egy főre jutó légtér stagnál. Ráadásul minél nagyobb volt a szobaszám, annál magasabbak és jól tápláltabbak voltak a gyerekek.

[499] Tetű, bolha, tisztaság hiánya.

[500] Ahol egy ágy volt és az összes lakó száma kettő, vagy ahol a lakók száma 3, de ebből két gyerek (Neuber részletesen leírja a lakók megoszlását).

erővel bírnak az egészségügyi helyzetet illetően, így célszerű egy pillantást vetni arra, hogy vajon alkalmasak voltak-e változói és módszerei ennek indoklására. Mint láttuk, a korrelációs és csoportképzési vizsgálatok nem mutattak ki összefüggést a tbc és a többi változó között.

Debrecenben a Moro-teszt a két év alatt 953 diáknál volt különböző mértékben pozitív (közel 30%, de ez még nem jelent betegséget vagy fertőzőképességet).[501] A Vitézi Rend vidéki gyermekei esetében magasabb volt a fertőzési arány (26%) mint Debrecenben 6 év átlaga alapján (20%).[502] Ez némileg meglepő: a szakirodalom szerint nem evidens, hogy a tanyavilágban súlyosabb a tbc mortalitása, mint városban. Dániában 1926-ban ez a fővárosban volt magasabb (8 fő 10000 lakosra), a vidéki tanyákon a szórás volt nagyobb.[503] Neuber a rossz minőségű falusi házakat okolja,[504] de vajon ez az oka a tbc nagyobb vidéki elterjedtségének? Debrecenben 1930-ban a házak 44%-a vályogból vagy döngölt földből készült és egyszintes volt,[505] s mégis némileg jobb volt a helyzet. Egy tényező tehát valószínűleg nem nyújt kielégítő magyarázatot.

A lakáskörülmények Debrecenben alapvetően jobbak voltak (pl. a fürdőszobák és zárt árnyékszékek gyakorisága nagyobb volt: *2–3. táblázat*), mint a megye rurális részein, de e tényezők perdöntő szerepének ellentmond, hogy közművesítés terén a Debrecenben élő parasztság sem állt jól,[506] viszont az *ottani birtokosok körében mégis 20% alatti volt a tbc-fertőzöttség, ami jobb még a köztisztviselők körében mért aránynál is*, akik pedig kedvezőbb lakókörülményekkel bírtak (lásd később), és jobb volt a vidéki birtokosok esetében mértnél is. A városi agrárnapszámosok körében viszont már 30% feletti volt a tbc előfordulása az első vizsgálati években.

A magyarázat részben Debrecen övezetes szerkezetében rejlik: [507] a közművesítés ugyanis csak a belvárosban volt előrehaladott. A belvárosban nem éltek agrárproletárok, sem munkások, éltek viszont módos gazdák: az itteni agrárkeresők 45%-a 10–50 kat. hold közötti birtokos volt; e csoport harmada élt itt, a fele viszont külterületen, az „erdőségben és a mezőségben".[508] Tehát *az azonos gazdaságméret is hatalmas különbségeket takarhat a lakóhely minőségében* (lásd *5–8. ábra*). Az agrárproletárok 87%-a viszont külső területen élt. Így *a birtokos parasztság kedvezőbb lakáskörülményei magyarázhatják a tbc gyakoriságának különbségét az agrárszférán belül*.

De nem magyarázzák a különbséget a köztisztviselők és a parasztság között. **(**A parasztság és köztisztviselők esetében komoly eltérés volt a fogazat állapotában, a Neuber által nem vizsgált táplálkozásbeli különbség is okozhatta az eltérést.)

Egyáltalán: van különbség a társadalmi csoportok között a tbc gyakoriságát illetően? Kortárs balkáni vizsgálatok szerint nem mindig:[509] 1921–1931 között a jugoszláv főváros *kereső*inek 20%-a volt hivatalnok, míg a fertőzöttek között 15%-os volt arányuk. A tbc-s betegek 7%-a volt kereskedő, miközben a keresők közti arányuk 6% volt. Tehát viszonylag jómódú rétegeket is súlyosan érintett a tbc (mint Debrecenben is). Viszont 1930–1933 között a Belgrádban *tbc-vel kezelt gyermekek* 70%-a munkáscsaládokból származott, így megfigyelhető egyes korcsoportok nagyobb érintettsége egyes társadalmi csoportokon belül. Prágában az értelmiség körében a tbc következtében *elhunytak* aránya az összes halálokat tekintve 10% volt, míg a munkások körében 25%.[510]

[501] Viszont a nem aktív fertőzési állapot nem jelentette azt, hogy a fertőzés később sem aktiválódhat, sőt, Neuber szerint a serdülőkori bőrbetegségek jó részének (bőrfarkas) is ez volt az oka.

[502] Neuber 1937, 18.

[503] Szarvas 1931, 1222.

[504] Előző fejezet. Neuber 1937, 18 és 19.

[505] Győrben a kő- és téglaházak aránya elérte a 88%-ot. Tímár 1986, 85.

[506] 1931-ben az épületek negyedében nem volt sem gáz, sem villany, a 10 000 főre jutó rádiók száma 375, Győrött 637, Budapesten 1076. 1936-ban Budapesten a lakások 37%-a volt ellátva gázzal, Győrben 22,8%, Miskolcon 9,7%, Debrecenben 6,5%. Tímár 1986, 85–87.

[507] Az 1930. évi népszámlálás, 2. 176–177. Debrecen adatait 3 övezetre és 6–6–6 kerületre bontva közli, s megadja a külterületi, tanyasi lakosság lakhelyeként azonosítható Erdőséget (K) és Mezőséget (Ny).

[508] Korabeli statisztikai kategória: a közigazgatásilag Debrecenhez tartozó tanyákat takarja.

[509] A korabeli szakértők szerint a magyar helyzet a balkánira hasonlított, ezért választottuk mi is összevetési alapként.

[510] Holubec 2014, 188.

1. táblázat. Az alapvető higiéniai viszonyok és infrastruktúra változása az egy főre jutó hálótér (m^3) növekedésével Debrecenben 1931/32-ben*

1 főre jutó hálótér nagysága (m^3)	Tetű gyakorisága	Bolha gyakorisága	„Piszkos" diák gyakorisága	Száraz padló gyakorisága	1 ágyra jutó lakók száma	Ivóvíz minősége (0–2 intervallumon)
5	38%	36%	28%	55%	2,2	1
9	31%	20%	18%	70%	1,9	1
13	25%	17%	10%	70%	1,7	1,1
20	9%	7%	5%	80%	1,4	1,6

* 1 szobás háztartás esetén ez megegyezik a lakótérrel is.

2. táblázat. A lakhatási körülmények alapmutatói Debrecenben és Hajdú vármegyében 1930-ban

	Lakosság száma	Szobák száma	Lakások száma	Pince-lakások száma	Fürdő-szobák száma	Lakás vezetékes vízzel	Lakás kút nélkül*	Zárt vízöblítéses árnyékszék a lakáshoz	Nincs árnyékszék a lakáshoz
Hajdú Vm.	178523	63061	40777	1	436	112	30454	214	7775
Debrecen	117275	45925	14609	763	2749	5141	5208	9308	2157

*Ezekből kút messzebb mint 100 m: 22765 és 2287 esetben (75% és 45%)

Forrás: 1930. évi népszámlálás, 1. 162–165; 2. 176–177; 4–5. .70–375.

3. táblázat. A lakhatási körülmények fajlagos mutatóinak különbségei Debrecen és Hajdú vármegyében 1930-ban

	Átlagos szoba-szám	Egy szobára jutó lakos	Pincelakások az összes %-ában	Fürdőszoba az összes lakás %-ában	Vezetékes víz a lakások %-ában	Nincs kút, %	WC a lakásban, %	Villany a szobákban, %	Nem döngölt földpadló, %	Gáz a szobákban, %*
Hajdú Vm.	1,5	2,82	0	1	0,3	75	1 alatt	6	23	0
Debrecen	3	2,55	5	19	35	36	33	30	75	6

*1936-ban Budapesten a lakások 37%-a volt ellátva gázzal, Győrben 22,8%, Miskolcon 9,7%. Tímár 1986, 85.

Forrás: 1930. évi népszámlálás, 1. 162–165; 2. 176–177; 4–5. 370–375.

Egy másik orvosi elmélet a *természetföldrajzi tényezők*höz, így a talaj- és vízrajzi viszonyokhoz, a lakótér magasabb nedvességtartalmához kapcsolja a tbc nagyobb fokú elterjedését.[511] A Neuber által közölt tbc-gyakorisági térképek (*3. ábra*) mintázata valóban korrelál a talajvíz felszíntől mért mélységével (de a talajtérképpel már nem). A képhez hozzájárulhat még a Nagyerdő északi szeleket árnyékoló hatása is. A felvert port ugyanis a korban kockázati tényezőnek tekintették, a poros közegben dolgozók 60%-a kapta meg a gümőkórt![512] Debrecen 286 km-nyi útjának pedig csak fele volt kiépített, és a másik uralkodó szélirány, a déli ellen nem volt védőzóna. A belvárosi jómódú parasztság viszont éppen a város „védett" északi–nyugati felében mutatott markáns jelenlétet.[513] A tuberkulózis és a társadalmi–lakhatási–higiéniai viszonyok között így a földrajzi tényezők erős befolyásoló szerepe és a hajlamosító tényezők nagy száma miatt sem várhatunk előzetesen erős összefüggést Debrecenben.[514]

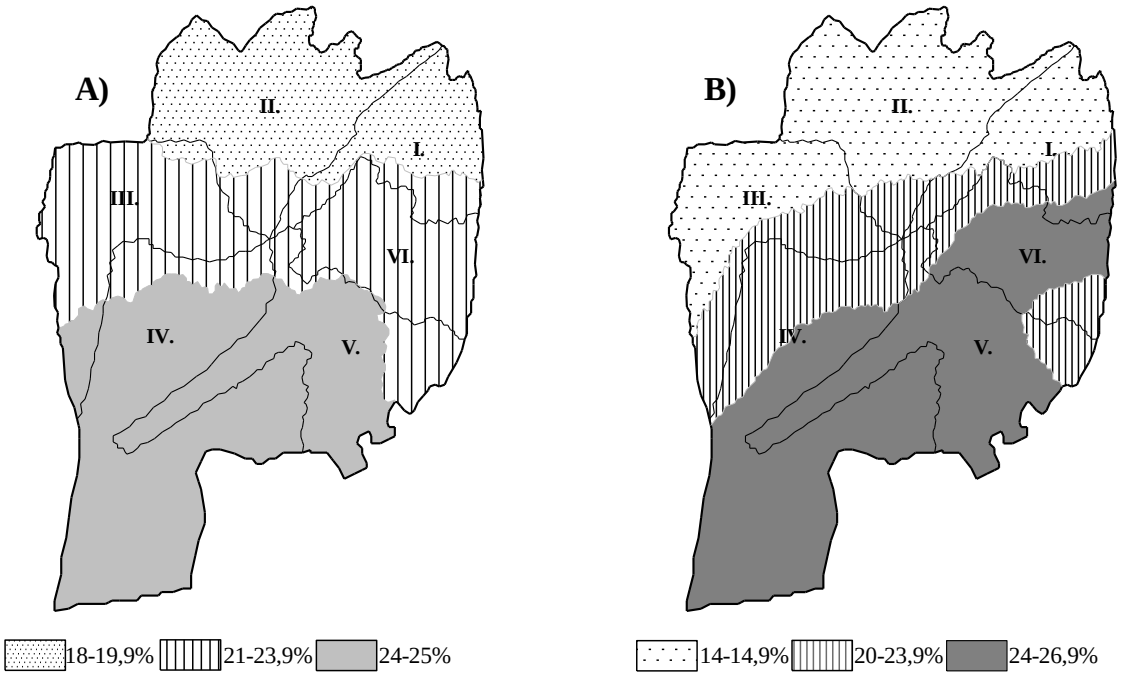
Ha megvizsgáljuk az életkörülményekre vonatkozó Neuber-féle indikátorokat, akkor, feltételezésével ellentétben, az – átlagnál egyébként nedvesebb – *pincelakás*okban nem volt lényegesen magasabb a tbc-sek aránya (21,6–22,4%), mint az egyvkét szobás lakásokban (20%).

[511] Okolicsányi Kuthy Dezső: Rónáink és az Alföld c. munkájában amellett érvel, hogy az Alföld klímája, vízrajza kitettebbé teszi a lakosságot a tbc-nek, mint a hegyvidéken. Szarvas 1931, 1222.

[512] Szél 1930, 165.

[513] Nem véletlenül Pallagon hoztak létre tangazdaságot és agráriskolát.

[514] A vidék és város között fennálló differenciára adható *statisztikai* magyarázat is. Debrecenben a tbc-fertőzöttség aránya a kezelések és megelőzés felismerésének szükségessége után esett le. Vidéken viszont 1936-ban éppen csak megkezdődött a felmérés, így nem is foganatosíthattak semmilyen kezelést és ezért magasabb az érték.



3. ábra. A tbc elterjedtségének mintázata Debrecen belkerületeiben (bal: 1930/31 és jobb: 1931/32)
Forrás: Neuber 1933.

A *nedves lakások*ban azonban már jóval magasabb volt a tuberkulózissal fertőzöttek aránya (1931/32-ben 26%, egy évvel korábban 23,2%), mint a száraz lakásokban (1931/32-ben 17,4% egy évvel korábban 18,1%).[515] Ez nyilvánvalóan a fenti földrajzi megfontolásokkal is kapcsolatban áll. A *zsúfoltság*ot szintén veszélyfaktornak tekinti a kor:[516] Belgrádban[517] a tuberkulózisban szenvedők 25–40%-a egy ágyban aludt az egészségesekkel. Az újszülöttek hetede élete első heteiben elkapta a betegséget.[518] De meglepetésre Neuber vizsgálatában a tbc gyakorisága önmagában sem az egy ágyra jutó lakosságszámmal, sem a hálótér méretével nem korrelált. A 49 m^3 alatti szobákban 20,7% volt a tbc-sek aránya (189 eset a 910-ből), de a 100 m^3 feletti szobákban is 19%.[519]

Neuber összefüggést talált viszont az *ablakméret* és a tbc-előfordulási gyakorisága között (197 eset az 559-ből, azaz 35% 1 m^2-nél kisebb ablak esetén; és 109 eset 487-ből 1–2 m^2 közötti ablak esetében, azaz 22%).[520] Az *ablakméret azonban szociális helyzetet indikáló tényező* is, mint ezt Neuber felismeri,[521] azaz érdemes társadalmi csoportonként vizsgálni a helyzetet.

Míg Neuber tényezői közül tehát csak kettő, az ablakméret és a lakás dohossága mutatott kapcsolatot a tbc-vel, addig Tímár Lajos *társadalmi rétegekre lebontott elemzése* már erősebb kapcsolatot mutatott ki az *aktív* tbc elterjedése, *a családméret, a padló minősége, a lakásméret* és a társadalmi státusz között.[522] Az aktív tbc-sek aránya a kereskedők esetében 4,7% volt (itt a családméret átlag 4 fő, az agrárproletároknál 6 fő), a munkásoknál 5,4%, az agrárproletároknál 6,1%. A munkások 90%-a ugyanúgy egyszobás lakásban lakott, mint a proletárok, de 4,7 fős átlagos létszámmal. Úgy tűnik tehát, hogy az *aktív tbc abundanciája nem egy, hanem több változó függvénye.* (*4. ábra*). Az általunk

[515] Neuber 1933, X.
[516] Lásd: Vuksanović–Macura 2012.
[517] Balkáni példákat analógiaként hoz fel Szél 1930, 347.
[518] Tomasevich 1955, 580–586. De ehhez nyilván a szoptatás is hozzájárult fertőzött anya esetén.
[519] Ezért is jobb az egy főre jutó légtér mutatóként. Sokszor a nagy hálótér mindössze egyetlen szobát jelentett az egész háztartás számára – tehát a szobát nem lehetett telerakni ágyakkal, hogy mindenkinek jusson! A kis hálótér esetén többször fordul elő másik (lakó) szoba, itt viszont a háló, méretei alapján inkább kamraszerű, rosszul szellőzött volt.
[520] Ezért maradt benne a későbbi vizsgálatokban is.
[521] Erre utal a fentebbi Neuber-idézet is. Azonos szellőztetési idő esetén a nagyobb ablak több hőt ad le, tehát többet kell fűteni, ami nagy anyagi terhet jelent.
[522] Tímár 1986, 90–92.

Tímár Lajos adatain végzett korrelációs vizsgálatok is ezt erősítették meg.[523]

De *inaktív tbc* esetében már nem volt ilyen erős kapcsolat a fenti mutatókkal![524] Vizsgálataink arra mutattak rá, hogy csak a Neuber-féle kockázati tényezők szélsőértékeinél[525] és azok kombinációja esetén volt kimutatható kapcsolat a tbc gyakoriságával. *A területi és társadalmi bontás* – mint eltérő megközelítés – *tehát indokolt lehet a további összefüggések nyomozása érdekében*.

A „hajlamosító tényezők" és a tbc statisztikai kapcsolatát befolyásolta egy további tényező. A szegedi gyermekgyógyász, Petrányi Győző tapasztalata szerint a fent említett körülmények mellett *a legfontosabb, fertőzést közvetítő faktor az iskola*.[526] Neuber adatai is erra utalnak: a Vitézi Rend vidéki gyerekei között a 0–5 éves (tehát nem iskolaköteles) korosztály 22%-áról a 16–20 éves korosztályban már 33% fölé emelkedett a tbc-vel érintettek aránya.[527] Heterogén társadalmi összetételű iskolák esetén pedig a jobb körülmények között élő diák is potenciális áldozat volt.[528]

A következőkben tehát megvizsgáltuk, hogy a higiéniai és egészségügyi változók értékei területi (iskola), foglalkozásszerkezeti vagy esetleg vallási különbségek alapján magyarázhatók-e inkább.

Területi különbségek

Mivel Neuber a nevet és lakcímet kódolva adta meg, ezért a területi sajátosságok vizsgálata csak iskolánként volt elvégezhető. A térképeink arra utalnak, hogy *az iskolák egyrészt nem voltak homogének, másrészt jelentős differencia volt közöttük, mely területi mintázatot is mutat* (*5–8. ábra*): a nedves padlójú lakások aránya nyugaton volt magasabb, a keleti kertségekben sok volt a rossz emésztőgödör, a belváros közepén a diákság kevésbé zsúfolt körülmények között élt, tisztább volt; az ablakméret a debreceni tanyavilágban valóban alacsonyabb volt, mint azt Neuber is írta, stb. A tanyasi régiókban egyenesen 50% feletti tbc-gyakorisággal is lehetett találkozni. A keleti erdőkben élő vákáncsosok helyzete a tudatos fejlesztések, a halápi erdei vasút megépülése ellenére 10 év alatt sem javult.

Az iskolák nagy száma (közel 50) miatt azonban nehezen átlátható a helyzet, éppen ezért inkább azt elemeztük, hogy az általunk előre definiált övezetekben (*belváros, kertség, tanyavilág*) a higiéniai-lakhatási indikátorok alapján kimutathatók-e különbségek, vagy a mintázat mozaikos. Az SPSS szoftver a Neuber által felvételezett változók értékei alapján az iskolák 80%-át a valós földrajzi térben elfoglalt helyére tette vissza[529] – tehát valóban *kimutathatók területi különbségek a diákok helyzetében*. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hasonló pontosságot nem érhetnénk el egy részletesebb, vagy akár más alapokon nyugvó (pl. felekezeti) osztályzás során.

Ha részletesebb területi bontást alkalmazunk, elkülönítve az eltérő természetföldrajzi adottságokkal (növényzet, talaj, földhasználat) bíró keleti és nyugati városrészeket is az előbb definiált övezeteken belül, akkor a keleti és nyugati *tanyavilág* jól elválik egymástól. (Nyugaton a csernozjom talajon a szántóföldi művelés dominált, keleten a homokon az erdőművelés: a különbség azonban az ott lakók életkörülményeiben is jelentkezik).

[523] Önmagában a családméret vagy az alultápláltság gyenge kapcsolatot mutatott (r kisebb, mint 0,6) az aktív tbc-sek társadalmi csoportonkénti arányával. Az egyszobás és nem szilárd padlózatú lakások aránya már jóval erősebb kapcsolatot mutatott a tbc gyakoriságával, de ez még így is gyengébb volt, mintha a négy tényező aggregált értékeinek és az aktív tbc arányának kapcso-latát vizsgáltuk volna.

[524] Az inaktív tbc esetében a családméret (mint az előbb) és a nem szilárd padlózatú lakások aránya (ez az előbbi vizsgálatban nem így veselkedett) gyenge kapcsolatot mutatott a fertőzöttség arányával. A vezetékes vízzel rendelkező háztartások aránya szintúgy. Az egyszobás, vagy kis egy főre jutó légtérrel rendelkező háztartások esetében már volt kapcsolat a tbc egyes társadalmi rétegben való gyakoriságával.

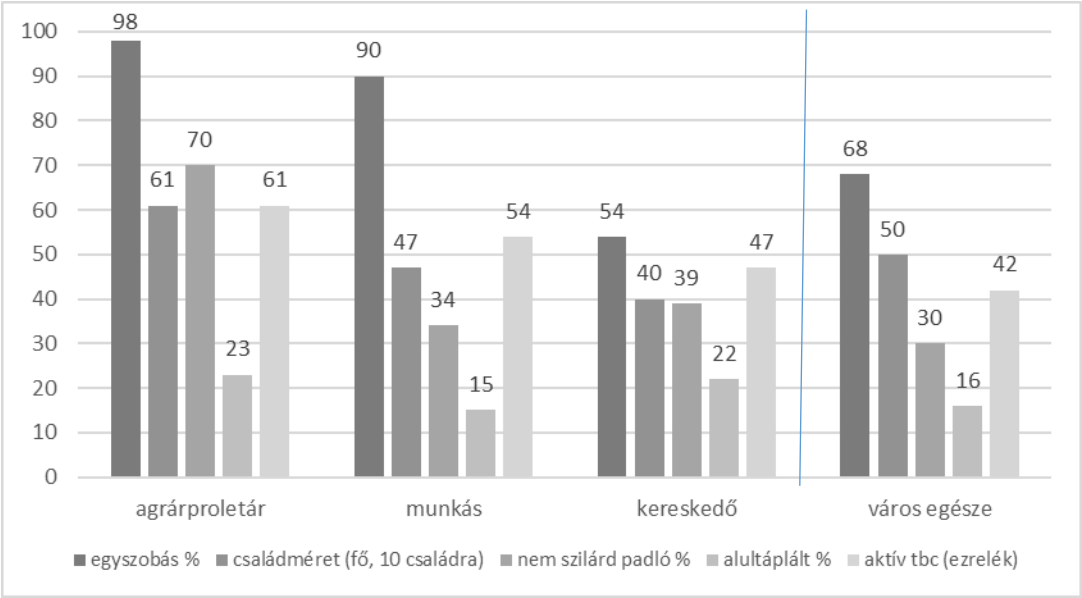
[525] Pl. csak 7 m^3/fő alatt és 50 m^3/fő légtér felett igaz az állítás, hogy nagyobb (illetve kisebb) a fertőzöttek aránya, a köztes intervallumokon nincs monotonitás, emiatt nem mérhető erős korreláció.

[526] Neuber 1937, 17, 21. Neuber a tbc-sek kiszűrése után igazgatói rendelettel tiltatta meg az ülésrend megváltoztatását és így vizsgálta a tbc-terjedését, és azt tapasztalta, hogy főként a betegek szomszédai fertőződnek.

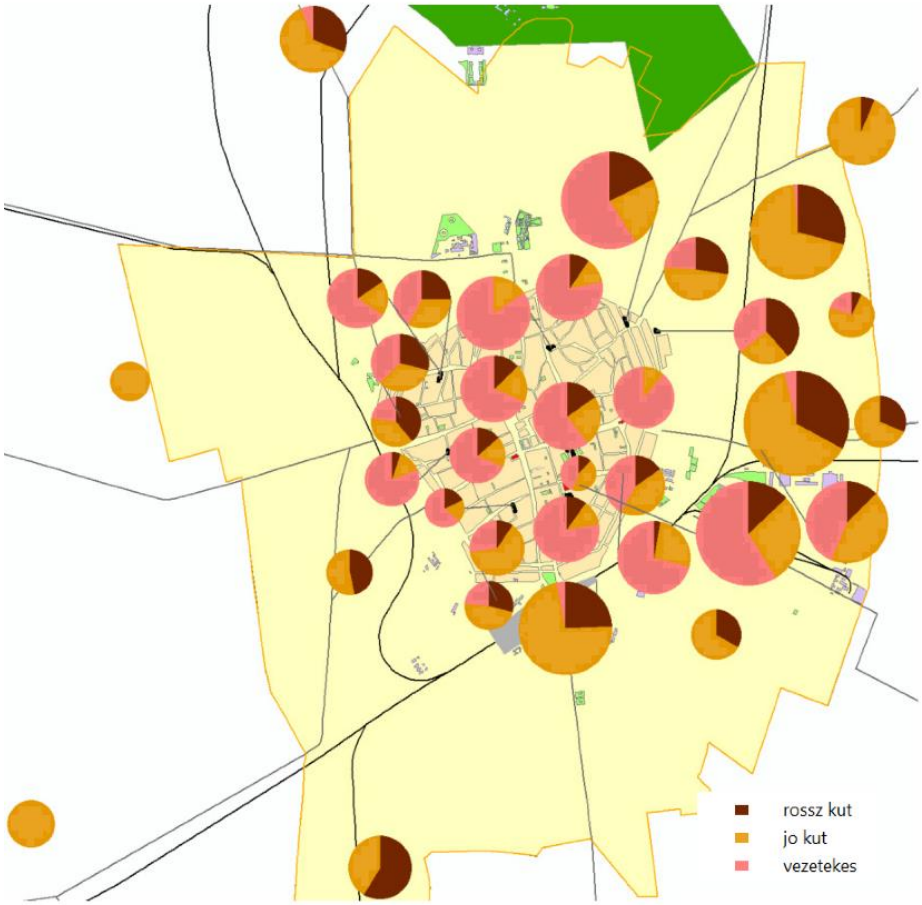
[527] Neuber 1937, 21–22. Egyébként a szifilisz gyakoriságát és a testsúlyt, testmagasságot leszámítva a vidéki paraszt-gyerekek egyáltalán nem voltak jobb általános egészségi állapotban, mint a városi agrárlakosság.

[528] Kb. 22% az esély volt a megfertőződésre napi érintkezés esetén.

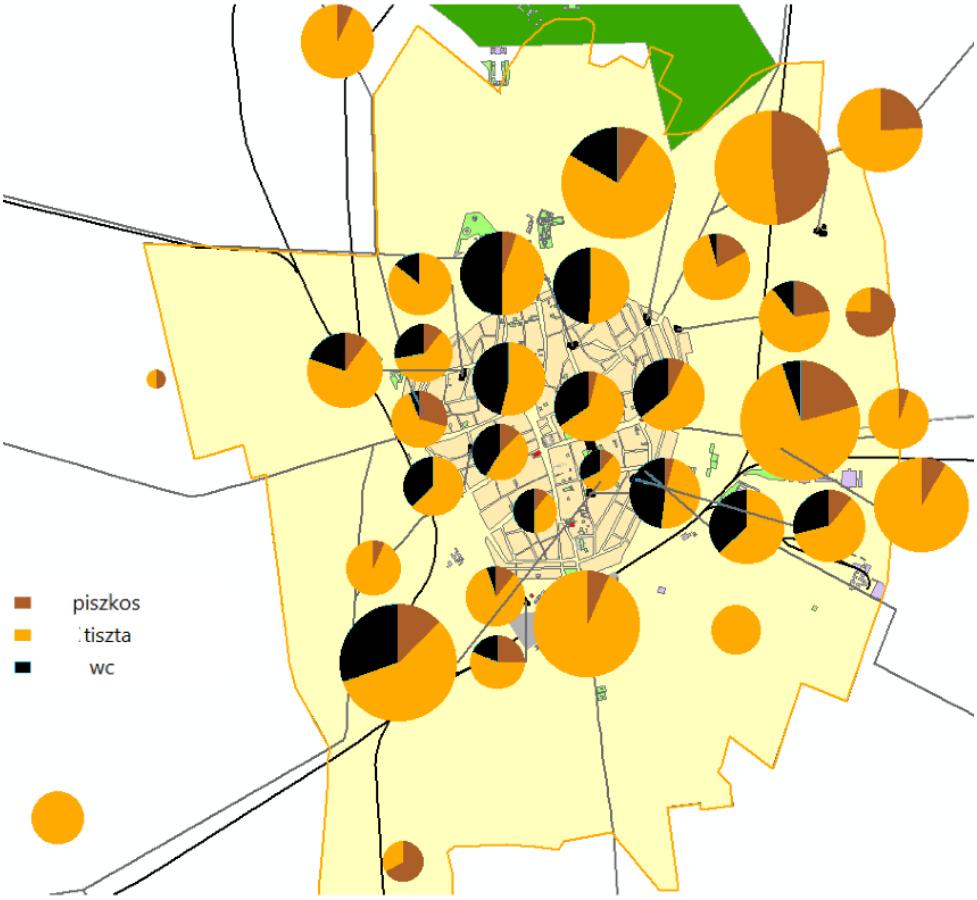
[529] Ún. diszkriminancia-analízis.



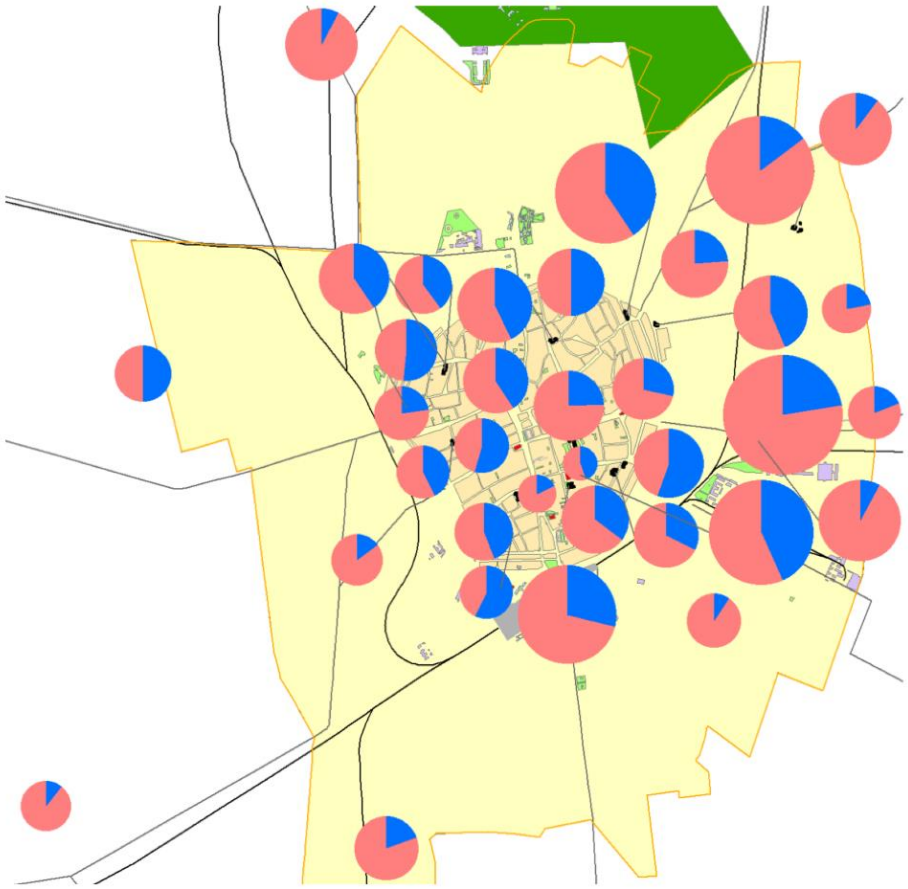
4. ábra. A lakhatási körülmények differenciái és az aktív tbc gyakorisága az egyes társadalmi rétegek esetében
A családméret (fő) esetében a jobb ábrázolhatóság érdekében az érték nem egy, hanem 10 családra számolva
Forrás: Tímár 1986, 96–97. adataiból és Neuber 1933 alapján összegezve.



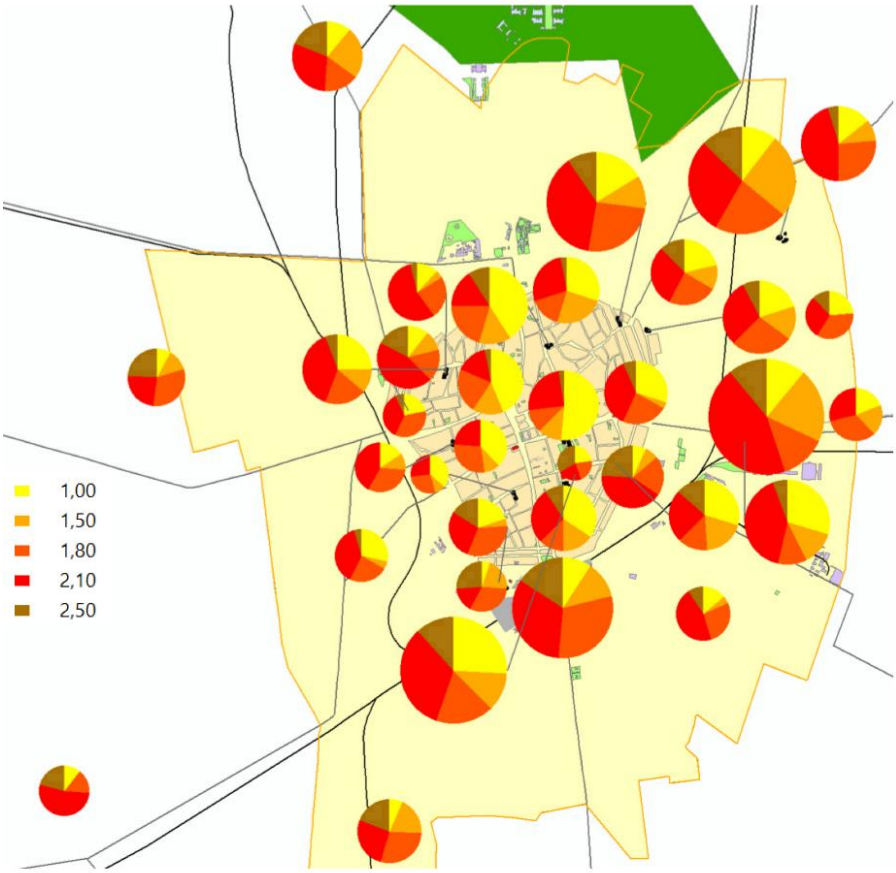
5. ábra. Az ivóvízminőség differenciái a debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben



6. ábra. A szennyvízelvezetés differenciái (piszkos emésztő, tiszta emésztő és wc) a debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben



7. ábra. A dohos padlózat aránya (sötétszürke) a debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben



8. ábra. Az egy ágyra jutó lakók száma a debreceni belterületi iskolákba járó elsősök otthonaiban 1931/32-ben

A *kertségek* elkülönítése azonban már gyengébb visszaosztályzási sikerességet mutatott. Elsősorban a keleti kertség iskoláira igaz, hogy mutatóik alapján más övezetekbe is besorolhatók, tehát e terület statisztikailag nem homogén.

Másik, nem területi alapú csoportosítást választva ugyancsak nem tehető különbség a *higiéniai, egészségi és lakhatási viszonyok alapján a felekezetek között*.[530] Ez is a viszonylag nagy belső inhomogenitásra utal.

Mivel a fenti vizsgálatok csak a differenciákra, de nem azok minőségére utalnak, a továbbiakban megpróbáltunk felekezeti és földrajzi alapon típuspéldákat kijelölni, és azokat összehasonlítani. A Simonffy utcai iskolában zömmel ortodox zsidók tanultak, a Varga utcai iskola nevében római katolikus volt, az Ispotály utcai iskola református, az állami MÁV-telepi iskolába pedig zömmel munkás- és vasutasgyerekek jártak. Kontrollként kiválasztottunk[531] még egy tanyasi intézményt (Fancsika), egy keleti és nyugati kertségi intézményt (Csapókert, Homokkert) és egy belvárosi elitiskolát: a Füvészkerti református elemit.

A városi átlagnál kedvezőbb értéket mutató indikátorok száma alapján (*4–5. táblázat*) a Simonffy utcai, a Füvészkerti utcai és Varga utcai (nevükben izraelita, református és római katolikus) iskolák elsősei rendelkeztek a legkedvezőbb adottságokkal. Tehát *a felekezeti különbségek önmagukban nem produkáltak jóléti törésvonalakat, a városi elit heterogén volt.*[532] *A reformátusoknál (a zsidóságnál is) az is látszik, hogy „teljes" társadalommal bírtak, és az egyes rétegek olykor szegregálódtak*: a két református iskola (az elitet reprezentáló Füvészkert és az autochton kisiparos–kisparaszti elemeket tömörítő Ispotály utca) diáksága között óriási volt a

[530] A vallást Neuber nem rögzítette személyenként, így proxyként a nevükben felekezeti iskolák halmazára (melyek a valóságban nem voltak teljesen homogének) szűkítettük a kutatást. A református iskoláknál csak 33%-os, a katolikusoknál 50%-os volt a visszaosztályzás sikeressége. Az izraelita felekezeti iskolák egy része a reformátusokra jobban hasonlított, mint saját csoportjára.

[531] A szelekció alapja a teljes iskolahálózaton végzett klaszteranalízis volt. A válogatás egyszerre felel meg a földrajzi tagolásnak és a klaszteranalízis eredményének.

[532] A három iskola a teljes iskolahálózaton végzett, itt nem részletezett klaszteranalízis szerint is egy csoportba tartozott.

higiéniai és egészségügyi különbség. Az utóbbi diákjainak életkörülményeit még a modernebb szemlélettel épült MÁV-telepé is felülmúlta, s nem meglepően a földrajzi periférián lévő Fancsika zárta a sort. A halmozottan hátrányos helyzet ugyan gyakran rossz egészségi mutatókkal járt az iskolákban, de ezalól is voltak kivételek.[533]

A higiéniai–egészségi-lakhatási különbségek társadalmi vetülete

Mint azt a *9. ábra* is mutatja, az egyes iskolák nemcsak a higiéniai–lakhatási indikátoraikat, de társadalmi összetételüket tekintve sem voltak homogének.[534] Ez utóbbi ugyanúgy területi mintázatot mutatott, mint a többi indikátor. Altisztek például nem éltek a nyugati külterületeken, az értelmiségiek a belvárosban koncentrálódtak, a birtokos parasztság a város északi részén dominált, az agárproletárok aránya a kertségekben, délen és északnyugaton volt magasabb, míg az ipari munkásság délen és délkeleten, a vasút közelében volt inkább jelen. Volt példa az iskolán belüli szegregációra is (a két első osztályban eltérő társadalmi csoportok képviseltették magukat – a Mester utcán és az Ispotály utcai elemiben).

A Neuber által németül feljegyzett foglalkozásnevek csoportokba sorolásához a Tímár Lajos által is[535] használt beosztást használtuk – ennek részletesebb bontása (a Budapest székesfővárosi Statisztikai Hivatal által használt klasszifikáció)[536] segített az foglalkozásnevek elbírálásban (*6. táblázat*). Eredményeinket összevetettük a keresők 1930-as megoszlásával.

A Neuber-féle indikátorok átlagértékei (és a városi átlagot meghaladó indikátorok száma) alapján a társadalmi csoportok[537] lakhatási és egészségi–higiéniás viszonyai között a különbségek ugyan definiálhatók, de nem könnyen. Több társadalmi réteg is mutathat hasonlóságot egy–egy változó esetén, ráadásul a csoportok korántsem tekinthetők homogénnek (*10–11. ábra*).[538] Éppen ezért a rétegek karakterisztikájának lenti ismertetésénél néhány csoportot külön kiemeltünk.

A korabeli osztályzás szerint egy csoportba kerültek besorolásra a kisiparosok, kiskereskedők és a közlekedési alkalmazottak, noha megélhetési körülményeikben volt különbség. A **kisiparosok** gyermekei Debrecen északkeleti és délkeleti részein voltak felülreprezentáltak, részesedésük itt haladta meg a 20%-ot a diákság körében. 70%-uk mentes volt a tbc-től, ami megfelelt a városi diákság átlagának, harmaduk higiéniás viszonyai rendben voltak, 85%-uk egyszobás lakásban élt 4–5 fős családokban, harmaduk rendelkezett kerttel és udvarral is, 10%-uk egyikkel sem. 30%-uk rendelkezett vezetékes vízzel, 20%-uknál azonban rossz volt a kút, 80%-uknál tiszta volt a derítő, s csak 10%-uknál volt vízöblítéses toalett. A gyerekek negyede tetves volt, akárcsak a munkások és a kisbirtokosok esetében (a nyugdíjas szülők gyerekei esetében ez még magasabb, 25–33% volt). A diákok fele rossz összesített lakhatási körülmények között élt, fogproblémák jellemezték őket (átlag feletti, 3 rossz fog, mint a munkások és nyugdíjasok gyerekeinél, míg a kisbirtokosoknál, agrárproletároknál ez kettő alatt maradt), egy főre 9–15 m^3 légtér jutott átlagos ablakmérettel, az egy ágyra jutó lakosságszám pedig az altisztekéhez hasonlított.

[533] 7 iskola esetében, ahol magas volt a tbc-fertőzöttség, 2–3 további, kockázati tényezőként tekintett mutató is rossz volt. Ugyanakkor 3 iskolánál még 3 rossz mutató esetén sem volt átlagot jelentősen meghaladó a tuberkulózis gyakorisága.

[534] Míg az átlag az iskolák egymás közötti viszonyaira utal, a szórás a belső homogenitást adja meg. A Simonffy utcai izraelita iskolában az egy lakóra jutó tér szórása 4 m^3 körül volt, a Szent Anna utca környékén már 15 m^3. Az infrastruktúra fejlettsége viszont a református iskola diákjainak körében és a zsidó felekezeti iskolába járó gyerekek esetében szórt a leginkább. Az általános (tisztaságot, bolha és tetű általi fertőzöttséget tömörítő) higiéniai viszonyokat tekintve elmondhatjuk, hogy a fancsikai mintát leszámítva mindenütt magas volt a relatív szórás.

[535] Tímár 1986 és 1993.

[536] Lásd: Laky 1931.

[537] Az elemisek gondviselőinek klasszifikációja a Debrecen története IV. kötetében 1930-ra publikált keresőkétől annyiban tér el, hogy az utóbbinál az értelmiségi réteget szélesebben értelmezve a képzetlen szellemi munkásokat (altisztek) is ide sorolták, illetve a kisiparosok és kiskereskedők napszámosai az utóbbi esetben a „nem mezőgazdasági munkás" kategóriáját gyarapították.

[538] A higiéniát tekintve a szórás alapján a nyugdíjas hivatalnokok és agrárproletárok gyerekei alkották a legheterogénebb csoportot. Az egy lakóra jutó tér és a lakás infrastruktúrája a legdifferenciáltabb a köz- és magántisztviselőknél volt. Infrastruktúra szempontjából a munkások és agrárproletárok lakóhelyei voltak a leghomogénebbek. Az értelmiség körében volt a legkisebb az egy ágyra jutó lakók számának szórása.

4. táblázat. A különböző felekezeteket, társadalmi rétegeket, földrajzi területeket, foglalkozásokat és klasztereket reprezentáló iskolák elsős elemiseinek egészségügyi-higiéniai-lakhatási mutatói Debrecenben 1931–1932-ben I.

ISKOLA	Klaszter (50 iskola alapján, 6 csop.)	Osztály-létszám	Átlagos testsúly (kg)	Átlag-magasság (cm)	Átlagos ablak-méret (m^2)	Átlagos lakótér/lakó (m^3)	Egy ágyra jutó lakó	Piszkos gyerekek gyakorisága (%)	Serke gyakorisága (%)	Adeno-pathia gyakorisága (%)	Bolha gyakori-sága (%)
Varga utcai római katholikus elemi iskola	5	36	20,01	115,43	1,32	15,08	1,61	3	8	31	8
Füvészkert utcai Elemi (ref.)	5	34	21,07	116,93	1,55	13,99	1,43	15	0	35	21
Simonffy utcai Elemi (Autonom Orthodox Izraelita Elemi Iskola)	5	26	21,48	117,69	**1,10**	11,28	1,48	12	0	**50**	0
MÁV műhelytelepi Állami	6	60	**18,79**	**111,56**	1,66	13,49	1,62	3	12	**57**	15
Homokkerti Állami Elemi (r.k.)	2	23	19,53	112,72	1,25	11,90	1,81	4	**43**	35	**26**
Csapókerti Elemi II.	3	95	20,18	113,24	1,40	10,65	1,77	28	25	**52**	**37**
Ispotály-utcai Református Elemi Iskola	1	25	20,21	114,52	**1,14**	10,32	**1,95**	24	20	36	20
Fancsikai állami iskola	4	15	23,57	123,03	**1,00**	**8,08**	1,81	**53**	**40**	**60**	**33**

5. táblázat. A különböző felekezeteket, társadalmi rétegeket, földrajzi területeket, foglalkozásokat és klasztereket reprezentáló iskolák elsős elemiseinek egészségügyi–higiéniai–lakhatási mutatói Debrecenben 1931–1932-ben II.

ISKOLA	Röntgen anomáliák gyakorisága (1=100%)	Hibás fogak számának átlaga	TBC (gyakoriság súlyossággal súlyozva)	Egy lakásra jutó szobaszám	Átlagos család-méret	Összes lakótér átlaga (m^3)	Kert és udvar gyakorisága (maximum érték =2)	Száraz padló gyakorisága (%)	Ivóvíz-ellátás minősége*	Emésztő minő-sége**
Varga utcai r. katholikus elemi iskola	36	**2,97**	0,69	1,50	4,03	52,83	1,09	65	1,68	1,44
Füvészkert utcai Elemi	53	**3,09**	0,44	1,61	4,25	52,68	1,24	59	1,56	1,46
Simonffy utcai (Orthodox Izraelita Elemi) Iskola	54	**3,27**	**0,92**	1,50	4,32	46,44	1,05	**45**	1,55	1,29
MÁV Műhelytelepi Állami	58	2,77	0,15	1,31	4,67	55,31	1,57	92	1,31	0,92
Homokkerti Állami Elemi	22	1,61	1,04	**1,18**	**5,05**	54,63	1,53	91	**0,67**	1,00
Csapókerti Elemi II.	28	2,00	0,67	**1,17**	4,62	44,28	1,46	85	**0,72**	0,51
Ispotály-utcai Református Elemi Iskola	40	**3,08**	**1,04**	**1,16**	**5,00**	48,10	**1,01**	**43**	0,94	0,94
Fancsikai állami iskola	**87**	1,60	**1,13**	1,42	**5,00**	**39,00**	**0,94**	82	1,00	**0,00**

A legrosszabb értékek félkövérrel kiemelve. A táblázat a kedvezőtlen értékek gyakorisága alapján egyfajta hierarchikus sorrendet tükröz. Neuber 1933 alapján számolva.

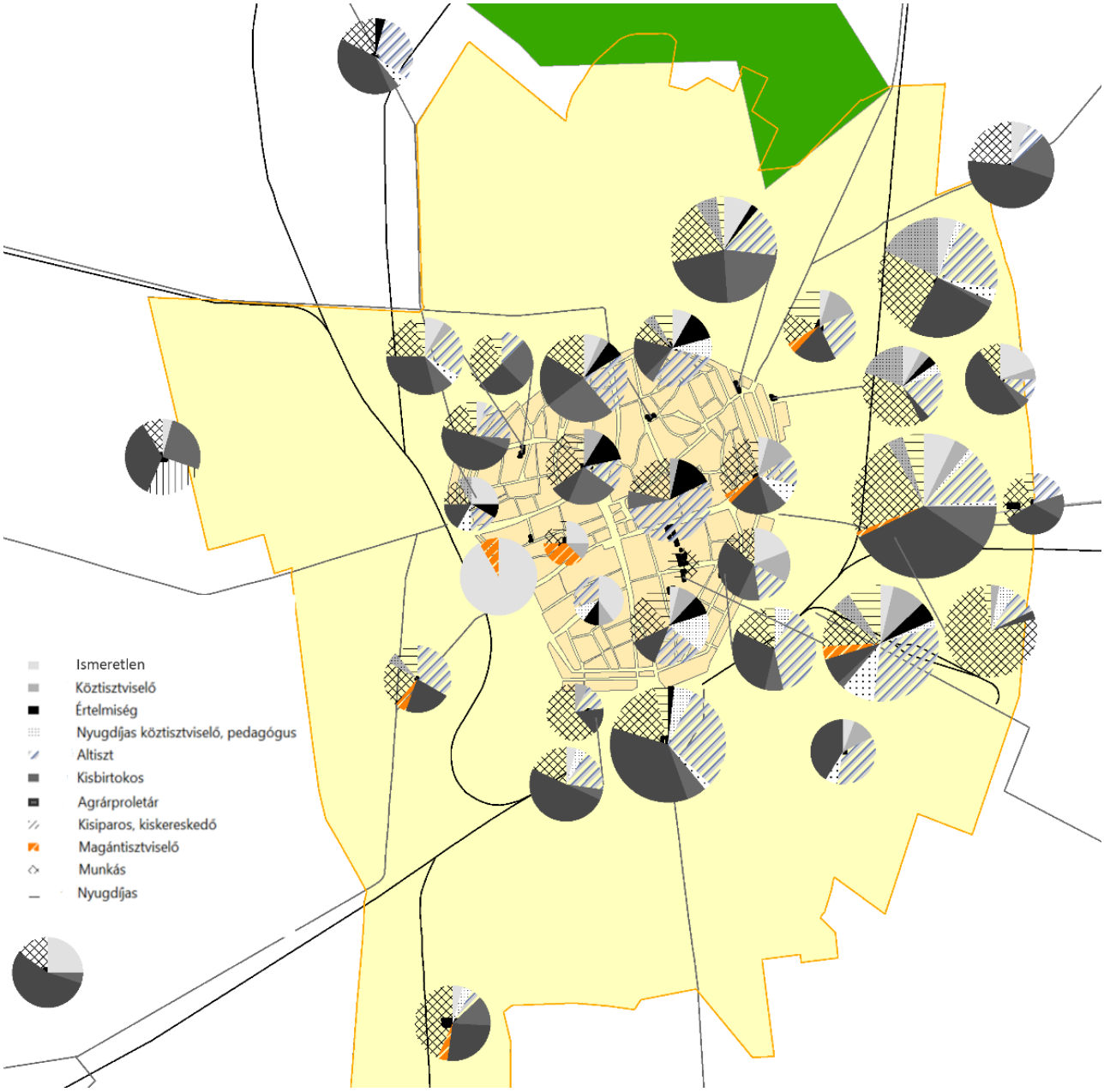
*A skála 0–2 intervallumon értelmezendő (0 = rossz kútvíz, 1 = jó kútvíz, 2 = jó vezetékes víz).

*A skála 0–2 intervallumon értelmezendő (0 = rossz emésztő, 1 = jó emésztőgödör, 2 = csatornázott).

6. táblázat. A társadalmi csoportok gyakorisága (%) az elsős elemisek gondviselői és a keresők között 1931-ben

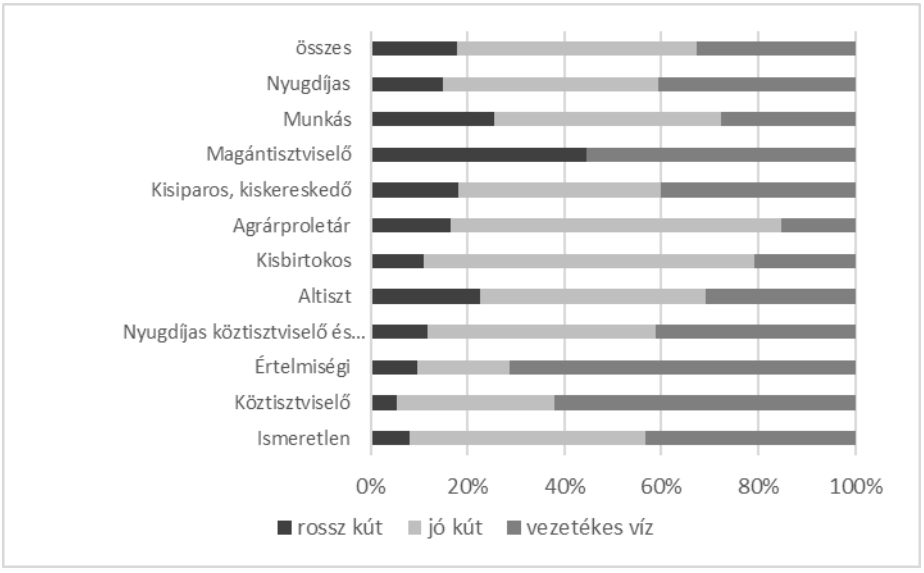
Csoport	Nagy-birtokos	Közép-birtokos	Kisbirtokos	Agrár-proletár	Középpolgár és tőkés, vagyonából	Értelmiség	Altiszt	Kisiparos és kiskereskedő	Nem mezőgazdasági munkás
elemi iskolások kereső gondviselői (Neuber mintája)	0,001 %	10 %		15 %	0,001*	5 %	10 %	33 %	15 %
debreceni keresők (teljes halmaz)	0,01 %	1,2 %	5,1 %	12,2 %	6 %	11 %	5,7 %	8,6 %	41 %

*kb. 9% ismeretlen: vélhetően e csoportba tartozók is vannak közöttük. Forrás: Neuber 1933 és Tímár 1986. Az eltérések magyarázatát lásd a szövegben.

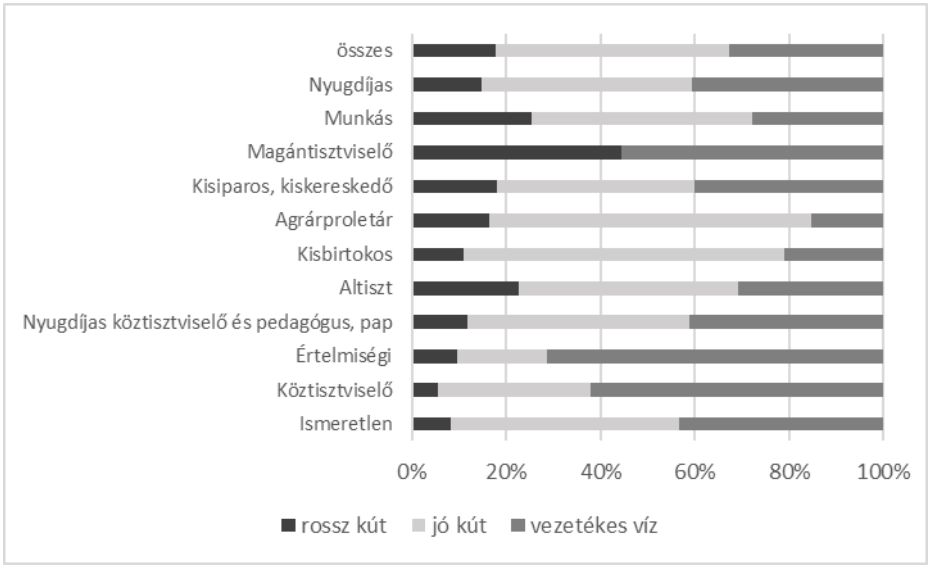


9. ábra. A gondviselők társadalmi megoszlásának iskolánkénti differenciái Debrecenben 1931/1932-ben (a külterületek nélkül).

i



10. ábra. Az ivóvízellátás differenciái az egyes társadalmi rétegek között és rétegen belül (belső differenciáltság) 1931/32-ben az elsős elemisek között



11. ábra. A szennyvízellátás differenciái a társadalmi rétegek között Debrecenben 1931/32-ben az elsős elemisek között

A kiskereskedők a belvárosban voltak koncentráltan jelen, nemcsak a Simonffy utcai izraelita elemiben, de a tőle északra és keletre lévő iskolákban is jelentős volt arányuk (miként a kereskedelmi tisztviselőké is), a Nagyerdő peremén szintúgy. De a Szent Anna utcai r.k. elemi iskola, a Dóczy és a Csonka utcai iskola is preferált létesítmény volt körükben. A tbc előfordulása átlagosnak volt tekinthető, kifejezetten kedvező higiéniai viszonyok jellemezték őket, az egy szobásnál nagyobb lakások aránya 40% körüli, átlag feletti volt körükben, a vezetékes víz gyakorisága is átlag feletti volt (segédeiknél szintén, a kisiparos segédszemélyzetnél viszont nem), viszont a 4 fő alatti háztartásméret szintén 40%-os gyakoriságot mutatott. Az emésztő kifejezetten tiszta, az összesített infrastruktúra és általános lakhatási viszonyok alapján kifejezetten kedvező, a kisiparosokénál kedvezőbb képet kapunk. A háztartások 80%-ában egy ágyra egynél több lakó jutott.

A közlekedési kisvállalkozók és alkalmazottak a város déli és keleti részén sűrűsödtek a kertségekben, egy részük fuvaros (délnyugaton), más részük (délkelet) MÁV-alkalmazott volt. A Nyilastelep, a Mikepércsi út, Tégláskert, Homokkert, Pallag, Mester utcai iskola voltak a főbb sűrűsödési pontjaik: a városból kivezető utak mentén, a belváros peremén települtek meg. A tbc jelenléte átlagosnak mondható körükben, a higiéniás viszonyok átlag alattiak, kivéve a vasúti alkalmazottak csoportját, a szobaszám 1

körül, ismét csak kivéve a vasúti alkalmazottakat (40%-uknak egy szobánál nagyobb hajléka volt). A családméret differenciált és általában véve nagy volt (kivéve az inkább polgári mintákat mutató vasúti alkalmazottakat), az ivóvízellátás a kisvállalkozók esetében rossz volt, a többi csoportnál átlagos, az emésztőgödrök minősége ugyancsak átlagos. Összességében az infrastrukturális háttér a kereskedőkénél rosszabb (a lakhatási viszonyok szintén), de a kisiparosokénál nem rosszabb, kivéve a közlekedési napszámosokét, az ő mutatóik az ipari napszámosokra (munkásokra) hasonlítottak.

A **kisbirtokos** csoport aránya az iskolákban különösen magas volt a belváros északi részén (ezt az 1930-as népszámlálás kerületekre bontott adatai is megerősítik) és északkeleti peremén, de nyugaton Ondódon és a Köntösgáton is. Öten a belvárosi Füvészkerti első elemibe jártak. A kisbirtokosok gyerekeinek 80%-a nem találkozott tbc kórokozójával (ez a napszámos–kisbirtokosok és agrárbérmunkások között alig érte el az 50%-ot), de a higiéniás viszonyok körükben nem voltak jók, 25%-uk volt „piszkos" (míg a kisiparosok között csak 11%, a munkásoknál 15%) 25%-uk volt tetves. A szobaszám a városi átlagtól nem tért el, a családméret nagyon hasonlított az agrárbérmunkásokéra, de az altisztekére is, a kétfős csonka család körükben volt a legritkább. A kerttel és udvarral való ellátottság ugyancsak a városi átlagos megoszlást mutatta: az agrárproletároknál ennél magasabb, közel 33% volt a sem udvarral, sem kerttel nem rendelkező lakások aránya. A vezetékes víz ritka volt, viszont jó minőségű kutakkal rendelkeztek általában; a szennyvízkezelés színvonala a városi átlagértéket az agrárproletároknál is elérte. Összességében az infrastrukturális háttér a napszámra kényszerülők esetében volt csak átlag alatti. Az agrárproletárok fogazata rosszabb volt, a kisbirtokosoké átlagos. A lakások 40%-ában 10 m^3/fő alatt volt az egy főre jutó légtér: a kiskereskedőknél ez 25%, a kisiparos rétegnél 50% felett volt. A paraszti háztartások 90%-ában 1 ágyra 1-nél több lakó jutott.

Az **agrárnapszámosok** aránya a kertségi iskolákban meghaladta a 30–50%-ot is, sőt a belváros peremén is elérte a 20–33%-ot, csak a legbelsőbb utcákban volt arányuk 10% alatt. A tbc-vel való érintettség a városi átlag alatt maradt valamivel. A higiéniás–egészségügyi viszonyok igen kedvezőtlenek voltak e csoportban, a lakásaik egyszobásak voltak, miközben a családméret nem sokban különbözött a kisbirtokosokétól. Emiatt lakhatási viszonyaik elsősorban a zsúfoltság miatt tartoztak a legkedvezőtlenebbek közé. 60%-ban 10 m^3/fő alatti légtérértékek voltak jellemzők, míg az altiszteknél ez az érték 30%, az értelmiségieknél 20% alatt volt. A háztartások 90%-ában 1 ágyra egynél több ember jutott.

Az **altisztek** gyermekei a kertségek és a belvárosperemi iskolákban voltak felülreprezentálva, de egy–két belvárosi iskolában is meghaladhatta arányuk az 50%-ot. A Szent Anna utcai elemi, a csapókerti, a Mikepércsi úti, a Dóczy úti elemi volt a központjuk, emellett a Vígkedvű Mihály utca és a Nyilastelep tekinthető gócpontnak. A területi elhelyezkedésükből adódóan körükben átlagon felüli lehetett a római katolikusok aránya. Az általános higiéniai viszonyok körükben nagyon kedvezőnek tekinthetők[539] (a tetű és bolha gyakorisága körükben alacsony 13%), akárcsak a lakásméret (szobaszám), viszont a gümőkór elterjedtsége az eliténél kedvezőtlenebb tendenciát mutatott, hasonló volt a kisbirtokosokéhoz. A kerttel való ellátottság, a vízminőség megütötte a városi átlagot, a szennyvízelvezetés szintén átlagos, azaz itt már jelentős lemaradás mérhető az elithez képest, akárcsak a fogazat állapotát illetően. Összességében az infrastruktúrát tekintve a köztisztviselőkére hasonlítottak lakhelyeik (a köztisztviselők és értelmiségiek között is jelentős különbség volt a lakhatás terén). Az egy főre jutó légtér nagysága széles skálán mozgott, az ablakméret is meghaladta az átlagot. A háztartások 70%-ában 1 ágyra egynél több ember jutott.

Értelmiségiek: 10% felett csak a belváros közepén lévő iskolákban, főleg a köztisztviselőkkel keveredve voltak jelen. A belváros keleti felében elsősorban köztisztviselők gyermekei, az északi részen viszont főként értelmiségi gyerekek alkották az iskolák elitjét. A Dóczy utcai, az Eötvös utcai, a Füvészkert utcai elemi és délen a Szent Anna utcai (katolikus) iskola tömörítette zömüket. Alacsony volt körükben a tbc jelenléte. A higiéniai viszonyok a gyerekek körében jók, mint a köztisztviselők és altisztek esetében. Az egy (háló)szobás lakások aránya azonban esetükben mindössze 20%, s még a köztisztviselőknél is 35%. A kertes házak aránya a

[539] Ebben az elitet utánozták, ami nem meglepő, hiszen mellettük láttak el feladatokat.

magasabbak közé tartozik, a WC-vel rendelkező háztartások aránya 70% felett van, miként a gazdasági tisztviselőknél is (a köztisztviselőknél és magántisztviselőknél csak 50%). A szennyvíz-elvezetés általában csatornázással megoldott (60%), ami a köztisztviselők és magántisztviselők 40% körüli értékét ugyancsak meghaladja. Az ablakok mérete alapján lakhelyeik jól megkülönböztethetők más csoportokétól. A háztartások közel 60%-ában egy ágyon csak egy fő aludt (a városi átlag 18%). Összességében a legkedvezőbb lakhatási körülmények jellemzik e társadalmi csoportot. Ugyanakkor, bár a lelkészek és tanárok gyermekeinek fogazata a legjobb állapotúak közé tartozott, a többi értelmiségi rétegé ezt az átlag közelébe húzta le. (A köztisztviselők gyermekeinek fogazata még ennél is rosszabb állapotot mutatott). Viszont a *Röntgen-vizsgálat* csak az értelmiség gyermekeinek körében mutatott kis számú abnormitást[540] (25% alatt), míg a nyugdíjasoknál, agrárproletároknál már 40–50% közötti értékek voltak jellemzők.

A köztisztviselők a város déli részéből hiányoznak. Keleten a tanyasi Halápon, délkeleten a Szent Anna utcán, nyugaton a Nyilastelepen, ill. a Pacsirta utcai elemiben és a Vígkedvű Mihály elemiben is nagyobb számban találkozhatunk gyermekeikkel. Bár a kereskedők és kereskedelmi tisztviselők után a legjobb higiéniás mutatókkal rendelkeznek, tbc-vel való érintettségük átlagon felüli. A szobaszám körükben nem magas: e tekintetben a kiskereskedőkre és a vasutasokra hasonlítanak, miközben gyakori az igen nagy, 6–7 fős háztartás. A csatornázottság átlagon aluli és sok a rossz emésztő. A kert helyett náluk az udvar a meghatározó. Ezért az értelmiséghez képest rosszabb lakáshelyzet és rosszabb fogazat jellemzi gyerekeiket (mint a munkásokét, altisztekét, kisiparosokét). Viszont abban hasonlítanak, hogy az egy főre jutó légtér nagysága igen nagy (30% felett az 50 m^3/fő érték), hogy a háztartások felében 1 ágyra 1 fő jut. Ugyanakkor a *gyerekkori szifilisz* a köztisztviselők (15%)[541] és az agrárproletárok, munkások (10%) között volt a leggyakoribb, azaz a társadalmi hierarchia két szélén – illetve a középosztályi életmódot utánozni igyekvő altiszti rétegben (5%).

A cselédek többsége külterületen, Ondódon és a Dombostanyán járt iskolába, a városon belül csak a Csapókertben volt számottevő a létszámuk. Gyermekeik több mint 30%-a került kapcsolatba a gümőkórral (ez átlag feletti). A higiéniás viszonyaik rosszak, az egyszobás lakások aránya 90% feletti. A család nagysága némileg az átlag felett volt, a kert ritka, az infrastrukturális ellátottság és általában a lakhatási körülmények nem rosszabbak a városi átlagnál. A fogazatuk állapota olyan rossz, mint az elité.

A munkások iskolapreferenciája a város keleti felére és a belváros egyes részeire vonatkozott, gyermekeik tbc fertőzöttségi aránya átlagos volt, higiéniás viszonyaik sem voltak kirívóan rosszak, csaknem felük rendelkezett kerttel, de a szobaszám a cselédekéhez hasonlóan alacsony volt, a rossz kutak aránya pedig magas. A lakhatási viszonyok átlag alattiak voltak. Az egy főre jutó légtér a városi átlaghoz hasonló, de a zsúfoltság nagyobb: csak 10% azon háztartások aránya, ahol 1 fő alszik egy ágyon.

Ha „megfordítjuk" a kiértékelés irányát és a *társadalmi csoportok egészségi–lakhatási kategóriákból való részesedését elemezzük*, akkor az egyszobás lakások esetében felülreprezentáltak az agrárnapszámosok, a 3 szobás lakásoknak viszont közel 40%-ában értelmiségiek és altisztek, köztisztviselők, kereskedelmi tisztviselők éltek, miközben a minta 10%-át sem adták. Az egynél több higiéniai deficittel rendelkezők között az agrárproletárok szintén felül-, a kisiparosok gyerekei viszont alul-reprezentáltak. A higiéniás deficit nélküli csoportban az altisztek gyerekei voltak felül-, míg a köztisztviselők, kisbirtokosok és agrárproletárok alulreprezentáltak voltak. A tbc-vel érintettek körében az agrárproletárok és a munkások voltak felülreprezentálva, ennyiben tehát igazolható a betegség és társadalmi helyzet közötti kapcsolat, de a reakciót nem mutatók esetében a társadalmi megoszlás nem tért el a városi átlagtól.

Konklúziók

Mivel Neuber mutatói és a tbc között nem volt egyértelmű összefüggés, *a tuberkulózis gyakorisága* nem egyetlen faktor eredménye: *több lakhatási és földrajzi tényező kedvezőtlen és szélsőséges konstellációja kellett* hozzá *a társadalmi szokások (pl. higiénia) differenciái mellett*. Míg az előbbieket az egyénen kívül álló külső körülményként foghatjuk

[540] Elsősorban a tbc-re és egyéb fertőző betegségek okozta tüdőelváltozásokon volt a hangsúly a vizsgálatnál.

[541] Feltehetően e tényezők együttesen okozzák a tbc magasabb jelenlétét.

fel, az utóbbi alakításába volt lehetőség beleszólni, Neuber életműve is ennek átalakítását célozta meg. Minderre *a különböző élethelyzetből érkező diákok iskolai érintkezése további kockázati tényezőként rakódott*, s Neuber szerint ez az állam beavatkozását indokolttá teszi.

A városban 1930-ban *jelentős társadalmi és területi különbségek rajzolódtak ki* mind az egészségi állapot, mind a higiénia, mind a lakhatás területén. A differenciák *földrajzi vetülete* az iskolán belüli szegregációban éppúgy jelentkezett, mint a városrészek közti különbségekben. *Felekezeti alapon* viszont nem sikerült jelentős, életminőségre utaló differenciákat kimutatnunk[542] szemben 1870-es sátoraljaújhelyi vizsgálatunkkal.[543] A *társadalmi differenciálódást* jelzi, hogy a nagyobb lakásokban viszonylag kevesen laktak,[544] míg 1870-es sátoraljaújhelyi vizsgálataink szerint a nagyobb lakásokban nagyobb valószínűséggel fordult elő nagyobb családméret, s ott az egy főre jutó hálótér nem szórt enynyire.[545] A családméret, a társadalmi besorolás és a vizsgált indikátorok közötti összefüggés alapján a *nagycsalád Debrecenben ekkor inkább a szegénység és egészségi deficit indikátora volt, mint a jólété.*

A debreceni agrártársadalom egészségügyi–higiéniai–lakhatási mutatói alapján (is) differenciált volt, s ennek ugyancsak vannak területi vetületei. A tanyasi és kertségi iskolák diákjainak életminősége jócskán eltért a városi átlagtól, de *a vidéki földművesek helyzete, éppen az állami retorikában kitüntetett figyelmet élvező vitézi gyerekek esetében még rosszabb volt*.

Megállapítást nyert az is, hogy ha az egyedi eseteket társadalmi csoportokba sorolva vizsgáljuk, akkor egyértelműbbek az összefüggések a mutatók között, mintha iskolákba sorolva, vagy éppen csoportképzés nélkül korreláltatjuk a 3520 esetet. Ez is a társadalmi differenciák jelentőségére utal: *a korban használt társadalomkategóriák* Neuber mutatói alapján *egyértelműen hierarchiát* (minőségi eltérést) is *tükröztek*. Ennek ellenére a szórás egyes rétegeken (de iskolákon belül is) nagy volt, a csoportokat a lakhatási viszonyok és az egészségi állapot tekintetében nem választották el markáns vonalak, inkább átmenetiség jellemezte őket. Az *iskolák diáksága éppúgy nem volt homogén*[546] (s területi differenciákat ez is mutatott), *mint az egyes társadalmi rétegek,* ami a társadalmi kapcsolatok szempontjából kedvező, de járványügyileg nem.

[542] A zsidóság által dominált iskolák közül pl. a József Királyi Herceg iskola inkább a református csoportra hasonlított, mint a Simonffy utcai (szintén izraelita) elsős elemisek csoportjára.

[543] Demeter – Bagdi 2016.

[544] 1932-ben egy debreceni munkáscsaládra 1,12 (összes helyiség: 2), kereskedőknél 1,2 (2), a hivatalnokoknál pedig 2 (3,6) szoba jutott. A munkások és agrárproletárok családmérete viszont jócskán 5 felett, a köztisztviselőké, értelmiségieké 4,5 alatt, az altiszteké, kisiparosoké és nyugdíjas tisztviselőké 4,6-4,7 körül alakult.

[545] Demeter – Bagdi 2016.

Irodalom

MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, VI. 226. M.kir. Erdőhivatal. Debrecen iratai

Neuber Ede [et al.] 1931: A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból. Ezerkilencszázkilenc (1909) debreceni I. oszt. elemi iskolás tanuló átvizsgálása ... különös tekintettel fertőző betegségekre ... fogak állapotára ... lakásviszonyokra s a beteg tanulók hozzátartozóinak egészségi állapotára. Budapest.

Neuber Ede 1933: A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból az 1931–32. tanévben. Végezték Neuber Ede és munkatársai. Budapest.

Neuber Ede 1936: A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem I. éves hallgatóinak egészségügyi átvizsgálása. Budapest.

Neuber Ede 1937: A hajduvármegyei vitézek gyermekeinek egészségügyi átvizsgálása az 1936–37. évben. (Neuber Ede dolgozatai, 9.) Budapest.

Az 1930. évi népszámlálás 1932, 1934, 1936: I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. II. rész. Foglalkozási adatok. IV–V. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok viszonyai. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83.; 86.; 96. kötet), Budapest.

Budapesti Hírlap, 1899.

Az Est, 1930–1938.

Debreczeni Ujság – Hajduföld, 1929–1932.

Magyarország, 1938

Orvosi Hetilap, 1899–1999.

8 órai Ujság, 1934–1935.

[546] Noha a felekezeti iskolák léte már szelekciós tényező.

Bartha Ákos 2010: Egyetemi falukutatás a két világháború között Debrecenben. *Gerundium* (1) 1. 43–57.

Bielek Tibor 1931: Reflexiók Dr. Neuber Ede Elemi iskolások egészségügyi vizsgálata c. közleményéhez. *Orvosi Hetilap* (75) 39. 958–960.

Bősze Lajos 1932: Ötszáznyolcvan serdülőkor előtti leánygyermek vizsgálatának tanulságai. *Orvosi Hetilap* (76) 51. 1149–1150.

Büky Orsolya 2015: *A szellem lovagjai. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény kitüntetés története.* Budapest.

Csiky János 1934: Néhány szó az egészségügyi sorozásról. *Magyar Népegészségügyi Szemle* (2) 253–256.

dr. Czuriga István – dr. Édes István: Az Auguszta Szanatóriumtól a Kardiológiai Klinikáig. (http://debkard.hu/bemutatkozas/tortenet.html – Letöltés: 2020. augusztus 13.)

Darányi Gyula dr.: *Közegészségtan 2. Környezeti hygiene*. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 166. Budapest, 1939.

Demeter Gábor – Bagdi Róbert: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben. A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban.* Debrecen – Budapest, 2016.

Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert 2021: A falusi és városlakó parasztság életminőségének és egészségi állapotának különbségei 1930 körül Debrecen térségében. *Agrártörténeti Szemle* (61.) 1–4.

Holubec, Stanislav 2014: Between Scarcity and Modernity: Working Class Families in Prague in the Interwar Period. *Hungarian Historical Review* (3) 1. 168–198.

Laky Dezső: A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Uj sorozat, 87. kötet, Budapest, 1931. I. Általános jelentés, 70.

Mudrák József 2017: Neuber Ede bőrgyógyász-professzor a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1931/32. tanévi rector magnificusa. *Gerundium* (3) 2. 24–33.

Neuber Ede 1931: Elemi iskolások egészségügyi vizsgálata. *Orvosi Hetilap* (75) 1931. május 16. 497–503.

Neuber Ede 1933: A debreceni I. oszt. elemi iskolás tanulók átvizsgálása egészségügyi szempontból. *Orvosi Hetilap* (77) 18. 373–378.

Neuber Ede 1937: A hajduvármegyei vitézek gyermekeinek egészségügyi átvizsgálása az 1936–1937. évben. *Orvosi Hetilap* (81) 50. 1237–1255.

Orosz István – ifj. Barta János (szerk.) 2012: *A Debreceni Egyetem története, 1912–2012.* Debrecen.

Rezultati službene ankete socijalno-higijenskij prilika malih i radničkih stanova, 1933: Beograd.

Szarvas András 1931: A meteorológiai-, lakás-, és talajviszonyok és a tbc az Alföldön. *Orvosi Hetilap* (75) 52. (1931. december 31.) 1222–1224.

Szél Tivadar 1930: *Egészségügyi statisztika orvosok és orvostanhallgatók számára.* Budapest.

Szél Tivadar 1940: A gümőkórhalandóság újabb alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle* (18) 7. 555–567.

Szécsi Noémi 2019: *Lányok és asszonyok aranykönyve. Szépség, egészség, termékenység és szexualitás a 19–20. század fordulóján.* Budapest.

Tímár Lajos 1986: Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága. In: Tokody Gyula (szerk.): *Debrecen története 1919–1944.* Debre-cen. 83–165.

Tímár Lajos 1993: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944.* Budapest.

Tomasevich, Jozo 1955: *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia.* Stanford, CA.

Tóth László dr. 2012: Első elemista gyermekek orrgégészeti és fülészeti állapotának felmérése 1931-ben. *Otorhinolaringologia Hungarica* (58) 1–4. 31–34.

Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Balassi.

Vértes László 2002: Dr. Neuber Ede, az első (egyetlen?) egészségügyi felvilágosító akadémiai székfoglaló megtartója. *Egészségnevelés (Educatio Sanitaria)* (43.) 4. 184–189.

Vuksanović–Macura, Z. 2012: *Život na ivici. Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*. Beograd.

9. A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata (1870)

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a mobilitást tágan értelmezve,[547] megkíséreljük annak részleges rekonstruálását (elsősorban kvantitatív jellegű mérését, kisebb mértékben regionális összehasonlítását) Sátoraljaújhelyen egy speciális forrás, az 1870-es népszámlálási kérdőívek (2147 „lakrész"-ben[548] élő 9900 fő)[549] és a település ebből a korból származó telekhatáros térképe felhasználásával, ötvözve a történeti, földrajzi (térinformatika) és statisztikai módszereket. Adatbázisunk (és a forrás) sajátos szerkezete nem teszi lehetővé a mobilitás minden aspektusának azonos mélységű vizsgálatát, ezért nem helyettesítheti, csak kiegészítheti az anyakönyvek nyújtotta lehetőségeket.[550] Korábbi kötetünkben[551] ismertettük az adatbázis struktúráját,[552] működési mechanizmusát,[553] vizuális és statisztikai kiértékelésének lehetőségeit[554] és korlátait,[555] a vizsgálható kérdésköröket, ezért ezekre itt nem térünk ki.

Sátoraljaújhely választását nem az a tény indokolja, hogy fennmaradtak népszámlálási kérdőívei. Fontosabb, hogy az észak–déli irányban nyitott Zemplén vármegye székhelye vásárvonalon (hegyvidék és síkság találkozásánál) elhelyezkedve vallásilag és etnikailag heterogén volt, így módszerünk (a vizualizálás és a többváltozós statisztikai kiértékelés együttes alkalmazása) és hipotézisünk (miszerint az iparosodás befolyásolja a társadalom tradicionális mintázatait) tesztelhető rajta.[556] 1870 ebből a

[547] A társadalmi mobilitásnak számos aspektusa létezik és interpretációját is a módszertani sokoldalúság jellemzi. Értelmezhető a mobilitás migrációként (tartós lakóhelyváltoztatással járó, napi ingázás, településen belüli lakhelyváltás a különböző életfázisokban, de mobilitásként értelmezhető a mindennapi közlekedés is). Értelmezhető vertikális, társadalmi rétegek közötti mobilitásként (átrétegződés): a társadalmi–vallási stb. csoportok közötti mobilitás (pl. generációk társadalmi helyzetében bekövetkező változások; egyes szakmák monopolizálása egy jól körülírható csoport részéről) mellett a csoporton belüli differenciálódás is ide tartozik. De értelmezhető a mobilitás fogalmának keretei között a családon belüli pozíciók–szerepek változása és a foglalkozási átrétegződés is.

[548] A Wohnparthey-t magyarul lakófélnek adja vissza a korabeli szóhasználat. Ma azonban a „fél" kifejezés inkább személyre vonatkozik, a tanulmány szövegében pedig a Wohnparthey általában gazdasági egységként, dologi értelemben jelenik meg, így itt a lakrész kifejezés használata mellett döntöttünk.

[549] Mintegy 100 lakrészről nem maradt fenn adat.

[550] Az anyakönyvek az időbeli komparatív vizsgálatokra is alkalmasak, azaz a társadalmi átrétegződés vizsgálatát megkönnyítik, míg a cenzus egyedi struktúrája miatt statikus, zömmel az aktuális állapot rögzítésére alkalmas információkat tartalmaz, tehát inkább térbeli összehasonlító vizsgálatokra, illetve a belső differenciáltság mérésére jobban alkalmas.

[551] Demeter – Bagdi 2015 és Demeter – Bagdi 2016.

[552] Mivel célunk (1) az egyénekre vonatkozó adatok (vallás, életkor, foglalkozás, származási hely, családi státus, lakóhely, név) digitális rekonstrukcióján, (2) lekérdezésekre, statisztikai kiértékelésre alkalmassá tételén, illetve (3) vizuális megjelenítésén túl (4) új, komplex, vagyoni helyzetre utaló változók kialakítása volt (szobaszám, cselédek száma, alkalmazottak száma, üzemek száma, keresők aránya, lakósűrűség), melyek azonban csak lakrész-család szinten voltak értelmezhetők, az egyének adatait tartalmazó MS Excel file átstrukturálva, lakrész alapú, egy–egy szerkezetű relációs adatbázisként került hozzákapcsolásra az alaptérkép entitásaihoz (lakrész), így néhány jelenség térképezése és társadalmi csoport kiértékelése ezzel a módszerrel nem volt lehetséges. Más eljárást (több–egy relációs adatbázis követett Mazsu János és csapata az általuk végzett kutatás során. A projekt az OTKA 81488 azonosító számú, „DTTTA – Debrecen 1870–72. évi tér- és társadalomszerkezetének rekonstrukciója" című pályázat támogatásával kifejlesztett adatbázis keretében valósult meg.

[553] A cél egy olyan adatbázis megalkotása volt, mely egyszerre alkalmas a térbeli sajátosságokkal rendelkező jelenségek és térbeli aspektussal nem rendelkező folyamatok elemzésére (GIS és SPSS). A térképi és népszámlálási entitások (lakrész) összekapcsolására az egyedi azonosítóként szolgáló helyrajzi szám alapján szolgált.

[554] Adatbázisban már rögzítésre került több város népszámlálási kérdőíve is, de gyakran térképi megjelenítés nélkül. Torna esetében Pozsgai Péter készített hasonlót, Kiskunhalasra Őri Péter. Pozsgai 2007; Őri 2005, 269–292. Ugyanez fordítva is igaz: Makó háztartásszintű vallási térképe az 1840-es évekre már korábban elkészült (ugyanígy Pestről is van az 1780-as évekből), ez viszont egyszerű folttérkép, nincs mögötte adatbázis. Gerő 1989.

[555] A lakrész alapú entitások miatt a feleségek, alkalmazottak, cselédek csoportja csak korlátozott mértékben vizsgálható és jeleníthető meg. Ez a több mint 4000 kereső közül 1000 (önálló háztartással nem rendelkező) alkalmazott és 700 cseléd részleges kizárását jelentette a vizsgálatokból. (E csoportokat Bagdi Róbert doktori disszertációjában elemezte).

[556] Hipotézisünk szerint a foglalkozások vallások mentén vagy származás alapján kialakult elkülönülése egy ipari társadalomban egyre kisebb jelentőségű. Egy iparosodó,

szempontból optimális: a szintén vásárvonalon fekvő Egerrel ellentétben itt egyszerre voltak jelen tradicionális (céhek 1872-ig) és az iparosodáshoz kötődő modern, kapitalista struktúrák (vasút: 1871), így képet kaphatunk arról, hogy milyen – a tradicionálistól eltérő – minták keletkeztek, ill. mely hagyományos jelenségek felülírása nem következett még be (milyen a régi struktúrák időben kifejezett perzisztenciája). Hipotézisünk szerint e hatások a település-szerkezetet, s így a jelenségek mintázatát is befolyásolták, azaz térképezhetők.[557] A heterogenitás mértéke tehát a mobilitás fokára utal: ugyanakkor a potenciális társadalmi választóvonalak, így az elemzési szempontok számát is növeli.

Sokszínűsége mellett a várost demográfiai szempontból dinamikusság jellemezte: míg népességének növekedési üteme 1784–1825, majd 1825–1870 között csak 50–50% volt; addig 1870–1910 között hasonlóan 40 év alatt lakossága megduplázódott, a növekedés meghaladta az országos átlagot.[558] (A növekedés a szomszédvárakhoz mérten is jelentős: 1825–1910 között a város lakossága Kassáéhoz hasonlóan megháromszorozódott). 1910-re a helyben született lakosság aránya 50% alá esett.[559] A helybeli születésűek, az ugyanazon vármegyéből származók és a más megyékből származók aránya alapján Dányi Dezső Sátoraljaújhelyt *„lokális centrumnak"* minősítette.[560]

A város és társadalma

A városi társadalom kiértékelése az adatbázisban rögzített változók függetlenség-vizsgálatával kezdődött. Az adatbázisban rögzített változók korrelációs mátrixa (*1. táblázat*) alapján az egyes demográfiai mutatók között sokszor nem volt erős kapcsolat (pl. a gyerekszám és a vagyoni helyzet kapcsolata, a keresők aránya és a vagyon között nem volt összefüggés), tehát felvételük nem volt hiábavaló (független változók).[561] E jelenségeket értelmezendő kétváltozós diagramokat is készítettünk, illetve külön–külön, több dimenzió alapján megvizsgáltuk az egyes alcsoportokat. Más változókat eleve nem lehetett kvantifikálni (pl. vallás), így a mutatókkal való összevetésük eleve csak kétváltozós diagramon volt lehetséges. Az egyes csoportok sajátosságainak azonosításához, különbségeik és belső differenciáltságuk feltárásához a teljes adathalmaz statisztikai paraméterei (átlag, szórás, belső differenciáltság) szolgáltak referenciaként (*2–10. táblázat*).

Lokális és családi mobilitás

Statikussága és eltérő információtartalma miatt az 1870-es népszámlálás (szemben az anyakönyvekkel) csak korlátozottan alkalmas kapcsolati és rokoni hálók, összetelepülés, vagy szétköltözés vizsgálatára. Bizonyos esetekben lehetséges a rekonstrukció: így például a város életében fontos szerepet játszó református földbirtokos Évva család (5 szoba + zsidó gabonakereskedő bérlők 2 szobában) és a szintén gazdag és befolyásos, de katolikus Farkas család (ügyvéddinasztia 8 cseléddel, alkalmazottal, 6+2 szobával) gyerekeinek házassága a különböző gyökerű elit összefonódására utal. Évva Andrást (1805–1888) 1848 előtt is említik, mint a Zemplén vármegyei reformellenzék egyik vezetőjét.[562] Pozíciója átmentése sikeres volt, hiszen törvényszéki elnök lett. Felesége, Balásházy Teréz régi birtokos családból származik, amelyet a 18. században is a nemesek között említenek a városban.

polgárosodó társadalomban a szegregáció elvileg kevéssé jellemző, illetve más jellemzők mentén történik.

[557] Míg Egert sokáig elkerülte a vasút, ezért bizonyos vonásai konzerválódtak, a közlekedésfejlődés eredményeképp Újhely a centrum felé irányuló mozgások köztes állomásává vált. A kitüntetett irány a Felvidék volt: innen arányaiban több migráns érkezett, mint akár Kárpátaljáról vagy a Tiszántúlról. Demeter – Bagdi 2015, 3. táblázat.

[558] Zemplén vármegye egyéb járásszékhelyei ugyanakkor népességszám tekintetében a székhelytől elmaradtak, 1870-ben Szerencsen 2129-en, Varannón 2001-en, Sztropkón 2499-en éltek, míg 1784 körül a megyeszékhelyen is alig 4000 fő élt.

[559] Nagyváradon 1910-ben a 64169 fős népességen belül a helyben születettek aránya már csupán 37%, míg Munkácson 55%.

[560] Dányi 1998, 99–103. A város nem tekinthető teljes értékű centrumnak, hiszen saját hátországának munkaerő-fölöslegét sem tudta felszívni (miként a 18. században sem terjed ki piaci vonzása a megyére): a héthársi járásban (Sáros) a magas természetes szaporulat mellett is 20%-kal csökkent a helyi lakosság száma 1880–1910 között a kivándorlás miatt. Demeter – Bagdi 2015, 4. táblázat. 4. térkép.

[561] Az alapváltozók felhasználásával kreált egyes, vagyoni helyzetre utaló változók korreláltak némely mutatóval.

[562] Veliky 2009.

1. táblázat. A korreláció erőssége a kvantifikálható változók között

Változó	Életkor	Cseléd-szám	Munka-társ	Összes lakó	Kereső aránya	Szobák száma	Gyerek-arány	1 szobára jutó lakó	*Vagyon 1*	*Vagyon 2*
Kor	1,000	-0,011	-0,134**	-0,047*	-0,006	-0,141**	-0,099**	0,099**	-0,158**	-0,171**
Cselédszám	-0,011	1,000	0,097**	0,427**	-0,276**	0,513**	-0,071**	-0,122**	0,369**	0,537**
Munkatársszám	-0,134**	0,097**	1,000	0,408**	0,240**	0,236**	0,074**	0,152**	0,113**	0,426**
Összes lakó	-0,047*	0,427**	0,408**	1,000	-0,560**	0,424**	0,610**	0,501**	-0,197**	0,103**
Kereső aránya	-0,006	-0,276**	0,240**	-0,560**	1,000	-0,194**	-0,539**	-0,330**	0,234**	0,183**
Szobák száma lakrészenként	-0,141**	0,513**	0,236**	0,424**	-0,194**	1,000	0,063**	-0,530**	0,613**	0,710**
Gyerekarány	0-,099**	-0,071**	0,074**	0,610**	-0,539**	0,063**	1,000	0,523**	-0,416**	-0,304**
1 szobára jutó lakó	0,099**	-0,122**	0,152**	0,501**	-0,330**	-0,530**	0,523**	1,000	-0,796**	-0,601**
Vagyon 1	-0,158**	0,369**	0,113**	-0,197**	0,234**	0,613**	-0,416**	-0,796**	1,000	0,911**
Vagyon 2	-0,171**	0,537**	0,426**	0,103**	0,183**	0,710**	-0,304**	-0,601**	0,911**	1,000

Magyarázat: Munkatárs: A családfőként összeírt személlyel azonos lakrészben élő, önálló lakrésszel nem, de önálló keresettel bíró, nem szolgáló-cseléd vagy tanonc státuszú felnőtt lakos (általában hozzátartozók nélkül).

Vagyon 1: a lakrészek gazdasági potenciáljának minősítéséhez használt mutató: a cselédek, gazdasági épületek, szobák és lakrész tagjainak száma alapján számolt képlet alapján.

Vagyon 2: a lakrészek gazdasági potenciáljának minősítéséhez használt mutató: a cselédek, gazdasági épületek, szobák, de a lakrész tagjainak száma nélkül kalkulálva.

* szignifikáns kapcsolat, p=0,1; **szignifikáns kapcsolat, p=0,05. A származtatott változók kurziválva. A közepes és erős kapcsolat kiemelve. Alapadatok: MNL-BAZML SFL XV. 1870-es népszámlálás.

2. táblázat. A lakrészek lakószám szerinti megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

1	2	3	4	5	6	7	8	9+	Összes
123	381	415	345	305	198	162	84	134	2147
5,73	17,75	19,33	16,07	14,21	9,22	7,55	3,91	6,24	9434

Megjegyzés: Átlagosan 4,4 fő lakrészenként. Őri Péter 4,6 főt közöl Pest megyére 1869-ben. (Őri 2007, 75). Isztambulban ez 4,1 fő volt 1900 körül, egyes – migránsok dominálta – negyedeiben csak 3,8.

3. táblázat. Az egy szobára jutó lélekszám lakrészenként Sátoraljaújhelyen (fő és %)

1 alatt	1	1,1–1,5	1,6–2	2,1–2,5	2,6–3	3,1–4	4+	Összesen
47	167	125	375	120	352	391	529	2147
2,19	7,78	5,82	17,47	5,59	16,39	18,21	24,64	100

Megjegyzés: Átlagosan 3 fő egy lakrészre jutó szobánként.

4. táblázat. A lakrészek számszerű (db) és viszonylagos (%) megoszlása Sátoraljaújhelyen a keresőknek a lakókhoz mért aránya szerint (kereső/lakos)

0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6–0,9	1,0	Összes
70	173	676	467	116	401	104	140	2147
3,26	8,06	31,49	21,75	5,40	18,68	4,84	6,52	100

5. táblázat. A lakrészek szobaszám szerinti számszerű és viszonylagos megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (szoba/lakrész és %)

Nincs adat	0,5 és alatta	1	2	3	4	5+	Összes
40	170	1175	488	150	69	55	2147
1,86	7,92	54,73	22,73	6,99	3,21	2,56	100

Megjegyzés: Átlagosan 1,5 szoba lakrészenként.

6. táblázat. A cselédszám megoszlása lakrészenként Sátoraljaújhelyen, 1870 (fő és %)

0	1	2	3	4+	Összesen
1665	336	91	34	21	2147
0	15,65	4,24	1,58	0,98	730

Megjegyzés: Átlagosan 0,32 cseléd egy lakrészre. A cselédek a lakosság 7,3%-át teszik ki.

7. táblázat. A munkatársak és nem családfő státuszú keresők számának lakrészenkénti megoszlása Sátoraljaújhelyen (fő és %)

0	1	2	3	4+	Összesen
1537	383	143	46	38	2147
71,59	17,84	6,66	2,14	1,77	100

Megjegyzés:. Az önálló lakrésszel nem rendelkező keresők a lakosság 10%-át teszik ki (978 fő).

8. táblázat. A gyermekszám lakrészenkénti megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

0	1	2	3	4	5+	Összesen
619	462	424	303	165	174	2147
28,83	21,52	19,75	14,11	7,69	8,10	100

Megjegyzés: Belgrádban rendre 17, 34, 24, 11, 7 és 7% 1900 körül. Sátoraljaújhelyen átlagosan 1,9 gyermek lakrészenként.

9. táblázat. Sátoraljaújhely családfőinek számszerű és viszonylagos megoszlása születési év alapján 1870-ben (fő és %)

1809 előtt	1810–1819	1820–1829	1830–1839	1840–1849	1850 után	Összesen
238	447	578	645	236	3	2147
11,09	20,82	26,92	30,04	10,99	0,14	100

Megjegyzés: Átlagosan 39 év.

10. táblázat. A demográfiai mutatók és a vallás kapcsolata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

Mutató	Evangélikus	G. kat.	Izraelita	Református	R. Kat.	Összesen
összes gyerek	71	519	1655	483	1153	3881
gyerek %	*1,83*	*13,37*	*42,64*	*12,45*	*29,71*	*100*
háztartás	41	373	692	302	735	2143
háztartás %	*1,91*	*17,41*	*32,29*	*14,09*	*34,30*	*100*
gyerek/lakrész	1,73	1,39	2,39	1,60	1,57	1,81

Megjegyzés: a lakosság 39%-a gyermek. Alapadatok: MNL-BAZML SFL XV. 1870-es népszámlálás.

Az, hogy az elit szociális kapcsolatait tekintve mekkora mobilitást mutatott, arra íme egy példa. Spek Antal *városi tanácsos* (1804) rokona, Irma (1847) az eperjesi születésű evangélikus Boros Ignác *ügyvéd* felesége lett és a főúton, a Kazinczy utcában telepedtek le, özvegy Spek Ferencné *földbirtokos* közelében (651. és 655. hrsz), az utóbbi idősebb lányának férje pedig *m. kir. hivatalnok* volt. Azaz, a tradicionális birtokos elit (itt és ekkor) még kerüli pénzügyi elitet (a hivatalit már nem), s a kapcsolatok szorossága nem csak virtuális: a *térbeli* koncentrálódással is mérhető.

Több összeírás összevetése lehetőséget nyújt a társadalmi és földrajzi értelemben vett mobilitás mérésére egyaránt. A 18. század végén 175 kataszteri holddal listavezető Kapy családból csak egy nő (1837–, a református Bárczy József vármegyei hivatalnok felesége) szerepel 1870-ben újhelyi lakosként és egy gyerek.[563] A Marschalko család ugyanígy 18. századi birtokos, de 1870-ben már csak a református Somogyi István felesége (r.k. 1816–) szerepel e vezetéknévvel a listán lakosként (és sok más család is lakott a házukban bérlőként).[564]

[563] Persze nem kizárható a név kihalása sem, emiatt e vizsgálatok korlátozott relevanciával bírnak.

[564] Az 1870-ben összeírt özvegy Görgey Józsefné földbirtokos ugyancsak a 18. században a városban birtokos Görgeyek rokona. Az Évva családot viszont a 18. század végén még sárospataki birtokosként említik, Sátoraljaújhelyen földjük nem volt, így az itteni nemesek között hiába keressük őket. Ebből is látszik, hogy mind *a horizontális, mind a vertikális társadalmi mobilitás*

Az adott pillanatban létező (családi) hálózatok kutatása bizonyos korlátokkal szintén lehetséges: a Papsoron a 474-es hrsz. telken élő Keller János szabómester felesége Sztropkovics-lány volt, anyósa is velük élt, a szomszéd lakrészben viszont egy Sztropkovics-fiú alapított családot, tehát (vélhetően anyagi okok miatt) nem történt széttelepülés. Az izraelita rőfös kereskedő, özvegy Hell Eszter és rokona, az ugyancsak rőfös Hell Salamon szintén egymáshoz közel laktak (475, 477 hrsz). Az előbbi gyermekeinek (Svajger gyerekek) rokona, a szintén rőfös Svajger Sámuel a közelben, a 490 hrsz. alatt lakott (Széchenyi tér). A 498-as hrsz. alatt lakó Hell Adolf ugyancsak rőfös volt, így a házasság a tőkekoncentrációt is elősegítette, és a két rőfös cég esetleges versengését is korlátozta.[565] Ellenpéldák is vannak, amikor a rokonok egymástól távoli helyre telepednek, de az kevésbé szúr szemet az adatbázisban, mivel csak körülményesen vizsgálható lekérdezésekkel. (Ez viszont növeli a téves interpretáció veszélyeit is). A matri- és patrilokalitás szintén adatolható, de éppen azért, mert a szülőktől elköltöző gyermekek szülei csak bizonytalanul azonosíthatók, gyakorisága nem adható meg.[566]

A vallási elkülönülés sajátosságai

1870-ben a családfők vallása alapján a város lakosságának 35%-a volt római katolikus, 33%-a izraelita (de ezen belül megosztott), 17%-a görög katolikus, 12,5%-a református, 2%-a evangélikus volt (*11. táblázat*).[567] A vallási térkép[568] alapján a zsidóság jelentős részben a belvárosban koncentrálódott (noha a házak jelentős részét nem tulajdonolták, bérlők voltak). Míg esetükben 5–6 tömb és néhány központi helyen fekvő útkereszteződés szinte homogén volt[569] (a főútra merőleges kelet–nyugati utak mentén: az Óhíd – ma Dózsa Gy., Újhíd – ma Rákóczi és Malom – ma: Munkácsy utcák térsége), a többi felekezetnél ilyet alig találunk. Szegregációról mégsem beszélhetünk két ok miatt: mivel a zsidóság tömörülésének helyszíne – ez kiterjedt a társadalmi elitet is tömörítő főút (a Kazinczy út) mindkét oldalára, továbbá a Ronyva-híd, mint közlekedési csomópont felé vezető útra – arra utal, hogy a város gazdasági, társadalmi életének integráns részeként tekinthetünk rájuk,[570] másrészt voltak vegyes keresztény–zsidó negyedek és kereszteződések is.[571]

mérése, miként a rokonsági kapcsolatoké is még a jól körülhatárolható családok esetében sem egyszerű. 18. századi adatok: Barta 2015, 298. 312–313.

[565] Az 582. hrsz alatt lakó Valler izraelita kocsmáros nőrokona a szomszéd házban élő szatócs felesége lett. Valler Herman szintén kocsmáros, de a piacfelosztás elve értelmében nem a közeli szomszédságban (435. hrsz.). Egy másik Vallert kiskereskedőnek írtak össze a város másik részén. Preisz Antal rőfös feleségét is Vallernek hívták, a szomszéd lakrészben egy Preiszné Valler (sz. 1789) is lakott, ami a két család korábbi kapcsolataira is utal. A rokoni kapcsolatok valószínűleg az üzleti viselkedést is befolyásolták.

[566] Lehetséges, hogy nem költözött a gyermek, hanem a szülők haltak ki a házból.

[567] Országosan: római katolikus 52%, görög katolikus: 10%, református: 12,5%, izraelita: 4,5%, evangélikus 6,5%. Tehát a városban a görög katolikusok és izraeliták felül-, míg a római katolikusok és evangélikusok alulreprezentáltak voltak. Katus 2012, 483. Debrecenben a reformátusok aránya ekkor 50% körül volt. Újhelyen a református feleségek aránya 3 százalékponttal alulmúlta a családfők körében mért arányt, ami arra utalt, hogy a vallási endogámia lehetősége esetükben folyamatosan szűkült (összhangban a református közösség fokozatos térvesztésével).

[568] http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps, lásd az atlasz utolsó fejezetének térképeit.

[569] A vegyesházasságok hiánya (az emancipációs törvények előtt vagyunk) ellenére a zsidó lakrészek sem tekinthetők teljesen homogénnek a bennük élő sok keresztény cseléd miatt. Viszont a lakrészek ingatlanon belüli pozícióinak bizonytalansága (pl. emeletes ház, utcafront vs. hátsó kert) miatt a térbeli homogenitás nem mérhető a klasszikus szomszédsági indexszel.

[570] Az viszont a forrás alapján nem derül ki, hogy a neológ és ortodox zsidóság mennyire különült el egymástól, illetve a nem zsidó felekezetektől. Elhelyezkedésüket befolyásolta a bérbeadók területi elhelyezkedése is. Az a tény viszont, hogy a belváros jobb minőségű ingatlanaiban, a központi funkciókat ellátó intézmények és terek tőszomszédságában is megtelepedtek, nemcsak arra utal, hogy képesek voltak megfizetni a bérleti díjat, de arra is, hogy a befogadó társadalom (de legalábbis az elit) számára nem jelentett problémát jelenlétük feltűnő mivolta.

[571] Debrecenben a zsidóság szintén döntően a belvárosban élt, de annak csak egy részére (a Hatvan utca és a Nagytemplom között, illetve attól délre a Piac utcán), kifejezetten szűk területre koncentrálódott (a háztartások 40%-a hat utcában volt). Újhelyen mind az É–D-i, mind a K–Ny-i irány kitüntetettsége megfigyelhető, s noha a migrációs irányok gyakoriságából a kelet–nyugati tengely (a Ronyva irányában) kisebb jelentőségére következtethetnénk, az áruk mozgásiránya magyarázza a zsidóság itteni dominanciáját (pl. gabonakereskedelem). A sok üzlet miatt viszont erre nagyobb a lakósűrűség is, és kisebb a komfort.

A *református*ok zöme a városszerkezet főtengelyeként funkcionáló észak–déli irányultságú utcák mentén helyezkedett el. Az utcák egy része tradicionális foglalkozásnevekhez köthető (Gubás utca – ma Esze Tamás u.), azaz az itt élő reformátusok egy régebbi társadalmi–gazdasági struktúra nyomait reprezentálják (amikor valószínűleg arányuk is nagyobb volt a városon belül). Az egykori összefüggő megtelepedésre utal, hogy a főutak mentén, északabbra is találhatunk egymás mellett fekvő reformátusok lakta telkeket, ezek gazdagabbak (szobaszám alapján), mint a déli „iparosnegyedben" lévő református lakrészek.

A *görög katolikus*ok az északi és déli peremterületen éltek (gyakran a római katolikusok-kal keverten), ami összefüggött foglalkozásukkal (agrárbérmunkások) és vagyoni helyzetükkel (foglalkozásuk alapján zömük szegénynek tűnik). A katolikusok a belvárosban és a peremterületen is jelen voltak, ami *előrehaladott társadalmi differenciálódásuk*ra utal, miként a zsidók esetében is volt egy külvárosi, részben szegregációs jelenségeket mutató, szociális indikátoraik alapján (egy szobára jutó lélekszám, összes szobaszám) szegényebb csoport, mely lakhelye szerint a katolikusokkal keveredett. (A gazdagabb zsidók a reformátusokkal elegyedtek).

A belvárosi zsidó tömböt, a déli katolikus peremet és református negyedet leszámítva azonban kifejezetten homogén városrész délen nem volt. A mutatói alapján (lásd később) szegény legészakibb városrészben a görög katolikusok (Kis Pazsic, Baracz) és római katolikusok koncentrálódtak. Azaz a térbeli és foglalkozási keveredés már 1870-ben előrehaladott volt. A vegyesházasságok a házasságok 15%-át tették ki,[572] igaz, ezek 56%-a római katolikus–görög katolikus házasság volt. 23%-a római katolikus–református, 7%-a görög katolikus–evangélikus, további 7% római katolikus–evangélikus, 4% református–evangélikus. Egy házon belül gyakran éltek eltérő felekezetű lakófelek/családok: olykor a piacfelosztás is működött, a zsidó mészáros mellett ott lakott a görög katolikus szalonnaárus. Sőt, a mészárosok–hentesek között a zsidók voltak felülreprezentáltak: így valószínűleg nemcsak saját felekezetük igényét elégítették ki. A kereskedők között szintén a zsidóság dominált (*1. ábra*). A reformátusok által sokáig uralt városi és vármegyei vezetésben is találtunk görög katolikust és izraelitát egyaránt (1–1 megyei írnokot) – igaz, posztjaik alapján ez inkább szimbolikus.

A családfő foglalkozása szerinti elkülönülés sajátosságai

Általánosságban véve elmondható, hogy az iparosodás még nem volt olyan mértékű, hogy (2 évvel a céhek eltörlése előtt) végérvényesen fellazítsa a hagyományos struktúrákat. A tímárok a Ronyva mellett laktak továbbra is, hiszen munkájukhoz vízre volt szükségük. Szintén nem meglepő alvízi koncentrációjuk a foglalkozás nagy környezetterhelése miatt – bár tímárok északon is éltek. (A középső szakaszon a tercier, a felvízi szakaszon a viszonylag szegény agrárszektor kon-centrációja volt nagyobb).

A gubások zömmel a Gubás utcában laktak, de már kisebbségben voltak a többi foglalkozáshoz képest, ill. felszorultak a város északi peremére, ami utal arra is, hogy viszonylag szegények voltak, és zömmel a görög katolikusok közül kerültek ki. A református vallás dominanciáját mutató csizmadiák a város déli részén összpontosultak, hagyományos körzetükben, egy, az észak–déli főúttal párhuzamos mellékút mentén, de sokan laktak nyugaton, a viszonylag szegény Zsólyomka körzetében, s szintén a város délkeleti részén. Az asztalosok elhelyezkedése szórt volt, míg a mészárosok a főúttól nyugatra koncentrálódtak (északon hiányoztak). A belvárost közvetlenül övező gyűrűben szórtan éltek a szabók. Valamennyi említett foglalkozásra jellemző, hogy a város főutcáján csak északon és délen tünedeztek fel, a centrumból hiányoztak.

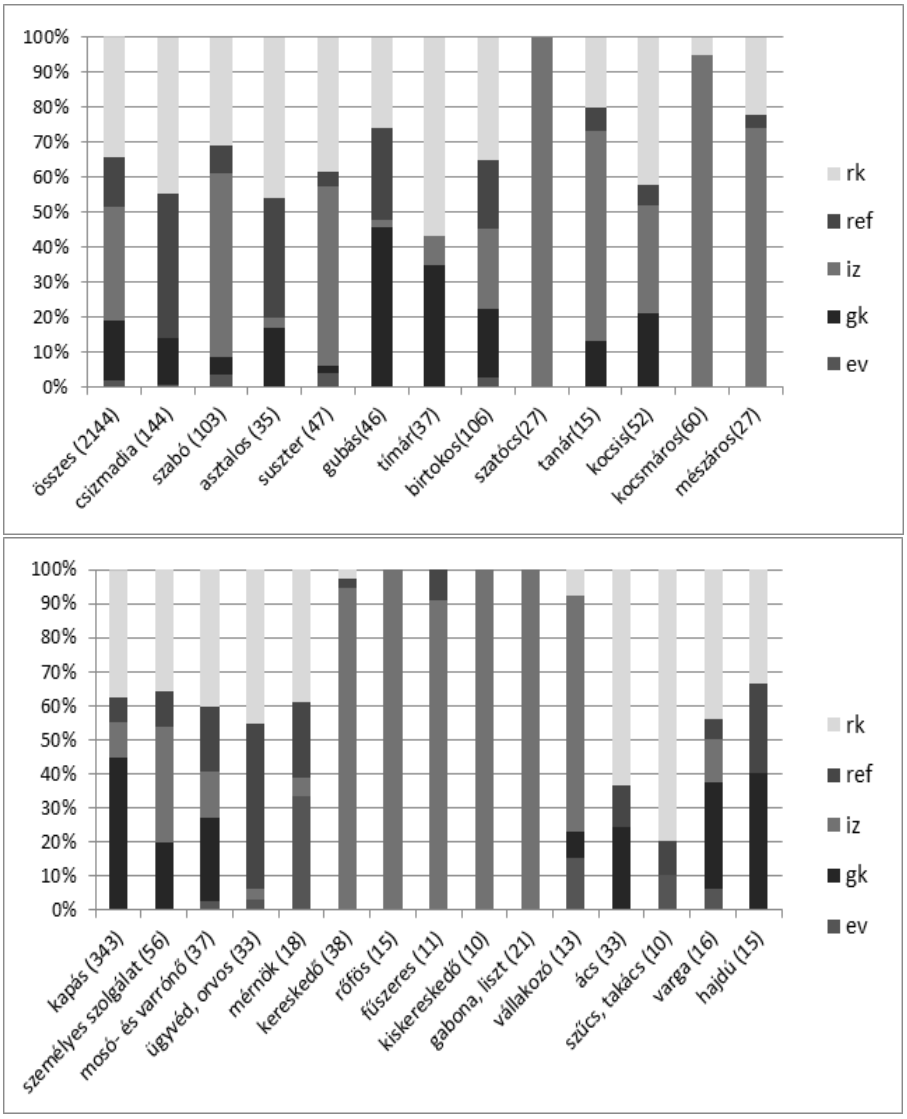
A szolgák, kapások, napszámosok az északi városrészben, délen, délkeleten továbbá nyugaton a Zsólyomka térségében voltak felülreprezentáltak, az első helyszínen a „birtokosokkal" elegyedve tömböt képezve. Az utóbbiak közül sokan a városközpontban laktak – a későbbi elemzés alapján bebizonyosodott, hogy a gazdagabb rétegekhez tartoztak, egyben az is bizonyítást nyert, hogy a *vagyoni helyzet és az területi elhelyezkedés között van kimutatható kapcsolat*.

[572] Pozsgai Péter a rurális Torna megyében 5–7,5%-ot regisztrál a két járásban 1870-ben. Ez alapján Sátoraljaújhely valóban „olvasztótégelyként" funkcionált.

11. táblázat. A felekezetek arányának módosulása 1840–1910 között Sátoraljaújhelyen

Év, %	Római kat.	Görög kat.	Református	Evangélikus	Ortodox	Izraelita	Összesen
1910, fő	7936	2943	2878	381	34	5730	19902
1910, %	*39,9*	*14,8*	*14,5*	*1,9*	*0,2*	*28,8*	*100*
1870, fő	3335	1676	1195	155	12	3215	9946*
1870, %	*34,5*	*17,0*	*12,5*	*1,6*	*0,1*	*33,5*	*100*
1840 k., fő	2401	1464	1174	120	26	1125	6310
1840 k. %	*38,1*	*23,2*	*18,6*	*1,9*	*0,4*	*17,8*	*100*

*Megjegyzés: csak 9587 esetben ismert a vallási megoszlás.



1.ábra. A foglalkozások vallás szerinti differenciáltsága

A városi és vármegyei hivatalnokok lakásai az észak-déli főutak mentén a központi helyeken koncentrálódtak (irattáros, tanár, iskolafelügyelő, főügyész, főszolgabíró), körülöttük húzódott a polgári szabadfoglalkozásúak[573] (gyógyszerész, házbérlő, építész, állatorvos, aranyműves, orvos, ügyvéd), még kijjebb a hivatalsegédek (banki, biztosítási, városi) és pénzügyi szakemberek zónája.

Az italmérések, kocsmák az északi városrészből hiányoztak, zömük a központi negyedekben továbbá a Ronyva-parton és a város nyugati, szőlőkhöz közel eső részén helyezkedtek el, illetve délen a város első házainál. A kereskedők a boltosokkal, szatócsokkal együtt két helyen koncentrálódtak: az utóbbiak a

[573] Szabad értelmi(ségi) foglalkozásúak kibővítve a speciális tudást igénylő és elitnek dolgozó (illetve vagyonos kézműipari szakmákkal).

keleti és nyugati külvárosokban a földek körül, a városba bevezető utak mentén, maguk a kereskedők pedig a városközpontban és a kelet-nyugati, Ronyvahíd felé vezető úton tömörültek.

A migránsok felekezeti és szociális összetételének sajátosságai

A hagyományos struktúrák fellazulására a felekezeti vegyesházasságok mellett a migráns vegyesházasságok száma, továbbá ezek területi, részben foglalkozási és vallási–etnikai mintázatának szabálytalansága is utal. Összességében a „családfők"[574] kb. harmada volt helyi (a feleségek esetében ez magasabb, 45% volt), a helyi–helyi házasságok aránya tehát 30%-nál nem lehetett magasabb.[575] Ezzel szemben a tradicionálisabb mintákat mutató déli városrészben (a minta harmada) 178 esetben belterjes volt a házasság (50%).

A felekezeti arányok megváltoztak. A városban a reformátusok aránya az 1840 körüli 18%-ról az országos átlag szintjére csökkent,[576] a zsidóságé 17%-ról 35% fölé emelkedett (a gyerekek között arányuk 42% volt 1870-ben), hogy azután 1910-re 29%-ra essék vissza, míg a görög katolikusok aránya folyamatosan csökkent, 23%-ról 15% alá. A változások (*11. táblázat*) részben a migrációs stratégiák, részben a felekezetenkénti reprodukciós ráták különbségeivel magyarázhatók.

Az adatbázis elemzése lehetőséget nyújt a migráció és a reprodukció szerepének elkülönítésére, az eltérő közösségi stratégiák rekonstrukciójára és a felekezeteken belüli társadalmi (foglalkozási) csoportokat jellemző sajátosságok kimutatására.

A migránsok aránya a 20–30 éves korosztályban jóval nagyobb (65% felett), mint az 50–60 éves korcsoportban (50%). A helyi születésűek között a városi átlag feletti értéket csak az *izraelita családfők* aránya mutatott (45%), s ugyanez érvényes a feleségeikre is, így tehát ez volt a *legbelterjesebb közösség*.[577] A zsidóság arányának 1870 utáni csökkenése arra utal, hogy az elérte a telítődési szintet, nőtt a csoporton belüli rivalizálás, illetve a zsidóságon belüli felekezeti ellentétek is egyes csoportok kizárásának irányába hatottak. A zsidóság dinamikus növekedése 1870 után így belső eredetű (2,4 gyerek/lakrész: *10. táblázat*), nem migrációs. Az *evangélikus* családfők alapvetően migránsok voltak (sok közülük az iparosodáshoz kapcsolható külhoni szakember), 1840–1910 között létszámuk megháromszorozódott, ami a városbővülés ütemével azonos, miközben azonban a gyerekszám körükben az átlagos 1,8 alatt maradt.

Migráció nélkül a város és az evangélikusok létszáma nem nőtt, hanem egyenesen csökkent volna. A *görög katolikusok*nál 76% volt a nem helyi származású családfők aránya, így a városi lakosságban mért arányvesztésük oka egyértelműen a kevés gyermek (1,4 gyerek/lakrész), s a rossz szociális helyzet (az 1 szobás és annál kisebb lakrészek aránya itt a legnagyobb). A városi átlag alatt maradt a helyiek aránya a *római katolikus* családfők esetében. *A reformátusok a rosszabb demográfiai mutatóikat* (átlag alatti gyerekszám) *a bevándorlókkal ellensúlyozták*. A reformátusoknál és római katolikusoknál jelentős differencia volt a helyi családfők és feleségek %-os aránya között: a férfiak voltak zömmel a bevándorlók, míg a feleségek zöme helyi volt (*12. táblázat*).

Az alkalmazottak között az izraeliták 25%-os aránya jóval alulmúlta a családfők és feleségeik körében mért arányukat. Ez – a kategória jellegéből kiindulva, mely döntően (de nem kizáróan)[578] céhes – arra utal, hogy *a zsidóságnak a céhes kisiparban betöltött szerepe kisebb* volt, mint a kereszténységé, bár nem voltak kizárva abból. A református alkalmazottak 18%-os aránya viszont felülmúlta a reformátusok teljes közösségben mért arányát, ami *egy zárt, tradicionálisabb struktúrát és stratégiát feltételez a reformátusok részéről, s esetükben a vallásnak is nagy szerepe volt a (preferenciális) együttműködésben*. Azaz, a református mester szívesen választott református tanoncot, illetve a reformátusok gyakran lettek kisiparosok.

---

[574] Ide értendők az özvegyek, akikkel együtt sokszor a következő generáció báziscsaládja lakott.

[575] A városban a helyiek közel 50%-os aránya csak a gyerekek figyelembe vételével jön ki.

[576] A városi elitben tradicionálisan ennél nagyobb arányban képviseltették magukat!

[577] Debrecenben viszont a zsidóságnak (ekkor csak 2000 fő) csak 30%-a volt helyi, 20% a megyén belül született, s az ÉK-i migrációs irány 31%-ot tett ki, a külföldiek aránya 5%. A 340 háztartás átlagmérete hasonlóképpen nagyobb családra utal (5,5 fő), miként Újhelyen is (5,5 vs. a városi átlag, 4,5 fő). Lásd: Mazsu 2012.

[578] A gyógyszerész, segédtanító, pincér, kereskedősegéd stb. szintén ide tartozott.

12. táblázat. Migránsok aránya a különböző csoportok (családfők, önálló lakrésszel nem rendelkező keresők és cselédek) között 1870 körül

Családfő*	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)	Feleség	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)
evangélikus	41	12,2	0,69	evangélikus	33	27,3	1,11
görög kat.	373	24,4	12,55	görög kat.	309	33,0	12,61
izraelita	692	44,5	42,48	izraelita	619	47,3	36,22
ortodox	3	33,3	0,14	ortodox	5	60,0	0,37
református	302	35,8	14,90	református	193	60,6	14,46
római kat.	735	28,8	29,24	római kat.	552	51,6	35,23
összes	2147	33,8	100	összes	2147**	37,7	100

folytatás

Munkatárs-alkalmazott	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)	Cseléd	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)
evangélikus	10	20,0	0,84	evangélikus	8	0,0	0,00
görög kat.	109	24,0	10,88	görög kat.	135	9,6	21,67
izraelita	146	51,4	31,38	izraelita	80	12,5	16,67
ortodox	110	25,5	11,72	ortodox	50	10,0	8,33
református	212	27,0	23,85	református	216	14,4	51,67
római kat.	600*	40,0	100	római kat.	520*	11,5	100

* Beleértve az lakrész élén álló özvegyasszonyokat is.

** A differencia a végösszeg és a részösszegek között a mintegy 200 özvegy férfinak (a lakrészek 10%-a) és az elváltaknak, egyedülállóknak köszönhető.

13. táblázat. A bevándorlók megoszlása (%) vallás szerint 1870 körül

Vallás	Összes családfő, %	Bevándorló családfő, %	Bevándorló feleség, %	Bevándorló alkalmazott, %	Összes alkalmazott, %	Összes cseléd, %	Bevándorló cseléd, %
ev.	**2,0**	2,7	2,7	2,2	1,6	1,5	1,7
g.k.	**17,0**	19,8	22,2	21,0	18,1	26,0	26,5
izr.	**33,2**	27,0	36,3	19,6	24,3	15,4	15,2
ref.	**12,5**	13,6	8,4	21,7	18,3	9,6	9,8
r.k.	**35,1**	36,8	29,6	41,0	35,3	41,5	40,2

Megjegyzés: az oszlopokban lévő számok elvi összege 100%: az ez alatti értékek adathiányból és kerekítési pontatlanságból erednek.

14. táblázat. Helyi születésű férjek és felesége aránya az egyes társadalmi csoportok esetében 1870 körül

Kategória	Helyi férj	Helyi feleség	Férj, %	Feleség, %
elit, hivatali elit, polgári szabadfoglalkozású	59	81	25	33
kereskedő, kiskereskedő	140	166	40	48
iparosmester	278	396	41	58
szegények (kocsis, inas, varrónő, rongyszedő, mosónő, vándorkereskedő, stb.)	156	208	30	36
kis- és nagybirtokos	54	57	46	49

15. táblázat. A kereső társadalom rétegződési viszonyainak összevetése Eger, Varannó és Sátoraljaújhely városokban

Réteg	Varannó, teljes (%)	Újhely, teljes (%)	Eger,* teljes (%)	Varannó, migráns (%)	Újhely, migráns (%)	Eger,* migráns (%)	Varannó, helyi (%)	Újhely, helyi (%)	Eger,* helyi (%)
Elit	7,1	3,4	20	8,1	3,8	12	5,8	2,5	22
Közép	48,3	41	33	40,8	36	49	58,2	50	25
Alsó közép	6,1	3,5	24	8,6	3,3	12	2,9	5	28
Alsó	38,5	52	22	42,5	58	25	33,1	39	20
Összes (fő)	100% (720 fő)	100% (2656 fő)	100% (800 fő)*	100% (409 fő)	100% (1783 fő)	*	100% (311 fő)	100% (873 fő)	*

Megjegyzések: A társadalmi kategorizálás az Erdei-féle torlódott társadalmi modell alapján, módosítva.

* Az egri adatok nem a teljes lakosság, hanem az 1883-as évben házasságot között lakosok és szüleik alapján (kb. 250 fő).

Forrás: Sátoraljaújhely és Varannó esetében: MNL-BAZML SFL XV. 1870-es népszámlálás; Eger esetében: 1883: házassági anyakönyvek alapján: MNL-HML IV-416.

16. táblázat. A kereső tevékenységet folytató migránsok felülreprezentáltsága az egyes társadalmi rétegekben (saját társadalmukhoz mérten)

Kategória	Migráns az adott rétegből, Újhely (%)	Migráns az adott rétegből, Varannó (%)
Elit	74	65
Közép	60	*48*
Alsó közép	62	80
Alsó	75	63
Összesen	*67 (1783 fő)*	*57 (409 fő)*

A cselédek között a görög és római katolikusok gyakorisága meghaladta a teljes közösségben mért arányukat (26 és 41%). A reformátusok (9%), csakúgy, mint a zsidók (15%), a cselédek között alulreprezentáltak, amelynek oka eltérő stratégiájuk (a zsidók például inkább „alkalmazottnak" vették fel a bevándorlókat, a reformátusok szintén, a zsidó háztartásokban lévő cselédek meglepően nagy része keresztény volt).

Ami az alkalmazottak–munkatársak (önálló lakrésszel nem rendelkező keresők) felekezetek és származás szerinti megoszlását illeti, a helyiek aránya, a zsidóságot kivéve (51%), minden felekezetnél a városi átlagot reprezentáló 40% alatt maradt (*12. táblázat*). *A helyi eredetű alkalmazottak nagy aránya az izraeliták között egy belterjes (megállapodott) és a kereszténytől eltérő mintát követő közösségre utal* (az elzárkózás oka lehet a zsidóság népszámlálási íveken nem kimutatható ortodox–neológ–status quo megosztottsága is). A *reformátusok viszont inkább a bevándorlókat részesíthették előnyben*. A bevándorló alkalmazottak között a római katolikusok aránya 42% volt (a zsidóké 20% alatt maradt), a reformátusok pedig a csoport 22%-át adták, miként a görög katolikusok is. A két utóbbi csoport aránya felülmúlta a református és görög katolikus családfők (és feleségek) arányát. Az összes alkalmazottat tekintve a római és görög katolikus vallásúak alulreprezentáltak (r.k.: 24%, míg a családfők között 33% felett; g.k.: 11% és 17%). E bevándorlók esetében az alacsonyabb presztízsű agrármunka dominált (erre lakhelyük is utalt).

Ami a cselédek vallási megoszlását illeti, a helyi származásúak között felülreprezentáltak a római katolikusok (50%), felülmúlva a városban mért arányukat. Egyébként a cselédek 85%-a volt nem helyi születésű. A bevándorló cselédek között is a római katolikusok aránya volt a legjelentősebb, 40% feletti, a görög katolikusok aránya 26% volt, az izraelitáké 15%.

A migránsok társadalmi rétegződése

A társadalmi elit esetében a családfők csak 25%-a volt újhelyi születésű, a feleségek esetében ez 33% volt. Egerrel szemben ez nyitottabb társadalomra utal.[579] A szegény agrárproletár és tercier rétegek (mosónő, varrónő, rongykereskedő, kenyérsütő) körében a családfők között a helyiek aránya 30%, a

[579] Demeter 2006.

feleségek esetében 37%; a kereskedők, kocsmárosok, kiskereskedők, szatócsok esetében 40 és 48%, míg a földbirtokosoknál a helyiek aránya 50% körül volt, a különféle iparosmestereknél 41–58% között ingadozott. Azaz, ez utóbbi két csoport tekinthető helyi bázisúnak (*14. táblázat*).

Sátoraljaújhely „nyitottságára" (ami az iparosodás sajátossága) jellemző, hogy a bevándorlók között az elitbe kerülők %-os aránya meghaladta a helyiekét (Egerrel ellentétben[580] – *15. táblázat*). A helyiek a középosztályban voltak felülreprezentáltak, míg az alsó osztályok között újfent a bevándorlók domináltak (de az agráriumban foglalkoztatott bevándorlók aránya a saját csoportjukhoz mérten nem haladta meg a helyi születésű agrármunkások arányát, ellenben az ipari–tercier proletariátusban a jövevények létszámban és arányukban is felülreprezentáltak voltak).

Az elzárkózó Egert, a kicsiny zempléni járásszékhelyt, Varannó mezővárost és Sátoraljaújhelyet összevetve (*15. táblázat*) az alsó középosztály a tradicionális jellegű Egerben volt a legszélesebb (ez főként az autochton és a teljes társadalomra volt jellemző), az alsó, valamint a középosztály pedig a legszűkebb (részben az előbbi következtében, részben a számottevő ipari munkásság hiánya miatt). Az elit ugyancsak Egerben volt a legszélesebb réteg a migráns társadalom helyiekhez mért[581] alárendeltsége ellenére is.[582] A középosztály alárendelt volt az újhelyi migránsok esetében. Varannóban pedig az alsó osztály volt viszonylag szűk, szintén az ipari munkásság hiánya miatt (a migránsok között számottevő volt az alsóbb osztálybeliek részesedése, az autochton népesség között viszont nem).[583]

Az újhelyi társadalom vertikális mobilitását illetően bevándorló apák és (már helyinek számító) fiaik/utódaik helyzetét megvizsgálandó, két időmetszetben 1896-ban és 1906-ban, mintegy 100 szelektált (a társadalom egészére nézve nem reprezentatív) adatot sikerül összegyűjteni anyakönyvi adatok alapján. A középosztály soraiba született gyermekek harmada került magasabb társadalmi státusba és 1906-ra csak 10%-uk került lejjebb a társadalmi ranglétrán. Az alacsony osztályból származók kiemelkedési lehetősége 20–30%-os volt, a magas presztízsű apáktól származó gyerekek fele megtartotta pozícióját, fele pedig a középosztály soraiba került. Teljesen deklasszálódott nem volt köztük.

A társadalom vagyon szerinti mintázata és belső differenciáltsága

A sátoraljaújhelyi társadalmi csoportok vagyoni különbségeit és belső differenciáltságát illusztrálandó megkíséreltük a lakosság (a családfők) kategorizálását *három módszerrel*. Az első a torlódott társadalom (módosított) foglalkozási kategóriáin és hierarchiaszintjein alapuló, a társadalmi presztízst és ugyanakkor a foglalkozás szektorális jellegét is felhasználó osztályozás (*17a. táblázat*).

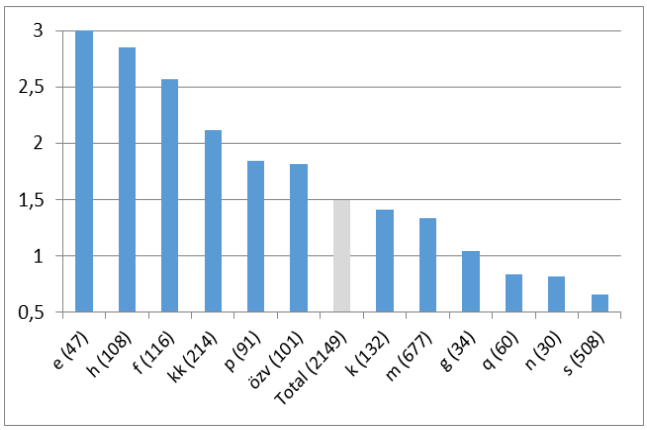
A második a vagyoni helyzetre utaló, a népszámlálási íveken szereplő vagy abból származtatható mutatók (szobák, gazdasági épületek, cselédek, alkalmazottak száma, család nagysága) alapján egy képlet segítségével számolt, *egy főre jutó gazdasági potenciált* reprezentáló osztályzás (mely 13 csoportot eredményezett az eloszlásgörbe természetes törései alapján, ebből a 9–13 közöttiek értékei meghaladták az egy lakrészre jutó városi átlagot: *17c. táblázat*).

[580] Egerben a migránsok között a kézművesek voltak felülreprezentáltak (az altiszti pálya zárva állt a jövevények előtt, a helyiek társadalmában nagyobb volt részesedésük.

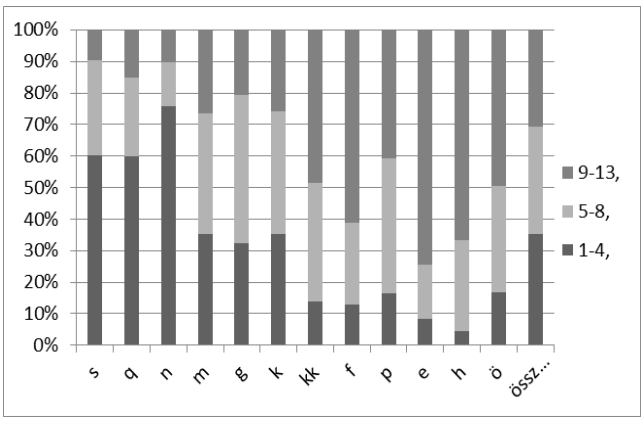
[581] Mivel Eger esetében a vizsgálat anyakönyveken alapult, s az itt szereplő személyek a teljes lakosság csak egy részét jelentették ezért a *14. táblázat*ból hiányoznak a számszerű adatok (mivel a többi esetben összlakosság és ahhoz mért arányok szerepelnek, a számértékek félrevezetők lennének). Az 1883-as házassági anyakönyvben 167 bejegyzés található (ebben az évben a szülők is szerepelnek foglalkozásukkal).

[582] Ugyanakkor Egerben a bevándorlók társadalmában az elit alulreprezentált volt (igaz a kiértékelés más forrásbázison, az anyakönyveken alapult), itt a kézművesek voltak felülreprezentáltak (az altiszti pálya zárva állt a jövevények előtt, a helyiek társadalmában nagyobb volt részesedésük).

[583] Varannóban a hivatalnokok és altisztek mindannyian bevándorlók voltak, az értelmiségiek háromnegyede szintén idegen volt (középfokú oktatás nem volt a városkában, így saját értelmiséget kitermelni nem tudott, legfeljebb az elszármazottak térhettek vissza). A kereskedők, mesterek, vállalkozók viszont a migránsok összarányához képest (58%, míg Újhelyen 67%) alul-, míg az alkalmi munkások felülreprezentáltak voltak a jövevények között. A helyiek 60%-a a középosztályba tartozott (migránsoknál ez csak 40%), míg a szegények csak az autochton lakosság 33%-ot tették ki, de a migránsoknál csaknem 42% volt arányuk.



3. ábra. A presztízsen alapuló társadalmi kategóriák átlagos egy főre jutó vagyona a komplex mutató alapján



4. ábra. A társadalmi presztízsen és foglalkozástípuson alapuló kategóriák belső, vagyoni differenciáltsága (a 9-12-as csoport reprezentálja a városi átlag feletti, az 1-4-es az átlag alatti egy főre jutó gazdasági potenciált)

17a. táblázat. Presztízs és foglalkozás alapján kialakított hipotetikus (prekoncepciózus) társadalmi csoportok

Kategória	Mezőgazdaság	Szekunder (ipar)		Tercier állami	Tercier magán	Összesen	%
Felső	f (116)			e (47)	p (91)	kb. 250	12%
Közép	g (34)	m (677)	kk (30)	h (108)	kk (190), h	kb. 550	25%
Alsó közép				n (30)	k (132)	kb. 500	23%
Alsó	s (343)				s (100+), q (60)	570 + iparosok = 800	38%
Összesen	kb. 500	kb. 700		kb. 200	kb. 600	kb. 2100	*+101 özv. háztartás*
%	25%	35%		10%	30%	100%	

Nem volt értelme elkülöníteni a rongyszedő-ócskás-napszámos-személyes szolga réteget foglalkozás szerint egyforma gazdasági potenciáljuk miatt. A családfőként említett 343 agrárbérmunkás, 56 személyes szolgálatot teljesítő mellett 37 mosó- és varrónő, kenyérsütő és kb. 60 vasas, tollkereskedő, rongyszedő stb. volt a városban.

A foglalkozások társadalmi presztízs alapján történő besorolása során a következő alcsoportokat hoztuk létre:[584]

e: városi és vármegyei elit (jegyző, főhivatalnok, adóhivatalnok, jogász – állami alkalmazásban)
p: polgári foglalkozások (nem altiszti: tanár, orvos, vasúti mérnök, mérnök, fényképész, órás, litográfus)
f: földbirtokos (e névvel zömmel középbirtokosok)
g: mezőgazdaságban önálló kereső (juhász, erdész, vincellér, gazdatiszt)
h: hivatalnok (állami, városi: vármegyei tiszt, vármegyei írnok és részben magán, pénzügyi)
n: fegyveres altiszti (pl. hajdú)
k: kiskereskedő, szatócs, boltos; *ka*: kispolgári (nem fegyveres: pl. postás): Kis létszámuk miatt összevonva a k csoporttal.
kk: kereskedők, kocsmárosok, vendéglősök, vállalkozók, vasúti vállalkozók (nem kiskereskedő, boltos vagy szatócs, specializált)
m: iparosok, mesteremberek
q: tercier szolgáltatók: fuvaros, kocsis, szekeres, pincér
s: szegény (agrár és tercier): béres, napszámos, kapás, varrónő, mosónő, kenyérsütő, koldus, házaló, rongyszedő, ócskavas-kereskedő
ö: özvegy (ismeretlen bevételforrás) vagy járadékos, nyugdíjas

17b. táblázat. A lakrészek automatizált klaszterezésével létrejött csoportok utólag beazonosított jellemzői

6. klaszter: szegények, nagy gyermekarány, alacsony keresőarány, átlag 1 alatti szobaszám
5. klaszter: szegények, nincs cseléd, kis átlagos családméret (3 fő), 1 körüli szobaszám
1. klaszter: gazdagok, átlag 2 feletti cselédszám, alacsony keresőarány (0,2), 4 körüli szobaszám
a 2–3–4. csoportok közötti különbség nem olyan éles, átlag körüli értékekkel.
2. klaszter: a zsidók aránya 50% feletti, e csoport egyéb demográfiai-vagyoni jellemzői a zsidó (felső) középosztályéval egyeznek meg

[584] Az itt alkalmazott osztályozás csak részben egyezik az Erdei-féle koncepcióval (például az előző táblázatban alkalmazott szektorális elkülönítés is jelentősen eltér attól). Az Erdei-féle elgondolás végig erőlteti a nemzeti – vs. polgári elkülönítést, ez a h) esetében itt nem valósul meg, a g) esetében a gazdatiszt helye a nemzeti oldalon volna, a ka) esetében a postás szintén, az ö) esetében a nyugdíjas valószínűsíthetően, lévén nyugdíj inkább állami állás után járt, míg a jövedelemforrás nélküli özvegyek esetében ez megállapíthatatlan.

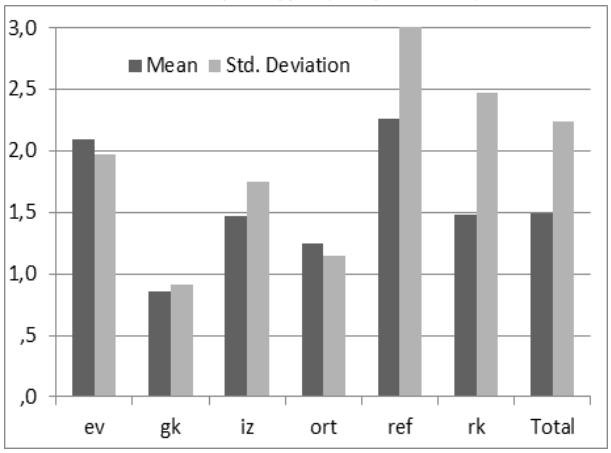
17c táblázat. A komplex, képlet alapján számolt, egy főre jutó gazdasági potenciált bemutató index alapján képzett csoportok (13 db) demográfiai és vagyoni helyzetének jellemzői (az összátlag feletti értékek félkövérrel)

Komplex mutató alapján képzett csoport		Átlagos gyerekszám	Átlagos cselédszám	Összes lakó	Keresők aránya	Átlagos szobaszám	Korcsoport átlagos szül. éve	Egy szobára jutó lakó
1 (127, 6%)	Átlag	**2,09**	0,01	4,07	0,29	0,51	1832	**7,84**
2 (140, 6,5%)	Átlag	**2,24**	0,01	4,32	0,28	0,81	1833	**5,31**
3 (233, 11%)	Átlag	**2,26**	0,03	4,37	0,24	0,99	1833	**4,70**
4 (258, 12%)	Átlag	1,65	0,04	3,81	0,33	1,06	1833	**3,60**
5 (158, 7,5%)	Átlag	**2,36**	0,11	**4,63**	0,28	1,20	1831	**4,10**
6 (203, 9,5%)	Átlag	1,87	0,11	4,17	0,33	1,22	1830	3,52
7 (264, 12%)	Átlag	1,43	0,18	3,64	**0,45**	1,36	1831	2,75
8 (104, 5%)	Átlag	**1,94**	0,36	**4,55**	0,35	**1,60**	**1828**	2,91
9 (164, 7,5%)	Átlag	1,63	0,37	4,37	**0,39**	**1,78**	**1827**	2,64
10 (151, 7%)	Átlag	1,28	**0,49**	3,90	**0,43**	**1,95**	**1829**	2,10
11 (83, 4%)	Átlag	1,51	**0,70**	**5,01**	**0,42**	**2,17**	1830	2,52
12 (99, 4,5%)	Átlag	1,60	**0,88**	**5,14**	**0,41**	**2,59**	1829	2,18
13 (162, 7,5%)	Átlag	1,69	**1,87**	**6,57**	0,37	**3,73**	**1827**	2,04
teljes minta (2149)	*Átlag*	*1,81*	*0,34*	*4,39*	*0,35*	*1,53*	*1831*	*3,50*

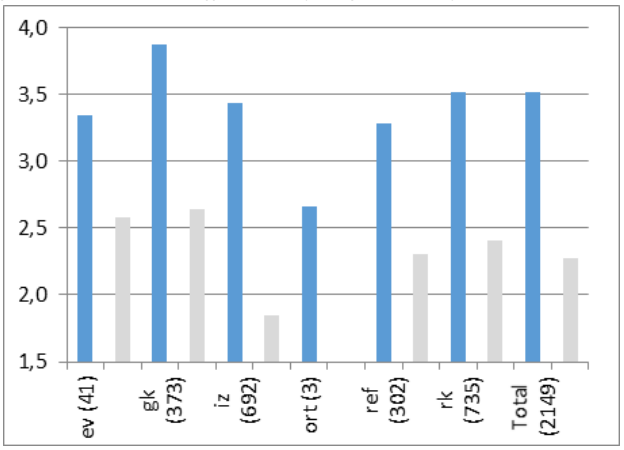
17d táblázat. Az egyes foglalkozások (családfők) fő mutatóinak statisztikai átlagai (lakrészenkénti összesítés: az összátlag feletti értékek félkövérrel kiemelve, átlag alattiak kurziválva – válogatás)

Foglalkozás	Komplex mutató, kódolt vagyoni csoport (1-13)	Klaszterezéssel alkotott csoportok (1-6)	Gyerek-szám	Keresők aránya	Szobák száma	Egy szobára jutó lakó	Vagyoni érték-szám	Korcsoport	Összes lakó	Cselédszám	Alkalmazott száma
teljes minta	**6,53**	**3,93**	**1,81**	**0,35**	**1,52**	**3,52**	**1,49**	**1830**	**4,40**	**0,34**	**0,46**
csizmadia	6,11	3,92	**2,19**	0,37	1,33	*4,01*	*1,03*	1830	4,78		
szabó	6,10	*4,23*	1,81	0,37	*1,33*	3,67	*1,16*	*1835*	4,52	*0,17*	0,64
asztalos	**7,66**	3,65	1,69	**0,39**	**1,84**	3,52	**2,24**	1833	**5,57**	*0,23*	**1,63**
suszter	6,09	*4,23*	1,55	0,33	1,36	3,67	*1,16*	*1834*	**4,87**	*0,19*	**0,79**
gubás	6,04	3,91	1,57	0,37	1,34	**3,06**	*1,02*	*1837*	*3,93*		**0,70**
tímár	6,57	3,89	1,86	0,36	*1,27*	3,58	1,21	1828	4,22	*0,19*	0,41
birtokos	**9,08**	**3,17**	**2,03**	0,35	**2,30**	**2,92**	**2,66**	**1825**	**4,85**	**0,82**	0,39
boltos és szatócs	*5,52*	3,96	**2,63**	*0,25*	*1,19*	*4,39*	*0,81*	*1835*	**5,00**	0,41	*0,11*
tanár és tanító	**6,80**	*4,07*	**2,27**	0,32	**1,77**	**2,91**	1,22	*1834*	4,67	**0,53**	*0,07*
kocsis, szekeres, fuvaros	*4,83*	*4,55*	1,75	0,35	*1,03*	*4,05*	*0,87*	1831	4,12	*0,17*	*0,19*
kocsmáros, vendéglős	**8,70**	**2,69**	**2,90**	*0,27*	**2,32**	**2,77**	**2,39**	1827	**5,73**	**0,68**	0,42
mészáros	**6,89**	3,74	**2,15**	*0,27*	1,56	3,76	1,25	1830	**5,04**	0,44	0,44
kapás és napszámos	*3,89*	*4,88*	*1,28*	**0,39**	*0,86*	*4,41*	*0,54*	1831	*3,28*	*0,01*	*0,15*
személyes szolga (55)	*5,00*	*4,73*	*1,36*	**0,48**	*1,00*	*3,93*	*0,79*	1830	*3,27*	*0,11*	*0,29*
mosó-, varrónő, kenyérsütő	**7,27**	*4,24*	*1,51*	**0,61**	*1,20*	**2,58**	1,46	1828	*2,78*	*0,03*	0,54
ügyvéd és orvos (33)	**11,24**	**2,03**	*1,39*	0,36	**3,64**	**1,43**	**4,01**	1832	**5,36**	**1,91**	*0,24*

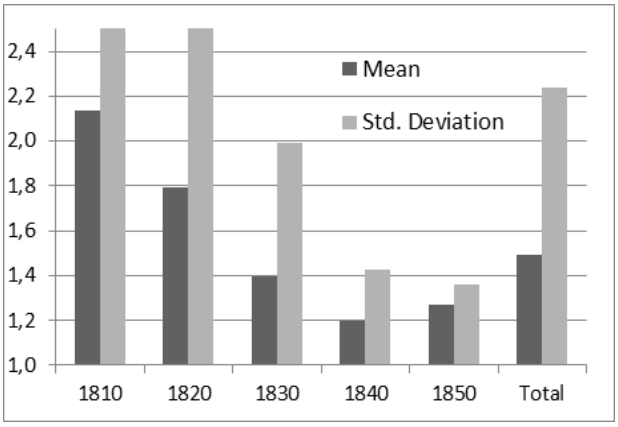
5a. ábra. A vallás és a vagyoni helyzet kapcsolata a komplex mutató értékeinek átlaga alapján (átlag és szórás)[585]



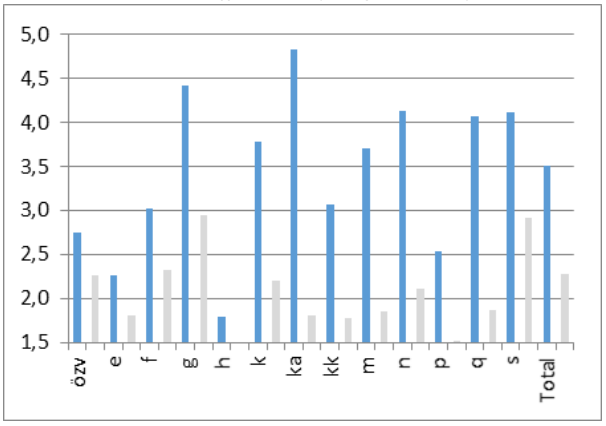
5b. ábra Az egy szobára jutó lakók száma (lakósűrűség) felekezetek szerinti differenciái (átlag és szórás)

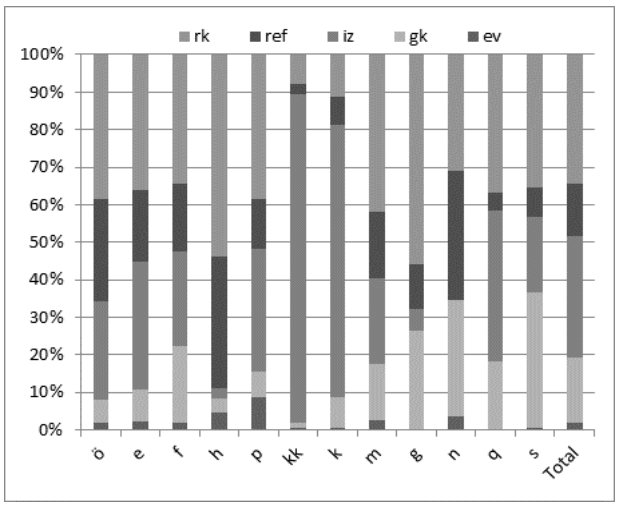


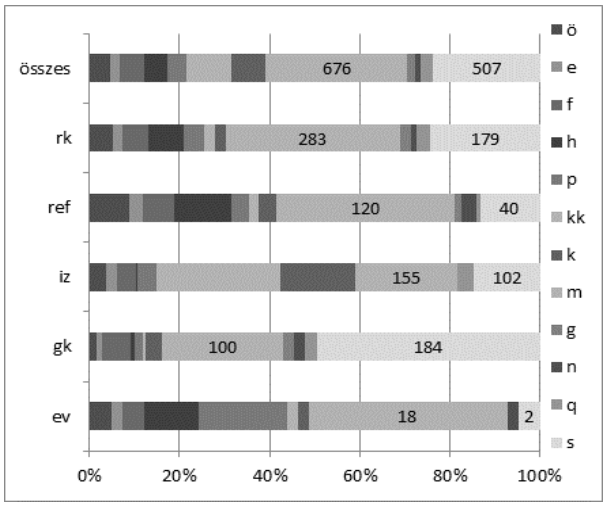
5c. Az átlagos egy főre jutó vagyon (gazdasági potenciál) és a családfő életkora közötti kapcsolat sajátosságai



5d. Az egy szobára jutó lakók számának foglalkozáscsoportok szerinti differenciái (átlag és szórás)

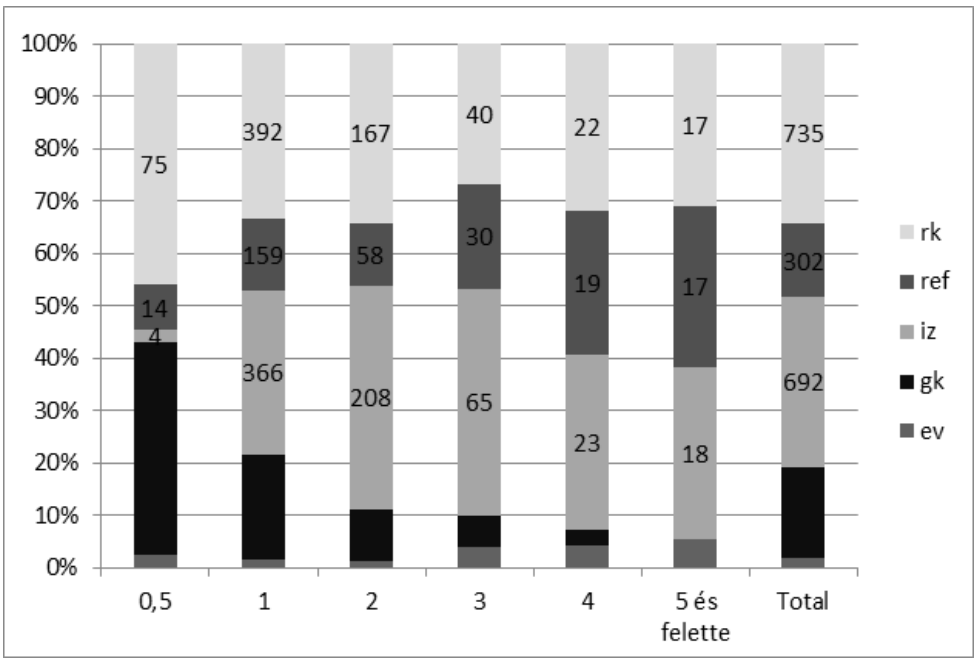




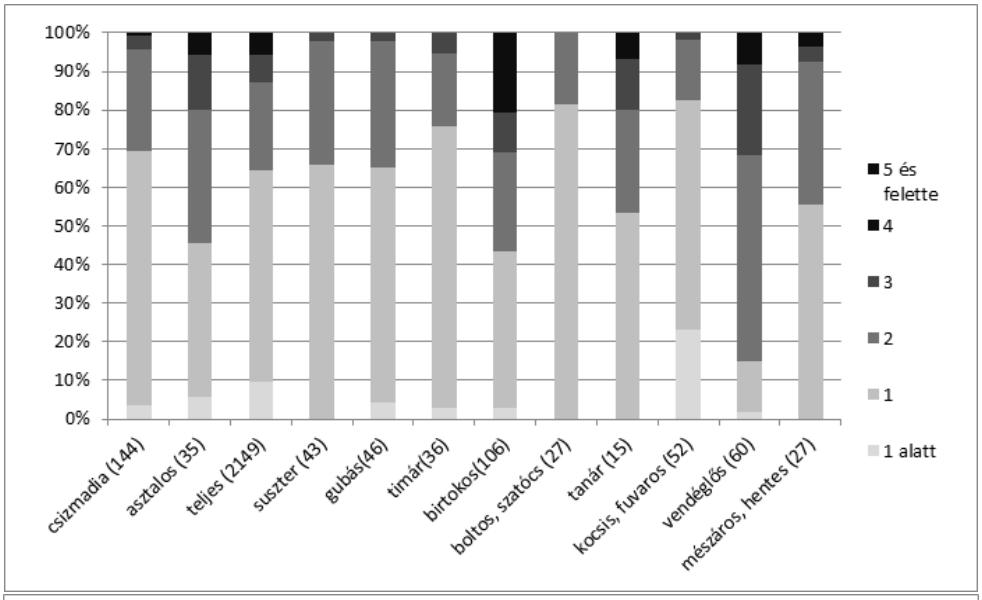


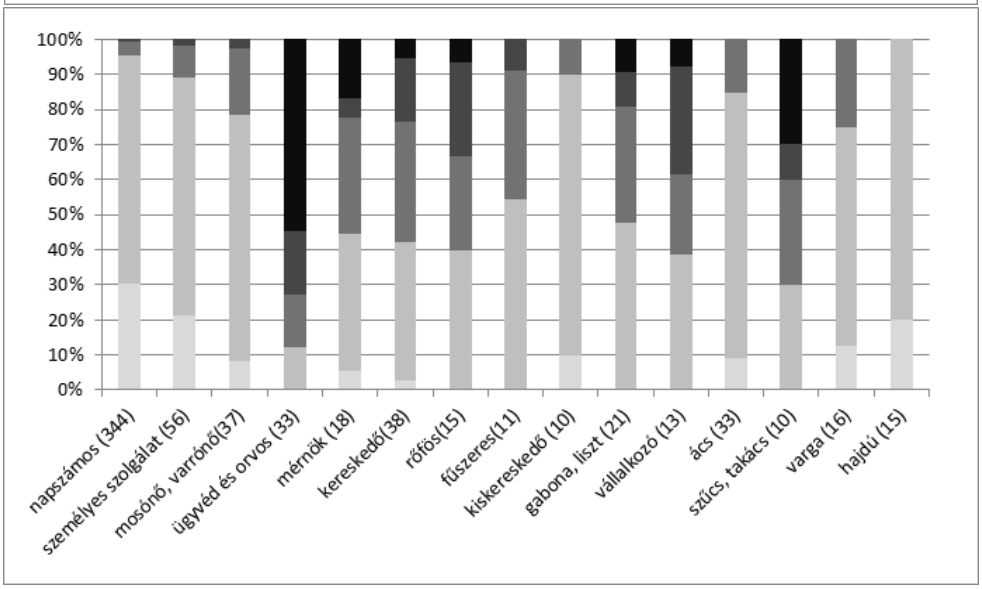
6. ábra. Az egyes társadalmi csoportok felekezetek szerinti heterogenitása és a felekezetek társadalmi csoportok szerinti belső differenciáltsága

[585] Az átlag (Mean) sötét, a szórás (St. Deviation) világossal jelölve.



7. ábra. A lakrészenkénti szobaszám felekezetek szerinti differenciái





8. ábra. A lakrészenkénti szobaszám foglalkozások szerinti differenciáltsága

A harmadik osztályzás pedig szintén a rögzített mutatók alapján, de *automatikus klaszterképzés*sel létrejött csoportokba sorolta a családfőket (a klaszterezés megbízhatóságát diszkriminancia- és korrespondencia-analízissel ellenőriztük, az indikátorok átlagértékeit kiszámolva a képződött csoportokra, megadhatók általános jellemzőik is). (*17b. táblázat*). A klaszterezés során nem az egy főre számolt értéket használtuk, hanem a lakrész egészének adottságait vizsgáltuk, tehát nemcsak módszerében tér el a második csoportosítástól, mely az egy főre eső vagyont gazdasági potenciált reprezentálta. Az automatikus klaszterezéssel kapott képen (is) kirajzolódik a város főtengelye, míg az 5–6. (a két legszegényebb) klaszter a peremterületeken és északon dominált.

A három csoportosítás nemcsak módszertanában, de az esetek besorolását tekintve sem volt ekvivalens a korrespondencia-analízisek tanúsága alapján (*4. ábra*).

A *háztartások* leggazdagabb 15%-a tömörítette a (komplex mutató alapján számolt) „vagyon" harmadát, a legszegényebb 50% pedig csak a vagyon negyede felett (a legszegényebb 25% csak a vagyon tizede felett) rendelkezett. Átlagon felüli vagyonnal 750 háztartás rendelkezett (a lakrészek 33%-a), viszont ezek a „vagyon" 60%-át tömörítették. Ebből következik, hogy a második 15% nem volt sokkal szegényebb a leggazdagabb 15%-nál, míg széles tömegek voltak deklasszáltak (vö. *3.ábra* 'e' és 's' csoportok vagyoni differenciáival és létszámával).

A társadalom differenciált képet mutat pusztán a szobaszám alapján is. A lakrészek 60% egyszobás vagy kisebb (!),[586] 22%-a kétszobás, s csak 10% volt 3 szobás, vagy ennél nagyobb. A városra jellemző átlag 1,5 szoba/lakrész érték alig nagyobb a paraszti világban mértnél. Átlagosan 3,5 fő jutott egy szobára, tehát a rurális helyzetnél aligha volt jobb (míg a 9–13. vagyoni csoportnál ez 1,5 fő/szoba értékre javult).

A továbbiakban a társadalmi csoportok közi különbségekre, illetve belső differenciáltságukra utaló – az adatbázis statisztikai elemzésével készített – a differenciákat jól illusztráló diagramokat közlünk (*4–8. ábra*). Kétségtelenül a reformátusok és az evangélikus családfők lakrészei nyújtották a legkedvezőbb feltételeket, városi átlag alatt volt a görög katolikus és ortodox háztartások állapota. A zsúfoltság (egy szobára jutó lakók száma) ennek tükörképe volt. A gazdasági potenciál erősen függött a családfő életkorától is, az idősebb családfők háztartásai rendre jobb helyzetben voltak. A hivatali elitben felülreprezentáltak voltak a reformátusok és római katolikusok, a szegények között a görög katolikusok, a kereskedőréteget a zsidóság dominálta.

A *17d. táblázat* néhány foglalkozás esetében külön megadja a társadalmi–demográfiai mutatók értékét (eltérését a városi átlagtól), illetve a foglalkozások gazdasági potenciál szerinti besorolását (az egy főre jutó gazdasági potenciált reprezentáló képlet és a teljes lakrész helyzetét bemutató klaszterezés alapján).

[586] 1930 körül Szlavóniában a házak 70%-a volt 1 szobás. Malojčić 1940.

Irodalom

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára (MNL-BAZML SFL) XV.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL-HML IV-416)

Ifj. Barta János 2015: *„Ha Zemplin vármegyét az útas visgálja…" II.* Debrecen.

Dányi Dezső 1998: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: *Migráció Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népességtudományi Kutató Intézet, 87–114.

Demeter Gábor 2006: A dualizmus kori Eger lassú népességnövekedésének demográfiai hátteréről. Acta Geographica Debrecina (37) 181–197.

Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2015: Sátoraljaújhely migráns és helyi társadalma az 1869. évi népszámlálás alapján. *Történelmi Szemle* (57) 3. 381–410.

Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2016: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben.* Budapest–Debrecen.

Gerő András (szerk.) 1989: *Magyarországi zsinagógák*. Budapest.

Mazsu, Janos 2012: "Inside borders": Jewish settlement in banned cities: Jewish immigration in Debrecen (Hungary) in the periods between 1790–1870. AHEA-American Hungarian Educators Association 37th Annual Conference, 26–29 April 2012, Long Island University, Brooklyn Campus, NY.

Katus László 2012: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs.

Malojčić, Miron 1940. The Results of Survey of the Prevalence of Tuberculosis in the village. *Socijalno-medicinski pregled* (4)

Őri Péter 2005: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig.* Kiskunhalas, 269–292.

Őri Péter 2007: Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon. Pest–Pilis–Solt– (Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall* (8) 30. 61–98.

Pozsgai Péter 2007: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* (8) 27. 45–93.

Veliky János 2009: *A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében*. Budapest.

Történeti Térinformatikai Tanulmányok

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének sorozata

Kiadványsorozatunk a magyarországi történeti térinformatikai kutatások lektorált fóruma. Célja a történeti Magyarországgal foglalkozó eredmények közreadása, valamint a történeti tér problémái modern megközelítéseinek népszerűsítése; de helyet ad más térséggel foglalkozó, ám módszertani szempontból figyelemre méltó tanulmányoknak is.

Szerkeszti: Demeter Gábor – Szulovszky János

Felelős kiadó: Molnár Antal igazgató • Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet • 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., B. épület 5.25. szoba

Postacím: Történeti Térinformatikai Tanulmányok, c/o BTK TTI • H-1453 Budapest, Pf. 33.

E-mail: Szulovszky.Janos@abtk.hu

ISSN 2560-2276

Nyomdai munkálatok: Kapitális Nyomda, Debrecen. Felelős vezető: ifj. Kapusi József